

Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση

Πρακτικά Διαδικτυακής Ημερίδας
28 Μαΐου 2022

Επιστημονική επιμέλεια:
Νίκος Αποστολόπουλος, Γιώργος Κόκκινος, Ζέτα Παπανδρέου

Freie Universität Berlin
Πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG)
Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Εργαστήριο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών

Το MOG* ως αντικείμενο μελέτης: **Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη,** **Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση**

*Memories of the Occupation in Greece (MOG)

FREIE UNIVERSITÄT BERLIN
INSTITUTIONELLES REPOSITORIUM REFUBIUM
<https://refubium.fu-berlin.de>

ΤΙΤΛΟΣ

Το MOG ως αντικείμενο μελέτης :
Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Νίκος Αποστολόπουλος, Γιώργος Κόκκινος, Ζέτα Παπανδρέου

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Γονιδάκη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Πελαγία Τσινάρη

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Οι μάρτυρες του ψηφιακού αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG)
© Freie Universität Berlin

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Gösta Röver

PROJECT MANAGEMENT

Βασιλική Πανταζίδου

ΠΡΩΤΗ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ιούλιος 2023

DOI: <http://dx.doi.org/10.17169/refubium-39694>

ISBN (online): 978-3-96110-463-5

(CC BY-NC-ND 4.0)

Freie Universität Berlin

<https://www.fu-berlin.de>

Πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG)

<https://www.occupation-memories.org>

Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Π.Τ.Δ.Ε., Εργαστήριο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών

<https://lab-history.pre.aegean.gr>

Ο παρών τόμος περιέχει όλες τις εισηγήσεις των ομιλητών που υπάρχουν και σε γραπτή μορφή. Το σύνολο των εισηγήσεων είναι διαθέσιμο σε μορφή βίντεο στην ιστοσελίδα του προγράμματος MOG: <https://www.occupation-memories.org/konferenz-280522>

Τα άρθρα ολοκληρώθηκαν το έτος 2022.

Η ευθύνη για την άδεια χρήσης βιβλιογραφικών στοιχείων, φωτογραφιών και ηλεκτρονικών συνδέσμων εναπόκειται στον συγγραφέα του εκάστοτε άρθρου.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	8
Vorwort	9

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Annedore Dierker	11
Γιώργος Κόκκινος	15
Νίκος Αποστολόπουλος	17
Κώστας Αγγελάκος	23
Παναγιώτης Κιμουρτζής	25
Βασιλική Σακκά	27

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

Χάγκεν Φλάισερ <i>Μνήμες Πολέμου, Δημόσια Ιστορία και Πολεμοκαπηλία</i>	30
Ulrich Moennig <i>Trauma und Erinnerung, Erzählen und Zuhören. Die Erfahrung der Deutschen Besatzung in der griechischen Nachkriegsliteratur, in Berichten von Zeitzeugen und in Erinnerungsinterviews</i>	41
<i>Τραύμα και μνήμη, αφήγηση και ακρόαση. Η εμπειρία της γερμανικής Κατοχής στην ελληνική μεταπολεμική λογοτεχνία, σε μαρτυρίες και σε συνεντεύξεις μνήμης</i>	47
Αργύρης Σφουντούρης <i>Θύματα: νεκροί και επιζώντες. Μνήμη και οδύνη</i>	53
Titus Milech <i>Tatort Deutschland. Meine unheimliche Heimat</i>	55
<i>Ο τόπος του εγκλήματος. Γερμανία, η ανοίκεια πατρίδα</i>	60

1ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ • Ιστορική δικαιοσύνη

Στράτος Δορδανάς Εγκλήματα πολέμου, «τυφλή» δικαιοσύνη και το σώμα των συνηγόρων υπεράσπισης: Η περίπτωση του δικηγόρου Hans Laternser	66
Ζέτα Παπανδρέου Η σημασία της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης για την επούλωση ιστορικών τραυμάτων	78
Γιώργος Κόκκινος Κριτικά σχόλια για το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG)	99

2ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ • Ιστορικό τραύμα και Δημόσια Ιστορία

Αιμιλία Σαλβάνου Μνήμη, ιστορία και ιστορική κουλτούρα	118
Άγγελος Παληκίδης Προφορική Ιστορία, τραύμα και συγκρουσιακότητα στην ιστορική εκπαίδευση: Η προσέγγιση του Συμβουλίου της Ευρώπης	127
Έλλη Λεμονίδου Το έργο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ως ένα συνεκτικό παράδειγμα Δημόσιας Ιστορίας	136
Σοφία Ηλιάδου-Τάχου Οι χρήσεις των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων στο πλαίσιο της Δημόσιας Ιστορίας κατά την κατοχική περίοδο	142
Ευγενία Αλεξάκη Καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, προφορικές ιστορίες και ιστορικά τεκμήρια: διασυνδέσεις σε εκθεσιακά-μνημονικά περιβάλλοντα για το δύσκολο παρελθόν	157

3ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ • Το MOG στο ελληνικό και το γερμανικό σχολείο

Παναγιώτης Γατσωτής Το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) ως Εργαστήριο Ιστορίας	175
Regina Wiesinger Nutzung, Einsatz und Anwendung der MOG - Lernplattform in der Praxis. Möglichkeiten und Erfahrungen im Unterrichtseinsatz an der Deutschen Schule Athen	180
Χρήση, αξιοποίηση και εφαρμογή της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας MOG στην πράξη. Δυνατότητες και εμπειρίες της αξιοποίησης στο μάθημα της Ιστορίας στη Γερμανική Σχολή Αθηνών	184
Ιωάννα Εξάρχου Η εκπαιδευτική πλατφόρμα MOG: Προτάσεις αξιοποίησης της παιδαγωγικής σκευής για διδακτικές εφαρμογές στο μάθημα της ξένης γλώσσας	189

4ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ • Προφορική Ιστορία και αξιοποίηση μαρτυριών I

Γιώργος Αντωνίου Σκέψεις πάνω στη μεθοδολογία της συνέντευξης: Συγκρίνοντας 4 αρχεία Προφορικής Ιστορίας για το Ολοκαύτωμα (MOG, Fortunoff, USC Shoah Foundation και USHMM Holocaust Eye-Witness program). Το MOG (Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα) και η Προφορική Ιστορία	193
Ελένη Αποστολίδου Οι προφορικές μαρτυρίες ως ιστορική πηγή. Ο παιδαγωγικός και πολιτικός τους ρόλος	203
Έλενα Κουμεντάκου Ο ρόλος της μαρτυρίας ως εργαλείου για τη διδασκαλία της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η αξιοποίησή της στο παράδειγμα της ιστορικής έρευνας στο ανέκδοτο σχολικό αρχείο της περιόδου 1933-1944 της Γερμανικής Σχολής Αθηνών	215
Damian Thönges Βιντεο-συνεντεύξεις ως εργαλείο στο μάθημα: Η ψηφιακή εκπαιδευτική πλατφόρμα στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου	225

5ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ • Προφορική Ιστορία και αξιοποίηση μαρτυριών II

Κώστας Κασβίκης Ποιος φοβάται την Προφορική Ιστορία; Παρατηρήσεις για την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας της περιόδου 2003-2022	230
Γεωργία Κουσερή, Ευαγγελία Καλογήρου, Βασιλική Κουτσοκέρα Αξιοποίηση του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) στην τριτοβάθμια εκπαίδευση: ένα παράδειγμα από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας	244
Μαρία Ρεπούση και Κλεονίκη Βότσαρη, Στέφανος Διαμαντής, Δέσποινα Μπουγαΐδου, Αθανασία Παράσχου, Μαρία Σαρμανιώτη, Ειρήνη Τρικκαλιώτη Ψηφιακή Ιστορία στο σχολείο. Το παράδειγμα μιας ψηφιακής ιστορίας για τη μετανάστευση των Ελλήνων και των Ελληνίδων τον 20ό αιώνα	257
Βασιλική Σακκά Προφορική Ιστορία και Σχολείο: Οι προφορικές μαρτυρίες ως διανοητική και διδακτική πρόκληση για εκπαιδευτικούς και μαθητές. Προβλήματα και επισημάνσεις στη διδακτική τους αξιοποίηση	281
Βιογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων	297

Πρόλογος

Η παρούσα ψηφιακή έκδοση περιλαμβάνει τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο της διαδικτυακής ημερίδας με θέμα «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση», η οποία πραγματοποιήθηκε στις 28 Μαΐου 2022 και συνδιοργανώθηκε από το Εργαστήριο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και το Πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» του Freie Universität Berlin.

Αντικείμενο της Ημερίδας, όπως και των Πρακτικών της, είναι η επιστημονική αποτίμηση, επιβεβαιωτική ή κριτική, της εγκυρότητας και της λειτουργικότητας του εκπαιδευτικού προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» και ειδικότερα οι επιστημολογικές, ιστοριογραφικές, διδακτικές-παιδαγωγικές παραδοχές και παράμετροί του, με γνώμονα την ενδεχόμενη εφαρμογή του στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Μια εφαρμογή που θα αποβλέπει κατά κύριο λόγο στη διεύρυνση της ιστορικής κουλτούρας και της ιστορικής σκέψης των μαθητών μέσω της εξοικείωσής τους (όπως και των εκπαιδευτικών) με νέα εργαλεία μάθησης.

Επιπλέον, επιδιώκονται η διεργασία της τραυματικής μνήμης της περιόδου της Κατοχής και η αύξηση και προώθηση του γνωστικού κεφαλαίου για τον αντιστασιακό αγώνα του ελληνικού λαού, όπως και για τις ηθικές και οικονομικές οφειλές της Γερμανίας, παράγοντες που έχουν καθοριστική σημασία για την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, χωρίς την οποία δεν είναι εφικτή η ελληνογερμανική συμφιλίωση για το επίμαχο και τραυματικό παρελθόν.

Vorwort

Die vorliegende digitale Publikation enthält die Beiträge der Online-Tagung mit dem Titel „MOG als Untersuchungsgegenstand: Geschichtsschreibung, traumatische Erinnerung, Public History, Geschichtsbildung“. Die Tagung fand am 28. Mai 2022 statt und wurde vom Labor für Geschichts- und Sozialwissenschaften der Universität der Ägäis und dem Projekt „Erinnerungen an die Okkupation in Griechenland“ (MOG) der Freien Universität Berlin organisiert.

Ziel der Konferenz und des Tagungsbandes ist eine Analyse des Bildungsprojekts „Erinnerungen an die Okkupation in Griechenland“ hinsichtlich seiner wissenschaftlichen Methodik und Nutzbarmachung. Die Betrachtung soll insbesondere die epistemologischen, historiographischen sowie die didaktischen und pädagogischen Konzepte und Ansätze im Hinblick auf eine mögliche Anwendung im griechischen Bildungswesen umfassen. Die Anwendung soll in erster Linie dazu dienen, die Geschichtskultur und das historische Denken der SchülerInnen und PädagogInnen zu bereichern, in dem sie mit neuen Lernmitteln vertraut gemacht werden.

Die Auseinandersetzung mit der traumatischen Erinnerung an die Besatzungszeit soll dabei ebenso gefördert werden wie das kollektive Wissen über den griechischen Widerstand sowie die moralische und ökonomische Schuld Deutschlands. Diese Faktoren spielen eine entscheidende Rolle bei der Wiedergutmachung des historischen Unrechts, da ohne sie angesichts der kontroversen und traumatischen Vergangenheit eine deutsch-griechische Aussöhnung nicht möglich ist.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Annedore Dierker¹

dierker@dsathen.gr

Sehr geehrter Herr Sfountouris, Herr Fleischer, Herr Kokkinos, lieber Herr Apostolopoulos, liebe Frau Wiesinger, Frau Papandreou, Frau Pantazidou,

Herzlich willkommen an der Deutschen Schule Athen (DSA) – wir freuen uns, dass diese Konferenz in einem hybriden Format bei uns stattfindet.

Ich möchte Sie gerne die Bedeutung und die Verbindungslinien zwischen dem Projekt „Memories of the Occupation in Greece“ (MOG) und der Deutschen Schule Athen aufzeigen:

- Die Erinnerungskultur hat an der DSA eine große Tradition sowohl durch „DSA erinnert“ und die langjährigen Schülerbegegnungsprojekte mit der Märtyrergemeinde Distomo als auch durch die seit 2019 bestehende enge Kooperation mit dem Projekt „Memories of the Occupation in Greece“.
- Unser Festakt zum 125-jährigen Schuljubiläum steht bevor: 125 Jahre haben wir Erfahrung in der Begegnung – in der Begegnung von mind. zwei Kulturen.
- Die DSA hat eine multinationale Ausrichtung – Wir verstehen uns als Kulturvermittler, als Brücke, die zwei Kulturen miteinander verbindet.
- Sehr Vieles verbindet das Projekt MOG mit der DSA: die Betonung des Bikulturellen und Binationalen, die Begegnung von Schülern beider Länder durch multiperspektivische Auseinandersetzung mit der gemeinsamen Geschichte, die Vermittlung elementarer europäischer Werte für die griechischen und deutschen SchülerInnen durch einen modernen zeitgemäßen didaktisch/pädagogischen Auftrag: Diese Werte sind demokratische Bewusstseinsbildung, Förderung kritischen Denkens, Toleranz, Solidarität und Respekt, wichtige Grundpfeiler einer modernen Zivilgesellschaft.
- Diese Werte werden zentral in unserem Leitbild der DSA deutlich: „Begegnung zu gelingendem Miteinander“ und „Umgang mit Vielfalt Miteinander, voneinander, füreinander“
- Die DSA ist als Schule offen für gesellschaftspolitische Herausforderungen.

Die Bedeutung des Projekts MOG für die DSA möchte ich hier explizit betonen. Besonders hervorzuheben ist hierbei:

---

¹ Στην Ημερίδα οι εισηγήσεις των Annedore Dierker, Ulrich Moennig, Titus Milech και Regina Wiesinger έγιναν στη γερμανική γλώσσα με ταυτόχρονη διερμηνεία στην ελληνική. Στον παρόντα τόμο προηγείται το κείμενο όπως παρουσιάστηκε και ακολουθεί η μετάφρασή του στα ελληνικά.

- a. die Vertiefung der deutsch-griechischen Erinnerungskultur mit den Märtyrergemeinden,
- b. das breite didaktische Angebot für den Geschichtsunterricht in beiden Sprachen,
- c. die Möglichkeit für Kolleginnen und Kollegen auch aus Deutschland, sich umfassend mit der in Deutschland nach wie vor unbekanntem Thematik „der deutschen Okkupation in GR“ auseinanderzusetzen,
- d. die Stärkung digitaler Kompetenzen der Schülerinnen und Schüler (SuS) durch viele Impulse,
- e. die Förderung von Demokratiebewusstsein und zivilgesellschaftlichem Handeln durch Lernszenarien,
- f. Der Austausch mit Universität und Forschung sowohl in Griechenland als auch in Deutschland ermöglicht eine stetige Weiterentwicklung didaktischer Konzepte und Methoden im Bereich der Geschichtswissenschaft beider Länder.

Zusammenfassend möchte ich zum Verhältnis MOG und „DSA erinnert“ betonen: MOG bildete die Voraussetzung für „DSA erinnert“, da die SchülerInnen der Projektgruppe die Schulgeschichte der DSA im Zeitraum der deutschen Okkupation in Griechenland mithilfe des MOG-Projekts besser verstehen, einordnen und darstellen können. Von besonderer Bedeutung ist hierbei die Entwicklung eigener Ideen seitens der SuS, sowie die Stärkung des kulturellen Ansatzes im Bereich der Erinnerungskulturen.

Ich wünsche Ihnen und uns allen eine erkenntnisreiche Tagung, einen impulsgebenden Austausch und spannende Diskussionen.

Annedore Dierker

dierker@dsathen.gr

Αξιότιμε κύριε Σφουντούρη, κύριε Φλάισερ, κύριε Κόκκινε, αγαπητέ κύριε Αποστολόπουλε, αγαπητή κυρία Wiesinger, κυρία Παπανδρέου, κυρία Πανταζίδου,

Καλώς ήρθατε στη Γερμανική Σχολή Αθηνών (ΓΣΑ). Μας χαροποιεί ιδιαίτερα που αυτή η ημερίδα υβριδικής μορφής πραγματοποιείται στο σχολείο μας.

Θα ήθελα να επισημάνω κατ' αρχάς τη σημασία και τα όσα συνδέουν το MOG με τη ΓΣΑ:

- Η μνημονική κουλτούρα έχει μακρά παράδοση στη ΓΣΑ τόσο μέσω του προγράμματος «Η ΓΣΑ θυμάται» και τα πολυετή προγράμματα συνάντησης των μαθητών με τη μαρτυρική κοινότητα του Διστόμου όσο και μέσω της στενής συνεργασίας με το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», η οποία ξεκίνησε το 2019.
- Ο εορτασμός της 125ης επετείου του σχολείου μας πλησιάζει. Πρόκειται για 125 χρόνια εμπειρίας στη συνάντηση τουλάχιστον δύο πολιτισμών.
- Η ΓΣΑ έχει πολυεθνικό προσανατολισμό. Θεωρούμε εαυτούς ως διαμεσολαβητές πολιτισμού, ως μια γέφυρα που συνδέει δύο πολιτισμούς μεταξύ τους.
- Το πρόγραμμα MOG και τη ΓΣΑ συνδέουν πολλά: η έμφαση στο διπλό πολιτισμικό και εθνικό στοιχείο, η συνάντηση μαθητών των δύο χωρών μέσω της πολυδιάστατης ενασχόλησης με την κοινή ιστορία, η μετάδοση βασικών ευρωπαϊκών αξιών στους/στις Έλληνες/Ελληνίδες και στους/στις Γερμανούς/Γερμανίδες μαθητές και μαθήτριες μέσω μιας σύγχρονης, επίκαιρης διδακτικής/παιδαγωγικής φιλοσοφίας. Οι αξίες αυτές είναι η καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, η ανεκτικότητα, η αλληλεγγύη και ο σεβασμός, σημαντικοί πυλώνες μιας σύγχρονης Κοινωνίας των Πολιτών.
- Οι αξίες είναι κεντρικές και σαφείς στη φιλοσοφία της ΓΣΑ: «Συνάντηση για επιτυχημένη συνύπαρξη» και «Ζούμε μαζί, μαθαίνουμε ο ένας από τον άλλον, στηρίζουμε ο ένας τον άλλον».
- Η ΓΣΑ είναι ανοιχτή ως σχολείο στις κοινωνικο-πολιτικές προκλήσεις.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τονίσω τη σημασία του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» για τη ΓΣΑ. Ιδιαίτερα πρέπει να υπογραμμιστούν τα εξής:

α. η καλλιέργεια της γερμανοελληνικής κουλτούρας της μνήμης μέσα από την επαφή με τις μαρτυρικές κοινότητες,

β. το ευρύ διδακτικό πρόγραμμα όσον αφορά το μάθημα της Ιστορίας και στις δύο γλώσσες,

- γ. η δυνατότητα για τις και τους συναδέλφους, και από τη Γερμανία, να ασχοληθούν εκτενώς με την άγνωστη ακόμα στη Γερμανία θεματική της «γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα»,
- δ. η ενίσχυση των ψηφιακών δεξιοτήτων των μαθητών/-τριών μέσω πολλών ερεθισμάτων,
- ε. η προώθηση της δημοκρατικής συνείδησης και δράσης στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Πολιτών μέσω εκπαιδευτικών σεναρίων,
- στ. η ανταλλαγή με πανεπιστημιακούς και ερευνητικούς φορείς τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία, που επιτρέπει τη διαρκή εξέλιξη και βελτίωση της διδακτικής μεθοδολογίας για μια κατά το δυνατό κοινή και ταυτόσημη προσέγγιση της τραυματικής εμπειρίας της Κατοχής.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να τονίσω όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο MOG και στο πρόγραμμα «Η ΓΣΑ θυμάται» ότι το MOG αποτέλεσε την προϋπόθεση για το πρόγραμμα «Η ΓΣΑ θυμάται», καθώς οι μαθητές/-τριες της ομάδας του προγράμματος μπορούν να κατανοήσουν, να εντάξουν και να παρουσιάσουν καλύτερα την ιστορία του σχολείου της ΓΣΑ κατά το διάστημα της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα με τη βοήθεια του προγράμματος MOG. Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ η ανάπτυξη εκ μέρους των μαθητών/-τριών δικών τους ιδεών καθώς και η ενίσχυση της πολιτισμικής προσέγγισης στο πεδίο της μνημονικής κουλτούρας.

Εύχομαι σε εσάς και σε όλους μας μια διαφωτιστική, πλούσια σε γνώσεις ημερίδα, μια ανταλλαγή που θα μας δώσει νέα ερεθίσματα και ενδιαφέρουσες συζητήσεις.

Γιώργος Κόκκινος

kokkinos@rhodes.aegean.gr

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι,

Έχω πειστεί για την επιστημονική αξία και την εκπαιδευτική και ηθικο-πολιτική σημασία του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», για το οποίο, όπως καλά γνωρίζετε, κοπίασαν εμπνευσμένοι και καταξιωμένοι Έλληνες, Ελληνογερμανοί και Γερμανοί επιστήμονες. Έχω επίσης διαπιστώσει τη βούληση και την ικανότητα του επιστημονικού υπεύθυνου και των λειτουργών του προγράμματος να επιδιώκουν και να ενσωματώνουν δημιουργικά την καλόπιστη κριτική, προχωρώντας στις αναγκαίες προσαρμογές, στην αυτο-διόρθωση και στη συνεχή βελτίωσή του.

Στον αντίποδα, μάλλον δεν μου χρειάζονται τεκμήρια για να ισχυριστώ μετά λόγου γνώσεως ότι τα τεκταινόμενα της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα βαίνουν από το κακό στο χειρότερο, αποκλίνοντας σημαντικά από τον ευρωπαϊκό κανόνα, σε μια πορεία, θα τολμούσα να πω, ησιόδειας παρακμής που της λείπει όμως ο χρυσός αιώνας. Οι αλληπάλληλες ματαιώσεις και διαψεύσεις στο ζήτημα των προγραμμάτων σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας πιστοποιούν όσα καταμαρτυρώ.

Χωρίς ούτε κατά διάνοια να έχω αντιμετωπίσει ποτέ το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ως μερικό υποκατάστατο της ιδεολογικοποιημένης και αρτηριοσκληρωτικής ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, για τις τάξεις ειδικότερα όπου υπάρχει αντιστοιχία ύλης, έκρινα ως επιστημονικό μου καθήκον –μάλιστα έπειτα από τριάντα χρόνια θητείας στα σχετικά γνωστικά αντικείμενα– να αναλάβω την πρωτοβουλία να προτείνω στους αρμόδιους του προγράμματος να συνδιοργανώσουμε, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Freie Universität, ένα εργαστήριο ουσιαστικού, πολυπρισματικού και πολυδιάστατου διαλόγου. Θέμα του εργαστηρίου αυτού θα ήταν η αξιολόγηση της επιστημονικής ποιότητας του προγράμματος, της διδακτικής εμβέλειας και της δραστικότητάς του, τόσο στο εσωτερικό του θεσμού του σχολείου όσο και στο επίπεδο της Δημόσιας Ιστορίας, καθώς επίσης η αποτίμηση της κοινωνικής διάχυσής του και των πολιτικο-ιδεολογικών αντιστάσεων που αυτό συναντά. Αντιστάσεων αναφορικά με την εφαρμογή μιας διμερούς και αμφοτεροβαρούς συνεργασίας με στόχο την ιστορική αυτογνωσία που θα προετοίμαζε το έδαφος για την υλοποίηση πρακτικών απονομής ιστορικής δικαιοσύνης για τα ζητήματα που δημιούργησε η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Ιστορική αυτογνωσία και απονομή ιστορικής δικαιοσύνης συνιστούν απαραίτους όρους για την άμβλυνση της έντασης μεταξύ κρατών και στη συνέχεια για την ιστορική συμφιλίωση των λαών.

Ευχαριστώ το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου για την έμπρακτη συμπαράστασή του. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον καθηγητή κύριο Νικόλαο Αποστολόπουλο για το ευρύχωρο, γενναιόδωρο, αλλά και πρακτικό πνεύμα συνεργασίας που αντιπαρέβαλε στον δικό μου αυθορμητισμό, αν όχι ζηλωτισμό. Ταυτόχρονα, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τα άλλα δύο μέλη της οργανωτικής επιτροπής, την κυρία Ζέτα Παπανδρέου (που είναι για μένα η ψυχή και ο συνδετικός κρίκος της σημερινής εκδήλωσης) και την κυρία Βασιλική Πανταζίδου (που επιφορτίστηκε με το επικοινωνιακό βάρος της εκδήλωσης και τον τεχνικό συντονισμό). Εγκάρδιες ευχαριστίες απευθύνω και προς τους συναδέλφους Κώστα Αγγελάκο, Παναγιώτη Κιμουρτζή και Βασιλική Σακκά που έθεσαν τη διεξαγωγή της Ημερίδας υπό την αιγίδα του μεταπτυχιακού προγράμματος που διευθύνει ο πρώτος και των επιστημονικών εταιρειών στις οποίες προΐστανται ο δεύτερος και η τρίτη.

Όμως, χωρίς την πρόθυμη αποδοχή της πρόσκλησής μας από όλους και όλες εσάς, αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι ομιλητές και ομιλήτριες, η ιδέα μας θα παρέμενε κενό γράμμα. Εσείς είστε ο ζωντανός οργανισμός που έδωσε διεπιστημονική και διακλαδική εμπνοή και ενέργεια στη δι-ιδρυματική πρωτοβουλία μας. Υπενθυμίζω στο ευρύτερο ακροατήριό μας ότι προέρχεσθε από πληθώρα γνωστικών πεδίων: Σύγχρονη Ιστορία, Διδακτική της Ιστορίας και Ιστορική Εκπαίδευση, Σπουδές της Μνήμης και του Τραύματος, Προφορική Ιστορία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Ιστορία της Τέχνης και του Πολιτισμού, Παιδαγωγική, Δημόσια Ιστορία, Διαχείριση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Νεοελληνική Φιλολογία, Νέες Τεχνολογίες, Μουσειολογία και Μουσειοπαιδαγωγική, Οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αλλά ακόμα και Ψυχανάλυση και Ψυχιατρική, που δεν θα έπρεπε να απουσιάζουν αφού συζητούμε για ιστορικά τραύματα.

Ολοκληρώνοντας, θα ήθελα να πω ότι είναι μεγάλη τιμή και χαρά για μένα να βρίσκονται μαζί μας ο σημαντικότερος ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ, θεμελιωτής των ιστορικών σπουδών για τη δεκαετία του 1940 και πρωτοπόρος στη μελέτη των πολέμων της μνήμης σε διεθνές επίπεδο, η πρύτανης του Παντείου Πανεπιστημίου Χριστίνα Κουλούρη, μία από τις επιδραστικότερες –σε διεθνή κλίμακα– ειδικούς σε ζητήματα ιστορικής εκπαίδευσης, ο επιφανής Γερμανός συνάδελφος Ulrich Moenig και οι αγαπημένοι μου Αργύρης Σφουντούρης και Titus Milech, με τους οποίους άλλωστε συνδέεται και το Τμήμα μου. Ο πρώτος έχει αναγορευτεί επίτιμος διδάκτωρ και ο δεύτερος υπήρξε ο αξιολάτρευτος πρωταγωνιστής ενός αλησμόνητου σεμιναρίου στο πλαίσιο των Πρακτικών Ασκήσεων των τελειόφοιτων φοιτητριών και φοιτητών μας και ίσως μελλοντικών εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αμφότεροι, ο Αργύρης και ο Titus, εξακολουθούν να προσφέρουν πολύτιμες υπηρεσίες στον κοινό μας αγώνα εναντίον των «δολοφόνων της μνήμης», εναντίον της μαζικής αμνησίας που τείνει να επικρατήσει, αυτής της αδελφής της ηθικής υποκρισίας, εναντίον των συγκαλύψεων σκοπιμότητας και, τέλος, εναντίον όλων αυτών των σύγχρονων καρκινικών εκβλαστήσεων του ναζισμού και του ριζοσπαστικού εθνικο-λαϊκισμού των μεταφασιστικών καθεστώτων που εργαλαιοποιούν τα ιστορικά τραύματα των λαών και μετατρέπουν την οδύνη για το παρελθόν σε σημαία ευκαιρίας. Εύχομαι καλή επιτυχία στις εργασίες μας.

Νίκος Αποστολόπουλος

napo@cedis.fu-berlin.de

Καλημέρα σας!

Να σας ευχαριστήσω και εγώ από πλευράς μου για την εξαιρετική αυτή προσπάθεια να πραγματοποιήσουμε μαζί με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και ιδιαίτερα με τον συνάδελφο Γιώργο Κόκκινο αυτή την Ημερίδα.

Έχουν ειπωθεί πολλά για το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» [«Memories of the Occuration in Greece» (MOG)] και γι' αυτό θα προσπαθήσω να είμαι σύντομος, καθώς ένα από τα ανεπιθύμητα πράγματα που κατορθώσαμε να «πετύχουμε» –και θα αποδειχθεί αυτό μέχρι αργά το απόγευμα– είναι ότι, λόγω του πλούσιου προγράμματος της Ημερίδας, ο διαθέσιμος χρόνος για κάθε ομιλητή/-τρια είναι πολύ λίγος. Γι' αυτό χαίρομαι πάρα πολύ που ο κύριος Κόκκινος ανέφερε ήδη πολλές από τις ευχαριστίες, θα τις συμπληρώσω και εγώ από τη δική μου πλευρά.

Θέλω να υπενθυμίσω ότι, όταν ο πρωθυπουργός της Ελλάδας πήγε τις προάλλες στις Ηνωμένες Πολιτείες και απηύθυνε ομιλία στο Κογκρέσο και στο Κοινοβούλιο, μίλησε για τη δημοκρατία, μίλησε για την Ελλάδα, ξέχασε όμως ένα πράγμα, ξέχασε τον Μαραθώνιο, ότι δηλαδή οι Έλληνες μπορούν και διατηρούν τη δύναμή τους μέσω της θέλησης που έχουν να πετύχουν κάτι ουσιαστικό και να το πετύχουν και μακροχρόνια. Έτσι έχουμε σήμερα ένα μαραθώνιο επιστημονικό συνέδριο, οι εισηγήσεις του οποίου ξεκινούν αμέσως μετά τις εναρκτήριες ομιλίες.

Θα ήθελα σήμερα να σας μιλήσω γενικά για το MOG. Το έργο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» έχει σχολιαστεί εκτενώς. Σήμερα θα δώσω έμφαση στο «χθες», το «σήμερα» και το «αύριο» του έργου. Διότι έχουμε αποκτήσει αρκετή εμπειρία, έχουμε πετύχει ορισμένους στόχους ενώ άλλα θέματα τα έχουμε αφήσει ακόμα ατελειοποίητα ή δεν καταφέραμε να τα επεξεργαστούμε επιτυχώς και θα τα έχουμε και αύριο μπροστά μας. Γι' αυτό λοιπόν και ο Μαραθώνιος δρόμος.

Κατ' αρχάς θα αναφερθώ στη σημαντική ευκαιρία που είχαμε, σε συνεργασία με τον καθηγητή Χάγκεν Φλάισερ και τους συνεργάτες του, να βρούμε ακόμη και τόσο αργά όλους αυτούς τους μάρτυρες της Κατοχής και να δημιουργήσουμε το ψηφιακό αρχείο MOG. Θερμές ευχαριστίες σε όλες και όλους.

Σήμερα όμως θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα όλους όσους συνέβαλαν στη δημιουργία αυτής της Ημερίδας, τους ομιλητές και τις ομιλήτριες και τους συναδέλφους, οι οποίοι σήμερα, Σάββατο πρωί, διαθέτουν χρόνο να μας υποστηρίξουν καθώς και να παρακολουθήσουν την Ημερίδα online. Χαιρόμαστε

ιδιαίτερα γι' αυτό.¹ Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε και τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, από την οποία έχω αποφοιτήσει, που μας διαθέτει σήμερα τους χώρους της για την παρουσίαση της Ημερίδας. Με τη Γερμανική Σχολή Αθηνών έχουμε στενή συνεργασία στο θέμα της Ιστορίας της Κατοχής στην εκπαίδευση. Είναι ένα σχολείο ποιοτικά εξαιρετικό και με μεγάλη πείρα σε αυτό τον τομέα.

Οι μάρτυρες του Ψηφιακού Αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», © Freie Universität Berlin

Οι απαρχές του εγχειρήματος MOG βρίσκονται κατά το 2009-2010 όταν ο συνάδελφος Χάγκεν Φλάισερ ήρθε στο Βερολίνο για να κάνει έρευνες στο αρχείο Visual History Archive του Spielberg, το οποίο τότε ήταν διαθέσιμο στην Ευρώπη μόνο στο πανεπιστήμιό μας, το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (Freie Universität Berlin). Κάτι που έλειπε εντελώς από την Ελλάδα.

Οι βασικοί στόχοι του MOG είναι γνωστοί και συνδέονται με την Προφορική Ιστορία και την Παιδαγωγική: οι συνεντεύξεις με τους Μάρτυρες για τη διατήρηση της προφορικής μνήμης, η ψηφιακή τεχνολογία, το εκπαιδευτικό υλικό, η δυνατότητα της έρευνας μέσω ψηφιακών συστημάτων και, τέλος, η ιδιαιτερότητα των ελληνογερμανικών σχέσεων στον τομέα της εκπαίδευσης, για τις οποίες θα εμβαθύνω στη συνέχεια.

Τι είναι και τι δεν είναι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»

Για να διαχωρίσουμε μερικές παρεξηγήσεις και να τοποθετηθούμε, το πρόγραμμα MOG:

¹ Η διαδικτυακή Ημερίδα στο σύνολό της, συμπεριλαμβανομένων των εισηγήσεων όλων των συμμετεχόντων ομιλητών, είναι διαθέσιμη ως βιντεοσκοπημένο υλικό στην ιστοσελίδα του MOG: <https://www.occupation-memories.org/konferenz-280522>.

Δεν είναι η καταγραφή ολόκληρης της ιστορίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής από την ελληνική σκοπιά, δεν είναι ένα νέο επιστημονικό σύγγραμμα για την περίοδο της Κατοχής, ούτε είναι ένα σχολικό εγχειρίδιο.

Είναι καταρχήν ένα οπτικοακουστικό αρχείο των μαρτυριών επιζώντων της Κατοχής, διαθέτει πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό με βάση την Προφορική Ιστορία, είναι εργαλείο για επιστήμονες, ιστορικούς και εκπαιδευτικούς, περιέχει ένα ολοκληρωμένο διδακτικό μοντέλο για τους εκπαιδευτικούς και είναι πλήρως δίγλωσσο και ψηφιακό.

Επίσης, λόγω της ψηφιακής του υπόστασης, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως ψηφιακό μνημείο για την Κατοχή. Δηλαδή, όπου βρίσκεται κανείς και παρακολουθεί τις μαρτυρίες από εκείνο τον τόπο στο MOG, μπορεί να το χαρακτηρίσει σαν ένα μικρό ζωντανό μνημείο για τον τόπο του, για το χωριό του, για την πόλη του, γι' αυτά που έχουν ζήσει οι γονείς του ή μάλλον περισσότερο οι παππούδες, οι γιαγιάδες του και άλλοι συγγενείς και συμπατριώτες.

Το «χθες» του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», δηλαδή τι υπάρχει ήδη:

- Υπάρχουν 93 συνεντεύξεις καταχωρημένες σε ένα δίγλωσσο αρχείο.
- Διατίθεται μια δίγλωσση εκπαιδευτική πλατφόρμα (ελληνική και γερμανική) με 6 εκπαιδευτικές ενότητες, παρόμοιων θεμάτων στην καθεμία, προσαρμοσμένες στο ελληνικό και γερμανικό εκπαιδευτικό πλαίσιο και είναι διαρθρωμένη στις ακόλουθες θεματικές ενότητες: «Παιδιά στην Κατοχή», «Καθημερινή ζωή», «Αντίσταση», «Αντίποινα και μαζικές σφαγές», «Ολοκαύτωμα – Σοά», «Στρατόπεδα συγκέντρωσης».
- Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία, που εμείς δεν τονίζουμε αρκετά, είναι ότι η εκπαιδευτική πλατφόρμα διαθέτει συλλογή από περίπου 1.800 ιστορικά ντοκουμέντα, προερχόμενα είτε από τα προσωπικά αρχεία των αφηγητών που μας παραχώρησαν συνεντεύξεις, είτε από πηγές τρίτων φορέων (βιβλιοθήκες, συλλογές, μουσεία, τύπος), τα οποία, σε συνδυασμό με την Προφορική Ιστορία, δίνουν τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να μεθοδεύσει και να υλοποιήσει με τον δικό του τρόπο την παρουσίαση του μαθήματος, ανάλογα με τις προτεραιότητες που έχει και θέτει ο ίδιος.
- Έχει εκπονηθεί αναλυτικός Εκπαιδευτικός Οδηγός στα ελληνικά, όχι ακόμη στα γερμανικά.
- Δημιουργήσαμε και ενσωματώσαμε μια ταινία-ντοκιμαντέρ, που διαρκεί πάνω από μία ώρα, η οποία έχει αποδειχθεί πολύ ενημερωτική και χρήσιμη σαν εισαγωγή, διότι όσοι δεν έχουν τη δυνατότητα να κάνουν εκτεταμένα μαθήματα με το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», επειδή δεν τους μένει αρκετός χρόνος για να εξηγήσουν στα παιδιά τη μία ή την άλλη πτυχή αυτής της ιστορίας μας, χρησιμοποιούν το ντοκιμαντέρ σαν μια πρώτη προσέγγιση.
- Προέκυψε αυθόρμητα και μας δίνει μεγάλη χαρά η στενή συνεργασία που

αναπτύξαμε με τα σχολεία και στις δύο χώρες. Ξεκινήσαμε με τη Γερμανική Σχολή Αθηνών στην οποία θα αναφερθούμε αργότερα.

- Όλες οι πληροφορίες για την πορεία και την εξέλιξη του προγράμματος MOG περιγράφονται αναλυτικά και δημοσιεύονται τακτικά στη δίγλωσση ιστοσελίδα www.occupation-memories.org

Τι δεν έχουμε καταφέρει ακόμη:

- Λείπει η έγκριση του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων για την καθιέρωση του MOG ως επίσημου (συμπληρωματικού) εκπαιδευτικού υλικού για το μάθημα της Ιστορίας. Πάνω σε αυτό θα μου επιτρέψετε για πρώτη φορά να σας πω δυο λόγια, τα οποία δεν είναι ακόμη γνωστά στον δημόσιο χώρο. Καταθέσαμε την αίτηση έγκρισης εκπαιδευτικού προγράμματος το 2021, προς τις αρχές Ιουνίου. Στις 24 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, παρόλο που προσπαθήσαμε να μάθουμε κατά τη διάρκεια της αξιολόγησης εάν υπάρχει κάποιο καθαρά τυπικό πρόβλημα με την αίτησή μας, πήραμε μια αρνητική απάντηση για τυπικούς λόγους. Γιατί ήταν αρνητική; Κατ' αρχάς υπήρξε ο ισχυρισμός ότι, εκτός από τις μαρτυρίες, δεν ήμασταν τόσο καλά εφοδιασμένοι με ιστορικό υλικό, για να διδάξουμε ένα τόσο δύσκολο και πολύπλευρο θέμα, όπως είναι η Κατοχή στην Ελλάδα. Επιπλέον, διαπιστώθηκε –και πραγματικά κάναμε εμείς στο σημείο αυτό λάθος– ότι είχαμε δηλώσει πως διατηρούμε (επειδή το σύστημα είναι πλήρως ψηφιακό) το δικαίωμα να κάνουμε τυχόν αναγκαία διόρθωση σε ορισμένες θεματικές ενότητες του συστήματος, εφόσον το κρίνουμε αναγκαίο. Αυτό, λοιπόν, μας «έκοψε το κεφάλι», αν μου επιτρέψετε την έκφραση, διότι οι οδηγίες του Υπουργείου και του ΙΕΠ απαγορεύουν οποιαδήποτε τροποποίηση, κατά τη διάρκεια της χρήσης, έστω και αν αυτή αποσκοπεί στη διόρθωση εμφανών λαθών.

- Αυτές τις ελλείψεις τις διορθώσαμε και καταθέτουμε (Ιούνιος 2022) εκ νέου το πρόγραμμα MOG, ελπίζοντας ότι τυπικά είμαστε έγκυροι. Ελπίζουμε ότι οι αλλαγές θα επιτρέψουν μια εκτίμηση περισσότερο επί της ουσίας. Ίσως μας δοθεί η δυνατότητα –αυτό που είπε και ο κύριος Κόκκινος– να δοκιμαστεί και να χρησιμοποιηθεί το MOG στην εκπαίδευση και στην Ελλάδα, κάτι το οποίο θα έχει ουσιώδη επιστημονική και εκπαιδευτική σημασία.

- Θέλω να επισημάνω πάνω σε αυτό το θέμα ότι τέτοιο πρόβλημα δεν μας παρουσιάζεται στη Γερμανία, διότι εκεί δεν υπάρχει ο κανονισμός επίσημης έγκρισης του εκπαιδευτικού υλικού. Εάν μου επιτρέψετε, αμφιβάλλω αν στην Ελλάδα, όταν κάποιος εκπαιδευτικός αντλεί από το διαδίκτυο κάποιο επίκαιρο εκπαιδευτικό υλικό, για να το χρησιμοποιήσει στο μάθημά του, ζητάει άμεση έγκριση από το αρμόδιο Υπουργείο.

- Επίσης θα ήθελα να προσθέσω ότι στο MOG μας λείπουν ακόμη η συστηματική διάδοση και η διεξαγωγή επιμορφωτικών σεμιναρίων. Ιδιαίτερα η χρήση του Εκπαιδευτικού Οδηγού του προγράμματος είναι απαραίτητο να διδαχθεί, καθώς καθοδηγεί το εκπαιδευτικό προσωπικό πώς να κάνει χρήση της διαδραστικής πλατφόρμας στη διδασκαλία.

- Το 2021 ξεκινήσαμε έναν σχολικό διαγωνισμό στη Γερμανία υπό την αιγίδα της ελληνικής πρεσβείας στο Βερολίνο και σε συνεργασία με τη Γερμανική Σχολή Αθηνών. Ο διαγωνισμός των γερμανικών σχολείων είναι σε πλήρη εξέλιξη. Και ελπίζουμε ότι θα έχουμε ενδιαφέροντα αποτελέσματα σε λίγους μήνες. Με την εμπειρία αυτή θα εκπονήσουμε έναν σχολικό διαγωνισμό για την Ελλάδα το 2022/23, σε συνεργασία με ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Να δούμε αν και ποια ανταπόκριση θα έχουμε.
- Ένας βασικός στόχος που δεν καταφέραμε να επιτύχουμε μέχρι σήμερα σχετίζεται με τη δημιουργία κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο χωρών και ιδιαίτερα μέσω των (εξω)σχολικών δραστηριοτήτων με τη βοήθεια του MOG. Δυστυχώς εκτιμούμε ότι η προοπτική στο καυτό αυτό ζήτημα της Κατοχής «σκαλώνει» στις αποζημιώσεις: όσο δεν υπάρχει ισχυρή υποστήριξη από τα πολιτικά κόμματα και την πολιτική εξουσία και των δύο χωρών, ώστε οι διαπραγματεύσεις να βγουν από το μέχρι τώρα αδιέξοδο, θα παραμένουμε σε ισχνή και όχι ουσιαστική πρόοδο.

Ως προς το αύριο

Έχουμε νέες προσκλήσεις και προκλήσεις. Θέλουμε ως πρόγραμμα, και εξακολουθούμε να θέλουμε, υλική υποστήριξη χωρίς πολιτική ανάμειξη. Μέχρι τώρα πιστεύω ότι το έχουμε πετύχει σε αρκετό βαθμό, αν και η ελληνική (πολιτική) πλευρά υποστηρίζει ότι η εξάρτησή μας από τη γερμανική πλευρά είναι προφανής, διότι από εκεί προέρχονται οι κύριοι χρηματοδότες. Στην πραγματικότητα, το MOG είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου και κανένας χρηματοδότης μέχρι τώρα δεν έχει ασκήσει κανενός είδους πολιτική επιρροή κατά την κατασκευή και εκτέλεση του προγράμματος.

Επιπλέον:

- Θα θέλαμε να λάβουμε μέρος στη δημιουργία μιας ελληνογερμανικής ερευνητικής ομάδας με σκοπό μια πιο στενή συνεργασία των επιστημονικών φορέων στο θέμα της (νέας) ελληνογερμανικής Ιστορίας. Επιτρέψτε μου να εκφράσω την επιθυμία και την προσδοκία ότι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» θα συνδράμει, ώστε να υπάρξει περισσότερη συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών.
- Η αναβάθμιση της τεχνολογίας που χρησιμοποιεί το MOG είναι ένας ακόμη μελλοντικός στόχος του προγράμματος, για τον οποίο όμως δεν θα σας μιλήσω σήμερα λόγω έλλειψης χρόνου.
- Είναι αναγκαίο να έχουμε ένα πλούσιο και ποικίλο ψηφιακό (και διαδραστικό) υλικό. Οι θεματικές ενότητες που δημιουργήσαμε είναι γενικά πολύπλοκες και ιδιαίτερα απαιτητικές. Πρέπει να γίνουν και παραδείγματα με μικρότερες θεματικές ενότητες, ώστε ο/η εκπαιδευτικός να μπορεί εύκολα να τις προσαρμόζει ή να παίρνει μέρη από αυτές για τη δική του/της χρήση στο μάθημα. Ιδανικό θα ήταν οι εκπαιδευτικοί να μάθουν να κατασκευάζουν δικές τους θεματικές ενότητες (από την εκάστοτε τοπική περιοχή). Έτσι θα δημιουργηθεί μια Βιβλιοθήκη από Εκπαιδευτικές Ενότητες για την Κατοχή στην Ελλάδα.
- Από τις αρχές του 2022 μπορείτε να χρησιμοποιείτε το λογισμικό του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», για να φτιάχνετε αυτόνομες

εκπαιδευτικές εφαρμογές. Μπορείτε να δημιουργήσετε ένα εντελώς νέο αρχείο και να χρησιμοποιήσετε την εκπαιδευτική πλατφόρμα μόνο για δικό σας εκπαιδευτικό υλικό. Δεν είστε υποχρεωμένοι πλέον, όταν ακολουθείτε αυτό το λογισμικό, να κάνετε χρήση του υπάρχοντος υλικού.

- Όπως προανέφερα, θέλουμε στο τέλος, κατά το δυνατόν, να προετοιμάσουμε έναν διαγωνισμό για την Ελλάδα με ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Πάνω σε αυτό το θέμα θα μιλήσουμε αργότερα.

Προσωπικά περιμένω και θα χαρώ πολύ με τα αποτελέσματα της Ημερίδας. Είμαι σίγουρος ότι θα υπάρξουν νέες ιδέες και νέες προκλήσεις.

Σας ευχαριστώ πάρα πολύ και εύχομαι στην Ημερίδα κάθε επιτυχία.

Κώστας Αγγελάκος

kostasaggelakos2003@yahoo.gr

Το Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» των Τμημάτων Ιστορίας και Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου συμμετέχει συνειδητά και θεωρεί ιδιαίτερη τιμή να έχει θέσει υπό την αιγίδα του την Ημερίδα «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση». Τα επιστημονικά πεδία του Μεταπτυχιακού Προγράμματος (Ιστορική Έρευνα, Διδακτική της Ιστορίας, Αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών στη Διδασκαλία) συνδέονται άμεσα με τους στόχους και το περιεχόμενο του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG).

Παράλληλα, θεωρούμε ότι η φιλοσοφία και το πολύπτυχο επιστημονικό υλικό του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) είναι σημαντικό να παρουσιαστούν, να αναλυθούν και να μελετηθούν στον χώρο της Εκπαίδευσης ώστε να αποτελέσουν θεμέλιο επιμορφωτικών πρωτοβουλιών για την καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης και τη διατήρηση της μνήμης μέσω της αξιοποίησης των πολύτιμων προφορικών μαρτυριών στη διδασκαλία της Ιστορίας και εντάσσοντας στο διδακτικό πλαίσιο του υπαρκτού σχολείου καινοτόμες διδακτικές πρακτικές, άκρως ωφέλιμες στη συνολική παιδαγωγική του λειτουργία.

Ειδικότερα, το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) έχει ενσωματώσει δημιουργικά και κριτικά σύγχρονες παιδαγωγικές προσεγγίσεις για τη μάθηση και την κατάκτηση της γνώσης (ψυχοπαιδαγωγική θεωρία του εποικοδομητισμού, θεωρία της κοινωνικής ανάπτυξης, θέσεις για τον ανακαλυπτικό χαρακτήρα της μάθησης κτλ.), ενώ αξιοποιούνται ταυτόχρονα οι παιδαγωγικές αρχές του κριτικού γραμματισμού στη μελέτη της Ιστορίας. Παράλληλα, το πλούσιο διδακτικό υλικό στην πλατφόρμα του προγράμματος [το ψηφιακό αρχείο με τις ενενήντα τρεις (93) συνεντεύξεις, ιστορικά έγγραφα, αποσπάσματα από ιστορικά βιβλία, ντοκιμαντέρ, άρθρα από εφημερίδες, λογοτεχνικά κείμενα και εικαστικό υλικό] και τα προτεινόμενα σενάρια διδασκαλίας ενισχύουν την αυτενέργεια, την πρωτοβουλία, την εμπάθунση και την πολυπρισματική εξέταση των παραμέτρων που συνδέονται με τα ιστορικά γεγονότα της Κατοχής έτσι ώστε οι εκπαιδευόμενοι – πολίτες να λειτουργούν ως υποκείμενα κριτικής μελέτης των ιστορικών εξελίξεων.

Εκτιμώντας αυτές τις θετικές διαστάσεις του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG), οι οποίες θα αποτυπωθούν στην Ημερίδα και στον συλλογικό τόμο των Πρακτικών, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Τμήμα Ιστορίας από το ακαδημαϊκό έτος 2022-23 θα εντάξει το υλικό του προγράμματος στα μαθήματα Διδακτικής της Ιστορίας του Δ' έτους σπουδών, ενώ ήδη εκπονούνται δύο διπλωματικές εργασίες στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Ιστορική

Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» για τα αποτελέσματα της εφαρμογής του προγράμματος στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Θερμές ευχαριστίες για την πρόσκληση και καλή επιτυχία στις εργασίες της Ημερίδας.

Παναγιώτης Κιμουρτζής

kimourtzis@rhodes.aegean.gr

Θέλω να σας απευθύνω αυτόν τον σύντομο χαιρετισμό εκ μέρους της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορικών της Εκπαίδευσης, για να σημειώσω την πεποίθηση της επιστημονικής μας Εταιρείας ότι η Ημερίδα, που σχεδιάστηκε από το Freie Universität Berlin στο πλαίσιο του προγράμματος «Memories of the Occupation in Greece» (MOG) το οποίο διεξάγει, αλλά και από το Εργαστήριο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστημονική πρωτοβουλία.

Η ιστορική κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας πάσχει, ενώ συγχρόνως εξελίσσεται. Εφόσον επικεντρωνόμαστε στην παρατήρηση της δικής μας κοινωνίας, το συμπέρασμα αυτό θα κλίνει προς το ρήμα «πάσχει». Εφόσον ανοίξουμε το κάδρο και δούμε την ευρύτερη εικόνα, νομίζω ότι μεγάλη συμμετοχή στην αποτίμησή μας παίρνει και το ρήμα «εξελίσσεται». Διανοητικές αγκυλώσεις, στρεβλώσεις από τα μηνύματα που εκπέμπει η Δημόσια Ιστορία υπήρξαν έντονες και παραμένουν πολλές. Όμως η προσπάθεια να αναλυθούν τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος πυκνώνει. Πυκνώνει με τη μορφή μονογραφιών, συνεδρίων και εκπαιδευτικών δράσεων. Επομένως, οι ιστορικοί, επειδή γνωρίζουμε τον αργόσυρτο χρόνο των κοινωνικών εξελίξεων, μπορούμε ίσως να είμαστε λιγότερο ανυπόμονοι και να προσδοκούμε ότι η ιστορία ως διανοητική άσκηση σταδιακά θα επικρατήσει επί της ιστορίας ως απόλυτης βεβαιότητας. Η σημερινή Ημερίδα είναι ξεχωριστή μέσα στη συνολική αυτή διαδικασία. Βεβαίως, ξεχωριστή την κάνουν οι σημαντικοί ομιλητές και οι ειδικοί ερευνητές που φιλοξενούνται σε αυτήν. Ξεχωριστή όμως την κάνει και το θέμα της. Η Κατοχή και ο τρόπος που την κατανοούμε, παρότι έχουν γραφεί πολλά, απομένει ένα επιστημονικό πεδίο που χωρά περαιτέρω διερεύνηση. Χρειάζεται να καταλάβουμε βαθύτερα τα πολλαπλά μηνύματα που εκπέμπει η εποχή αυτή. Τις μνήμες που «κουβάλησαν» μαζί τους οι πρόγονοί μας που την έζησαν. Αλλά, επίσης, και τις μνήμες που μας κληροδοτήθηκαν, άμεσα, έμμεσα και σε ποικιλία διασταυρώσεων.

Νομίζω ότι η προσπάθεια να ενισχύσουμε την ιστορική γνώση μας, ανανεώνοντας τα εργαλεία της σκέψης μας, είναι αέναη και πάντα ωφέλιμη. Ανανέωση πάντα σημαίνει αναθεώρηση. Η αναθεώρηση, στην καθολική εκδοχή της, δεν μπορεί βεβαίως να είναι αυτοσκοπός. Υπάρχει πάντοτε και αυτός ο κίνδυνος. Μια αποκαθαρόμενη αναδρομή στο παρελθόν δεν υπάρχει. Το παρελθόν πρέπει να προσεγγιστεί με όλες του τις επιχωματώσεις, που περιέχουν σκοπιμότητες, στρεβλώσεις, αλλά και αναθεωρήσεις που δεν είναι όλες στρεβλές.

Τις πολλαπλές αυτές διαστάσεις περιμένουμε με εξαιρετικό ενδιαφέρον να πραγματευτεί η Ημερίδα. Η Ελληνική Εταιρεία Ιστορικών της Εκπαίδευσης έχει επιφυλάξει

φιλόξενη θέση στην ιστορική εκπαίδευση. Πολλοί ερευνητές του πεδίου αυτού είναι μέλη της. Αρκετοί συμμετέχουν στην Ημερίδα σας. Θερμές ευχές από την Εταιρεία μας για μία καρποφόρο συζήτηση που θα προκαλέσουν οι εισηγήσεις. Η ΕΛΕΙΕ με χαρά προσέφερε την αιγίδα της στην Ημερίδα και θεωρεί, αμφίδρομα, ότι κι εκείνη τιμήθηκε από την πρόσκληση να την προσφέρει.

Βασιλική Σακκά

vassilikisakka@gmail.com

Χαιρετίζω, ως εκπρόσωπος του Ομίλου για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, την πολύ σημαντική –κατά την άποψή μας– σημερινή ημερίδα για την Προφορική Ιστορία και το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα».

Το πρόγραμμα, ως φιλοσοφία αλλά και ως επιτέλεση, συνιστά αδιαμφισβήτητα πολύτιμη συμβολή στη μελέτη της περιόδου της ναζιστικής κατοχής στην Ελλάδα μέσα από τον πλούτο των συνεντεύξεων και μαρτυριών ανθρώπων που βίωσαν την τραυματική αυτή πραγματικότητα στα τρυφερά χρόνια της παιδικής και εφηβικής τους ηλικίας, στη νιότη τους.

Ως εκπαιδευτικός που σπούδασε και δίδαξε ιστορία θεωρώ αδιανόητη: α. την απαξίωση και την αμφισβήτηση της εγκυρότητας και πολυτιμότητας των μαρτυριών λόγω ηλικίας των μαρτύρων και β. τον σκεπτικισμό για τη διδακτική τους αξιοποίηση. Δεν θα αναλύσω σε τι συνίσταται το συγκεκριμένο έργο – έχει παρουσιαστεί διεξοδικά μέχρι τώρα και μια προσεκτική περιήγηση στην εντυπωσιακά επιμελημένη ιστοσελίδα του MOG διαλύει κάθε δεύτερη σκέψη ή αμφιβολία και λύνει τις όποιες απορίες διατυπώθηκαν: η επιστημονική πειθαρχία και η παιδαγωγική εντιμότητα των συντελεστών, έμπειρων και καταξιωμένων ιστορικών και εκπαιδευτικών, καθορίζουν το αποτέλεσμα.

Δεν είναι δυνατόν η πολυσυλλεκτικότητα και η περίφημη και ζητούμενη πολυπρισματικότητα στις ιστορικές μαρτυρίες των πληροφορητών να προσεγγίζονται ως επιβουλή ή ως κίνδυνος για την ιστορική εκπαίδευση. Απαξιώνεται με τον τρόπο αυτό η κρίση τόσο των συντελεστών ιστορικών του προγράμματος, όσο και των εκπαιδευτικών, οι οποίοι καλούνται να αξιοποιήσουν τις πολύτιμες μαρτυρίες πασίγνωστων και μη ιστορικών προσώπων, όπως η Άλκη Ζέη, ο Μανόλης Γλέζος, ο Τίτος Πατρίκιος και πολλών άλλων, και μέσα από αυτές τον πλούτο των ιστορικών στοιχείων και πολυτροπικών πηγών του αποθετηρίου. Η στρεβλή και παραπλανητική συζήτηση η οποία αναπτύχθηκε κυρίως μέσα από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τον τύπο, θύμισε την περίοδο του 2006-2007 με το περίφημο βιβλίο της ομάδας της Μ. Ρεπούση: στρεβλώσεις και ανορθολογισμός, καταγγελτικός λόγος και φοβικές προσεγγίσεις.

Ο Ο.Ι.Ε.Ε. θα συνεχίσει να επιλέγει με προσοχή και να στηρίζει τις δουλειές εκείνες οι οποίες προάγουν τη διδασκαλία της Ιστορίας βασισμένη σε επιστημονικές βάσεις, που την κάνουν περισσότερο ουσιαστική και ελκυστική για μαθητές, μαθήτριες και εκπαιδευτικούς αποκαλύπτοντας το στιβαρό της πρόσωπο. Ο δρόμος για τη σχολική αναβάθμιση του μαθήματος της Ιστορίας είναι δύσβατος και δεν περισεύει κανείς στην προσπάθεια να βελτιωθούν οι συνθήκες που θα το βγάλουν από το τέλμα της

κάλυψης της ύλης και της άκρατης γεγονοτολογίας, με στόχο πάντοτε την καλλιέργεια ιστορικής κατανόησης και συνείδησης και την ιδιότητα του ενεργού πολίτη.

Ευχαριστώ το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» για την πρόσκληση. Η χαρά μου είναι μεγάλη που βρίσκομαι ανάμεσα σε εκλεκτούς ιστορικούς, συναδέλφους και συνεργάτες. Καλή συνέχεια!

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

Μνήμες Πολέμου, Δημόσια Ιστορία και Πολεμοκαπηλία

Χάγκεν Φλάισερ

hagen44@otenet.gr

Ζούμε το ακροτελεύτιο στάδιο μετάβασης από τη συνειδητά βιωμένη θύμηση της μεγαλύτερης ανθρωποσφαγής του 20ού αιώνα –αν όχι της χιλιετίας– προς την έμμεση, πολιτισμικά εννοούμενη μνήμη του 21ου. Θεωρητικά ακόμα βρίσκομαι κάπου ενδιάμεσα, αφού γεννήθηκα στην αυστριακή πρωτεύουσα όταν εκείνη ήταν η δεύτερη πόλη του ναζιστικού Großdeutsche Ράιχ. Αντιστοίχως διατηρούσα και διατηρώ δίγαμη σχέση στην έρευνά μου για τον Πόλεμο και την Κατοχή: Αφενός αφοσίωση μόνιμη, φρόνιμη, γόνιμη (ελπίζω) σε πρωτογενείς αρχειακές πηγές ποικιλόχρωμης προέλευσης. Αφετέρου «αιρετικός» έρωτας με την *Προφορική Ιστορία* – από τότε που δεν υπήρχε καν ως γενικά αναγνωρισμένος όρος. Σημειωτέον ότι η σπίθα που πυροδότησε την «επίσημη» σχέση προήλθε από τη «μοργανατική»: έναν αναρχοφιλελεύθερο μικρόκοσμο προσωπικών αφηγημάτων, αποριών και συναρπαστικών εμπειριών. Διέπραξα μάλιστα το δις εξαμαρτείν!

Ήμουν 16 ετών και κάτι μηνών όταν αναγκάστηκα να εγκαταλείψω το σχολείο – «Ουμανιστικό Γυμνάσιο» με πρώτες γλώσσες λατινικά και αρχαία ελληνικά! Ακολούθησαν μερικά χρόνια χειρωνακτικής εργασίας για τον επιούσιο. Τομή αποτέλεσε ένα διεθνές πρόγραμμα ανταλλαγής νέων: η μισή μέρα δουλειά, η άλλη μισή εμπειρίες και χαρά. Είχα επιλέξει μια συμπαθητική κωμόπολη της Δυτικής Γιουτλάνδης. Έμαθα δανέζικα. Όταν κάναμε μπάνιο στη Βόρεια Θάλασσα μας χρησίμευε ως αποδυτήριο ένα από τα 7.500 μούνκερ της Βέρμαχτ που είχαν ανεγερθεί προς απόκρουση πιθανολογούμενης συμμαχικής απόβασης: βουβοί τόποι μνήμης. Άλλοι τόποι όμως δεν ήταν βουβοί: Από «ανθρώπους του λαού» διδάχθηκα άγνωστες πτυχές της ενίοτε ταραχώδους συνύπαρξης των δύο γειτονικών λαών. Έτσι πρωτάκουσα για τον Δανό πρόκριτο Niels Ebbesen, ο οποίος τον **Απρίλη του 1340** σκότωσε και αποκεφάλισε τον «kullede greve» [φαλακρό κόμη] Gerhard III, Γερμανό δυνάστη της Γιουτλάνδης και της Φιονίας (Fyn), που έτυχε να έχει το δικό μου πατρώνυμο. Συνάμα έμαθα για έναν μεταγενέστερο τοπικό και εθνικό ήρωα της Δανίας, τον αντιστασιακό πάστορα Kaj Munk. Υπό την επίδραση της ναζιστικής εισβολής τον **Απρίλη του 1940** –ακριβώς 600 χρόνια μετά την είσοδο του επαρχιώτη ευγενή στην ευρωπαϊκή ιστορία– συνέταξε ένα δράμα για τον ντόπιο τυραννοκτόνο, ο οποίος έπειτα από σκληρή μάχη είχε σφαχθεί στις 2.11.1340 μαζί με τους 2.000 συντρόφους του σε όργιο γερμανικών αντιποίνων! Με κάποια καθυστέρηση ενημερώθηκε η λογοκρισία των σύγχρονων κατακτητών και επενέβη. Μα ο Munk, ανένδοτος, προέτρεπε από άμβωνος τους συμπατριώτες του να απορρίψουν υποταγή και δωσιλογισμό. Και να αντισταθούν στον φυλετικό διωγμό! Πράγματι,

όταν τη νύχτα της 1ης προς 2α Οκτωβρίου 1943 οι κατακτητές εξόρμησαν για να συλλάβουν τους εναπομείναντες Εβραίους, ντόπιους και φυγάδες από το Ράιχ, σχεδόν όλοι –προειδοποιημένοι για την επιχείρηση– είχαν μόλις φυγαδευτεί στην κοντινή ουδέτερη Σουηδία. Επρόκειτο για μοναδικό γεγονός στη σκοτεινή ιστορία της «Τελικής Λύσης», βέβαια υπό συγκριτικά ευνοϊκές προϋποθέσεις, αφού η κατεχόμενη Δανία επίσημα δεν θεωρούνταν εχθρική χώρα! Εντούτοις, ένα τρίμηνο αργότερα κομάντος των SS απήγαγαν και δολοφόνησαν τον ζόρικο ποιμένα Munk. Το πτώμα του το πέταξαν, με καρφίτσωμένο αποτρεπτικό «μήνυμα», σε χαντάκι. Η κηδεία εξελίχθηκε σε συλλαλητήριο με χιλιάδες προσκυνητές, παρότι χρόνος και τόπος δεν είχαν ανακοινωθεί: 8 Ιανουαρίου του 1944! Ήταν η ημέρα που γεννήθηκε...

Το θεωρούσα οίωνό. Βρήκα τον λιτό τάφο, προσκύνησα μόνος μου. Η δεύτερη επίσκεψή μου συνέπεσε με σχολική παράσταση του διπλού κατοχικού δράματος του Munk: ως δημιουργού και ως θύματος. Όπως στον χορό στις αρχαίες τραγωδίες, παραβρέθηκαν και οι γονείς των νεαρών ηθοποιών, όπως είχαν κάνει το 1944 κατά την αντιστασιακή εκφορά: *Δημόσια Ιστορία* στο φορτίσιμο! Συνταράχθηκα και φιλοδοξούσα να πάρω τη σκυτάλη. Χρόνια αργότερα, μετά από εσπευσμένη αποπεράτωση νυχτερινού λυκείου και πανεπιστημιακών σπουδών, ξεκίνησα διατριβή για την Κατοχή «μας» στη Δανία. Επόπτης ανέλαβε ο Hans-Dietrich Loock, ειδήμων σύγχρονης σκανδιναβικής ιστορίας. Ο δρόμος φάνηκε πλέον προκαθορισμένος και ασφαλής. Αδοκήτως όμως επενέβη η πανουργία της Ιστορίας, *die List der Geschichte!*

Στις 3 Νοεμβρίου του σημαδιακού έτους '68 έζησα στην Αθήνα ιδίοις όμμασιν πρωτόγνωρη λαοθάλασσα: κατά ντόπιων κατακτητών μάλιστα! Συνόδευα κι εγώ τη σορό του «Γέρου της Δημοκρατίας», Γεωργίου Παπανδρέου, από τη Μητρόπολη έως το Α' Νεκροταφείο. Η κατανυκτική και αντάμα αντιστασιακή ατμόσφαιρα με άγγιξε βαθιά. Δίπλα μου η Ελένη που την είχα γνωρίσει στους αντιδικτατορικούς κύκλους του Βερολίνου. Τον άλλο χρόνο παντρευτήκαμε. Έτσι, το «τάμα» στον Munk υπερσκελίστηκε όταν έμαθα ότι ο αγαπητός ξάδελφος της πεθεράς μου –ο Μιχάλης Ακύλας, αξιωματικός και πολλά υποσχόμενος ποιητής και πεζογράφος– είχε εκτελεστεί στην Κατοχή, ενώ ο πεθερός μου καταγόταν από τα μαρτυρικά Καλάβρυτα. Ενημέρωσα τον καθηγητή μου πως θα μετατοπίσω το θέμα της διατριβής «ολίγον νοτιότερα»! Εκείνος, συνήθως γλυκομίλητος, διαφωνούσε έντονα. Τελικά λύγισε. Μοναδικό καλό παρεπόμενο του Β' Παγκοσμίου υπήρξε λοιπόν η αφθονία παρθένων επιλογών για ιστορικούς. Απλώς να αρπάξεις θέμα, περιοχή, χώρα. Το είχα κάνει δις...

Στη χουντοκρατούμενη Ελλάδα η ιστορική έρευνα, πρωτίστως της οδυνηρής σύγχρονης περιόδου, υπέφερε από αγκάθια και συστηματική θεσμική συσκότιση. Ακτίνες φωτός εξέπεμπαν τα ξένα αρχεία που βαθμιαία αποδέσμευαν, ελευθέρωναν τα απόρρητά τους, έστω με περιορισμούς. Μέχρι και τα έγγραφα της Δανίας και της Σουηδίας εξέταζα, μην πάει εντελώς στράφι η βόρεια «προϊστορία» μου... Και καμάρωνα για λογαριασμό των νέων συμπατριωτών μου όταν διάβαζα τις εκθέσεις του Δανού πρέσβη στην Αθήνα S. P. Duurlo προς τον υπουργό Εξωτερικών, όπου εξήρε το αντιστασιακό πνεύμα των Ελλήνων.¹

1 Χαρακτηριστική ήταν η ορολογία που χρησιμοποιούσε, π.χ. «αγωνιστές της ελευθερίας» [frihedskæmperne] για τους αντάρτες. Ενίοτε διαφαινόταν και μια δόση συλλογικής αυτοκριτικής. Λόγου χάρη έγραψε ότι τον Οκτώβριο του 1940 ο Μουσολίνι βαυκαλιζόταν πως οι Έλληνες θα τηρούσαν «την ίδια στάση όπως εμείς στις 9 Απριλίου» – δηλαδή αυθημερόν συνθηκολόγηση έπειτα από τελεσίγραφο! Δυστυχώς δεν κατάφερα να εντοπίσω

Οι ξένοι –εμπλεκόμενοι και παρατηρητές– εν γένει προσέφεραν σημαντικότερες πληροφορίες, τους έλειπε όμως μια διάσταση: Δεν ήταν σε θέση να αντικαταστήσουν την απουσία των ελληνικών αρχείων που παρέμεναν θεόκλειστα, λεηλατημένα, χέρσα. Αλλά και η Εθνική Βιβλιοθήκη είχε βάλει φραγή με ένα δυσοίωνα «Α» (Ακατάλληλο; Αντεθνικό; Απαγορευμένο!) στις ενδιαφέρουσες καρτελίτσες, ενώ στη Βιβλιοθήκη της Βουλής ο διευθύνων μυστακοφόρος κέρβερους-ταξίαρχος με πέταξε «όξω», όταν τόλμησα να εκστομίσω αντίλογο.

Από τις ζώσες πηγές πολλές τελούσαν υπό παρακολούθηση της καθεστωτικής ΚΥΠ ή ήταν δυσπρόσιτες: είτε στην υπερορία, είτε στο Αρχιπέλαγος – του Αιγαίου και του Σολζενίτσιν. Με ενθάρρυναν όμως οι πετυχημένες προσωπικές επαφές. Ξεχώριζε η τριήμερη χορταστική συμβίωση στην Πράγα με τον Ανδρέα Τζήμα (Σαμαρινιώτη), τον άλλοτε (συναινετικό!) πολιτικό καθοδηγητή στο Γ.Σ. του ΕΛΑΣ, καθώς και την – ήδη πριν από την άνοδό τους στο βουνό– συντρόφισσά του. Η Λουίζα άλλωστε συχνά επενέβαινε ως μοχλός επιβεβαίωσης ή εσωτερικής αντιπολίτευσης. Αλησμόνητες αφηγήσεις και συζητήσεις στο μικρό μα «ζεστό» διαμέρισμα ή περιπατητικές κατά μήκος του Μολδάβα – παρέα με τον ανέκαθεν «άφθαστο» πεζοπόρο Ανδρέα, τον μόνο που στα ημι-ελεύθερα βουνά κατέβαλλε και τον αθλητικό Οξφορδιανό Κρις Γούντχαουζ της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής!

Στην Ελλάδα πήρα εκτενείς συνεντεύξεις από διακόσιους περίπου μάρτυρες, επώνυμους ή μη. Ορισμένοι έσπασαν τότε για πρώτη φορά τη σιωπή που είχαν τηρήσει έξω από τον στενό κύκλο τους – για πολιτικούς ή ψυχολογικούς λόγους. Η μεγάλη πλειονότητα όσων προσέγγισα ξεπέρασε γρήγορα –στις γραπτές ερωταποκρίσεις και ιδίως στον προφορικό διάλογο– αρχικούς ενδοιασμούς, μιας που αισθάνονταν στη σωστή πλευρά της Ιστορίας. Οσάκις αντιμετώπιζα ίχνη καχυποψίας, αυτά δεν οφείλονταν στην εθνική μου καταγωγή, αλλά στην πιθανή μου πολιτική «πατρίδα».² Εν γένει πάντως νιώθω, κι εγώ, ευτυχής επειδή όλοι αυτοί «υπήρξαν ως φυσική παρουσία και εξακολουθούν να υπάρχουν ως μνήμη και ως διδαχή».³

Δεν εκπλήττει ότι στην απέναντι –αυτρογερμανική– όχθη της Προφορικής και, «επιστολικής» Ιστορίας αντιμετώπιζα πολύ συχνότερα επίμονες δυσκολίες και

το πιθανολογούμενο ημερολόγιο του Diurlo από την κατεχόμενη Αθήνα.

² Ακόμα θυμάμαι έναν ακραίο εθνικόφρονα μάρτυρα τον οποίο επισκέφτηκα – μετά την πτώση της Χούντας! Στην πρώτη φάση της συνάντησης τράβηξε μια εφημερίδα που φαινόταν από τον μισάνοιχτο χαρτοφύλακά μου για να εξακριβώσει τον τίτλο. Μόλις είδε την *Καθημερινή*, έκανε μια ήπια γκριμάτσα και μουρμούρισε: «Πάλι καλά...» (Δεν είχε καταλάβει ότι από κάτω κρυβόταν –φρονίμως διπλωμένη– μια άλλη εφημερίδα την οποία είχα διαβάσει στο λεωφορείο). Συμπληρωματικά αναφέρω ότι και συνεντευξιαζόμενοι-συνομιλητές από το πολύχρωμο «προοδευτικό» πολιτικό φάσμα βολιδοσκόπησαν επίμονα «πού ακριβώς ανήκω», ενδεχομένως και για να με «ξεστραβώσουν φιλικά»...

³ Αννίτα Π. Παναρέτου, «Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου...». Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945, Παπαδόπουλος, Αθήνα 2020, σ. 17. Η ογκώδης μελέτη διάρθρωσε κατατοπιστικά το τεράστιο υλικό της και το παρέβαλε με αρχειακές πηγές. Εντυπωσιακός είναι ο τρόπος με τον οποίο η φιλόλογος-συγγραφέας προσπαθεί να ξεδιαλύνει τη διαχρονική σύγχυση που μαστίζει πολιτικούς, δημοσιογράφους, συγγραφείς, θύτες και θύματα, ακόμη και πολλούς ιστορικούς σχετικά με αριθμούς και τη συχνά ψευδεπίγραφη ορολογία των «ομήρων». Επί τούτου βλ. και την ιστορική εισήγησή μου «Von Görnitz bis Geislingen. Griechische Arbeiter im Deutschen Krieg, 1917-1918 und 1941-1945», στο Iason Chandrinou, Volker Mall (επιμ.), *Wir waren Menschen zweiter Klasse. Die Geschichte der 1040 im Sommer 1944 von Athen nach Deutschland deportierten Griechen*, BoD, Norderstedt 2022, σ. 13-47.

απροθυμίες. Πολλοί ερωτηθέντες είτε «δεν θυμόντουσαν πια» ούτε βασικά συμβά- ντα και βιώματα, είτε απέφευγαν ή ρητά αρνήθηκαν να λάβουν θέση. Ενδεικτικά αναφέρω τον Hubert Lanz, τ. Στρατιωτικό Διοικητή Δυτικής Ελλάδας, ο οποίος «από τις διατυπώσεις των ερωτήσεων [μου] διαισθανόταν αντιλήψεις και διαθέσεις δυ- σμενείς για την υστεροφημία των άλλοτε Γερμανών στρατιωτικών»!⁴ Εκείνος, όπως και ο Roman Loos, άλλοτε επικεφαλής της Μυστικής Στρατιωτικής Αστυνομίας (GFP) για τα Βαλκάνια, ενημέρωσαν μάλιστα την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Πληροφοριών της ΟΔΓ στο Δυτικό Βερολίνο που έπειτα με κάλεσε για «προσωπική υπόθεση». Εκεί με υποδέχθηκαν με την αλησμόνητη φράση *Sie haben Argwohn erregt!* [«Προ- καλέσατε υποψίες»], υπαινισσόμενοι πως ενδεχομένως συνέλεγα –υπό τον μανδύα ιστορικής έρευνας– πληροφορίες με εντολέα τη Στάζι που βυρσοδομούσε όπισθεν του Τείχους... Και οι δύο τέως υψηλόβαθμοι πείστηκαν τελικά και «συνεργάστηκαν υπέρ της ιστορικής αλήθειας» – ιδίως ο δεύτερος, για τον οποίο το 1972 είχα μάλιστα διακόψει στο Σάλτσμπουργκ ένα σιδηροδρομικό ταξίδι από την Αθήνα στο Βερολίνο...

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούσε ο Dr. Walter Blume, άλλοτε αρχηγός της αιμα- τοβαμμένης ναζιστικής Ασφάλειας SD [Sicherheitsdienst] στην Ελλάδα με απατηλό επώνυμο που σημαίνει Λουλούδι – αληθινό *fleur du mal*. Το δίμηνο Αυγούστου-Σε- πτέμβρη του 1944, παραμονές της Απελευθέρωσης, είχε σχεδιάσει να εκτελεσθεί κατά την επικείμενη διάλυση του στρατοπέδου Χαϊδαρίου μεγάλο μέρος των 2.000 εναπομεινάντων κρατουμένων. Στη φάση αυτή τον κύριο στόχο δεν αποτελούσαν πια οι αριστεροί, αλλά «η ελίτ της ευρύτερης αστικής τάξης» η οποία θα διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο στη μετακατοχική δημόσια ζωή – με πρώτους τους προσφάτως συλληφθέντες παλαιούς πολιτικούς Θεμιστοκλή Σοφούλη, Γεώργιο Καφαντάρη, Στυλιανό Γονατά. Ο Blume υπολόγιζε πως ένα τέτοιο «Finale furioso» θα επέφερε αναρχία και χάος, δηλαδή μια οξυμμένη εμφύλια και εαμο-βρετανική σύγκρουση με ολέθριες συνέπειες για την ετερογενή αντιχιτλερική συμμαχία. Το σχέδιο καμμένης γης σε έμπυχο και άψυχο επίπεδο –ασφαλώς σε γνώση των Χίμλερ και Χίτλερ– σκόπευε να αποδείξει πως «τάξη» χωρίς σιδερένια γερμανική σκούπα δεν ήταν εφικτή! Ωστόσο, η διαβόητη «θεωρία του χάους» τελικά δεν εφαρμόστηκε εξαιτίας έντονης αντίδρασης μιας δράκας σχετικά σωφρόνων Γερμανών αξιωματούχων που συνηγορούσαν για ένα πιο ήπιο και όχι «συμμορίτικου τύπου» κλείσιμο της αυλαίας. Οι αντιρρήσεις τους, βέβαια, δεν οφείλονταν μονάχα σε μετριοπαθέστερες αντιλήψεις: συνειδητοποιούσαν ότι εφαρμογή του σχεδίου Blume θα ένωνε σε κάποιο βαθμό τις αντίπαλες ελληνικές παρατάξεις σε σύσσωμη πλέον αντίθεση κατά των αποχωρούντων κατακτητών, δυσχεραίνοντας έτσι ακόμα περισσότερο τη δύσκολη φυγή τους προς Βορρά.⁵ Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο Blume καταδικάστηκε σε θάνατο από συμμαχικό δικαστήριο, γλίτωσε όμως την κρεμάλα και αποφυλακίστηκε αίσίως το 1955. Όταν τον εντόπισα, μου ευχήθηκε καλή επιτυχία για τη διατριβή, δήλωσε όμως ανήμπορος να απαντήσει επί της ουσίας, αφού «άνδρες σαν εμένα

4 Επιστολή Lanz προς Χ.Φ., 22.4.1971.

5 Hagen Fleischer, «Deutsche «Ordnung», in Griechenland 1941-1944», στο L. Droulia, H. Fleischer (επιμ.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Βερολίνο 1999, σ. 151-223, εδw σ. 208 κ.εξ., του ίδιου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα 2000, σ. 53.

κινδυνεύουν να ξεράσουν όταν πιέζονται να επαναφέρουν στη μνήμη εκείνον τον παρελθόντα κόσμο!»⁶

Αποδοτικότερη υπήρξε η εκτεταμένη επικοινωνία μου με τον στρατηγό Alexander Andrae, ο οποίος το '45 εκδόθηκε από τους Βρετανούς στην Ελλάδα όπου δύο χρόνια αργότερα καταδικάστηκε από στρατοδικείο σε ισόβια κάθειρξη – τετράκις μάλιστα. Εντούτοις πήρε χάρη, ήδη αρχές του '52, κατόπιν εξωτερικών και εσωτερικών πιέσεων: της Βόννης και του βασιλικού ζεύγους!⁷ Σε συνάντηση το 1972 του εξήγησα πως στη λίστα των ερωτήσεών μου μία είχε και προσωπικό κίνητρο: Στους πρώτους οχτώ «ομήρους» που εκτελέστηκαν στην πρωτεύουσα, και μάλιστα με δική του υπογραφή –σε αντίποινα για «επαναλαμβανόμενο κρούσμα δόλιας φθοράς»– συμπεριλαμβανόταν συγγενής μου εξ αγχιστείας, ο ήδη αναφερόμενος Μιχάλης Ακύλας. Σαφώς ταραγμένος μου υπέδειξε το ημερολόγιό του με λακωνική εγγραφή τη μοιραία 5.6.1942: «Βέβαια συνειδητοποιώ το τραγικό της συγκυρίας. Δύσκολες μέρες και νύχτες»⁸ – ως ένδειξη ότι η υπόθεση τον είχε προβληματίσει, αφού μάλιστα επρόκειτο για εκτέλεση αξιωματικών! Όμως ο αρμόδιος Στρατιωτικός Διοικητής Νοτίου Ελλάδος Hellmuth Felmy, προτού φύγει αδειούχος για τη Γερμανία, είχε προαναγγείλει πως σε περίπτωση νέας δολιοφθοράς οι ονομαζόμενοι όμηροι θα πλήρωναν με τη ζωή τους. Επομένως ο ίδιος ως προσωρινός αντικαταστάτης δεν είχε άλλη επιλογή. Ένας «αθετημένος λόγος» (δηλαδή η μη πραγματοποίηση της θανατικής απειλής!) «θα έπληττε το κύρος της Βέρμαχτ – τουλάχιστον με τα τότε δεδομένα», όπως συμπλήρωσε χαμηλοφώνως και σχεδόν απολογητικά...

Αξίζει να αναφερθεί πως από τις τρεις εξέχουσες μορφές της πρώτης γενιάς μαρτύρων που συνέταξαν τους προλόγους στο *Στέμμα και Σβάστικα*, ο ένας ήταν Γερμανός: ο πρέσβης Günther Altenburg.⁹ Με τα ασφυχτικά δεδομένα της Κατοχής θεωρούνταν και ήταν φιλέλληνας – φυσικά στα ασφυχτικά όρια των δυνατοτήτων του. Μια φορά μάλιστα το γερμανικό ΥΠΕΞ του «θύμισε» πως «οι Έλληνες δεν είναι εταίροι μας!» Ήδη τρεις εβδομάδες μετά την κατάληψη της Αθήνας είχε επισημάνει σε έκθεσή του ότι και οι τρεις δυνάμεις Κατοχής όφειλαν «να σέβονται το νόμισμα και την οικονομία της Ελλάδας, την ελληνική θρησκεία και το ελληνικό φιλότιμο!» Λίγες ώρες αργότερα (20.5.1941) ξεκίνησε η εναέρια «Επιχείρηση Merkur [Ερμής]» κατά της ελεύθερης ακόμα μεγαλονήσου. Το γεγονός ότι, πιστοί στην παράδοση αιώνων, οι Κρήτες αντέταξαν –έστω και χωρίς στολή– σκληρή αντίσταση κατά των εισβολέων προκάλεσε το πρώτο όργιο αιματηρών «αντιποίνων». Σχεδόν ταυτόχρονα κυκλοφόρησε για τους φαντάρους ένα γερμανοελληνικό λεξικό τσέπης, το οποίο στις «πιο σημαντικές λέξεις» συμπεριλάμβανε τα λήμματα «Geisel» [όμηρος] και

6 Επιστολή Blume προς Χ.Φ., 9.1.1973.

7 Hagen Fleischer, «“Endlösung„ der Kriegsverbrecherfrage. Die verhinderte Ahndung deutscher Kriegsverbrechen in Griechenland», στο Norbert Frei (επιμ.), *Transnationale Vergangenheitspolitik*, Göttingen 2006, σ. 474-535, εδώ σ. 494, 534.

8 Hagen Fleischer, *Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941-1944*, Frankfurt κ.ά., 1986, σ. 596. Με το αμφιλεγόμενο πρόσωπο του Αντρέ ασχολούμαι στο νέο βιβλίο της Αννίτας Παναρέτου: *...το φως τ' αρπάζει όποιος μπορεί... Ο Μιχάλης Ακύλας και οι Οκτώ Πρώτοι*, Εστία, Αθήνα 2023.

9 Οι άλλοι δύο ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Βαγγέλης Παπαδάκης (Τάσος Λευτεριάς) – αφού ο αρχικά προβλεπόμενος φίλος Ανδρέας Τζήμας είχε αιφνίδια φύγει σε ηλικία μόλις 63 ετών, χωρίς να ξαναδεί την Ελλάδα.

«erschrieben» [τουφεκίζω]! Δεν μπόρεσα να διευκρινίσω αν αυτά προστέθηκαν μετά τη Μάχη της Κρήτης ή αν προϋπήρχαν... Όσο για τον Altenburg, η κλιμάκωση του αντιστασιακού αγώνα και των επακόλουθων τρομοκρατικών «αντιποίνων» ήταν μάλλον ο κυριότερος λόγος που ζήτησε δύο φορές να μετατεθεί από τη χώρα την οποία είχε συμπαθήσει. Και η Sabine, η γυναίκα του, βεβαίωσε πως εκείνος δεν άντεχε πια ν' αναλαμβάνει «πολιτική ευθύνη» για ανεύθυνες πράξεις στρατιωτικών και παραστρατιωτικών υπηρεσιών οι οποίες απολάμβαναν άνωθεν σχεδόν απόλυτη κάλυψη. Κάποιοι τον έχουν κατηγορήσει –αδίκως νομίζω– για επιλήπιμη στάση σχετικά με τη βίαιη μεταφορά των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Άουσβιτς. Άλλωστε, και από τους καλοπροαίρετους ελάχιστοι ρίσκαραν να προκαλούν το καθεστώς σε αυτό το «πρωτεύον» θέμα.

Ο καθηγητής Loock με είχε προειδοποιήσει ευθύς εξαρχής για μεθοδολογικά και πρακτικά ρίσκα της τότε εμβρυακής ακόμα Προφορικής Ιστορίας. Και αργότερα όμως δεν έλειπαν εκείνοι που φοβούνταν πως «με το νέο πάθος της μνήμης η ιστορία ξαναγυρίζει στον μύθο». Από τα «ιερά τέρατα» ο Hans-Ulrich Wehler, εξέχων βετεράνος της Κοινωνικής Ιστορίας, δυσσαρεστήθηκε πρωτίστως με τον ζήλο πολλών ηλεκτρονικών ΜΜΕ για παραγωγές *docu-drama* με ατέλειωτες παρελάσεις λογής λογής μαρτύρων εποχής. «Αστειευόμενος» πρότεινε μάλιστα «να τουφεκιστούν όλοι οι μάρτυρες» – «μετά από αυστηρή ανάκριση», εννοείται. Πιο ήπιος φάνηκε ο Timothy Garton Ash. Αναφερόμενος σε ανακριτική επίσκεψή του στον φυλακισμένο Έριχ Χόνεκερ, πρώην παντοδύναμο δικτάτορα της ΓΛΔ (Ανατολικής Γερμανίας), περιέγραψε την περίπτωση ως «ιδανική για τον ιστορικό: Οι μάρτυρες είναι στη φυλακή, διαθέτουν μπόλικο χρόνο, και πρέπει να απαντήσουν σ' όλες τις ερωτήσεις!» Τα οφέλη τέτοιας συγκυρίας είχε γευτεί 40 χρόνια νωρίτερα και ο καθηγητής Burks όταν εξέταζε το «προφίλ του Έλληνα κομμουνιστή»¹⁰ – από κοντινή, μα ακίνδυνη απόσταση με τους έγκλειστους «συνεντευξιαζόμενους»: Είχε φτάσει το 1952 με παχυλή υποτροφία Fulbright στη μετεμφυλιακή Ελλάδα η οποία –μαζί με τη Δυτική Γερμανία– αποτελούσαν τότε τα ψυχροπολεμικά προπύργια του «Ελεύθερου Κόσμου», μιας που εκεί υπήρχε άφθονη πρώτη ύλη «διαθέσιμη» προς εξέταση και επηρεασμό: σε μπουντρούμια και ξερονήσια.

Ο πόλεμος του Πούτιν

Κλείνω με ολίγα στιγμιότυπα Δημόσιας Ιστορίας των ημερών μας, αφού οι σύγχρονοι πόλεμοι χρήζουν αδιάκοπης «δικαίωσης»: πριν, κατά τη διάρκειά τους και μετέπειτα. Για το *όπερ έδει δείξει* εις βάρος του εκάστοτε Εχθρού προβάλλονται, παράγονται και συχνά κατασκευάζονται «αποδεικτικά» στοιχεία: βάσιμα, αμφισβητούμενα, αστήρικτα ή, όλο και περισσότερο, *deep fake*. Η συντονισμένη δράση έχει έκδηλο σκοπό να πεισθούν διστακτικοί και αντιδρώντες στον οικείο λαό, καθώς και κάποιοι ουδέτεροι για το «δίκιο» και το αναπόφευκτο της σύρραξης, της εισβολής ή της επονομαζόμενης αντ-επίθεσης. Κλασικό πλέον το ασύστολο ψέμα του Χίτλερ τα χαράματα της μοιραίας 1ης Σεπτεμβρίου 1939: «Από σήμερα τα πυρά επιστρέφονται!» [... *wird zurückgeschossen*]!

10 R.V. Burks, «Statistical Profile of the Greek Communist», *Journal of Modern History*, τεύχ. 27, 1955.

Ο βραβευμένος βετεράνος της Κα Γκε Μπε και πολυχρονίζων άναξ του Κρεμλίνου έχει μελετήσει επιμελώς τις στρατηγικές των προδρόμων. Δεν θα επεκταθώ εδώ στην απαίσια «συνδρομή» του Στάλιν στον γενοκτονικό λιμό *Holodomor* [Голодомор] της Ουκρανίας το 1932-33 με εκατομμύρια θανάτους ο οποίος αναγνωρίστηκε ως γενοκτονία από την ουκρανική Βουλή,¹¹ αλλά σε ορισμένα κοινά σημεία με τη στρατηγική και γλώσσα του ολοκληρωτικού ναζισμού. Ο Χίτλερ, στην πρώτη φάση της επεκτατικής στρατηγικής του, θεωρούσε Αυστρία, Σουδητία και Τσεχία απλώς προοίμια, ορεκτικά για το μεγάλο εδαφικό φαγοπότι – όπως το 2014 ο Πούτιν την εύκολη κατάληψη και προσάρτηση της Κριμαίας. Τουλάχιστον μια δεκαετία σχεδίαζε την κατάργηση της Ουκρανίας ως ανεξάρτητης εθνικής, κρατικής και πολιτισμικής οντότητας. Το δείχνει και η κωμικοτραγική εμμονή στον χλωμό όρο «ειδική επιχείρηση» για το ήδη πολύμηνο μακελειό. Η στρεβλή «λογική» του προφανώς υπαγορεύει αξιωματικά πως ένας αυτοκράτωρ δεν κηρύσσει πόλεμο σε αποστάτιστα επαρχία η οποία παριστάνει κράτος.

Η προπαγάνδα του Κρεμλίνου επιστρατεύει έντεχνα το αμφιλεγόμενο φάντασμα του Στέπαν Μπαντέρα. Ο ακραίος εθνικιστής επαναστάτης ασκούσε από το 1927 ενεργή και συχνά τρομοκρατική δράση κατά Πολωνών και Ρώσων, δηλαδή των κατεξοχήν εχθρών της πολυπόθητης ουκρανικής ανεξαρτησίας. Επομένως, εντάχτηκε, το καλοκαίρι του '39, με δύο τάγματα ως κομπάρσος στην «Επιχείρηση Μπαρμπαρόσα» – ελπίζοντας πως θα ανταμειφθεί με τη σύσταση ενός ουκρανικού κράτους, έστω δορυφορικού τύπου Σλοβακίας και Κροατίας. Αντ' αυτού πέρασε το μεγαλύτερο μέρος του υπόλοιπου πολέμου σε «τιμητική κράτηση» στο στρατόπεδο Ζαξενχάουζεν έξω από το Βερολίνο, μιας που ο Χίτλερ είχε άλλα σχέδια για τον «σιτοβολώνα της Ευρώπης» και τη «γοθτική» Κριμαία, την οποία σκόπευε να προσαρτήσει στη σχεδιαζόμενη «κραταιή γερμανική αυτοκρατορία»!¹²

Το 1959 ο Μπαντέρα εκτελέστηκε στο Μόναχο από Σοβιετικό πράκτορα, γεγονός που δυστυχώς τον καθιστούσε εθνομάρτυρα ιδίως στη Δυτική Ουκρανία η οποία μέχρι τη Συνθήκη των Βερσαλλιών ήταν μέρος της Αυστροουγγαρίας, δηλαδή ανήκε στη «Δύση». Εντούτοις, στις τελευταίες εκλογές (21.7.2019), παρόλο που οι ακροδεξιοί και φασιστοειδείς σχηματισμοί συνεργάστηκαν στην «Παν-Ουκρανική Ένωση Σβόμποντα» [Ελευθερία], πέτυχαν μόνο ένα φτωχό ποσοστό γύρω στα 2%.¹³ Υπολείπονταν δηλαδή πολύ της απήχησης ανάλογων ρευμάτων σε άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της πουτινικής Ρωσίας η οποία διατηρεί αρμονικές σχέσεις με όλες τις αποχρώσεις της εθνικιστικής και αναθεωρητικής αφρόκρεμας στην Ευρώπη και παραπέρα. Δύσκολα λοιπόν καθορίζονται οι συσχετισμοί των συνιστωσών του ιδεολογικού κράματος το οποίο ο νέος τσάρος έχει χαλκεύσει. Η προεδρική σημαία

11 Το 2006. Ακολούθησαν μια δεκαριά άλλες χώρες, κυρίως παθούσες πρώην «σοσιαλιστικές δημοκρατίες» της ΕΣΣΔ και του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

12 Και οι τρεις φράξιες της φασιστοειδούς Οργάνωσης Ουκρανών Εθνικιστών ΟΥΝ και του παρτιζάνικου στρατού της ΟΥΑ κλιμάκωναν τρομοκρατικές ενέργειες κατά Πολωνών και Εβραίων – συχνά με ανοχή ή υποστήριξη ορισμένων γερμανικών υπηρεσιών. Και οι δύο πλευρές πίστευαν πως «χρησιμοποιούσαν» την άλλη για δικούς τους σκοπούς. Μετά την εκδίωξη της Βέρμαχτ από τον Κόκκινο Στρατό οι «Μπαντερίστες» διεξήγαγαν για αρκετά χρόνια παρτιζάνικο πόλεμο κατά της σοβιετικής εξουσίας – με «διακριτική» επικουρία της CIA.

13 Έπεσε στις 315.530 ψήφους, ενώ στις προηγούμενες εκλογές (2014) είχε λάβει περισσότερες από ένα εκατομμύριο.

του αυτοχειροτόνητου συνεχιστή της Μεγάλης Αικατερίνης και του Μεγάλου Πέτρου συνδυάζει τον αυτοκρατορικό δικέφαλο αετό με την πανσλαβική τρικολόρ: λευκό – κυανό – κόκκινο. Έτσι η στρατηγική του θα μπορούσε να συνοψιστεί ως παραλλαγή του στομφώδους «τραμπικού» συνθήματος MAGA σε «Make Russia Great Again»! Το *copyright* όμως ανήκει μάλλον στον μεγαλομανή Φύρερ του *Großdeutsches Reich*...

Ανάλογοι υπαινιγμοί καρυκεύουν ήδη τη διεθνή ειδησεογραφία, εφόσον πολλές πόλεις που άλλοτε βομβαρδίστηκαν από τη γερμανική Λούφτβαφε βιώνουν ένα μακάβριο *déjà vu*. Ήδη την άνοιξη του 2022 ο δήμαρχος της μαρτυρικής Μαριούπολης κατήγγειλε μάλιστα πως εντός ενός διμήνου οι επιδρομείς είχαν σκοτώσει περισσότερους απ' όσους οι Ναζί σε όλο τον πόλεμο, προκαλώντας ένα «νέο Μπάμπι Γαρ»! Υπενθυμίζω ότι το φθινόπωρο του '41 οι Ναζί είχαν δολοφονήσει σε δύο μέρες 33.000 Εβραίους στη ομώνυμη χαράδρα έξω από το Κίεβο, η οποία έτσι απέκτησε τον μακάβριο τίτλο του μεγαλύτερου μαζικού τάφου στην Ευρώπη. Ήδη ρωσικές ρουκέτες έπληξαν τον στοιχειωμένο τόπο, και το *Babi-Yar Holocaust Memorial Center* κατήγγειλε πως η αισχρή «ειδική επιχείρηση» αποτελούσε επανάληψη της Ιστορίας με σκοπό να μετατρέψει ολόκληρη την Ουκρανία σε κρανίου τόπο. Το *image* του Πούτιν υπέστη πλήγμα και από άλλο αίμα που συνδεόταν με τη Shoah: Ο Μπόρις Ρομαντσέκο, αντιπρόεδρος της Διεθνούς Επιτροπής μνήμης του στρατοπέδου Μπούχενβαλντ, είχε επιζήσει του Ολοκαυτώματος, μα σκοτώθηκε στην οικία του στο Charkiv από ρωσική βόμβα. Ως εκ τούτου έλειπε από τη φετινή συνάντηση κατά την επέτειο απελευθέρωσης του κολαστήριου από τα αμερικανικά στρατεύματα.

Εδώ οφείλω μια μικρή παρέκβαση: Στα ματωμένα χώματα του Μπούχενβαλντ –εννέα χιλιόμετρα έξω από τη Βαϊμάρη, διαχρονική πολιτιστική πρωτεύουσα της Γερμανίας– είχα συναντήσει τον Ρομαντσέκο τον Απρίλη του 2010 κατά την 65η επέτειο. Βρέθηκα εκεί μαζί με δεκαεπτά εκκολλαπτόμενους ιστορικούς του ΕΚΠΑ στο πλαίσιο 15ήμερου «κινητού» σεμιναρίου σε γερμανικούς τόπους μνήμης. Δεκάδες χώρες συμμετείχαν στις εκδηλώσεις – με ηχηρή απουσία της επίσημης Ελλάδας. Βέβαια, στην παράταξη των σημαιοφόρων ανέμιζε και η Γαλανόλευκη, την κρατούσε όμως ένα συμπαθέστατο κατάξανθο Γερμανάκι – που από ελληνικά δεν καταλάβαινε γρι... Αλησμόνητα μαθήματα Προφορικής Ιστορίας μας προσέφεραν ο άλλοτε Ελληνοαμερικανός στρατιώτης-απελευθερωτής Γεράσιμος Χόντος, καθώς και ο επιζήσας δεσμώτης Murray Goldfinger. Στο πλαίσιο αυτού του αλησμόνητου σεμιναρίου σε γερμανικό έδαφος αφιερώσαμε άλλωστε μια μέρα στα παλαιά μου λημέρια του *Freie Universität Berlin*. Στο Κέντρο Ψηφιακών Συστημάτων μας έκανε πολύωρη ενημερωτική ξενάγηση ο συνάδελφος Νίκος Αποστολόπουλος. Απ' αυτή την επαφή προήλθε –εκτός από προσωπική συνεργασία και φιλία– η ψηφιακή σύνδεση του ΕΚΠΑ με το Αρχείο προφορικών μαρτυριών του *Shoah Foundation Institute* στην Καλιφόρνια που συνέβαλε σημαντικά στη μεταπτυχιακή διδασκαλία μου. Πιο σημαντικό: απ' αυτήν την επαφή προέκυψε αισίως –ύστερα από χρόνια γραφειοκρατικών, οικονομικών και τεχνικών δυσκολιών– το πρόγραμμα «Memories of Occupation in Greece» (MOG).

Επανερχομαι στο μουντό Σήμερα

Ήδη ωριμάζουν οι τοξικοί καρποί του χαλκευμένου αφηγήματος με το οποίο

ο Πούτιν προέτρεπε τον στρατό του: Δηλαδή «να απελευθερωθούν οι Ουκρανοί από το ναζιστικό καθεστώς». Εκείνοι όμως αποδείχθηκαν «αγνώμονες» και αντιστάθηκαν, επομένως το «στόρι» έπρεπε να προσαρμοστεί. Δεν καταγγέλλεται πλέον μόνο η κυβέρνηση του Κιέβου σαν φασιστική, αλλά ουσιαστικά όλος ο μη ρωσόφωνος πληθυσμός που, υποτίθεται, είχε διαβρωθεί σχεδόν ολότελα. Ακόμη και «παθητικοί Ναζί» εντοπιζόνταν και έπρεπε να «εκκαθαριστούν» αμείλικτα. Η διαδικασία της αναγκαίας «επανεκπαίδευσης» θα διαρκούσε τουλάχιστον μια γενιά και «αναπόφευκτα θα σήμαινε απο-ουκρανοποίηση». Ο ίδιος ο Πούτιν αποφάνθηκε επανειλημμένα ότι «η Ουκρανία δεν είναι πραγματική, άρα δεν έχει δικαίωμα ύπαρξης»!¹⁴

Οι δύο εμπόλεμες πλευρές αλληλοκατηγορούνται πως διαπράττουν όχι «απλώς» εγκλήματα πολέμου, αλλά μια γενοκτονία –το έγκλημα των εγκλημάτων– πρωτίστως στο Ντονμπάς, το δηλητηριώδες μήλο της έριδος. Παρά τις εκατέρωθεν ρητορικές υπερβολές υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά. Η προπαγάνδα του Κρεμλίνου αποτελεί ένα «καθρέφτισμα» για να αντισταθμιστούν οι αυξανόμενες ενδείξεις για τη δική του γενοκτονική πρόθεση. Αντιθέτως, οι κατηγορίες των Ουκρανών προσεγγίζουν περισσότερο την ωμή πραγματικότητα σύμφωνα με τους ορισμούς της σχετικής σύμβασης του ΟΗΕ η οποία συμπεριλαμβάνει –πέραν από τις συστηματικές μαζικές δολοφονίες– τέσσερις «αναίμακτες» μεθόδους, όπως η συστηματική απαγωγή αμάχων και κυρίως παιδιών στο έδαφος του εχθρού. Μονάχα στην περιοχή της Μαριούπολης εγκαταστάθηκαν τουλάχιστον τέσσερα στρατόπεδα διαλογής για αναγκαστική αποστολή προς απόμακρες περιοχές κυρίως πέραν των Ουραλίων, ενώ προωθούνται διαδικασίες για την υιοθέτηση «ορφανών» από ρωσικές οικογένειες.

Το γεγονός ότι ο Ζελένσκι τυγχάνει να είναι Εβραίος δεν προβληματίζει τους κήρυκες της «αποναζιστικοποίησης», αφού κατά τον Ρώσο ΥΠΕΞ Λάβροφ ακόμη και ο Χίτλερ είχε εβραϊκές ρίζες! Στην ιδιαίτερα φαντασμαγορική στρατολογική φιέστα της 9ης Μαΐου, επετείου της οριστικής συνθηκολόγησης του ναζιστικού Ράιχ,¹⁵ ο Πούτιν χαρακτήρισε τους τωρινούς αντιπάλους «Νεοναζί» και «μπαντεριστές», αποσιωπώντας ότι η δική του εισβολή ουδόλως εξάφανισε τους θαυμαστές του Μπαντέρα, αντιθέτως τους πολλαπλασίασε. Ήδη σε σφυγμομέτρηση του Απριλίου το 74% των Ουκρανών στα μη-κατεχόμενα εδάφη εξέφρασε θετική γνώμη για τον αμφιλεγόμενο ήρωα με την αίγλη του πρόμαχου της εθνικής ανεξαρτησίας.¹⁶ Όταν ο κληρονόμος και θεματοφύλακας του Στάλιν καυχιόταν πως «και πάλι η νίκη θα είναι δική μας, όπως το 1945», σφετερίστηκε τον θρίαμβο ολόκληρης της αντιφασιστικής συμμαχίας και την εξίσωνε με την αμαρτωλή «ειδική επιχείρηση»– κατά ενός λαού,

14 Βλ. π.χ. το αποκαλυπτικό άρθρο «Τι πρέπει να κάνει η Ρωσία με την Ουκρανία» το οποίο δημοσιεύθηκε από το κρατικό ρωσικό πρακτορείο ειδήσεων RIA (Ναυτεμπορική, 14.4.2022).

15 Η Βέρμαχτ υπέγραψε τις την άνευ όρων συνθηκολόγηση: πρώτα στο αρχηγείο του Αϊζενχάουερ στη γαλλική Ρεμς και αργότερα, σε πιο επίσημη μορφή, στο αρχηγείο του στρατάρχη Ζούκοφ στη συνοικία Karlshorst του Βερολίνου – ένα τέταρτο μετά τα μεσάνυχτα της 9ης Μαΐου, όταν στο Κρεμλίνο τα ρολόγια έδειχναν ήδη 2.16 π.μ. Έτσι εξηγούνται οι διαφορετικές ημερομηνίες του εορτασμού της συμμαχικής αντιφασιστικής νίκης σε Ανατολή και Δύση. Το «τεταρτάκι» διαφοράς σε ένα σχεδόν εξάχρονο παγκόσμιο πόλεμο δημιούργησε δύο ανταγωνιζόμενες επετείους με «ιδεολογική» πλέον βαρύτητα, όπως εκ νέου φάνηκε το 2022. Πρβ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 135 κ.εξ., σ. 421 κ.εξ., passim.

16 *Deutsche Welle*, 22.5.2022.

που επίσης είχε θρηνήσει εκατομμύρια θύματα στον «Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο» της ΕΣΣΔ. Συνάμα επιχειρούσε να δικαιώσει ακόμη και φρικάλεότητες τύπου Μπούτσα τις οποίες σταυροφόροι και μισθοφόροι της «Ειδικής Επιχείρησης» διέπραξαν και εξακολουθούν να διαπράττουν (συμμορίες „Wagner“). Άλλωστε, οι πρωτοδιδάξαντες Ναζί χρησιμοποιούσαν συστηματικά τον ομογάλακτο όρο *Sonderbehandlung* [Ειδική μεταχείριση] ως κυνικό ευφημισμό για *εξόντωση*. Όταν, στην πρώτη φάση, ο Πούτιν επιχειρούσε να καλύψει τις διαρκώς μεγαλύτερες απώλειες στο ουκρανικό μέτωπο αποφυλακίζοντας και οπλίζοντας δολοφόνους και άλλους βαρυποινίτες, είχε τουλάχιστον εν μέρει εμπνευστεί από την επίσης «Ειδική» Ταξιαρχία SS του διαβόητου Oskar Dirlewanger, η οποία υπήρξε μακράν η χειρότερη γερμανική μονάδα στο ανατολικό μέτωπο – με πολλές δεκάδες χιλιάδες κατακρεουργημένα άμαχα θύματα κάθε φύλου και ηλικίας στο «ενεργητικό» της...

Παρά την προϊούσα επιδείνωση της κατάστασης για τους εισβολείς, παραμένουν μετέωρες οι ελπίδες ορισμένων Δυτικών αναλυτών πως ο *furor rutinicus*, η ασυδοσία του Κρεμλίνου, θα ανακοπεί από άφευκτη «τανάλια» – των πολυεπίπεδων κυρώσεων των δημοκρατικών χωρών, αφενός, και της εσωτερικής αντίδρασης ειρηνόφιλων ή έστω κουρασμένων λαϊκών στρωμάτων, αφετέρου. Έως τώρα το καθεστώς πέτυχε να βαλτώσουν οι πρώτες στον βούρκο της παγκόσμιας ενεργειακής κρίσης και αποκλινόντων συμφερόντων ορισμένων κυβερνήσεων, ενώ «ελέγχει» ή μάλλον φιμώνει τις δεύτερες με αχαλίνωτη βία, ποινικοποιώντας ακόμη και τη χρήση της αιρετικής λέξης-ταμπού ΠΟΛΕΜΟΣ. Το καλοκαίρι 2022 είχαν ήδη καταγραφεί περισσότερες από 16.000 σχετικές καταδίκες. Άλλωστε οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι, οι «Ευρωπαϊστές» και αντιφρονούντες όλων των αποχρώσεων – από τον Αλεξέι Ναβάλνι μέχρι τις Pussy Riot– βρίσκουν φανερή απήχηση πρωτίστως στη Δύση. Τον επίσημο τόνο στην ενδοχώρα δίνει ακόμα ο ανίερος άξονας του άνακτος με τον στρατευμένο πατριάρχη Κύριλλο, εργαλειοποιώντας την ακόμα διάχυτη, ιδίως στα «κατώτερα» στρώματα, μυθοπλαστική νοσταλγία για την περικλεή σοβιετική Αυτοκρατορία με την οποία και τότε είχε βολευτεί το πατριαρχείο.

Γι' αυτό ο Πούτιν, που είχε χαρακτηρίσει «μεγαλύτερη γεωπολιτική καταστροφή του 20ού αιώνα» την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, μοχθεί να την αναστήσει χρησιμοποιώντας τις πολυπληθείς ρωσικές μειονότητες στις γειτονικές –αυτόνομες πια– χώρες ως πέμπτη φάλαγγα και ως άλλοθι. Και πάλι μιμείται τη δοκιμασμένη μέθοδο του Χίτλερ για τον διαμελισμό της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας το 1938/39, καθώς και της Γιουγκοσλαβίας το 1941. Ταυτόχρονα, εντείνει την προπαγάνδα για «ευθυγράμμιση»-*Gleichschaltung* του πληθυσμού εντός της *Μητέρας Ρωσίας* μέσω χειραγωγημένης *Δημόσιας Ιστορίας* και εναλλακτικής ιστορικής αλήθειας. Για να πληροφορείται όμως την πραγματική κατάσταση,¹⁷ ο νέος τσάρος παρήγγειλε μάλιστα

17 Με το ίδιο σκεπτικό, δηλαδή «να ενημερωθεί η ηγεσία του κράτους για υπάρχουσες και εν εξελίξει αντιλήψεις», συντάχθηκαν οι επί Ναζισμού *Meldungen aus dem Reich*, οι άκρως απόρρητες εκθέσεις όλων των τοπικών υπηρεσιών της Γκεστάπο για τις «διαθέσεις του λαού». Τον Ιούλιο του '44, ο Γκαίμπελς και ο «αόρατος» Μάρτιν Μπόρμαν, ουσιαστικά υπαρχηγός του ναζιστικού κόμματος, έβαλαν τέρμα στο μέτρο αυτό επειδή είχε αποδειχθεί «φερέφωνο της ηττοπάθειας» το οποίο μάλιστα απασχολούσε «άκαπνα» μεγάλο κομμάτι των ελεγκτικών μηχανισμών. Επρόκειτο για σαφή ένδειξη ότι η πραγματικότητα –έστω διά του φίλτρου της Γκεστάπο– πόνανε τους άρχοντες της σκηνής και των παρασκηνίων, έτσι ώστε δεν την άντεχαν πια.

στα τέλη Ιουνίου από το WCIOM¹⁸ μια ρεαλιστική σφυγμομέτρηση, τα αποτελέσματα της οποίας διέρρευσαν: 30% των Ρώσων, ιδίως νέοι και κάτοικοι μεγάλων πόλεων, τάσσονταν τότε υπέρ του άμεσου τερματισμού του Πολέμου. Ωστόσο, το υπόλοιπο 70% δεν αποτελούνταν μόνο από φανατικούς υποστηρικτές του περιβόητου «Ζ»,¹⁹ αν και εκείνοι «δημοσίως» κυριαρχούν. Συγκαταλέγονταν οι αμέτρητοι ενεργοί ή παθητικοί καιροσκόποι, οι «απολιτικοί», οι «αμέτοχοι», που απλώς μοχθούν να μην ταρασσεύεται η «ήρεμη ζωή» τους. Για εκείνους μάλιστα επινοήθηκε ο κάλπικος όρος «Ειδική Επιχείρηση». Εντούτοις το ποσοστό της μοιρολατρικής ομορτοπιστικής συμπόρευσης συρρικνώθηκε αισθητά, όταν οι αδόκητα επιτυχίες αντεπιθέσεις των Ουκρανών γελοιοποιούσαν τα κίβδηλα «δημοψηφίσματα» στις κατεχόμενες περιοχές του Ντονμπάς και της Χερσώνας, αναγκάζοντας τον Πούτιν να προβεί την 21η Σεπτεμβρίου στην πρώτη βεβιασμένη –και άτσαλη– «μερική επιστράτευση» 300.000 «εφέδρων». Ταυτόχρονα τροποποίησε την προηγουμένως υποτιμητική «δημόσια» γλώσσα για τους δύστροπους γείτονες: «Έχουμε τρία εκατομμύρια Ρώσους πολίτες ουκρανικής καταγωγής. Δεν κάνουμε, ποτέ δεν κάναμε, και δεν πρόκειται να κάνουμε διάκριση ανάμεσα σε Ρώσους και Ουκρανούς. [...] Σεβόμαστε τον ουκρανικό λαό, τον ουκρανικό πολιτισμό, τη γλώσσα, τη λογοτεχνία κ.λπ.»²⁰ Σχεδόν ταυτόχρονα όμως παρουσίασε και το μαστίγιο: «Αναμφισβήτητα θα αποκόψουμε, θα καταστρέψουμε καθετί που μας εμποδίζει να προχωρήσουμε». Συγκεκριμένα επανέλαβε σε δριμύτερη μορφή την πυρηνική απειλή που μπορεί να «φέρει τον Αρμαγεδδώνα». Ο άλλοτε εντεταλμένος της Κα Γκε Μπε στη Δρέσδη δηλώνει έτοιμος να εφαρμόσει –«εκσυγχρονισμένα» έστω, μα με όποιο κόστος– το κυνικό ομοιοκατάληκτο γερμανικό ρητό άλλης εποχής: «Und willst Du nicht mein Bruder sein, so schlag ich Dir den Schädel ein!» [Αν δεν θες να είσαι αδελφός μου, θα σπάσω το κρανίο σου!]

Ήδη πληθαίνουν οι λιποταξίες εκείνων που δυσφορούν για τις εξελίξεις. Αμέτοχοι είχαν κουρνιαστεί στο απατηλό λεκτικό απάγκιο της ειδικής επιχείρησης η οποία αντλούσε ανθρώπινο υλικό, τροφή κανονιών, πρωτίστως από την (γεωγραφική και κοινωνική) «περιφέρεια». Έξαφνα σε μια νύχτα ξύπνησαν εμπλεκόμενοι σε αναμφισβήτητο πλέον Πόλεμο. Εικάζεται πως προληπτικά έχουν ήδη εγκαταλείψει την αχανή χώρα περισσότεροι Ρώσοι απ' όσους επιστρατεύτηκαν στην πραγματικότητα.

Η διεγκυστίνδα για την «ψυχή της αιώνιας Ρωσίας» συνεχίζεται – με αντίπαλον δέος τη μοιραία νεκρανάσταση της Σοβιετικής Ένωσης – πουτινικής κοπής πλέον.

18 Το «Ρωσικό Κέντρο για την Εξερεύνηση της Κοινής Γνώμης» ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 1987 κατά την ελπιδοφόρα εποχή της Glasnost. Το 1999 έλαβε status ακαδημαϊκού ιδρύματος, ενώ το 2003 τέθηκε υπό πλήρη κρατικό έλεγχο με εντολή του Πούτιν.

19 Ήδη το «Ζ» αντιπαραβάλλεται συχνά με τον άλλοτε επίσης τελετουργικό αγκυλωτό σταυρό.

20 Π.χ. Euronews & Associated Press, 5.10.2022.

Trauma und Erinnerung, Erzählen und Zuhören Die Erfahrung der Deutschen Besatzung in der griechischen Nachkriegsliteratur, in Berichten von Zeitzeugen und in Erinnerungsinterviews*

Ulrich Moennig

ulrich.moennig@uni-hamburg.de

Der Begriff des Traumas wurde in den vergangenen Jahr(zehnt)en von der Kulturwissenschaft entdeckt, nutzbar gemacht und teilweise auch missbraucht.¹ Wir sprechen vom »Trauma des Zweiten Weltkriegs« oder, bezogen auf ein Ereignis, das sich 2022 zum 100sten Mal jährt, vom Trauma der Katastrophe in Kleinasien. Die Formulierungen legen nahe, dass ein Trauma ein Ereignis sei. Das trifft so aber nicht zu – Gottfried Fischer und Peter Riedesser sprechen in dem Zusammenhang von »eine[r] definitivische[n] Nachlässigkeit«: Es sei »festzuhalten, dass der Begriff Trauma nicht koextensiv mit „traumatischem Ereignis“ zu verstehen ist.«² Ein Trauma ist eine Reaktion auf ein (traumatogenes) Ereignis und zwar eine sehr individuelle Reaktion, während der kulturwissenschaftliche Trauma-Begriff sich primär auf kollektive Traumata bezieht.³ Traumata werden durch Ereignisse ausgelöst, auch wenn es von individuellen Faktoren abhängt, ob jemand tatsächlich traumatisiert wird.⁴ Laut Gottfried Fischer und Peter Riedesser kann »[a]ls Faustregel [...] davon ausgegangen werden, dass nach Ereignissen von mittlerem Belastungsniveau etwa ein Drittel der Betroffenen unter Traumafolgen von klinischer Relevanz zu leiden hat. Demnach muss mit einer relativ breiten interindividuellen Variation bei der Verarbeitung potenziell traumatischer Situationen gerechnet werden.«⁵ Maercker und Augsburger sprechen von der Epidemiologie der Posttraumatischen Belastungsstörung.⁶ Kriege und Bürgerkriege sind typische traumatogene Ereignisse.⁷ Maercker und Augsburger nennen eine »Traumahäufigkeit« von 3,7% bei »Kriegserfahrungen«

---

* Dank schulde ich Dr. Athanasios Anastasiadis für ein ausführliches Gespräch über den vorliegenden Beitrag.

1 Zum Missbrauch s. Wulf Kansteiner und Harald Weilnböck, »Against the Concept of Cultural Trauma«, Astrid Erll und Ansgar Nünning (Hg.), *Cultural Memory Studies*, de Gruyter, Berlin und New York 2008, S. 229–240.

2 Gottfried Fischer und Peter Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, Reinhardt, München 2020, S. 67.

3 Angela Kühner, *Kollektive Traumata. Konzepte, Argumente, Perspektiven*, Psychosozial-Verlag, Gießen 2007.

4 Siehe z.B. Andreas Maercker und Mareicke Augsburger, »Die posttraumatische Belastungsstörung«, Andreas Maercker, *Traumafolgestörungen*, Springer, Berlin, 2019, S. 25–26.

5 G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 173.

6 Siehe z.B. Tab. 2.7 bei A. Maercker und M. Augsburger, *Die posttraumatische Belastungsstörung*, w.o., S. 25.

7 Siehe »7 Folter, Krieg und Vertreibung«, G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 293–309.

und eine »Störungshäufigkeit« von 6,3%.⁸ Allgemein sind traumatogene Ereignisse-Geschehnisse, die das Grundvertrauen menschlicher Existenz infrage stellen: »Beziehungs- und Orientierungstraumata sowie vom Menschen verursachte Disaster erschüttern hingegen Annahmen des kommunikativen Realitätsprinzips und das Vertrauen in die Verlässlichkeit der sozialen Welt«. ⁹ Wenn traumatogene Ereignisse »von innen« ausgelöst werden, wie bei Bürgerkriegen der Fall ist, ist ihre Wirkung häufig sehr viel desaströser als wenn sie von außen ausgelöst werden, wie dies bei Invasionen geschieht.¹⁰ In griechischen Romanen, in denen die Erfahrungen der Deutschen Besatzung fiktional narrativiert werden, geht es in einem viel größerem Umfang um die Folgen des Ereignisses in der griechischen Gesellschaft als um die auf einmal Realität gewordene Anwesenheit eines Besatzers.¹¹ So werden Deutsche in der griechischen Literatur zu den Jahren 1941 bis 1944/45 nur vergleichsweise wenig dargestellt.¹² Einen um so größeren Platz nimmt die Darstellung der Polarisierung der Gesellschaft ein, insbesondere die Darstellung von Gewalt zwischen rivalisierenden Gruppen oder von Widerstandsgruppen gegen Kollaborateure.¹³

Anscheinend verbinden wir den Begriff des Traumas eher mit traumatisierten Opfern, es gibt aber auch traumatisierte Täter – in der fiktionalen Literatur ist die Darstellung eines Tätertraumas eine deutlich größere Herausforderung als die Darstellung eines Opfertraumas.¹⁴ Soldaten, die auf Befehl zu Tätern werden, sind ein davon abgegrenztes Thema, auch in der Literatur.¹⁵

8 A. Maercker und M. Augsburger, »Die posttraumatische Belastungsstörung«, w.o., S. 26.

9 G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 94.

10 Ob ein Gewaltereignis ein Bürgerkrieg ist, mag von der Art und Weise abhängen, wie dieses Ereignis narrativiert wird. Vgl. dazu Sabina Ferhadbegović und Brigitte Weiffen (Hg.), *Bürgerkriege erzählen. Zum Verlauf unziviler Konflikte*, Konstanz University Press, Konstanz, 2011.

11 Siehe dazu den Band Athanasios Anastasiadis und Ulrich Moennig, *Trauma und Erinnerung. Narrative Versionen zum Bürgerkrieg in Griechenland* [Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur; 4], Böhlau, Wien, Köln, Weimar, 2018.

12 Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, »Der Entstehungsprozess einer Figur mit Motivfunktion: der „Deutsche“ in der neugriechischen Prosa (1884–1998)«, *Göttinger Beiträge zur byzantinischen und neugriechischen Philologie* 1 (2001) 7–26.; Angela Kastrinaki, »Das Bild des Deutschen in der griechischen Nachkriegsliteratur. Ein Tauziehen politischer Kontrahenten«, Chryssoula Kambas und Marilisa Mitsou (Hg.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg. Griechische und deutsche Erinnerungskultur* [Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur; 1], Böhlau, Köln, Wien, Weimar 2015, S. 253–266.

13 Als klassische Werke der griechischen Nachkriegsliteratur führe ich hier an: Alexandros Kotzias, *Πολιορκία* (Belagerung), O Kosmos, Athen 1953, 2. Ausg. Ioannidis, Athen 1961, 3. Ausg. Kedros, Athen 1976 und jüngere Nachdrucke; Nikos Kasdaglis, *Τα δόντια της μολόπετρας* (Die Zähne des Mühlsteins), Konstantinidis und Michalás, Athen 1955, 2. Ausg. Kedros, Athen 1970, aktuelle Ausgabe: Kastaniotis, Athen 1995; Mitsos Alexandropoulos, *Νύχτες και Αυγές* (Nächte und Morgenröten). Bd. 1, Themelio, Athen 1961, Bd. 2, Politikes kai logotechnikes ekdoseis, Athen 1963, aktuelle Ausgabe: Bd.1 & Bd. 2, Ellinika grammata, Athen 2000; Thanassis Valtinos, *Ορθοκωστά* (Orthokosta), 1. Ausg. Agra, Athen 1994; aktuelle Ausgabe: Estia, Athen 2007. Jüngere Auflagen älterer Werke sind nicht immer nur einfach Nachdrucke; s. insbesondere: Angela Kastrinaki, »Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο« (Roufos, Kotzias und Kasdaglis beim Schildern, Revidieren und Widerrufern der Geschichte des Sieges im Bürgerkrieg), Katerina Gardika, Anna Maria Droumbouki, Vangelis Karamanolakis und Kostas Raptis (Hg.), *Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος. Η δεκαετία του 1940 και η μακρά σκιά της. Τιμητικός τόμος αφιερωμένος για τον Χάγκεν Φλάισερ* (Krieg, Besatzung, Widerstand, Bürgerkrieg. Die 1940er Jahre und ihr langer Schatten. Hommage an Hagen Fleischer), Alexandria, Athen 2015, S. 265–299.

14 Athanasios Anastasiadis, »Όχι οι Γερμανοί, οι δικοί μας – Nicht die Deutschen, unsere eigenen Leute. Kollaborations-Diskurse in der Literatur der Nachgeborenen«, Ch. Kambas und M. Mitsou (Hg.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg*, w.o. S. 311–328; Bernhard Giesen, »Das Tätertrauma der Deutschen. Eine Einleitung«, Bernhard Giesen und Christoph Schneider (Hg.), *Tätertrauma. Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*, UVK Verlag, Konstanz 2004, S. 11–54.

15 Siehe dazu auch Anastasiadis, Athanasios, »„...als er wegfuhr von Kreta dachte er nicht mehr an Homer-Verse, sondern an ein kretisches Bergdorf“. Täterschaft und Narration am Beispiel von Egon Günthers

Ein traumatischer Prozess ist substanziell dadurch gekennzeichnet, dass die traumatogenen Ereignisse im Bewusstsein der erlebenden Person nicht in derselben Weise wahrgenommen und in ihrem Gedächtnis nicht so abgespeichert wurden, wie nicht traumarelevante Ereignisse. Der Heilungsprozess einer traumatisierten Person besteht häufig im Versuch erzählbar zu machen, was das Gedächtnis nicht richtig abgespeichert hat.¹⁶ Die Ausgangssituation wird bisweilen (offenbar überspitzt) als paradox dargestellt: Das traumatogene Ereignis macht die Narrativierung unmöglich, die Narrativierung ist aber notwendig, um das ausgelöste Trauma zu heilen.¹⁷ »Daraus geht hervor, dass traumatische Gedächtnisinhalte nicht gänzlich verloren gehen. Sie können aber der bewussten, expliziten Erinnerung vorübergehend oder auch dauerhaft entzogen sein.«¹⁸ Es gibt gute Gründe, warum das Erzählen über bestimmte Ereignisse deutlich später stattfindet als die Ereignisse selbst, und es gibt Gründe, warum Psychotherapeutinnen und Psychotherapeuten ihre Patientinnen und Patienten zum Erzählen anregen. Und es gibt Gründe, warum Literaturwissenschaftlerinnen und Literaturwissenschaftler Handbücher der Psychotraumatologie in die Hand nehmen, um literarische Texte besser zu verstehen.¹⁹

Diese Dinge gelten für individuelle Traumata: Unausweichlich wurde die Frage gestellt, ob man auf Kollektive übertragen kann, was für Individuen gilt, ob ein kollektives Trauma überhaupt möglich ist – und wenn ja, wie man es diagnostizieren könnte.²⁰ Andererseits gibt es Studien, in denen aufgezeigt wurde, dass Diskurse in ihrem Verlauf Merkmale eines traumatischen Prozesses – der Narrativierung eines traumatogenen Ereignisses – aufweisen.²¹ Dass die Übertragung des Trauma-Konzepts, das für Individuen zutrifft, auf ganze Gesellschaften nicht unmittelbar möglich ist, leuchtet ein. Das Erinnern erfolgt, wie gesagt, in einem langwierigen Prozess, bei dem das allmähliche Narrativieren eine wichtige Rolle spielt. Und dieses Narrativieren ist ein dialogischer Prozess, es bedarf eines Zuhörers. Eine solche Situation lässt sich individuell herbeiführen, aber nicht ohne weiteres für ein ganzes Kollektiv.

Und tatsächlich ist es ja auch so, dass das Erzählen über die Erfahrungen der Deutschen Besatzung zunächst etwas Individuelles ist, etwas, was im kleinen Kreis

---

Roman Der Kretische Krieg«, Elke Sturm-Trigonakis, Olga Laskaridou, Evi Petropoulou und Katerina Karakassi (Hg.), *Turns und kein Ende? Aktuelle Tendenzen in Germanistik und Komparatistik*, Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien 2017, 363-376, und Athanasios Anastasiadis, »„Je nach Schwere der zu sühnenden Tat sind folgende Maßnahmen zu ergreifen:“ Zur Darstellung nationalsozialistischer Gewalt gegen Griechenland in der Landserliteratur und deutschen Nachkriegsprosa«, Dagmar von Hoff, Brigitte Jirku, Lena Wetenkamp (Hg.), *Literarisierungen von Gewalt*, Peter Lang, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien 2018, S. 97-116.

16 Siehe den Abschnitt »3.3 Differenzieller Verlauf der traumatischen Reaktion und des traumatischen Prozesses« bei G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 172–210.

17 Siehe z.B. Cathy Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins University Press Baltimore, London 1996.

18 G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 177.

19 Eine geeignete Ausgangsbasis ist A. Maercker und M. Augsburger, »Die posttraumatische Belastungsstörung«, w.o., S. 13–45.

20 Angela Kühner, *Kollektive Traumata*, w.o.; Roger Luckhurst, *The Trauma Question*, Routledge, London 2008.

21 Roger Luckhurst, *The Trauma Question*, w.o.; Ulrich Moennig, »1. Der griechische Bürgerkrieg der Erinnerungen Romane, Zeitzeugenberichte, Selbstzeugnisse und Autofiktion auf der Suche „wie es wirklich war“«, A. Anastasiadis und U. Moennig, *Trauma und Erinnerung*, w.o., S. 11–53.

geschieht. Im Rahmen von Gedenkfeiern mag der Kreis der Erzählenden und Zuhörenden größer sein, vielleicht eine Dorfgemeinschaft.²² Ein wichtiges Medium des öffentlichen Erzählens ist zweifelsohne die Fiktion – Romane.²³ Ich habe das ja schon angesprochen. Romane sind eine Gattung, die übersetzbar und die in Schulen und an Universitäten lehrbar ist. Die Fiktion hat, zumindest in der jüngeren Vergangenheit, immer mehr die Funktion von Stellvertreternarrativen übernommen – es wird ein erfundenes Ereignis erzählt, mit dem sich aber viele identifizieren sollen. Ob das geschieht, erfährt man vielfach aus der Rezeption der Literatur, Rezensionen lassen einen etwas ahnen. Leserreaktionen, wie wir sie heute kennen, gibt es ja leider erst seit wenigen Jahren. Eine Aussage von der Art, dass sich Ereignisse, die in einem Roman beschrieben werden, zugetragen haben und »dass es wirklich so war«, ist sachlich per se falsch, aber dennoch alles andere als unwichtig: Sie bestätigt, dass die Fiktion ihre gesellschaftliche Aufgabe auch tatsächlich wahrnimmt.

Selbstzeugnisse bzw. Augenzeugenberichte, sind eine Gattung, die es schon lange gibt, die aber erst in den vergangenen Jahren eine größere Aufmerksamkeit erfahren haben, und sie haben eine noch größere Aufmerksamkeit verdient. Wenn ich Selbstzeugnisse und Augenzeugenberichte unterscheide, dann bezieht sich das darauf, dass die Art der Zeugenschaft eine andere ist, wenn man über Dinge berichtet, die man selbst getan hat, oder wenn man Dinge erzählt, die man als Augenzeuge beobachtet hat. Μαρτυρίες, also Testimonien, sind etwas vollständig Individuelles. Wenn man die Bedeutung von μαρτυρίες mit einem traumatischen Prozess in Relation bringt, kann man vielleicht sagen, dass die Narrativierung traumatischer Ereignisse vergleichbar individuell ist wie das Trauma selbst. Deshalb ist ja auch die Anzahl von Selbstzeugnissen deutlich größer als die von fiktionalen Texten.²⁴

Der Umgang mit Erzählungen über Gewalt, die man entweder selbst erfahren oder selbst ausgeübt hat – man selbst, eine Person mit Namen und Einbindung in die Gesellschaft – ist eine Herausforderung, der wir uns noch nicht in hinreichendem Maße gestellt haben.²⁵ Ich habe Selbstzeugnisse auf dieses Kriterium hin

22 Beispiele für Totengedenken von Dorfgemeinschaften gibt es zahlreiche; zu Gedenken an die Opfer vom 22. August 1944 in den Dörfern im Bezirk Amari (Kreta) s. Ulrich Moennig, «Gerakari, 22. August 1944 | 22. August 2020; Γερακάρι, 22 Αυγούστου 1944 | 22 Αυγούστου 2020», *Exantas* 31 (Juli 2020), S. 80-85 und Ulrich Moennig, «Καρδάκι, 22 Αυγούστου 1944: Τα εγκλήματα του γερμανικού στρατού στην Κρήτη. Η μαρτυρία του Εμμανουήλ Βλεπάκη | Kardaki, 22. August 1944: Wehrmachtverbrechen auf Kreta. Das Selbstzeugnis des Emmanouil Vlepakís», *Exantas* 33 (Juni 2021), S. 52-67.

23 Anne Whitehead, *Trauma Fiction*. Edinburgh University Press, Edinburgh 2004.

24 Polymeris Voglis, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν, μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα» (Die 40er Jahre als Vergangenheit, Erinnerung, Zeugnis, Identität), *Ta Istorika* Bd. 25, Heft 47 (2007) 437-456 und Polymeris Voglis, »Die Rückkehr der Vergangenheit. Die Erinnerung an den Widerstand in der politischen Kultur Griechenlands 1974-1989«, C. Kambas und M. Mitsou (Hg.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg*, w.o., 2015, S. 67-83; Ioanna Parathanasiou, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δυο βιβλία του Τάκη Μπενά» (Erleben, Geschichte und Politik: das Wesen des individuellen Zeugnissenberichts. Überlegungen aus Anlass zweier Bücher von Takis Benas), *Ta Istorika* Bd. 13, Heft 24-25 (1996) S. 253-266.

25 Ulrich Moennig, «Θυμάμαι: Ο Νίκανδρος Κεπέσης απαντά στον Άρη Αλεξάνδρου», Konstantinos Demades (Hg.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Band 3, Athen 2015, 427-440 und Ulrich Moennig, 7. Nikandros Kepessis, *Θυμάμαι (1985; Ich erinnere mich): Die*

gelesen, man findet natürlich Beispiele, in denen Menschen ausdrücklich von der Gewalt sprechen, die sie anderen zugefügt haben – ob man das tut oder nicht, ist möglicherweise weniger eine Frage der Narrativierbarkeit eines traumatischen Ereignisses als das der politischen Situation zum Zeitpunkt des Erzählens. Selbstzeugnisse über den Widerstand enthalten häufig Narrative über Gewalt gegen deutsche Soldaten, die nicht militärischer Art ist. Deutlich seltener sind Beispiele zu finden, in denen Gewalt gegen Mitglieder rivalisierender Widerstandsgruppen oder gegen politisch Andersdenkende eingestanden wird. Im Wesentlichen ist es so, dass man Lücken in den Narrativen nur vermuten kann, sie auszufüllen würde Detektivarbeit erfordern. Die meisten Erinnerungsinterviews sind ohnehin Opfer-narrative, ich denke, das gilt auch für die Interviews der Plattform MOG.

Je mehr Kenntnisse über den traumatischen Prozess erlangt wurden, desto häufiger wurde auch in fiktionalen Texten die Rolle einer zuhörenden Person geschaffen. Dies geht mit der Erkenntnis einher, dass das Narrativieren des traumatischen Erlebnisses seine Wirkung erst dann entfaltet, wenn jemand zuhört – empathisch zuhört.²⁶ Ebenso wichtig ist die Anerkennung von Opferschaft, die Bestätigung der Opferschaft durch den Täter ist natürlich das günstigste Szenario: »Unter subjektiven und intersubjektiven Gesichtspunkten enden sie [traumatische Situationen], vor allem wenn sie von Menschen verursacht werden erst dann, wenn die zerstörte zwischenmenschliche und ethische Beziehung durch Anerkennung von Verursachung und Schuld wiederhergestellt wurde.«²⁷ Erinnerungsinterviews, wie die Plattform MOG sie aufgezeichnet und öffentlich zugänglich gemacht hat, stellen – auch durch ihre spezifische Medialität – eine Brücke dar zwischen dem individuellen, privaten Erzählen und dem öffentlichen Diskurs und sind deshalb etwas qualitativ anderes, etwas, was einen Bedarf erfüllt, den schriftliche Medien nicht erfüllen. Das Format des Erinnerungsinterviews repräsentiert diese Situation in sehr hohem Maße. Es besteht natürlich keine unmittelbare Interaktion zwischen Erzählenden und denjenigen, die die Interviews aus dem Archiv rezipieren, es besteht aber eine Interaktion zwischen den Gesprächspartnern, und diese Interaktion selbst ist in den Videos ja dokumentiert. Man könnte sagen, dass aufgezeichnete Interviews mehrschichtig sind: Sie dokumentieren auch den Erzählvorgang als solchen.

Bezogen auf die Situation der deutsch-griechischen Erinnerung an die Okkupation Griechenlands hat die Repräsentation einen tatsächlichen Erzählvorgang mit anwesenden und fragenden Zuhörer:innen einen besonderen Mehrwert: Deutschland und die Deutschen hatten sich vor der Rolle der Zuhörenden komplett gedrückt, nicht nur vor der Rolle der Zuhörenden, sondern auch vor der Rolle der Anerkennenden. Und so ist durch die Verweigerung einer notwendigen Rolle eine neue Schuld entstanden – zweifelsohne im Ausmaß auch nicht entfernt vergleichbar mit der Schuld der Jahre 1941–1944/45, aber eine, die vor dem Hintergrund der

---

Leugnung des Traumas?, A. Anastasiadis und U. Moennig, *Trauma und Erinnerung*, w.o., S. 195–204.

26 Dori Laub, »Bearing Witness of the Vicissitudes of Listening«, Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, New York; London, 1992, S. 57–74.

27 G. Fischer und P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, w.o., S. 81.

Staatsschuldenkrise das deutsch-griechische Verhältnis auf eine extreme Belastungsprobe gestellt hat. Immerhin gab es nun von deutscher Seite anerkennende Reaktionen – die Einrichtung des Zukunftsfonds gehört dazu –, aber die konstante Weigerung der BRD, die Frage nach Reparationszahlung fortan als eine offene Frage anzuerkennen, belegt doch, dass auch die Erfahrungen der jüngeren Vergangenheit nicht nachhaltig zu Erkenntnis geführt hat. Es bleibt der Eindruck, dass Deutschland und das deutsche Volk – Repräsentant:innen und Repräsentierte – Griechenland für zu gering erachten, um der eigenen Schuld dem Land gegenüber die gebotene Aufmerksamkeit zu schenken.

Die Abgeordnete Elisabeth Motschmann sagte am 25. März 2021 im Deutschen Bundestag: »Ich wünschte mir auch, dass mehr Deutsche die griechische Sprache lernen. Das hat leider auch sehr nachgelassen«.²⁸ Die Aussage ist bezeichnend: Die Abgeordnete bezieht sich offenkundig auf das klassische Griechisch des 5. Jhs vor Christus – bezeichnend für das Hindurchschauen durch das moderne Griechenland. In keinem deutschen Bundesland kann man Neugriechisch auf Lehramt studieren, in Bayern ist es zumindest vorgesehen, dass Schülerinnen und Schüler Neugriechisch als dritte »spät beginnende Fremdsprache« lernen können – immerhin.²⁹ Wäre Neugriechisch ein Schulfach, so könnte man sich ein gewisses Bild davon machen, welches Wissen über das Land vermittelt wird. Ich weiß natürlich, was meine Studierenden über das moderne Griechenland in der Schule lernen: So gut wie nichts. Von der griechischen Unabhängigkeit erfährt man schon etwas – der Grund scheint aber der zu sein, dass der Philhellenismus ja auch für die deutsche Geschichte relevant ist.

Wichtige Bildungsvermittler sind die Schülerinnen und Schüler mit griechischem familiärem Hintergrund. Die deutschen Schulcurricula sind vergleichsweise flexibel, Lehrende haben die Möglichkeit, Anlässe aufzugreifen, um daraus werkstattartigen Unterricht zu gestalten. Die Notwendigkeit von Schulmaterial ist absolut nachvollziehbar. Die Erinnerungsinterviews von MOG haben durch ihre Eigenschaft, so nah an der originären Erzählsituation zu sein und sich durch Unmittelbarkeit auszuzeichnen, das Potenzial, die dringend notwendige Erinnerungsarbeit mit Material zu unterfüttern.

---

28 Siehe Deutscher Bundestag – 19. Wahlperiode – 218. Sitzung. Berlin, Donnerstag, den 25. März 2021. Stenografischer Bericht, S. 27516.

29 Siehe die Lehrpläne, die das Staatsinstitut für Schulqualität und Bildungsforschung München bereitstellt: https://www.isb.bayern.de/download/24952/lpp_g8_neugriechisch.pdf (zuletzt aufgerufen am 11. Juni 2022).

Τραύμα και μνήμη, αφήγηση και ακρόαση.

Η εμπειρία της γερμανικής Κατοχής στην ελληνική μεταπολεμική λογοτεχνία σε μαρτυρίες και σε συνεντεύξεις μνήμης*

Ulrich Moennig

ulrich.moennig@uni-hamburg.de

Η έννοια του τραύματος ανακαλύφθηκε, αξιοποιήθηκε και εν μέρει έγινε αντικείμενο κατάχρησης τα τελευταία χρόνια –ή και τις τελευταίες δεκαετίες– από τις Πολιτισμικές Σπουδές.¹ Κάνουμε λόγο για το «τραύμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», ή, αναφορικά με ένα γεγονός από το οποίο το 2022 συμπληρώθηκε ένας αιώνας, για το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Οι διατυπώσεις υποδηλώνουν ότι το τραύμα είναι ένα γεγονός. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει ακριβώς έτσι – ο Gottfried Fischer και ο Peter Riedesser λένε σχετικά ότι πρόκειται για μια «εννοιολογική αμέλεια»: «...να σημειωθεί ότι ο όρος τραύμα δεν πρέπει να νοηθεί ως συνεκτινόμενος με το “τραυματικό γεγονός”» γράφουν.² Το τραύμα είναι μια αντίδραση σε ένα (τραυματογενές) γεγονός, και μάλιστα μια πολύ προσωπική αντίδραση, ενώ ο όρος του τραύματος στις Πολιτισμικές Σπουδές αναφέρεται πρωτίστως σε συλλογικά τραύματα.³ Τα τραύματα προκαλούνται από τα γεγονότα, ακόμη και αν στη δημιουργία ή όχι του τραύματος παίζει καθοριστικό ρόλο ο ατομικός παράγοντας.⁴ Κατά τους Gottfried Fischer και Peter Riedesser μπορούμε να πούμε ότι «ως γενικός κανόνας [...] ισχύει ότι έπειτα από γεγονότα μετρίως επιβαρυντικά περίπου το ένα τρίτο των εμπλεκόμενων υποφέρει από επιπτώσεις τραύματος με κλινική βαρύτητα. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να θεωρηθεί αναμενόμενη μια σχετικά ευρεία διαφοροποίηση από άτομο σε άτομο κατά την επεξεργασία πιθανών τραυματικών καταστάσεων».⁵ Ο Maercker και η Augsburger μιλούν για μια επιδημιολογία της διαταραχής μετατραυματικού στρες.⁶ Οι πόλεμοι και οι εμφύλιοι πόλεμοι είναι χαρακτηριστικά τραυματογενή γεγονότα.⁷ Ο Maercker και η Augsburger αναφέρουν μια «συχνότητα

* Ευχαριστίες οφείλω στον δρ Αθανάσιο Αναστασιάδη για την εκτενή μας συζήτηση σχετικά με το παρόν κείμενο.

1 Όσον αφορά την κατάχρηση του όρου, βλ. Wulf Kansteiner και Harald Weilnböck, «Against the Concept of Cultural Trauma», στο Astrid Erlil και Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies*, de Gruyter, Βερολίνο και Νέα Υόρκη 2008, σ. 229-240.

2 Gottfried Fischer και Peter Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, Reinhardt, Μόναχο 2020, σ. 67.

3 Angela Kühner, *Kollektive Traumata. Konzepte, Argumente, Perspektiven*, Psychosozial-Verlag, Γκίσεν 2007.

4 Βλ., για παράδειγμα, Andreas Maercker και Mareicke Augsburger, «Die posttraumatische Belastungsstörung», στο Andreas Maercker (επιμ.), *Traumafolgestörungen*, Springer, Βερολίνο 2019, σ. 25-26.

5 G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 173.

6 Βλ., για παράδειγμα, τον πίνακα 2.7 στο A. Maercker και M. Augsburger, *Die posttraumatische Belastungsstörung*, ό.π., σ. 25.

7 Βλ. το κεφάλαιο 7 «Folter, Krieg und Vertreibung», στο G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 293-309.

τραύματος» σε ποσοστό 3,7% στις περιπτώσεις «βιωμάτων πολέμου» και μια «συχνότητα διαταραχής» σε ποσοστό 6,3%.⁸ Γενικά, τραυματογενή γεγονότα είναι συμβάντα που θέτουν υπό αμφισβήτηση τη βασική εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη ύπαρξη: «τραύματα σχέσεων και προσανατολισμού καθώς και καταστροφές που έχει προκαλέσει ο άνθρωπος κλονίζουν αντίθετα τις παραδοχές της επικοινωνιακής αρχής της πραγματικότητας και την εμπιστοσύνη στην αξιοπιστία του κοινωνικού κόσμου». ⁹ Όταν τα τραυματογενή γεγονότα προκαλούνται «εκ των έσω», όπως συμβαίνει στην περίπτωση των εμφύλιων πολέμων, η επίδρασή τους είναι συχνά πολύ πιο καταστροφική απ' ό,τι εάν προκληθούν έξωθεν, όπως συμβαίνει στις εισβολές.¹⁰ Σε ελληνικά μυθιστορήματα στα οποία τα βιώματα της γερμανικής Κατοχής γίνονται αντικείμενο μυθοπλαστικής αφήγησης, προβάλλονται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό οι επιπτώσεις του γεγονότος στην ελληνική κοινωνία παρά η παρουσία ενός κατακτητή η οποία έγινε πραγματικότητα.¹¹ Έτσι, οι Γερμανοί παρουσιάζονται συγκριτικά λίγες φορές στην ελληνική λογοτεχνία που αναφέρεται στα χρόνια 1941-1944/45.¹² Πολύ μεγαλύτερη έκταση δίνεται στην περιγραφή της πόλωσης της κοινωνίας, ιδιαίτερα στην περιγραφή της βίας ανάμεσα στις αντιμαχόμενες ομάδες ή της βίας των ομάδων Αντίστασης κατά των δωσίλογων.¹³

Φαίνεται πως την έννοια του τραύματος τείνουμε να τη συνδέουμε με τα τραυματισμένα θύματα. Υπάρχουν όμως και τραυματισμένοι θύτες – μάλιστα στη μυθοπλασία η περιγραφή ενός τραύματος θύτη είναι αισθητά μεγαλύτερη πρόκληση απ' ό,τι η περιγραφή ενός τραύματος θύματος.¹⁴ Οι στρατιώτες που γίνονται θύτες κατόπιν διαταγής είναι ένα εντελώς ξεχωριστό θέμα, και στη λογοτεχνία.¹⁵

8 A. Maercker και M. Augsburg, *Die posttraumatische Belastungsstörung*, ό.π., σ. 26.

9 G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 94.

10 Το εάν ένα γεγονός βίας είναι εμφύλιος πόλεμος μπορεί να εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο αυτό το γεγονός γίνεται αντικείμενο αφήγησης. Πρβ. σχετικά Sabina Ferhadbegović και Brigitte Weiffen (επιμ.), *Bürgerkriege erzählen. Zum Verlauf unziviler Konflikte*, Konstanz University Press, Κωνσταντία, 2011.

11 Βλ. σχετικά τον τόμο του Αθανάσιου Αναστασιάδη και του Ulrich Moennig, *Trauma und Erinnerung. Narrative Versionen zum Bürgerkrieg in Griechenland* [Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur, 4], Böhlau, Κολωνία, Βιέννη, Βαϊμάρη 2018.

12 Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, «Der Entstehungsprozess einer Figur mit Motivfunktion: der "Deutsche" in der neugriechischen Prosa (1884-1998)», *Göttinger Beiträge zur byzantinischen und neugriechischen Philologie* 1 (2001), σ. 7-26. Angela Kastrinaki, «Das Bild des Deutschen in der griechischen Nachkriegsliteratur. Ein Tauziehen politischer Kontrahenten», στο Chryssoula Kambas και Marilisa Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg. Griechische und deutsche Erinnerungskultur* [Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur, 1], Böhlau, Κολωνία, Βιέννη, Βαϊμάρη 2015, σ. 253-266.

13 Ως κλασικά έργα της ελληνικής μεταπολεμικής λογοτεχνίας θα αναφέρω εδώ τα εξής: Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Πολιορκία*, Ο Κόσμος, Αθήνα 1953, 2η έκδ.: Ιωαννίδης, Αθήνα 1961, 3η έκδ.: Κέδρος, Αθήνα 1976 και νεότερες ανατυπώσεις. Νίκος Κάσδαγλης, *Τα δόντια της μυλόπετρας*, Κωνσταντινίδης και Μιχαλάς, Αθήνα 1955, 2η έκδ.: Κέδρος, Αθήνα 1970, τρέχουσα έκδοση: Καστανιώτης, Αθήνα 1995. Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, *Νύχτες και Αυγές*, Πρώτο μέρος: Θεμέλιο, Αθήνα 1961, Δεύτερο μέρος: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1963, τρέχουσα έκδοση: Πρώτο και δεύτερο μέρος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000. Θανάσης Βαλτινός, *Ορθοκωστά*, 1η έκδ.: Άγρα, Αθήνα 1994, τρέχουσα έκδοση: Εστία, Αθήνα 2007. Οι νεότερες εκδόσεις παλαιότερων έργων δεν είναι πάντα απλώς ανατυπώσεις. Βλ. κυρίως: Αγγέλα Καστρινάκη, «Ρούφος, Κοτζιάς, Κάσδαγλης: γράφοντας, αναθεωρώντας, αναψηλαφώντας την ιστορία της νίκης στον Εμφύλιο», στο Κατερίνα Γαρδίκια, Άννα Μαρία Δρουμπούκη, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Κώστας Ράπτης (επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος – Κατοχή – Αντίσταση – Εμφύλιος. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 265-299.

14 Athanasios Anastasiadis, «Όχι οι Γερμανοί, οι δικοί μας – Nicht die Deutschen, unsere eigenen Leute. Kollaborations-Diskurse in der Literatur der Nachgeborenen», στο C. Kambas και M. Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 311-328. Bernhard Giesen, «Das Tätertrauma der Deutschen. Eine Einleitung», στο Bernhard Giesen και Christoph Schneider (επιμ.), *Tätertrauma. Nationale Erinnerungen im öffentlichen Diskurs*, UVK Verlag, Κωνσταντία 2004, σ. 11-54.

15 Βλ. σχετικά και Athanasios Anastasiadis, «...als er wegfuhr von Kreta dachte er nicht mehr an Homer-Verse, sondern an ein kretisches Bergdorf". Täterschaft und Narration am Beispiel von Egon Günthers Roman *Der*

Μια τραυματική διαδικασία χαρακτηρίζεται επί της ουσίας από το γεγονός ότι τα τραυματογενή γεγονότα δεν γίνονται αντιληπτά στη συνείδηση του ατόμου που τα βιώνει και δεν καταγράφονται στη μνήμη με τον ίδιο τρόπο όπως τα μη σχετιζόμενα με τραύματα γεγονότα. Η διαδικασία επούλωσης ενός τραυματισμένου ατόμου συνίσταται συχνά στην προσπάθεια να καταστεί αφηγήσιμο εκείνο που η μνήμη δεν αποθήκευσε σωστά.¹⁶ Η αρχική κατάσταση παρουσιάζεται καμιά φορά (προφανώς, καθ' υπερβολήν) ως ένα παράδοξο: Το τραυματογενές γεγονός κάνει αδύνατη την αφηγηματοποίηση, αλλά η αφηγηματοποίηση είναι απαραίτητη για να επουλωθεί το προκληθέν τραύμα.¹⁷ «Από αυτό προκύπτει ότι το τραυματικό περιεχόμενο της μνήμης δεν χάνεται ολοκληρωτικά. Μπορεί, όμως, να απομακρυνθεί προσωρινά ή και μόνιμα από τη συνειδητή, σαφή μνήμη».¹⁸ Υπάρχουν λόγοι που η αφήγηση συγκεκριμένων γεγονότων συμβαίνει πολύ αργότερα απ' ό,τι τα ίδια τα γεγονότα, όπως υπάρχουν λόγοι και για το ότι οι ψυχοθεραπεύτριες και οι ψυχοθεραπευτές παρακινούν τις και τους ασθενείς τους προς την αφήγηση. Και υπάρχουν λόγοι για τους οποίους οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας ανατρέχουν σε επιστημονικά εγχειρίδια της ψυχοτραυματολογίας για να κατανοήσουν καλύτερα λογοτεχνικά κείμενα.¹⁹

Όλα αυτά ισχύουν για τα ατομικά τραύματα. Αναπόφευκτα τέθηκε το ερώτημα εάν μπορούμε να μεταφέρουμε σε συλλογικότητες αυτό που ισχύει για τα άτομα, εάν είναι καν δυνατό ένα συλλογικό τραύμα – κι αν ναι, πώς θα μπορούσε να γίνει η διάγνωσή του.²⁰ Από την άλλη μεριά, υπάρχουν μελέτες στις οποίες καταδείχθηκε ότι οι πραγματεύσεις παρουσιάζουν στην εξέλιξή τους χαρακτηριστικά μιας τραυματικής διαδικασίας – της αφηγηματοποίησης ενός τραυματογενούς γεγονότος.²¹ Είναι ευνόητο ότι η άμεση μεταβίβαση της έννοιας του τραύματος, που ισχύει για τα άτομα, σε ολόκληρες κοινωνίες δεν είναι δυνατή. Η ανάμνηση συμβαίνει, όπως είπαμε, στο πλαίσιο μιας μακροχρόνιας διαδικασίας, στην οποία η σταδιακή αφηγηματοποίηση παίζει σημαντικό ρόλο. Κι αυτή η αφηγηματοποίηση είναι μια διαλογική διαδικασία, χρειάζεται έναν ακροατή. Μια τέτοια κατάσταση μπορεί να προκύψει σε ατομικό επίπεδο, αλλά όχι έτσι απλά σε επίπεδο μιας ολόκληρης συλλογικότητας.

Και πράγματι συμβαίνει η αφήγηση για τα βιώματα της γερμανικής Κατοχής να είναι κατ' αρχάς κάτι προσωπικό, κάτι που συμβαίνει σε μικρό κύκλο ανθρώπων. Στο

Kretische Krieg», στο Elke Sturm-Trigonakis, Olga Laskaridou, Evi Petropoulou και Katerina Karakassi (επιμ.), *Turns und kein Ende? Aktuelle Tendenzen in Germanistik und Komparatistik*, Peter Lang, Φρανκφούρτη, Βέρνη, Βρυξέλλες, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, Βαρσοβία, Βιέννη 2017, σ. 363-376, και Athanasios Anastasiadis, «“Je nach Schwere der zu sühnenden Tat sind folgende Maßnahmen zu ergreifen“: Zur Darstellung nationalsozialistischer Gewalt gegen Griechenland in der Landserliteratur und deutschen Nachkriegsprosa», στο Dagmar von Hoff, Brigitte Jirku, Lena Wetenkamp (επιμ.), *Literarisierungen von Gewalt*, Peter Lang, Βερολίνο, Βέρνη, Βρυξέλλες, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, Βαρσοβία, Βιέννη 2018, σ. 97-116.

16 Βλ. το κεφάλαιο 3.3 «Differenzieller Verlauf der traumatischen Reaktion und des traumatischen Prozesses», στο G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 172-210.

17 Βλ., για παράδειγμα, Cathy Caruth, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη, Λονδίνο 1996.

18 G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 177.

19 Ένα κατάλληλο βασικό εγχειρίδιο είναι το βιβλίο των A. Maercker και M. Augsburger, *Die posttraumatische Belastungsstörung*, ό.π., σ. 13-45.

20 Angela Kühner, *Kollektive Traumata*, ό.π. Roger Luckhurst, *The Trauma Question*, Routledge, Λονδίνο 2008.

21 Roger Luckhurst, *The Trauma Question*, ό.π. Ulrich Moennig, κεφ. 1: «Der griechische Bürgerkrieg der Erinnerungen Romane, Zeitzeugenberichte, Selbstzeugnisse und Autofiktion auf der Suche “wie es wirklich war”», A. Anastasiadis και U. Moennig, *Trauma und Erinnerung*, ό.π., σ. 11-53.

πλαίσιο εκδηλώσεων μνήμης μπορεί ο κύκλος των αφηγητών και των ακροατών να είναι μεγαλύτερος, μπορεί να είναι ίσως η κοινότητα ενός χωριού.²² Ένα σημαντικό μέσο της δημόσιας αφήγησης είναι αναμφίβολα η μυθοπλασία – τα μυθιστορήματα.²³ Έχω αναφερθεί συχνά άλλωστε σε αυτό το θέμα. Το μυθιστόρημα είναι ένα είδος που μπορεί να μεταφραστεί και να διδαχθεί σε σχολεία και σε πανεπιστήμια. Η μυθοπλασία, τουλάχιστον στο πρόσφατο παρελθόν, έχει όλο και περισσότερο ρόλο υποκατάστατου αφηγήματος – γίνεται η αφήγηση ενός επινοημένου γεγονότος, με το οποίο όμως επιδιώκεται να ταυτιστούν πολλοί. Εάν αυτό συμβαίνει, το μαθαίνουμε εν πολλοίς από την υποδοχή της λογοτεχνίας, και οι κριτικές μάς δίνουν κάποια ιδέα. Οι αντιδράσεις των αναγνωστών, όπως τις ξέρουμε σήμερα, υπάρχουν δυστυχώς μόνο εδώ και λίγα χρόνια. Κρίσεις του είδους ότι τα γεγονότα που περιγράφονται σε ένα μυθιστόρημα συνέβησαν και ότι τα πράγματα «ήταν στ’ αλήθεια έτσι» μπορεί να είναι αυτές καθαυτές αντικειμενικά εσφαλμένες, αλλά δεν είναι διόλου ασήμαντες: Επιβεβαιώνουν ότι η μυθοπλασία εκπληρώνει όντως την κοινωνική της αποστολή.

Οι μαρτυρίες, τόσο αυτές όπου αφηγητής και πρωταγωνιστής ταυτίζονται (αυτομαρτυρίες), όσο κι εκείνες όπου ο αφηγητής είναι αυτόπτης μάρτυρας (κι όχι πρωταγωνιστής), είναι ένα είδος που υπάρχει ήδη πολύ καιρό, αλλά μόλις τα τελευταία χρόνια προσέλκυσαν μεγαλύτερη προσοχή – και αξίζουν ακόμη μεγαλύτερη. Κάνω τη διάκριση ανάμεσα σε αυτομαρτυρίες και σε μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, γιατί το είδος της μαρτυρίας (της ιδιότητας του μάρτυρα) είναι διαφορετικό όταν κανείς εξιστορεί πράγματα που έκανε ο ίδιος και όταν αφηγείται πράγματα που είδε ως αυτόπτης μάρτυρας. Οι μαρτυρίες είναι κάτι εντελώς προσωπικό, υπό την έννοια ότι διαφέρουν από άτομο σε άτομο. Εάν συνδέσουμε τη σημασία των μαρτυριών με μια τραυματική διαδικασία, μπορούμε ίσως να πούμε ότι η αφηγηματοποίηση τραυματογενών γεγονότων είναι συγκρίσιμα ατομική υπόθεση όπως και το ίδιο το τραύμα. Εξού και ο αριθμός των αυτομαρτυριών είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον των κειμένων μυθοπλασίας.²⁴

Ο χειρισμός των αφηγήσεων περί βίας, την οποία είτε βίωσε κανείς ο ίδιος είτε άσκησε ο ίδιος – ο ίδιος: ένα πρόσωπο με όνομα και συμμετοχή στην κοινωνία –, είναι μια πρόκληση που δεν έχουμε αντιμετωπίσει ακόμη σε επαρκή βαθμό.²⁵ Έχω διαβάσει

22 Παραδείγματα εκδηλώσεων που τιμούν τη μνήμη νεκρών σε χωριά υπάρχουν πολυάριθμα. Για εκδηλώσεις στη μνήμη των θυμάτων της 22ας Αυγούστου 1944 στα χωριά του Δήμου Αμαρίου (Κρήτη), βλ. Ulrich Moennig, «Gerakari, 22. August 1944 | 22. August 2020. Γερακάρι, 22 Αυγούστου 1944 | 22 Αυγούστου 2020», *Εξάντας* 31 (Ιούλιος 2020), σ. 80-85 και Ulrich Moennig, «Καρδάκι, 22 Αυγούστου 1944: Τα εγκλήματα του γερμανικού στρατού στην Κρήτη. Η μαρτυρία του Εμμανουήλ Βλεπάκη | Kardaki, 22. August 1944: Wehrmachtverbrechen auf Kreta. Das Selbstzeugnis des Emmanouil Vlepakis», *Εξάντας* 33 (Ιούνιος 2021), σ. 52-67.

23 Anne Whitehead, *Trauma Fiction*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2004.

24 Πολυμέρης Βόγλης, «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν, μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 25, τεύχ. 47 (2007), σ. 437-456 και Polymeris Voglis, «Die Rückkehr der Vergangenheit. Die Erinnerung an den Widerstand in der politischen Kultur Griechenlands 1974-1989», στο C. Kambas και M. Mitsou (επιμ.), *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg*, ό.π., σ. 67-83. Ιωάννα Παπαθανασίου, «Βίωμα, ιστορία και πολιτική: η υπόσταση της προσωπικής μαρτυρίας. Σκέψεις με αφορμή δυο βιβλία του Τάκη Μπενά», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 13, τεύχ. 24-25 (1996), σ. 253-266.

25 Ulrich Moennig, «Θυμάμαι: Ο Νικάνδρος Κεπέσης απαντά στον Άρη Αλεξάνδρου», στο Κωνσταντίνος Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, τόμ. 3, Αθήνα 2015, σ. 427-440 και Ulrich Moennig, κεφ. 7 «Nikandros Kepessis, Θυμάμαι (1985; Ich erinnere mich): Die Leugnung des Traumas?», στο A. Anastasiadis και U. Moennig, *Trauma und Erinnerung*, ό.π., σ. 195-204.

αυτομαρτυρίες με βάση αυτό το κριτήριο και συναντά φυσικά κανείς παραδείγματα στα οποία οι άνθρωποι μιλούν ρητά για τη βία που άσκησαν σε άλλους – το εάν θα το κάνει κανείς αυτό ή όχι πιθανότατα έχει να κάνει λιγότερο με την αφηγησιμότητα ενός τραυματικού γεγονότος και περισσότερο με την πολιτική κατάσταση τη στιγμή της αφήγησης. Αυτομαρτυρίες για την Αντίσταση περιέχουν συχνά αφηγήματα περί βίας, μη στρατιωτικού χαρακτήρα, ενάντια σε Γερμανούς στρατιώτες. Σαφώς σπανιότερα απαντούν παραδείγματα στα οποία ομολογείται βία ενάντια σε μέλη αντιμαχόμενων ομάδων Αντίστασης ή ενάντια πολιτικών αντιφρονούντων. Αυτό που συμβαίνει κυρίως είναι ότι τα κενά στα αφηγήματα μπορούμε μόνο να τα υποψιαστούμε, το να τα συμπληρώσουμε θα απαιτούσε δουλειά ντετέκτιβ. Οι περισσότερες συνεντεύξεις μνήμης είναι ούτως ή άλλως αφηγήματα θυμάτων – νομίζω ότι αυτό ισχύει και για τις συνεντεύξεις στην πλατφόρμα του MOG.

Όσο περισσότερες γνώσεις είχαν αποκτηθεί για την τραυματική διαδικασία, τόσο συχνότερα δημιουργήθηκε και στα μυθοπλαστικά κείμενα ο ρόλος ενός προσώπου που ακούει. Αυτό συνοδεύεται από τη διαπίστωση ότι η αφηγηματοποίηση του τραυματικού βιώματος τότε μόνο έχει αποτέλεσμα όταν κάποιος ακούει – ακούει με ενσυναίσθηση.²⁶ Εξίσου σημαντική είναι η αναγνώριση της θυματοποίησης, και η επιβεβαίωση της θυματοποίησης από τον θύτη είναι φυσικά το ιδανικό σενάριο: «Από υποκειμενική και διυποκειμενική σκοπιά, [οι τραυματικές καταστάσεις], ειδικά εάν έχουν προκληθεί από ανθρώπους, λήγουν μόνον όταν αποκατασταθεί η διαρρηγμένη ανθρώπινη και ηθική σχέση μέσω της αναγνώρισης της υπαιτιότητας και της ενοχής».²⁷ Οι συνεντεύξεις μνήμης, όπως τις κατέγραψε και τις κατέστησε δημόσια προσβάσιμες η πλατφόρμα MOG, αποτελούν –λόγω και της ειδικής φύσης τους ως μέσων– μια γέφυρα ανάμεσα στην προσωπική, ιδιωτική αφήγηση και στον δημόσιο διάλογο, και είναι γι' αυτό κάτι ποιοτικά διαφορετικό, κάτι που εκπληρώνει μια ανάγκη την οποία δεν εκπληρώνουν τα γραπτά μέσα. Η μορφή της συνέντευξης μνήμης αντιπροσωπεύει σε μεγάλο βαθμό αυτή την κατάσταση. Φυσικά, δεν υφίσταται άμεση αλληλεπίδραση ανάμεσα στους αφηγητές και εκείνους που παρακολουθούν τις συνεντεύξεις από το Αρχείο, υφίσταται όμως αλληλεπίδραση ανάμεσα στους συνομιλητές, αλληλεπίδραση που άλλωστε έχει καταγραφεί στα βίντεο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις είναι πολυεπίπεδες: Αποτελούν τεκμήρια και της αφηγηματικής διαδικασίας αυτής καθαυτήν.

Όσον αφορά την κατάσταση της γερμανοελληνικής μνήμης από την Κατοχή στην Ελλάδα, η παρουσίαση μιας πραγματικής διαδικασίας αφήγησης με ακροατές και ακροάτριες που ήταν παρόντες/παρούσες και έκαναν ερωτήσεις έχει μια ιδιαίτερη προστιθέμενη αξία: Η Γερμανία και οι Γερμανοί απέφυγαν ολότελα τον ρόλο των ακροατών, και όχι μόνο τον ρόλο των ακροατών αλλά και τον ρόλο εκείνων που αναγνωρίζουν. Έτσι, από αυτήν την άρνηση ενός αναγκαίου ρόλου προέκυψε μια νέα ενοχή – ενοχή μιας έκτασης που, αναμφισβήτητα, δεν συγκρίνεται ούτε κατά

26 Dori Laub, «Bearing Witness of the Vicissitudes of Listening», στο Shoshana Felman, Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1992, σ. 57-74.

27 G. Fischer και P. Riedesser, *Lehrbuch der Psychotraumatologie*, ό.π., σ. 81.

διάνοια με εκείνη των ετών 1941-1944/45, ενοχή ωστόσο που, λαμβανομένης υπόψη της κρίσης χρέους, έθεσε τις ελληνογερμανικές σχέσεις σε μια ακραία δοκιμασία. Τουλάχιστον υπήρξαν από τη γερμανική πλευρά αντιδράσεις αναγνώρισης –η ίδρυση του «Ταμείου για το Μέλλον» είναι μία από αυτές–, αλλά η συνεχής άρνηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας να αναγνωρίσει στο εξής το ζήτημα των πολεμικών αποζημιώσεων ως ένα ανοικτό ερώτημα αποδεικνύει τελικά ότι και οι εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος δεν οδήγησαν σε μια συνειδητοποίηση με διάρκεια. Παραμένει η εντύπωση ότι η Γερμανία και ο γερμανικός λαός –οι εκπρόσωποι και οι εκπροσωπούμενοι/-ες– θεωρούν την Ελλάδα πολύ ασήμαντη για να χαρίσουν την απαιτούμενη προσοχή στη δική τους ευθύνη απέναντι στη χώρα αυτή.

Η βουλευτής Elisabeth Motschmann είπε στις 25 Μαρτίου 2021 στο Γερμανικό Κοινοβούλιο: «Θα επιθυμούσα ακόμη περισσότεροι Γερμανοί να μάθουν την ελληνική γλώσσα. Δυστυχώς, και αυτό έχει ατονήσει σε μεγάλο βαθμό».²⁸ Η δήλωση είναι χαρακτηριστική: Η βουλευτής αναφέρεται προφανώς στα αρχαία ελληνικά του 5ου αιώνα π.Χ. – χαρακτηριστική για το πώς παραβλέπεται η σύγχρονη Ελλάδα. Σε κανένα γερμανικό ομόσπονδο κρατίδιο δεν μπορεί να σπουδάσει κανείς Νέα Ελληνικά για να γίνει καθηγητής στη γερμανική μέση εκπαίδευση – στη Βαυαρία, τουλάχιστον, προβλέπεται οι μαθήτριες και οι μαθητές να έχουν τη δυνατότητα να μάθουν νέα ελληνικά ως τρίτη γλώσσα ή ως «ξένη γλώσσα που μαθαίνει κανείς αργότερα» – πάλι καλά.²⁹ Αν τα νέα ελληνικά ήταν σχολικό μάθημα, τότε θα μπορούσε κανείς να σχηματίσει μια εικόνα για το ποιες γνώσεις μεταδίδονται για τη χώρα. Ξέρω φυσικά τι μαθαίνουν στο σχολείο οι φοιτήτριές μου και οι φοιτητές μου για τη σύγχρονη Ελλάδα: σχεδόν τίποτα. Για την Ελληνική Ανεξαρτησία κάτι μαθαίνουν – ο λόγος, ωστόσο, φαίνεται πως είναι ότι ο φιλελληνισμός έχει μια σημασία και στη γερμανική ιστορία.

Σημαντικοί διαμεσολαβητές παιδείας είναι οι μαθήτριες και οι μαθητές με ελληνικό οικογενειακό υπόβαθρο. Τα γερμανικά σχολικά προγράμματα είναι συγκριτικά ευέλικτα, και οι διδάσκουσες/διδάσκοντες έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιούν διάφορες αφορμές και να διαμορφώνουν το μάθημα εν είδει εργαστηρίου. Η αναγκαιότητα σχολικού υλικού είναι απολύτως ευνόητη. Οι συνεντεύξεις μνήμης του MOG μπορούν, χάρη στο ότι είναι τόσο κοντά στην αυθεντική κατάσταση αφήγησης και στο ότι χαρακτηρίζονται από αμεσότητα, να τροφοδοτήσουν την επειγόντως απαραίτητη εργασία μνήμης με υλικό.

28 Βλ. Γερμανικό Κοινοβούλιο – 19η εκλογική περίοδος – 218η συνεδρίαση. Βερολίνο, Πέμπτη, 25 Μαρτίου 2021. Στενογραφημένη έκθεση, σ. 27516.

29 Βλ. τα προγράμματα διδασκαλίας που διαθέτει το Κρατικό Ινστιτούτο Σχολικής Ποιότητας και Εκπαιδευτικής Έρευνας του Μονάχου (Staatsinstitut für Schulqualität und Bildungsforschung München): https://www.isb.bayern.de/download/24952/lpp_g8_neugriechisch.pdf (ανάκτηση 11 Ιουνίου 2022).

Θύματα: νεκροί και επιζώντες. Μνήμη και οδύνη

Αργύρης Σφουντούρης

sfountourisargyris@gmail.com

Χαίρομαι ιδιαίτερα που θα μοιραστώ μαζί σας τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις εμπειρίες που έχει ένα θύμα που ωστόσο δεν καθηλώθηκε σε αυτή την ασφυκτικά τραυματική θέση. Έχει σημασία να εξετάζονται τα αποτρόπαια γεγονότα, και τα αίτιά τους να συνδέονται όχι μόνο με τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδας, αλλά και με το ευρύτερο πλαίσιο που έκανε τον γερμανικό στρατό και γενικά τους Γερμανούς πολίτες να φερθούν με απάνθρωπο τρόπο απέναντι στους λαούς της Ευρώπης. Στην περίοδο του Β' Π. Π. ο γερμανικός στρατός και γενικά οι Γερμανοί πολίτες φέρθηκαν στους αντιπάλους τους με όρους πρωτόγνωρης βίας. Φάνηκε σαν να μην είχαν απέναντί τους εχθρούς στο πλαίσιο του πολέμου, αλλά ανθρώπινους αντιπάλους. Αυτή η καθολική έλλειψη διαχωρισμού ως προς την υπόσταση και την αντιμετώπιση του αντιπάλου αποδεικνύει κατηγορηματικά τον τρόπο με τον οποίο ο γερμανικός λαός ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τις πράξεις των ναζιστικών στρατευμάτων.

Σημαντική παράμετρος που έχει σημασία να εξεταστεί είναι εάν και κατά πόσο στην εκτίμηση και διαχείριση των συγκεκριμένων τραυματικών γεγονότων βρίσκονται κοντά οι απόγονοι των θυμάτων με τους απογόνους των θυτών. Η πλατφόρμα του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) καθώς και η Ημερίδα με θέμα «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση» (Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 28/5/2022) λειτουργούν, μέχρι έναν βαθμό, ως συνεργασία μεταξύ των απογόνων των θυμάτων και των θυτών με κοινό στόχο την επεξεργασία σε βάθος των εγκλημάτων του εθνικοσοσιαλισμού.

Η συμμετοχή των Γερμανών και των Γερμανίδων στην υλοποίηση των ναζιστικών σχεδίων εξηγεί τον λόγο που μεταπολεμικά χρειάστηκε να περάσουν αρκετά χρόνια προκειμένου να ασκηθεί από την πλευρά όλου του γερμανικού λαού, κι όχι μόνο των διανοουμένων, κριτική ανάλυση των γεγονότων, κρίση και κατάκριση των θέσεων της ναζιστικής Γερμανίας. Αντίστοιχα, αλλά για διαφορετικούς λόγους, στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1960-1970 και 1980, υπήρχε από την πλευρά σημαντικών Ελλήνων πολιτικών η έλλειψη διάθεσης αντιπαράθεσης με τη δυτική Γερμανία. Οι Έλληνες πολιτικοί, στο πλαίσιο της παραχωρητικότητας, των συμβιβασμών για την εξασφάλιση οικονομικών πόρων, καθώς και των σπασμωδικών κινήσεων για την επούλωση πληγών, άγγιζαν ελάχιστα ή καθόλου τα εγκλήματα της ναζιστικής Γερμανίας, σαν να ήταν η μεταπολεμική Γερμανία εξίσου υπεύθυνη. Αυτός ο σχετικά απλός διαχωρισμός μεταξύ της ναζιστικής Γερμανίας και της Γερμανίας

των πρώτων δεκαετιών μετά τον πόλεμο δεν έγινε άμεσα όπως θα άρμοζε. Η ευθύνη δεν είναι μόνο ελληνική. Μεταπολεμικά, από την πλευρά του γερμανικού κράτους δεν υπήρξε αρκετά νωρίς ουσιαστική ενασχόληση και αποτίμηση των ίδιων των τραγικών γεγονότων –εκτός από τα καθαυτά πολεμικά γεγονότα αναφέρομαι στις μαζικές σφαγές και τα αντίποινα– και δεν διαπιστώθηκε πραγματική ένδειξη μεταμέλειας. Ακόμα και σήμερα, ούτε από γερμανικής ούτε από ελληνικής πλευράς, δεν έχει κατακτηθεί μεγάλος βαθμός αντικειμενικότητας, ώστε στα γεγονότα να μη βλέπουμε μόνο θύματα, αλλά ανθρώπινα όντα που διεργάζονται τα γεγονότα ενός πολέμου ανεξάρτητα από το σε ποια πλευρά βρίσκονταν οι ίδιοι.

Μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού κράτους υπάρχουν κοινές θέσεις για το παρελθόν, είναι αναγκαία, ωστόσο, ακόμη μια κοινή προσπάθεια κατανόησης των γεγονότων. Για μένα τουλάχιστον είναι πάρα πολύ δύσκολο να κατανοήσω τα γεγονότα, να τα αποδεχθώ, να μη συνεχίσω να αναρωτιέμαι πώς ήταν δυνατόν να λάβουν χώρα όλα αυτά τα εγκλήματα. Ποιες ανθρώπινες φύσεις ήταν σε θέση να σκεφτούν και να δώσουν εντολές για την υλοποίηση των αποτρόπαιων ενεργειών; Ενδεχομένως, αυτό είναι το κυριότερο ερώτημα το οποίο βοηθάει ώστε στο μέλλον να μπορούν να αποφευχθούν παρόμοιες πράξεις. Εγώ ο ίδιος δεν έχω βρει απάντηση, είτε υποκειμενική είτε αντικειμενική, που να καλύπτει τόσο τους Γερμανούς απογόνους των θυτών όσο και τους Έλληνες απογόνους των θυμάτων. Είναι εξαιρετικά δύσκολο εγώ ο ίδιος να αισθάνομαι τον εαυτό μου ως απόγονο των θυμάτων κι όχι ως θύμα. Είμαι απόγονος των γονιών μου που εκτελέστηκαν, αλλά δεν είμαι εγώ ο ίδιος που έχασα τους γονείς μου σε μια πολύ μικρή παιδική ηλικία. Δηλαδή, δεν αντιλαμβάνομαι τον εαυτό μου ως θύμα. Θύματα είναι οι νεκροί. Εξακολουθητικά μου προξενεί πόνο το γεγονός ότι εγώ επέζησα. Όποιος επέζησε δεν μπορεί να είναι θύμα. Όμως ταυτόχρονα, στην πραγματικότητα, τα πιο αξιολύπητα θύματα είναι οι επιζώντες, κυρίως αυτοί που έζησαν γενοκτονίες και δεν έχασαν τη ζωή τους, αλλά είχαν την ατυχία για όλη τους τη ζωή να καθορίζονται από αυτές τις σοκαριστικές εμπειρίες και να θέτουν στον εαυτό τους και στον υπόλοιπο κόσμο δύσκολες και αναπάντητες ερωτήσεις. Έχει σημασία οι ιστορικοί να μελετήσουν περαιτέρω τέτοιου είδους αποτρόπαια ιστορικά γεγονότα. Ίσως να είναι το πιο οδυνηρό και το πιο δύσκολο, αλλά ιστορικά αναγκαίο να απαντηθεί, ποια απήχηση ενδεχομένως έχουν αυτά τα γεγονότα στον συναισθηματικό κόσμο των επιζώντων και εάν αυτοί είναι δυνατόν να επιβιώσουν χωρίς η τραγικότητα αυτών των γεγονότων να τους καταστήσει θύματα.

Tatort Deutschland

Meine unheimliche Heimat

Titus Milech

titusmilech@yahoo.com

Zunächst meinen herzlichsten Dank an Zeta Papandreou, die mich eingeladen hat, über mein Buch *Tatort Deutschland, meine unheimliche Heimat* zu berichten. Auch Vasiliki Pantazidou und Viki Ferdianaki danke ich für ihre freundliche technische und moralische Hilfe während der MOG-Videokonferenz, wo ich den folgenden Text in etwas gekürzter Form vorgetragen habe. Ich will nicht vergessen, meine Hochachtung der gesamten Initiative und Arbeit des MOG-Programmes auszusprechen. Was hier getan wurde und noch wird ist meines Erachtens von fundamentaler Bedeutung. Ich komme im Folgenden noch darauf zurück.

Zu meiner Person

Ich bin 1947 in Tübingen geboren. Meine Eltern und Großeltern sind »Heimatvertriebene« aus dem ehemaligen Ostpreußen bzw. Pommern. Ich habe in Wien, Würzburg, Erlangen und Lyon Medizin studiert und in Würzburg und Marseille meinen Facharzt für Psychiatrie gemacht. Von 1981 bis 2009 war ich als niedergelassener Psychiater und Psychoanalytiker in Marseille tätig. Meine psychoanalytische Ausbildung, von insgesamt 15 Jahren, hat in zwei Abschnitten stattgefunden, der erste in Deutsch und der zweite in Französisch.

Seit meiner Pensionierung, ab 2010, lebe ich Thessaloniki, weil hier meine Frau, ebenfalls Psychiaterin und der Psychoanalytikerin, lebt und tätig ist.

Zu meinem Buch

Vor etwa 35 Jahren hatte ich eine Art Schlüsselerlebnis bezüglich der deutschen Naziverbrechen und meiner Haltung hierzu gehabt: Ich wurde mir recht überraschend bewusst, dass ich, trotz eines globalen Wissens hierüber, sowie Entsetzen und Scham, deren Ausmaß und Bedeutung nicht wirklich erfasst hatte. Von da an galt meine tägliche Lektüre fast ausschließlich Berichten von Naziopfern, die überlebt hatten, sowie verschiedener Analysen. Einige Jahre später erwuchs aus dieser Beschäftigung der Beschluss, eine zweiwöchige Deutschlandreise zu machen, um einige der unzähligen »Tatorte« oder »Leidensorte« zu besuchen. Ich führte ein Reisetagebuch, in dem ich beschrieb, was ich sah und wie mir dabei zu Mute war. Bald stellte ich fest, dass die Beschäftigung mit den Traumata unserer Opfer

eigene Traumata aufweckten. Mein Traumerleben und meine psychoanalytische Selbsterkundung wurden in bedeutendem Masse verstärkt und beides erlaubte mir, in mir selbst jene Schattenseiten (einer »deutschen Seele«) aufzudecken, die aus einem äußerlich gutmütigen Menschen einen potentiellen Gewalttäter machen können. Auch darüber berichte ich in dem Buch.

Alles in allem empfand ich die ganze Sache als eine unausweichliche Notwendigkeit für mich. Die Idee einer Veröffentlichung kam erst, dank der Ermutigung von Freunden, etliche Jahre später. 2011 kam das Buch in Frankreich heraus, 2013 in Griechenland und 2017 in Deutschland.

Ende 2021 wurde mein zweites Buch zunächst in Deutschland veröffentlicht. Es hat den Titel: *Tatort Familie* und besteht in einer »Analyse schriftlicher Zeugnisse zur Frage, wie der Holocaust und andere deutsche Gräueltaten möglich waren«. Höchst wahrscheinlich wird es noch dieses Jahr auf Griechisch und etwas später auch auf Französisch erscheinen.

Die Leitfrage war und ist: »Wie war es möglich?«, der Nazismus und seine Verbrechen.

Beide Bücher geben darauf gewisse Antworten; das erste Buch zunächst vorwiegend auf einer persönlichen Ebene und das zweite auf der Ebene meiner Familie als Beispiel einer deutschen Familie der sogenannten »Bildungsschicht«.

Die Quintessenz meiner Antworten ist die Erkenntnis, dass anscheinend belanglose »Schwächen« Einzelner, völlig eingebürgerte Selbstverständlichkeiten einer Volksgemeinschaft und eine in der »deutschen Kultur« tief verankerte, seelische Unselbständigkeit, auch solche Menschen zu Mitschuldigen werden lassen, die niemals Böses erdacht, geschweige denn getan haben. Mitschuldige von Verbrechen eines Ausmaßes, das sich gänzlich ihrer bewussten Einbildungskraft entzog.

Auch habe ich aus der Analyse meiner Vorgeschichte erkennen müssen, dass ich selbst, 25 Jahre früher geboren, höchstwahrscheinlich zu den Tätern gehört hätte.

Jeder Täter hat eine Vorgeschichte: Je maßloser und grauenhafter sein Verhalten ist, umso mehr »beweist« dieses Verhalten, wie sehr der Täter in einer dazu »geeigneten« Situation eigene Traumata auf seine Opfer überträgt, sich z.B. an seinen Opfern abreagiert und rächt, für die Rache, die er an seinen eigenen Tätern nicht ausüben konnte. Die einzige Möglichkeit für einen potentiellen Täter Verbrechen zu vermeiden ist, seine eigenen Traumata zu kennen und sie nie aus den Augen zu verlieren. Das ist jedoch extrem schwierig. Erstens, weil unser Lebenstrieb automatisch Unerträgliches verdrängt und zweitens, weil es sehr viel Zeit und Geduld braucht, sowie viel menschliche Nähe, um das Unerträgliche in uns erträglich zu machen. – So könnte man übrigens den Sinn und Zweck einer Psychoanalyse definieren.

Hier gibt sich die Gelegenheit, einen Kommentar bezüglich der allgemein kursierenden Meinung zu machen, dass die Beschäftigung mit der Vergangenheit

die Offenheit für die Zukunft verhindere. Genau das Gegenteil ist der Fall. Denn, solange wir »unbezahlte Rechnungen« und »Unverdautes« unbewusst mit uns herumschleppen, können Gegenwart und Zukunft nicht wirklich existieren, denn beide sind hauptsächlich von der Übertragung des Unbewussten belagert und blockiert.

Der Titel des Buches ist *Tatort Deutschland*. **Warum »Deutschland«?**

Gräueltaten und grausame Täter gab es und gibt es überall auf der Welt – überall da, wo es nicht oder schlecht geliebte Kinder gab und gibt, würde ich hinzufügen.

Wenn wir uns nun vergegenwärtigen, wie maßlos und abartig, um nicht zu sagen wie krankhaft, wahnhaft oder wahnsinnig die Nazi-Weltanschauung und ihre Verbrechen waren, dann müssen wir uns zugestehen, dass wenigstens zu dieser Zeit Deutschland eine Art »Weltmeister« war; allein schon, wenn wir den technisch industriellen Perfektionismus des Judenmordes betrachten oder den systematischen Willen, so viel wie möglich Slaven auszurotten, um den »Osten« für den versprochenen »neuen deutschen Lebensraum« frei zu machen.

Genauer betrachtet sind die Naziideologie und ihre Verbrechen keine Frage, sondern ein Beweis. Der Beweis, dass dieses »wunderschöne Deutschland« mit seinen wunderbaren, einzigartigen Kulturschöpfungen auch gleichzeitig, in genügend hoher Zahl, genügend gekränkte Kinder großgezogen und genügend potentielle Gewalt erzeugt hat, um zunächst einem Größen- und Reinheitswahn anheimzufallen und danach die Energie aufzubringen, die Wahnhalte in die Tat umzusetzen.

Der Untertitel des Buches ist »Meine unheimliche Heimat«. **Warum »unheimlich«?**

Das natürlichste und spontane Verhalten der Täter und deren Nachkommen ist das Verdrängen, Ausweichen, Minimieren oder Gutreden. Mehrere Jahrzehnte nach dem Ende des 2. Weltkriegs war dieses Verhalten in Deutschland dominant und politisch unterstützt.

Unheimlich war es festzustellen, wie ein Kollektiv, das Zig Millionen Menschen in ein endloses Unheil gestürzt hat, nicht hinterher in Reue und Scham schweigt und zutiefst bedrückt am Boden liegt, sondern ein »Wirtschaftswunder« aus dem Boden stampft und sich besser fühlt als eh und je ... Für den Psychiater ist das der Beweis, wie krank dieses Kollektiv ist, auch nach der »Ernüchterung«.

Wie gesagt, wenn wir nicht die schwachen Stellen, die uns krank werden lassen, erkunden, uns mit ihnen auseinandersetzen und sie nie aus den Augen verlieren, können wir in den gegebenen Umständen wieder krank werden und einem neuen Schub von Wahnkrankheit unterliegen.

Wie hoch ist der Prozentsatz Deutscher, die diese schwierige und schmerzhafteste Bewusstseinsarbeit getan hat? Wenn es die Mehrheit wäre, hätte es eigentlich in Deutschland nie wieder eine Rechte Partei geben können, schon gar nicht eine »Alternative für Deutschland« ... Deshalb »unheimlich«.

Zusammenfassend bestehe ich in dem Buch darauf, dass, wenn wir Frieden schaffen wollen für beide Seiten, Opfer und Täter, es nur eine Möglichkeit gibt: Die Anerkennung des Leids der Opfer durch den Täter und/ oder durch dessen Nachfolger, sowie die offiziellen Vertreter seines Kollektivs; nicht nur die intellektuelle Anerkennung, sondern eine empfundene, dank einer wirklichen Einfühlung. – Diese Einfühlung kann nicht anders als eigenes Leid hervorrufen, welches angenommen werden muss. So stark es auch sein kann, wird es immer nur ein geringster Bruchteil desjenigen des Opfers sein. Das Opfer oder seine Nachkommen benötigen diese Anerkennung, um die erforderliche Trauerarbeit machen zu können, damit wieder Licht in ihr Leben kommen kann. Auch der Täter und/ oder seine Nachkommen können durch diese Anerkennung nur gewinnen, denn dank des Wissens um die dunkelsten Taten seiner Vorfahren und die schwächsten Stellen seiner selbst, kommt ebenfalls Licht in sein Leben.

Alles wird heller für beide Seiten. – Und für die Menschheit.

Eine unzureichende Anerkennung eines Verbrechens jedoch fügt zu diesem ein zweites hinzu. Als Nachkomme der Täter bin ich mir bewusst, dass ich für das erste Verbrechen nicht verantwortlich bin, für das zweite allerdings ja.

Zur **Ergänzung** zitiere ich hier zwei Passagen aus dem Buch, die mit der deutschen Besetzung Griechenlands zu tun haben:

„Skiathos, den 3. Mai 2004

Eine Woche Ferien auf dieser grünen Insel im Norden des ägäischen Meers. Und was lerne ich: »Während des 2. Weltkrieges wird die Stadt Skiathos fast vollständig von der deutschen Luftwaffe zerstört. (...) Im Jahr 1944, kurz vor der Befreiung Griechenlands von den Deutschen, brannten die Nazis die Insel nieder und sieben Skiathier Bürger wurden hingerichtet als Vergeltungsakt wegen der Gefangennahme des Kommandanten der Deutschen Marine«.¹

Und wenige Jahre später sind wir Deutschen als Touristen wiedergekommen und haben ungehemmt unsere Sprache gesprochen, ohne zu bedenken, wie viele der Einheimischen diese Sprache noch in den Ohren haben. Deutsch waren die gebrüllten Mordbefehle und der Donner dieser Sprache begleitete die Misshandlungen der Bevölkerung.“

„Thessaloniki, den 12. März 2015

Obwohl ich schon über fünf Jahre ständig in Griechenland lebe, habe ich erst kürzlich erfahren, wie grauenhaft und mörderisch die deutschen Besatzer hier geherrscht haben.

¹ <http://www.skiathos-tours.gr/de/skiathos/history.php> (zuletzt aufgerufen am 15.02.2017). Heute, am 27.09.2022, ist dieser Link nicht mehr auffindbar. Die zitierten Fakten finden sich jetzt auf <https://www.greeka.com/sporades/skiathos/history/> (zuletzt aufgerufen am 27.09.2022). Unter der Rubrik: »Was Skiathos occupied during WW2?« ist zu lesen: »During the Second World War, the town of Skiathos was almost destroyed by German bombings. On September 14, 1943 the Germans sank a submarine with heroes from Skiathos and on August 23, 1944 they burned the island and executed seven young men. These are the most important events in the history of Skiathos.«

Nach einer neutralen Studie der Vereinten Nationen wurde von der deutschen Wehrmacht die gesamte Bevölkerung (Säuglinge, Kleinkinder und Greise eingeschlossen) von 89 Ortschaften in brutalster Weise ausgerottet.² Von den Tausenden anderer Städte, Dörfer, Fabriken usw., die ebenfalls völlig zerstört wurden, wobei jedoch »nur« ein Teil der Bevölkerung ermordet wurde, gar nicht zu reden. Insgesamt fanden fast 14%³ aller Griechen während der deutschen Besatzung den Tod; ein beträchtlicher Anteil durch Verhungern. – Keiner meiner griechischen Freunde hier hat mir jemals von diesen himmelschreienden deutschen Verbrechen berichtet. Ich musste alles selbst herausfinden. Gewiss habe ich noch immer von vielem keine Kenntnis. Erst kürzlich erfuhr ich von dem Kampf um Anerkennung und Entschädigung eines der Überlebenden des Massakers von Distomo, Argyris Sfountouris. Er war damals noch nicht 4 Jahre alt. Sein Trauma begleitet ihn seither alltäglich, ob er will oder nicht.⁴

---

2 Chryssa Tzelepi und Akis Kersanidis (Regie), «Το χρονικό μιας καταστροφής» [Dokumentarfilm], 2013; Hagen Fleischer und Loukia Droulia (Hg.), *Von Lidice bis Kalavryta: Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, Berlin 1999; Christoph Gunkel und Katja Iken, »NS-Kriegsgräuel in Griechenland«, *Spiegel Online*, 04.02.2015 <https://www.spiegel.de/geschichte/kriegsverbrechen-von-ss-und-wehrmacht-in-griechenland-a-1016511.html>; Zeta Papandreou, *Τραυματική μνήμη και δημόσια ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, Taxideutis, Athen 2018.

Ein anderes Beispiel: Gestern, am 16. März 2015, sah ich anlässlich des 17. Dokumentarfilmfestivals in Thessaloniki »Burning woman at Kali Sikia by German Nazis« von Tassos Birsim.

3 http://www.histoire-fr.com/troisieme_republique_seconde_guerre_mondiale_9.htm (zuletzt aufgerufen am 27.09.2022) (Zahl der Opfer: 530.000) und https://fr.wikipedia.org/wiki/Démographie_de_la_Grèce (zuletzt aufgerufen am 27.09.2022) (Bevölkerungszahl 1940: 7.340.000/530.000 = 13,85).

4 Siehe Stefan Haupt, *Ein Lied für Argyris* [DVD], Salzgeber & Co. Medien GmbH, 2007, 105'; Argyris Sfountouris, *Trauer um Deutschland. Reden und Aufsätze eines Überlebenden* (hg. von Gerhard Oberlin), Königshausen & Neumann, Würzburg 2015; Patric Seibel, *Ich bleibe immer der vierjährige Junge von damals. Das SS-Massaker von Distomo und der Kampf eines Überlebenden um Gerechtigkeit*, Westend Verlag, Frankfurt am Main 2016.

Ο τόπος του εγκλήματος Γερμανία, η ανοίκεια πατρίδα

Titus Milech

titusmilech@yahoo.com

Κατ' αρχάς ένα θερμό ευχαριστώ στη Ζέτα Παπανδρέου, που με προσκάλεσε να μιλήσω για το βιβλίο μου *Tatort Deutschland, meine unheimliche Heimat* (Ο τόπος του εγκλήματος – Γερμανία, η ανοίκεια πατρίδα). Ευχαριστώ επίσης τη Βασιλική Πανταζίδου και τη Βίκυ Φερδιανάκη για την ευγενική τεχνική και ηθική τους υποστήριξη κατά τη διάρκεια της βιντεοδιάσκεψης του MOG, όπου παρουσίασα το κείμενο που ακολουθεί σε συντομευμένη εκδοχή. Δεν θέλω να παραλείψω ακόμη να εκφράσω τη μεγάλη μου εκτίμηση για όλη την πρωτοβουλία και τη δουλειά του προγράμματος MOG. Τα όσα έχουν γίνει και πρόκειται να γίνουν στο πλαίσιο του είναι, κατά την άποψή μου, θεμελιώδους σημασίας. Θα επανέλθω όμως σ' αυτό παρακάτω.

Σχετικά με εμένα

Γεννήθηκα το 1947 στο Τύμπινγκεν. Οι γονείς και οι παππούδες μου είναι «Heimatvertriebene», εκτοπισμένοι από την πρώην Ανατολική Πρωσία και την Πομερανία. Σπούδασα ιατρική στη Βιέννη, το Βύρτσμπουργκ, το Ερλάνγκεν και τη Λυών, και έκανα την ειδικότητά μου ως ψυχίατρο στο Βύρτσμπουργκ και τη Μασσαλία. Από το 1981 έως το 2009, εργάστηκα στη Μασσαλία ως ψυχίατρος και ψυχαναλυτής. Η εκπαίδευσή μου στην ψυχανάλυση διήρκεσε συνολικά 15 χρόνια και πραγματοποιήθηκε σε δύο τμήματα, το πρώτο στα γερμανικά και το δεύτερο στα γαλλικά.

Μετά τη συνταξιοδότησή μου, από το 2010 μέχρι σήμερα, ζω στη Θεσσαλονίκη, επειδή η σύζυγός μου, επίσης ψυχίατρος και ψυχαναλύτρια, ζει και εργάζεται στην πόλη αυτή.

Σχετικά με το βιβλίο μου

Πριν από 35 χρόνια περίπου είχα μια εμπειρία κομβικής σημασίας όσον αφορά τα γερμανικά ναζιστικά εγκλήματα και τη στάση μου απέναντι σε αυτά: Συνειδητοποίησα με έκπληξη πως, παρά τη σφαιρική σχετική γνώση, καθώς και τον αποτροπιασμό και την ντροπή, δεν είχα συλλάβει πραγματικά τις διαστάσεις και τη σημασία τους. Έκτοτε, τα καθημερινά μου αναγνώσματα ήταν σχεδόν αποκλειστικά μαρτυρίες θυμάτων των ναζί που είχαν επιβιώσει και ποικίλες μελέτες. Μερικά χρόνια αργότερα, μέσα από την ενασχόληση αυτή γεννήθηκε η απόφαση να πραγματοποιήσω ένα

δεκαπενθήμερο ταξίδι στη Γερμανία και να επισκεφθώ έναν από τους αμέτρητους «τόπους του εγκλήματος» ή «τόπους βασανιστηρίων». Κρατούσα ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο, στο οποίο περιέγραφα τι έβλεπα και τι ένιωθα. Σύντομα συνειδητοποίησα ότι η ενασχόληση με τα ψυχικά τραύματα των θυμάτων μάς ξυπνούσαν προσωπικά τραύματα. Τα ονειρικά βιώματα και η ψυχαναλυτική εσωτερική μου αναζήτηση ενισχύθηκαν σε μεγάλο βαθμό, ενώ αμφότερα μου επέτρεψαν να ανακαλύψω μέσα μου εκείνες τις σκοτεινές πτυχές (μιας «γερμανικής ψυχής»), οι οποίες μπορεί να μετατρέψουν έναν εξωτερικά καλόκαρδο άνθρωπο σε έναν πιθανό βίαιο εγκληματία. Στο βιβλίο αναφέρομαι και σε αυτό.

Συνολικά, θεώρησα την υπόθεση αυτή ως μια αναπόδραστη αναγκαιότητα για μένα. Η ιδέα της δημοσίευσης ήρθε μόλις κάμποσα χρόνια αργότερα, χάρη στην ενθάρρυνση που έλαβα από φίλους. Το 2011, το βιβλίο εκδόθηκε στη Γαλλία, το 2013 στην Ελλάδα και το 2017 στη Γερμανία.

Στα τέλη του 2021, κυκλοφόρησε, στη Γερμανία πρώτα, το δεύτερο βιβλίο μου. Έχει τίτλο *Tatort Familie* [«Ο τόπος του εγκλήματος: Οικογένεια»] και περιέχει μια «Ανάλυση γραπτών μαρτυριών γύρω από το ερώτημα του πώς ήταν δυνατό το Ολοκαύτωμα και άλλες γερμανικές θηριωδίες». Πιθανότατα να κυκλοφορήσει φέτος κιόλας στα ελληνικά και λίγο αργότερα και στα γαλλικά.

Το κύριο ερώτημα ήταν και είναι: «Πώς ήταν δυνατόν;», πώς ήταν δυνατός ο ναζισμός και τα εγκλήματά του.

Και τα δύο βιβλία δίνουν ορισμένες απαντήσεις στο ερώτημα. Το πρώτο βιβλίο κυρίως σε προσωπικό επίπεδο, και το δεύτερο στο επίπεδο της οικογένειάς μου ως παραδείγματος μιας γερμανικής οικογένειας που ανήκε στη λεγόμενη «μορφωμένη τάξη».

Η πεμπουσία των απαντήσεών μου είναι η διαπίστωση ότι οι δήθεν ασήμαντες «αδυναμίες» μεμονωμένων ατόμων, πλήρως εδραιωμένες ως αυτονόητες πτυχές μιας *Volks-gemeinschaft*, μιας «κοινότητας του λαού», και μια βαθιά ριζωμένη έλλειψη ψυχικής αυτονομίας, καθιστούν συνένοχους και τους ανθρώπους εκείνους που δεν σκέφτηκαν ποτέ, πόσο μάλλον να πράξουν, το Κακό. Τους καθιστούν συνένοχους σε εγκλήματα διαστάσεων που ξέφευγαν απολύτως από τα όρια της συνειδητής τους φαντασίας.

Μέσα από την εξέταση της δικής μου προϋστορίας, χρειάστηκε κι εγώ να διαπιστώσω ότι, όντας γεννημένος 25 χρόνια νωρίτερα, πιθανότατα ανήκα στους δράστες.

Κάθε δράστης έχει μια προϋστορία: Όσο πιο φρικτή και πέρα από κάθε μέτρο είναι η συμπεριφορά του, τόσο περισσότερο η συμπεριφορά αυτή «αποδεικνύει» πόσο πολύ ο δράστης μεταβιβάζει τα δικά του ψυχικά τραύματα στα θύματά του σε μια «κατάλληλη» για αυτό περίπτωση. Για παράδειγμα, ξεσπάει πάνω στα θύματά του και εκδικείται για την εκδίκηση που δεν μπόρεσε να πάρει από τους δικούς του θύτες. Η μοναδική πιθανότητα για έναν πιθανό δράστη να αποφύγει να εγκληματήσει είναι να γνωρίζει τα δικά του τραύματα και να τα έχει πάντα κατά νου. Γεγονός που

είναι ωστόσο εξαιρετικά δύσκολο: πρώτον, επειδή το ένστικτο ζωής μας απωθεί αυτόματα οτιδήποτε αβάσταχτο και, δεύτερον, επειδή χρειάζεται πολύς χρόνος και πολλή υπομονή, αλλά και πολλή ανθρώπινη εγγύτητα για να κάνουμε το αβάσταχτο μέσα μας υποφερτό. Αυτός, παρεμπιπτόντως, θα μπορούσε να είναι και ο ορισμός του νοήματος και του σκοπού της ψυχανάλυσης.

Εδώ μου δίνεται η αφορμή να σχολιάσω μια ευρέως διαδεδομένη άποψη, σύμφωνα με την οποία η ενασχόληση με το παρελθόν μάς εμποδίζει να είμαστε ανοιχτοί προς το μέλλον. Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Γιατί, όσο κουβαλάμε ασυνείδητα μέσα μας τους «ανοιχτούς λογαριασμούς» και όλα εκείνα που δεν έχουμε «μεταβολίσει», το παρόν και το μέλλον δεν μπορούν να υπάρξουν πραγματικά, αφού και τα δύο εμπορούνται και παρεμποδίζονται κυρίως από την παρέμβαση του ασυνείδητου.

Ο τίτλος του βιβλίου είναι «Ο τόπος του εγκλήματος: Γερμανία». **Γιατί «Γερμανία»;** Πράξεις βαρβαρότητας και απάνθρωποι θύτες υπήρχαν και υπάρχουν παντού στον κόσμο – όπου υπήρχαν και υπάρχουν παιδιά που δεν έλαβαν αγάπη ή την έλαβαν με κακό τρόπο, θα προσέθετα. Εάν φέρουμε στον νου μας πόσο εξωφρενική και ανώμαλη, για να μην πούμε πόσο άρρωστη, διακατεχόμενη από παθολογική μανία ή παρανοϊκή ήταν η ναζιστική κοσμοθεωρία και τα εγκλήματά της, τότε πρέπει να ομολογήσουμε ότι, τουλάχιστον εκείνη την περίοδο, η Γερμανία ήταν ένα είδος «πρωταθλητή»· αρκεί και μόνο να κοιτάξουμε την τεχνολογική-βιομηχανική τελειομανία της εξόντωσης των Εβραίων ή τη συστηματική βούληση της εξολόθρευσης όσο το δυνατόν περισσότερων Σλάβων ώστε να ελευθερωθεί η «Ανατολή» για τον υπεσχημένο «νέο γερμανικό ζωτικό χώρο».

Αν το καλοξετάσει κανείς, η ναζιστική ιδεολογία και τα εγκλήματά της δεν είναι ερώτημα αλλά απόδειξη. Η απόδειξη ότι αυτή η «πανέμορφη Γερμανία» με τα υπέροχα, μοναδικά πολιτιστικά της επιτεύγματα ανέθρεψε ταυτόχρονα σε έναν επαρκώς μεγάλο αριθμό επαρκώς μνησικάκα τέκνα και δημιούργησε επαρκή λανθάνουσα βία, ώστε τα τέκνα αυτά να πέσουν θύματα μιας μεγαλομανίας και μιας μανίας καθαρότητας και στη συνέχεια να βρουν την ενέργεια ώστε να κάνουν πράξη το περιεχόμενο της μανίας αυτής.

Ο υπότιτλος του βιβλίου είναι «Η ανοίκεια πατρίδα». **Γιατί «ανοίκεια»;** Η πιο φυσική και αυθόρμητη συμπεριφορά των δραστών και των απογόνων τους είναι η απώθηση, η υπεκφυγή, ο υποβιβασμός ή η ωραιοποίηση. Για αρκετές δεκαετίες μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η συμπεριφορά αυτή ήταν κυρίαρχη στη Γερμανία και είχε την υποστήριξη της πολιτικής ηγεσίας.

Ανοίκειο ήταν να διαπιστώνει κανείς ότι μια συλλογικότητα που βύθισε πολλά εκατομμύρια ανθρώπους σε μια ατελείωτη δυστυχία δεν σώπασε ύστερα με μεταμέλεια και ντροπή, δεν λούφαξε μέσα σε βαθιά θλίψη, αλλά δημιούργησε από το μηδέν ένα «οικονομικό θαύμα» και ένιωθε καλύτερα από ποτέ... Για τον ψυχίατρο, τούτη είναι η απόδειξη για το πόσο άρρωστη είναι αυτή η συλλογικότητα, ακόμη και αφού «συνήλθε».

Όπως είπαμε πρωτύτερα, αν δεν εξετάσουμε τα αδύναμα σημεία που μας έκαναν να αρρωστήσουμε, αν δεν ασχοληθούμε με αυτά και δεν τα έχουμε διαρκώς κατά

νου, μπορεί υπό δεδομένες συνθήκες να αρρωστήσουμε πάλι και να υποκύψουμε σε μια δεύτερη κρίση κάποιας παθολογικής μανίας.

Πόσο ψηλό είναι το ποσοστό των Γερμανών που έκαναν αυτήν τη δύσκολη και οδυνηρή δουλειά της συνειδητοποίησης; Εάν ήταν η πλειονότητά τους, τότε, στην πραγματικότητα, δεν θα μπορούσε να υπάρξει ποτέ ξανά στη Γερμανία ένα εθνικιστικό κόμμα.

Γι' αυτό, λοιπόν, «ανοίκεια».

Συνοψίζοντας, στο βιβλίο επιμένω πως εάν θέλουμε να φέρουμε ειρήνη και στις δυο πλευρές, τα θύματα και τους θύτες, μία μόνο επιλογή υπάρχει: Η αναγνώριση του πόσο υπέφεραν τα θύματα από τους θύτες και/ή τους απογόνους τους, καθώς και τους επίσημους εκπροσώπους της συλλογικότητάς τους: όχι μόνο την πνευματική αναγνώριση, αλλά μια βιωματική ενσυναίσθηση που προκύπτει από μια πραγματική ενσυναίσθηση. Η ενσυναίσθηση αυτή δεν μπορεί παρά να προκαλέσει πόνο στο ίδιο το άτομο, έναν πόνο που πρέπει να αποδεχτεί. Όσο δυνατός κι αν είναι, θα είναι πάντα ένα κλάσμα του πόνου του θύματος. Το θύμα ή οι απόγονοί του χρειάζονται αυτή την αναγνώριση για να μπορέσουν να προχωρήσουν στην απαραίτητη εργασία πένθους, ώστε να ξαναέρθει φως στη ζωή τους. Αλλά και ο θύτης και οι απόγονοί του μόνο κέρδος θα έχουν από αυτή την αναγνώριση, γιατί χάρη στην επίγνωση των πιο σκοτεινών πράξεων των προγόνων τους και των δικών τους πιο αδύναμων σημείων θα μπει φως και στη δική τους ζωή.

Όλα θα γίνουν φωτεινά και για τις δυο πλευρές. – Και για την ανθρωπότητα.

Η ελλιπής αναγνώριση ενός εγκλήματος, όμως, προσθέτει σε αυτό ένα δεύτερο έγκλημα.

Ως απόγονος των θυτών ξέρω ότι δεν είμαι υπεύθυνος για το πρώτο έγκλημα. Είμαι όμως για το δεύτερο.

Συμπληρωματικά θέλω να παραθέσω εδώ δύο αποσπάσματα από το βιβλίο, που αναφέρονται στη γερμανική κατοχή της Ελλάδας:

«Σκιάθος, 3 Μαΐου 2004

Μια βδομάδα διακοπές σε αυτό το καταπράσινο νησί στο βόρειο Αιγαίο. Και τι μαθαίνω; «Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η πόλη της Σκιάθου καταστρέφεται σχεδόν ολοσχερώς από τη γερμανική Λουφτβάφε. [...] Το 1944, λίγο πριν από την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Γερμανούς, οι ναζί πυρπόλησαν το νησί, και επτά Σκιαθίτες πολίτες εκτελέστηκαν σε αντίποινα για την απαγωγή του Διοικητή του Γερμανικού Ναυτικού».¹

Και λίγα χρόνια μετά, εμείς οι Γερμανοί ήρθαμε πάλι σαν τουρίστες και μιλούσαμε

¹ <http://www.skiathos-tours.gr/de/skiathos/history.php> (ανάκτηση 15/02/2017). Σήμερα, στις 27.9.2022 ο σύνδεσμος αυτός δεν είναι πια ενεργός. Τα γεγονότα που αναφέρονται μπορεί να τα βρει κανείς στο <https://www.greeka.com/sporades/skiathos/history/> (ανάκτηση 27/09/2022). Κάτω από τον τίτλο: "Was Skiathos occupied during ww2?" [«Ήταν υπό Κατοχή η Σκιάθος κατά τον Β' Π.Π.»] διαβάζουμε: «Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η πόλη της Σκιάθου καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς από γερμανικούς βομβαρδισμούς. Στις 14 Σεπτεμβρίου του 1943, οι Γερμανοί βύθισαν ένα υποβρύχιο με ήρωες από τη Σκιάθο και στις 23 Αυγούστου του 1944 πυρπόλησαν το νησί και εκτέλεσαν επτά νεαρούς άντρες. Αυτά είναι τα πιο σημαντικά γεγονότα στην ιστορία της Σκιάθου».

ανενδοίαστα τη γλώσσα μας, χωρίς να σκεφτούμε πόσοι από τους ντόπιους είχαν ακόμη τη γλώσσα αυτή στ' αυτιά τους. Στα γερμανικά ήταν οι διαταγές εκτελέσεων που δίνονταν με ουρλιαχτά και το βροντοκόπημα αυτής της γλώσσας συνόδευε τις κακοποιήσεις του πληθυσμού.

Θεσσαλονίκη, 12 Μαρτίου 2015

Παρόλο που ζω πια πάνω από πέντε χρόνια μόνιμα στην Ελλάδα, πρόσφατα μόλις έμαθα πόσο απάνθρωπα και εξοντωτικά κυριαρχούσαν εδώ οι Γερμανοί κατακτητές. Σύμφωνα με μια ουδέτερη μελέτη των Ηνωμένων Εθνών, η γερμανική Βέρμαχτ εξολόθρευσε με τον πιο βίαιο τρόπο ολόκληρο τον πληθυσμό (συμπεριλαμβανομένων βρεφών, νηπίων και γέρων) σε 89 κοινότητες.² Για να μη μιλήσουμε για τις χιλιάδες άλλες πόλεις, χωριά, εργοστάσια κ.λπ., που επίσης καταστράφηκαν ολοσχερώς, αλλά μέρος «μόνο» του πληθυσμού δολοφονήθηκε. Συνολικά, σχεδόν το 14%³ των Ελλήνων βρήκαν τον θάνατο κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής – ένα μεγάλο ποσοστό από ασιτία. Κανένας από τους Έλληνες φίλους μου εδώ δεν μου μίλησε ποτέ για αυτά τα κατάφωρα γερμανικά εγκλήματα. Όλα χρειάστηκε να τα ανακαλύψω μόνος μου. Σίγουρα, εξακολουθώ να αγνώω πολλά ακόμη. Πρόσφατα μόλις έμαθα για τον αγώνα για αναγνώριση και αποζημίωση ενός από τους επιζώντες της σφαγής του Διστόμου, του Αργύρη Σφουντούρη. Τότε δεν ήταν ούτε 4 χρονών. Έκτοτε, το ψυχικό του τραύμα τον ακολουθεί καθημερινά, είτε το θέλει είτε όχι.»⁴

2 Χρύσα Τζελέπη και Άκης Κερσανίδης, «Το χρονικό μιας καταστροφής», ντοκιμαντέρ, 2013. Hagen Fleischer, *Von Lidice bis Kalavryta: Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg*, [επιμ. με τη Λουκία Δρούλια], Βερολίνο 1999. Gunkel Christoph, Iken Katja, „NS-Kriegsgräuel in Griechenland“, *Spiegel Online*, 04.02.2015. <https://www.spiegel.de/geschichte/kriegsverbrechen-von-ss-und-wehrmacht-in-griechenland-a-1016511.html>. Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και δημόσια ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018. Ένα άλλο παράδειγμα: Στις 16 Μαρτίου του 2015 είδα στο πλαίσιο του 17ου Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ στη Θεσσαλονίκη το ντοκιμαντέρ «Η πυρπόληση γυναικών στην Καλή Συκιά» του Τάσου Μπιρσίμ.

3 http://www.histoire-fr.com/troisieme_republique_seconde_guerre_mondiale_9.htm [ανάκτηση 27/09/2022] (Αριθμός των θυμάτων: 530.000) και https://fr.wikipedia.org/wiki/D%C3%A9mographie_de_la_Gr%C3%A8ce (ανάκτηση 27/09/2022) (Πληθυσμός το 1940: 7.340.000/530

4 Βλ. Stefan Haupt, *Ein Lied für Argyris*, DVD, Salzgeber & Co. Medien GmbH, 2007 (105'). Argyris Sfountouris, *Trauer um Deutschland. Reden und Aufsätze eines Überlebenden*, Gerhard Oberlin (επιμ.), Königshausen & Neumann, Βύρτσμπουργκ 2015. Patric Seibel, *Ich bleibe immer der vierjährige Junge von damals. Das SS-Massaker von Distomo und der Kampf eines Überlebenden um Gerechtigkeit*, Westend Verlag, Φρανκφούρτη 2016 (στα ελληνικά: Πάτρικ Ζάιμπελ, «Θα μείνω για πάντα εκείνο το τετράχρονο αγόρι». *Η σφαγή του Διστόμου από τα Εξ Ες και ο αγώνας του Αργύρη Σφουντούρη για δικαιοσύνη. Βιογραφία Αργύρη Σφουντούρη*, μετάφραση Παναγιώτης Μούκας, Βεργίνα, Αθήνα 2017).

1ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Ιστορική δικαιοσύνη

Εγκλήματα πολέμου, «τυφλή» δικαιοσύνη και το σώμα των συνηγόρων υπεράσπισης:

Η περίπτωση του δικηγόρου Hans Laternser

Στράτος Ν. Δορδανάς

dordanas@hist.auth.gr

Κύριοι δικαστές! Δεν πιστεύω ότι υπάρχει σήμερα στον κόσμο άνθρωπος, ο οποίος, κινούμενος με βάση την ισχύ των δικαστικών αποφάσεων και την αγάπη για την αλήθεια, να υποστηρίξει την άποψη ότι οι μεγάλες επιθέσεις εναντίον της Δρέσδης και της Χιροσίμα, με τους χιλιάδες νεκρούς, ήταν αντικειμενικά δικαιολογημένες. Εάν μέχρι τώρα αυτό δεν έχει αποτελέσει αιτία για να εγερθούν ζητήματα σχετικά με την ποινική ευθύνη των συμμετεχόντων στρατιωτικών διοικητών, οφείλεται και μόνο στο γεγονός ότι εκείνες οι ενέργειες θεωρήθηκαν ως στρατιωτικά αναγκαίες. Επομένως, δεν θα πρέπει να υπάρχουν δύο μέτρα και δύο σταθμά, όταν κανείς καλείται να κρίνει από τη μία πλευρά την περίπτωση των στρατιωτικών διοικητών των Συμμάχων και από την άλλη τον στρατάρχη Λιστ, ο οποίος κατηγορείται για ενέργειες που προκάλεσαν πολύ λιγότερες απώλειες.¹

Εάν σήμερα η εγγελιανή ρήση ότι «η Ιστορία είναι το δικαστήριο του κόσμου» συναντά ελάχιστη αποδοχή, τότε τα όρια μεταξύ Ιστορίας και Δικαιοσύνης καθίστανται ακόμα πιο ευδιάκριτα, καθώς ο ιστορικός αποδέχεται τον πρωταγωνιστικό ρόλο του δικαστή στην απόδοση της δικαιοσύνης μέσα στις αίθουσες των δικαστηρίων και από την πλευρά του ο δικαστής υποδέχεται τον ιστορικό ως τον «διαμεσολαβητή» μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος στην απαιτούμενη και απαιτητική διαδικασία της κατανόησης και ερμηνείας των γεγονότων. Από την άποψη αυτή, δικαστής και ιστορικός συγκλίνουν αποφασιστικά όταν αναζητούν την αλήθεια – με την προσφυγή σε διαφορετικά μεθοδολογικά/ερμηνευτικά εργαλεία– για να αποκλίνουν και πάλι όταν αυτή η αλήθεια χρειάζεται να μετουσιωθεί σε απόφαση καταδικαστική ή αθωωτική με βάση το σχήμα «θύτης-θύμα».²

1 Απόσπασμα από την αγόρευση του Hans Laternser ενώπιον του αμερικανικού στρατοδικείου V της Νυρεμβέργης κατά την υπεράσπιση του Wilhelm List στο πλαίσιο της «Υπόθεσης 7», στο Στράτος Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των αθών. Αντίποινα των γερμανικών αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007, σ. 567 [μετάφραση του γράφοντος].

2 Για μια εμβριθή παρουσίαση και ανάλυση της σχέσης μεταξύ ιστορίας και δικαιοσύνης, βλ. Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, και κυρίως Παναγιώτης Κιμουρτζής, Γιώργος Κόκκινος, Μάρκος Καρασαρίνης, «Εισαγωγή: Ιστορία και Δικαιοσύνη: Ιδεολογικοπολιτικό ζήτημα, ιστοριογραφικό πρόβλημα, καίρια πτυχή του ιστορικού εγγραμματισμού», *ό.π.*, σ. 7-42. Για τη σχέση ιστορικού και δικαστή, βλ. Carlo Ginzburg, *Ο δικαστής και ο ιστορικός. Σκέψεις στο περιθώριο της δίκης Σόφρι*, μετάφραση Χαρά Σαρλικιώτη, Νεφέλη, Αθήνα 2003.

Ωστόσο, η μη απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης είναι κάτι που δεν μπορεί και δεν πρέπει να αφήνει απαθή τον ιστορικό, πολύ περισσότερο όταν το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έθεσε μετ' επιτάσεως στο επίκεντρο τη διερεύνηση των διαπραχθέντων εγκλημάτων πολέμου και κατά της ανθρωπότητας και έστρεψε το ενδιαφέρον στην αρχικά έμμεση ανακούφιση-δικαίωση των θυμάτων μέσω της τιμωρίας των θυτών του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Το μείζον φυσικά ερώτημα αν τελικά αποδόθηκε και σε ποιον βαθμό δικαιοσύνη από τα μεταπολεμικά συμμαχικά δικαστήρια συνοδεύεται από πολλές παραμέτρους και αναδεικνύει μία πτυχή που μέχρι σήμερα δεν έχει απασχολήσει σε ικανοποιητικό βαθμό τον ιστορικό: αυτή της δικηγορίας και όσων αποδέχτηκαν τη θέση του συνηγόρου υπεράσπισης εγκληματιών πολέμου από τη στιγμή μάλιστα που για κάποιους αυτή η αποδοχή δεν αντίβαινε στις αρχές τους.

Συνολικά, κατά τη διάρκεια της κύριας δίκης των εγκληματιών πολέμου ενώπιον του συμμαχικού στρατοδικείου στη Νυρεμβέργη και των μετέπειτα δώδεκα επιπλέον εκδικαζόμενων υποθέσεων συμμετείχαν 264 Γερμανοί δικηγόροι υπεράσπισης και πολλοί άλλοι που στελέχωσαν τις νομικές ομάδες υποστήριξης. Για κάποιους από τους παραπάνω η αποδοχή του ορισμού τους αποτελούσε μία απλή πράξη καθήκοντος και τυπικής υποχρέωσης στο πλαίσιο της ενάσκησης του λειτουργήματός τους ή ευκαιρία για την επαγγελματική επαναδραστηριοποίησή τους και ταυτόχρονα για την επιβίωσή τους στην πρώτη δύσκολη επισιτιστικά μεταπολεμική περίοδο· αντίθετα, για άλλους αποδείχθηκε απόλυτα συνειδητή και οικειοθελής η ανάληψη των υποθέσεων της συγκεκριμένης «ειδικής» κατηγορίας των εναγόμενων. Σε κάθε περίπτωση, όπως ήδη αναφέρθηκε, και ανεξαρτήτως των προσωπικών κινήτρων ο ρόλος των δικηγόρων στις δίκες αυτές –είτε παθητικός είτε ενεργητικός ακόμα και για μερικούς από τους δικηγόρους καθήκοντος– καλύφθηκε για πολλές δεκαετίες από πέπλο σιωπής, ερευνητικά αγνοήθηκε και μόνο σποραδικά ορισμένα ονόματα αναδύθηκαν προσωρινά στο δημόσιο προσκήνιο λόγω των υψηλών πολιτικών αξιωμάτων που κατέλαβαν τις επόμενες δεκαετίες στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας: ο διατελέσας, για παράδειγμα, για σύντομο διάστημα υπουργός Εσωτερικών της Βαυαρίας Alfred Seidl και υψηλόβαθμος στην ιεραρχία των χριστιανοκοινωνιστών (CSU) ή ο γνωστότερος όλων πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας Richard von Weizsäcker. Στον αντίποδα, υπήρξαν ευθύς εξαρχής προσπάθειες εξωραϊσμού της εικόνας τους και θετικής αποτίμησης των προσφερόμενων υπηρεσιών τους στο πλευρό των διάσημων κατηγορούμενων πελατών τους. Μία τέτοια συνιστούσε η δημόσια τοποθέτηση του δικηγόρου και υπουργού Δικαιοσύνης της βόρειας Ρηνανίας-Βεστφαλίας όταν το καλοκαίρι του 1949 σε ομιλία του μπροστά σε ακροατήριο συναδέλφων του χαρακτήρισε τους συνηγόρους υπεράσπισης των συνολικά δεκατριών δικών της Νυρεμβέργης ως τα «φερέφωνα των Γερμανών» στον μεταπολεμικό κόσμο. Χάρη σε αυτούς, σημείωνε, κατέστη δυνατή μία δίκαιη αξιολόγηση των πράξεων των πελατών τους και γενικά των γεγονότων της εθνικοσοσιαλιστικής περιόδου.³

3 Hubert Seliger, «Die Verteidiger in den Nürnberger Prozessen von 1945 bis 1949. Zwischen Karriere, Professionalität und "Sprachrohr" – eine kritische Würdigung», στο https://anwaltsblatt.anwaltverein.de/files/anwaltsblatt.de/Rubriken/Aufsaeetze/2016/AnwBl_2016_866_Seliger.pdf (ανάκτηση 1/10/2022), όπου και ενδιαφέροντα

Ο Hans Laternser ανήκει στην κατηγορία των δεκάδων δικηγόρων υπεράσπισης και μάλιστα συνιστά μία από τις χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις στα πρώτα βήματα του μεταπολεμικού κόσμου και της προσπάθειας να αποκατασταθεί το αίσθημα της δικαιοσύνης που είχε τρωθεί ανεπανόρθωτα από τον πόλεμο κατάκτησης και εξόντωσης του Χίτλερ· ειδικότερα δε στη Δυτική Γερμανία το τέλος του πολέμου συνοδεύτηκε από το πρώτιστο συμμαχικό ενδιαφέρον να υιοθετηθούν πολιτικά οι βασικοί συνταγματικοί κανόνες και οι δημοκρατικές αρχές αφού επέλθει η αποναζιστικοποίηση της κοινωνίας.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο γεννημένος στο Diedenhofen Laternser (1908-1969 Frankfurt am Main) είχε ολοκληρώσει τόσο τις προπτυχιακές όσο και τις μεταπτυχιακές σπουδές του με την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Η είσοδος του Χίτλερ στην καγκελαρία συνέπεσε περίπου με τη δική του ενασχόληση με τη μάχιμη δικηγορία, η οποία διακόπηκε από την έκρηξη του πολέμου. Κατατάχθηκε εθελοντικά και υπηρέτησε στη Γαλλία, στα κατεχόμενα σοβιετικά εδάφη και στα Βαλκάνια, ευρισκόμενος στο τέλος στη θέση του υπολοχαγού-εκπαιδευτή της Luftwaffe. Τον Μάιο του 1945 συνελήφθη από τους Αμερικανούς και κρατήθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα για να επιστρέψει και πάλι στη δικηγορία από τη στιγμή που δεν επιβεβαιώθηκε η ένταξή του στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.⁴ Έκτοτε, το όνομα του Laternser θα γινόταν διεθνώς γνωστό ως του συνηγούρου υπεράσπισης στις σημαντικότερες δίκες εντός και εκτός των (δυτικο-) γερμανικών συνόρων που διεξήχθησαν με κατηγορούμενους ηγετικά και εκτελεστικά όργανα του εγκληματικού ναζιστικού καθεστώτος. Η αξιοσημείωτη προτίμηση των εναγόμενων στον συγκεκριμένο δικηγόρο σχετιζόταν με την εξειδίκευσή του στην αγγλοσαξονική νομοθεσία, γεγονός που ασφαλώς αύξανε –εκτός άλλων– τη φαρέτρα της υπερασπιστικής επιχειρηματολογίας μέσω της ευχερέστερης αντίκρουσης του εκάστοτε κατηγορητηρίου.⁵

Έχοντας πάρει το βάπτισμα του πυρός μέσα από τη συμμετοχή του ως συνηγούρος υπεράσπισης έναντι αμερικανικού δικαστηρίου μερικών από όσους εμπλέκονταν

στοιχεία του κοινωνικού και επαγγελματικού προφίλ των συνηγούρων. Ενδεικτικά, οι περισσότεροι κατάγονταν από το Βερολίνο και τη Νυρεμβέργη, ανήκαν στην αστική και σπανίως στην ανώτερη αστική τάξη, εκτός εξαιρέσεων δεν ήταν πρώτα ονόματα της δικηγορίας ήδη από την περίοδο της Βαϊμάρης εξαιτίας της γενικής απροθυμίας ανάληψης υποθέσεων ναζί, πολλοί προέρχονταν από τους απολυθέντες δικαστές και δικηγόρους από το ναζιστικό καθεστώς ή αντιθέτως ήταν εγγεγραμμένοι στο ναζιστικό κόμμα και είχαν υπηρετήσει στα SS.

4 Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι παρά το γεγονός ότι είχε υποβάλει από το 1933 αίτηση εγγραφής στο NSDAP, εσκεμμένα δεν ολοκλήρωσε τις τυπικές διαδικασίες που απαιτούνταν για να λάβει κομματικό βιβλιάρειο. Με τον τρόπο αυτόν κατά τη διάρκεια ζωής του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος μπορούσε να επικαλεστεί την αίτηση και την πρόθεσή του να γίνει μέλος, ενώ με το τέλος του πολέμου ακριβώς το αντίθετο, με αποτέλεσμα να περάσει επιτυχώς τη διαδικασία αποναζιστικοποίησης που αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την επαγγελματική επανεργοποίησή του. Η εξέλιξη αυτή δεν ξαφνιάζει, αν ληφθούν υπόψη οι επισημάνσεις του Karl Loewenstein για τον νομικό κόσμο λίγο μετά το τέλος του πολέμου ότι «δεν υπάρχει το παραμικρό ίχνος ή αίσθημα συλλογικής ευθύνης μεταξύ των Γερμανών» για να συμπληρώσει αφοπλιστικά ότι «η πρώην συμμετοχή στο κόμμα δεν θεωρείται στίγμα», βλ. Νίκος Ζάικος, «Έγκλημα χωρίς τιμωρία: Εθνικοσοσιαλιστικά αδικήματα στην Ελλάδα και ποινική δικαιοσύνη», στο Στράτος Ν. Δορδανάς, Νίκος Παπαναστασίου (επιμ.), *Ο «μακρύς» ελληνογερμανικός εικοστός αιώνας. Οι μαύρες σκιές στην ιστορία των διμερών σχέσεων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 411. Πράγματι, το 61% των δικηγόρων υπεράσπισης στις δίκες της Νυρεμβέργης ανήκαν στο NSDAP, εξήντα από αυτούς στα SA, δεκαοκτώ εντάχθηκαν στα Waffen-SS και περίπου δέκα στα SS, βλ. H. Seliger, «Die Verteidigerinnen Nürnberger Prozessen von 1945 bis 1949».

5 Στράτος Ν. Δορδανάς, «“Η δικαιοσύνη είχε τη δική της ιστορία”: Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ενώπιον των ναζιστικών εγκλημάτων πολέμου στην Ελλάδα», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), ό.π., σ. 215-216.

στο «πρόγραμμα της ευθανασίας», βρέθηκε στην κύρια δίκη της Νυρεμβέργης να υπερασπίζεται το Γενικό Επιτελείο και την Ανώτατη Διοίκηση και να επαινείται ακόμα και από τον Telford Taylor ως «ένας εξαιρετικά ικανός και δραστήριος δικηγόρος».⁶ Μεταξύ 14 Νοεμβρίου 1945 και 1 Οκτωβρίου 1946 ο Laternser, όπως και οι άλλοι συνάδελφοί του συνήγοροι, είχε την ευκαιρία να αναπτύξει τη βασική επιχειρηματολογία του για να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της διαδικασίας και τη δικαιοδοσία των Συμμάχων σε σχέση με το διεθνές δίκαιο, καθώς «όταν οι κατηγορούμενοι εκτελούσαν τις πράξεις για τις οποίες κατηγορούνται δεν υπήρχε νόμος που να τις τιμωρεί», να αναμετρηθεί με τους μάρτυρες αμφισβητώντας την εγκυρότητα των κατατεθέντων στοιχείων και φυσικά να δικαιολογήσει την εφαρμογή των δρακόντειων διαταγών ως αναγκαίων ενεργειών σε συνθήκες εκτάκτου ανάγκης. Υπό αυτή την έννοια ο τακτικός στρατός ήταν άσπιλος και οι όποιες ευθύνες για τη διάπραξη εγκλημάτων βάρυνε τον Χίτλερ και τα SS του Χίμλερ και όχι τα εκτελεστικά όργανα. Στη δε γνωστή ως «Υπόθεση Επτά» ή «Υπόθεση των Ομήρων», κατά την οποία δικάστηκαν (ΗΠΑ κατά Wilhelm List κ.ά.) στρατιωτικοί διοικητές με την κατηγορία της δολοφονίας πολιτών στην Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία, την Αλβανία και τη Νορβηγία, υποστήριξε ότι τα γερμανικά αντίποινα στα κατεχόμενα εδάφη στρέφονταν κατά της «παράνομης αντίστασης» και διασφάλιζαν την αυτοπροστασία των κατοχικών δυνάμεων.⁷

Η απόφαση του δικαστηρίου δεν διέφερε τελικά από τις θέσεις του συνηγόρου υπεράσπισης από τη στιγμή που απέρριψε τον επιθετικό χαρακτήρα του πολέμου κατά της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας –σε αντίθεση με την κύρια δίκη της Νυρεμβέργης– και στη συνέχεια δεν αναγνώρισε ως νόμιμα τα αντιστασιακά κινήματα στο πλαίσιο του προπολεμικού διεθνούς δικαίου. Αν η Αντίσταση κατά των δυνάμεων Κατοχής ήταν παράνομη, τότε οι τελευταίες είχαν κάθε νόμιμο δικαίωμα να προσφεύγουν σε αντίποινα εκτελώντας αμάχους και ομήρους, αφενός για να αμυνθούν και αφετέρου να εξαναγκάσουν τον «παράνομο» εχθρό να τηρήσει τη διεθνή νομιμότητα.⁸ Η κήρυξη ως ενόχων των κατηγορουμένων και η επιβολή ποινών φυλάκισης οδήγησε σε διαφοροποίηση από τους συναδέλφους του τον πρόεδρο του δικαστηρίου Charles F. Wennerstrum, προκαλώντας τη δήλωσή του ότι ακόμα και έτσι είχε επιβληθεί η «δικαιοσύνη του νικητή».⁹

Επειδή ποτέ κανένας πόλεμος δεν τελειώνει οριστικά, ο Laternser έκρινε σκόπιμο να δημοσιοποιήσει την εμπειρία του από τη σειρά αυτή των δικών με στόχο αφενός την ενημέρωση της κοινής γνώμης και αφετέρου τη μελλοντική επανεκτίμηση των αποφάσεων από νομικής και ιστορικής σκοπιάς. Το 1950 εξέδωσε το βιβλίο του *Υπεράσπιση Γερμανών στρατιωτών. Αγορεύσεις ενώπιον των Συμμαχικών Δικαστηρίων* που περιέκλειε το σύνολο των «ελεύθερων» αγορεύσεων του μεταξύ 1945-1948 στο πλαίσιο των δικών της Νυρεμβέργης (αμερικανικά στρατοδικεία V,

6 Για ορισμένα βιογραφικά στοιχεία του, βλ. ενδεικτικά https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Laternser (ανάκτηση 4/10/2022).

7 International Military Tribunal Nuremberg, *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, Nuremberg, 14 November 1945-1 October 1946, Nuremberg 1947· Martin Zöller-Kazimierz Leszczyński (Hg.), *Fall 7. Das Urteil im Geiselmordprozeß*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften (DDR), Berlin 1965, σ. 54 κ.ά.

8 Στ. Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 568.

9 Ν. Ζάικος, «Έγκλημα χωρίς τιμωρία», *ό.π.*, σ. 416.

Va) κατά του Γενικού Επιτελείου και της Ανώτατης Διοίκησης Στρατού (δίκη κατά Göring κ.ά., δίκη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά List κ.ά., OKW – δίκη κατά Leeb κ.ά.), καθώς και αυτές στο βρετανικό στρατοδικείο της Βενετίας κατά του στρατάρχη Kesselring.¹⁰

Το προαναφερόμενο βιβλίο αποτέλεσε το magnum opus του Laternser και τον κατέστησε δημοσίως ευρύτερα γνωστό και αποδεκτό, όντας σε πλήρη ευθυγράμμιση με τον λόγο των πελατών του και το αντίστροφο αλλά και με τη στάση του μεγαλύτερου μέρους της κοινής γνώμης. Μιλώντας ενώπιον του διεθνούς δικαστηρίου της Νυρεμβέργης στη δίκη του Γενικού Επιτελείου και της Ανώτατης Διοίκησης Στρατού, προσδιόρισε ευθύς εξαρχής το «κανονιστικό» πλαίσιο εντός του οποίου θα κινούνταν η βασική υπερασπιστική φιλοσοφία του για όλο το φάσμα των κατηγοριών. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, η δίκη αυτή με κατηγορούμενους 129 ανώτερους αξιωματικούς ήταν μοναδική στα παγκόσμια χρονικά γιατί τη θέση των κατηγορών καταλάμβαναν οι νικητές, ήταν μοναδική γιατί δικαζόταν ένας στρατός και όσοι είχαν υπηρετήσει σε αυτόν, που είχαν επιτελέσει απλώς το καθήκον τους απέναντι στην πατρίδα. Όπως κάθε στρατός, έτσι και ο γερμανικός υπάκουε σε διαταγές των ανωτέρων, δεν αποτελούσε επιλογή του ο πόλεμος αλλά από τη στιγμή που εξερράγη δεν τον ενδιέφερε το δίκαιο και το άδικο, το καλό και το κακό, δεν είχε επιλέξει τον αντίπαλό του αλλά απεναντίας ήταν καθήκον του να πειθαρχεί και να μη ρωτά. Αν λοιπόν ίσχυαν τα παραπάνω για κάθε στρατό και τα μέλη του ήταν ανεύθυνα για τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο των διαταγών, τότε η ευθύνη βάρυνε τον Χίτλερ «που είχε στα χέρια του συγκεντρωμένη την εξουσία του Ράιχ και επομένως ήταν ο μόνος και αποκλειστικός υπεύθυνος». Από τη στιγμή όμως που αυτός ο δαιμονικός άνθρωπος ήταν νεκρός, οι νικητές καλούνταν να αναζητήσουν αλλού τους υπεύθυνους για τη διάπραξη εγκληματικών πράξεων. Ο παραλληλισμός του Χίτλερ με τον ίδιο τον διάβολο ήταν ίσως ο βατήρας πάνω στον οποίο πάτησαν στη συνέχεια ανάλογες προσεγγίσεις δαιμονοποίησης που σκοπίμως συσκοτίζαν παρά συντελούσαν στην προσπάθεια κατανόησης του ναζιστικού φαινομένου. Από αυτήν την άποψη ο συνήγορος είχε μετακυλήσει το σύνολο της ευθύνης στην προσωποποίηση του κακού και είχε αφήσει στο απυρόβλητο τους στρατηγούς που δουλειά τους ήταν σύμφωνα με τον δικτατορικό Χίτλερ να εκτελούν τις διαταγές και να μην προσπαθούν να τις κατανοήσουν. Ως παραδοσιακοί στρατιωτικοί και επαγγελματίες, οι στρατηγοί είχαν πολεμήσει μέχρι τέλους τηρώντας στο ακέραιο τους κώδικες τιμής και είχαν πληρώσει προσωπικό κόστος εξαιτίας του ιδεολογικού και ολοκληρωτικού πολέμου του Χίτλερ.¹¹

Αναφορικά με τον ανταρτοπόλεμο, αποτελούσε κατά τον Laternser μία παράνομη μέθοδο διεξαγωγής του πολέμου, που είχε όμως την έγκριση των «επαναστατών» και των συμμάχων τους εχθρικών στρατών. Η γερμανική απάντηση των αντιποίνων ανταποκρινόταν στις ανάγκες διεξαγωγής του πολέμου, αποτελούσαν καθαρά

10 Hans Laternser, *Verteidigung Deutscher Soldaten. Plädoyers vor Alliierten Gerichten*, Verlag Rolf Bohnemeier, Bonn/Rhein 1950, πρόλογος Laternser [Wiesbaden, März 1950]. Για το ηχητικό ντοκουμέντο της αγόρευσής του, υπερασπιζόμενος το Γενικό Επιτελείο και την Ανώτατη Διοίκηση, βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=sjku-EaTzWc> (ανάκτηση 25/10/2022).

11 H. Laternser, *ό.π.*, σ. 11-37.

στρατιωτικά μέσα ασχέτως της σκληρότητάς τους· ήταν δε το αποτέλεσμα των «ύπουλων» τακτικών των ανταρτών και της «βάρβαρης» δολοφονίας Γερμανών στρατιωτών, οι οποίες είχαν προκαλέσει αναμενόμενες παρεκτροπές εκ μέρους των στρατευμάτων που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως απάνθρωπες και θηριώδεις. Αντιθέτως, ο στρατός και η ανώτερη ηγεσία του είχαν κρατήσει ψηλά τη σημαία του ανθρωπισμού και του χριστιανισμού και κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες –στο μέτρο του δυνατού– είχαν αντισταθεί παθητικά στις απάνθρωπες και παράνομες από την άποψη του στρατιωτικού δικαίου χιτλερικές μεθόδους μεταχείρισης ενόπλων και αμάχων είτε στα μετόπισθεν είτε στην πρώτη γραμμή του μετώπου. «Η Ιστορία έχει τον δικό της τρόπο να αποφασίζει» και ο Laternser επικαλέστηκε την κρίση της Ιστορίας για να σημειώσει ότι ο αδέκαστος αυτός κριτής θα ζητούσε αργότερα τον λόγο τόσο από τους κρινόμενους όσο και από τους κρίνοντες. Κατέληγε ότι οι κατηγορούμενοι δεν εκλιπαρούσαν από το εδώλιο για τη ζωή τους αλλά για την απόδοση δικαιοσύνης, έχοντας ήσυχη τη συνείδησή τους έναντι του μεγάλου δικαστηρίου της Ιστορίας.¹²

Περνώντας από τη μία αίθουσα των στρατιωτικών δικαστηρίων στην άλλη, από τη Δυτική Γερμανία σε πρώην συμμαχικές χώρες του Άξονα, όπως ήταν η Ιταλία, ο Laternser δεν απώλεσε κατά τη διάρκεια της μάχιμης δικηγορίας τίποτε από τη φαρέτρα των εργαλείων υπεράσπισης που του παρείχε αφειδώς η νομική κατάρτισή του, η γνώση του αγγλοσαξονικού δικαίου και των πολεμικών εγχειριδίων των συμμάχων, του προπολεμικού διεθνούς δικαίου και του ιστορικού παραδείγματος, πρωτίστως η ελευθερία του λόγου σε δημοκρατικά πολιτικά συστήματα. Ακόμα και όταν η γερμανική κοινωνία χρειάστηκε να αναμετρηθεί με την πιο μαύρη σελίδα της εθνικοσοσιαλιστικής περιόδου της ιστορίας της μέσα από τις δίκες του Άουσβιτς στη Φρανκφούρτη, ο συγκεκριμένος συνήγορος υπεράσπισης δήλωσε δυναμικά παρών. Οι απομαγνητοφωνημένες τοποθετήσεις του παρέχουν τη δυνατότητα στον ερευνητή να εντρυφήσει στον τρόπο σκέψης του και στη μεθοδολογία που επέλεξε να ακολουθήσει για να αντικρούσει το ιδιαίτερα βεβαρυμένο κλίμα που είχε δημιουργηθεί από την αποκάλυψη των όσων συνέβαιναν στο μεγαλύτερο «εργοστάσιο» παραγωγής πτωμάτων, ιδιαίτερα από τη φρίκη που κρυβόταν πίσω από κάθε λέξη των μαρτυριών των επιζώντων.

Άλλωστε, για τον ίδιο, όπως και για άλλους συναδέλφους του από τον χώρο του πολιτικού συντηρητικού εξτρεμισμού, οι δίκες συνιστούσαν την περίοδο της ειρήνης τη συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα, με στόχο ο τακτικός στρατός να αποδοθεί άσπιλος στην κοινωνία, αλλά και η κοινωνία από την πλευρά της να απαλλαγεί από τη συλλογική ευθύνη και αυτή να περιοριστεί τουλάχιστον σε ένα μέρος των SS. Μάλιστα, ορισμένοι από το «μαύρο σώμα» του Χίμλερ ήταν με τη σειρά τους αθώοι ή είχαν εξαναγκαστεί να λειτουργήσουν στα στρατόπεδα εξόντωσης υπό την πίεση του πολέμου επιβίωσης που διεξήγαγε το Γ' Ράιχ εναντίον του Στάλιν. Αντίθετα με τη συντριπτική πλειοψηφία των συναδέλφων του από την εποχή των δικών της Νυρεμβέργης, η (συνεχής) παρουσία του σε βάθος χρόνου στο πλευρό εθνικοσοσιαλιστών εγκληματιών ως υπερασπιστή τον απομάκρυνε από τις γενικές

12 Στο ίδιο, σ. 38-46.

κατευθύνσεις του γερμανικού δικηγορικού σώματος και ταυτόχρονα τον απέκοψε από τα παλαιότερα ερείσματα του εντός της κοινωνίας εξαιτίας των ρεβιζιονιστικών και εξωφρενικά ανιστόρητων ισχυρισμών του.

Όπως και ο Alfred Seidl, που υπερασπιζόμενος σημαίνοντα άντρα της Gestapo –έναν από τους κύριους ανακριτές της «Ειδικής Επιτροπής 20 Ιουλίου» και άρα υπεύθυνο για τη δολοφονία εμπλεκόμενων στην απόπειρα της 20ής Ιουλίου 1944 εναντίον του Χίτλερ–, δεν δίστασε να χαρακτηρίσει προδότες τους συνωμότες και να παρουσιάσει τη συγκεκριμένη δίωξη ως πηγή «ηθικού διχασμού του γερμανικού λαού» ή ως λαβή για μία «νέα πισώπλατη μαχαίριά»,¹³ έτσι και ο Laternser αντέτεινε ότι τα SS στη ράμπα του Άουσβιτς-Μπίρκεναου είχαν με τη συμμετοχή τους στις διαλογές την πρόθεση να σώσουν ανθρώπινες ζωές.¹⁴

Ειδικότερα, στην πρώτη δίκη του Άουσβιτς (20 Δεκεμβρίου 1963-19 Αυγούστου 1965) στη Φρανκφούρτη και κατά την εκδίκαση των υποθέσεων –μεταξύ των είκοσι δύο συνολικά κατηγορουμένων, από τους οποίους οι δύο δεν δικάστηκαν για λόγους υγείας– των πρώην SS Franz Lucas (γιατρού), Voctor Capesius (φαρμακοποιού), Willi Frank (οδοντιάτρου, διευθυντή του οδοντιατρείου των SS) και Willi Schatz (οδοντιάτρου), υπερασπιζόμενος τους δύο τελευταίους, ο συνήγορος αμφισβήτησε εξαρχής το ότι η παρουσία των πελατών του στη ράμπα του Μπίρκεναου συνιστούσε αυτομάτως απόδειξη ενοχής για φόνους ή της συνενοχής τους. Για του λόγου το αληθές, παρουσίασε αναλυτικά την εκδοχή του πελάτη του Frank και επιχειρηματολόγησε επί αυτής ότι η παρουσία του στη ράμπα κατά την άφιξη των αποστολών σχετιζόταν με την αναζήτηση μεταξύ των αφιχθέντων οδοντιάτρων και οδοντοτεχνικών όπως και πιθανολογούμενου εργαστηριακού οδοντιατρικού υλικού (στον «Καναδά») για τη στελέχωση και εξοπλισμό των οδοντιατρείων των δύο στρατοπέδων. Ακολουθώντας απλώς διαταγές, συμμετείχε δίπλα στους γιατρούς για λόγους που είχαν να κάνουν αποκλειστικά με την ειδικότητά του και επομένως δεν ήταν αρμόδιος να κρίνει ποιος ήταν ικανός για εργασία και άρα να συμμετέχει σε διαλογές, όρο που τον άκουσε για πρώτη φορά κατά την ανάκρισή του στα τέλη της δεκαετίας του '50. Ήταν παρών σε είκοσι με είκοσι πέντε αφίξεις, ποτέ τη στιγμή που τα τρένα έφταναν και ποτέ τη στιγμή που οι αποστολές οδηγούνταν στα κρεματόρια ή στα στρατόπεδα. Δεν υπήρχε ούτε ένα έγγραφο, ισχυριζόταν, που να φέρει την υπογραφή του πελάτη του για τη θανάτωση κάποιου, ενώ η αφαίρεση των χρυσών δοντιών από τα θύματα στα κρεματόρια γινόταν από ειδικά τμήματα βάσει διαταγών από το Βερολίνο, διαδικασία που λάμβανε ήδη χώρα πριν ενταχθεί στο δυναμικό του Άουσβιτς ο Frank και σε κάθε περίπτωση δεν εμπλεκόταν σε αυτήν. Όσο για τις μαρτυρικές καταθέσεις που επιβεβαίωναν τη συμμετοχή του Frank στις διαλογές, ο Laternser αμφισβήτησε με κάθε δυνατό τρόπο την αξιοπιστία τους και ειδικά όσων επιζώντων είχαν ταξιδέψει από το Ισραήλ, στους οποίους καταλόγισε σκοπιμότητα και στο κράτος προέλευσής τους πολιτικό ζήλο για τη διασφάλιση

13 Ειδικότερα για την υπόθεση αυτή και κυρίως για την υπερασπιστική γραμμή του Seidl και τις αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε, βλ. Hubert Seliger, «Die Prozesse gegen Walther Huppenkothen und Otto Thorbeck 1950-1956», στο <https://www.lexikon-der-politischen-strafprozesse.de/glossar/huppenkothen-walter-und-otto-thorbeck/> (ανάκτηση 14/9/2022).

14 H. Seliger, «Die Verteidiger in den Nürnberger Prozessen von 1945 bis 1949».

της έκδοσης καταδικαστικών αποφάσεων.¹⁵ Και όσες μπορούσαν «πιθανώς» να επιβαρύνουν τη θέση του κατηγορούμενου, για τον συνήγορο δεν ήταν ικανές να τον καταδικάσουν γιατί κατά την άποψή του «η διαλογή στη ράμπα επ' ουδενί αποδεικνύει τη συμμετοχή σε φόνο και επομένως επισύρει ποινή». Αντιθέτως, στην υποθετική περίπτωση που ο Frank αρνούταν να συμμετάσχει σε μία διαλογή, τότε το αποτέλεσμα θα ήταν ότι θα δολοφονούνταν πολλοί περισσότεροι Εβραίοι. Αυτό σήμαινε, κατά τον Laternser, ότι με τη διαταγή στα χέρια να επιλέξουν τους ικανούς για εργασία οι άντρες των SS είχαν κάνει τη συνειδητή επιλογή να περιορίσουν τον αριθμό όσων θα οδηγούνταν στους θαλάμους αερίων. Ο μόνος που μπορούσε να σταματήσει τη δολοφονική μηχανή ήταν ο Χίτλερ και ο Χίμλερ και κανείς άλλος από τη στιγμή που είχε αποφασιστεί να εξοντωθούν όλοι οι Εβραίοι· πόσο μάλλον οι «διαλογείς» δεν ήταν εκείνοι που θα σταματούσαν τη γενοκτονική διαδικασία αλλά ούτε και ήταν σε θέση να προσφέρουν βοήθεια και άρα να διασώσουν όλους όσοι έφταναν στα στρατόπεδα.¹⁶

Με την αγόρευση του ο συνήγορος είχε διαστρέψει την πραγματικότητα, αρνηθεί τον σημαίνοντα ρόλο στη ζωή και στον θάνατο των SS, στις διαλογές και τη γενοκτονική δράση του προσωπικού των στρατοπέδων ως ενός λειτουργικού γραναζιού σε έναν γιγαντιαίο νεωτερικό μηχανισμό παραγωγής βιομηχανοποιημένου θανάτου στη βάση της εξειδικευμένης εργασίας και του καταμερισμού των καθηκόντων.¹⁷ Και δεν ήταν μόνο αυτό. Ακολουθώντας ακριβώς τον ίδιο δρόμο μετά το τέλος των δικών της Νυρεμβέργης, ο συγκεκριμένος συνήγορος επέλεξε και πάλι να κοινωνήσει στη γερμανική κοινή γνώμη τις θέσεις του έναν μόλις χρόνο μετά το τέλος της δίκης, εκδίδοντας στη Στουτγάρδη το βιβλίο *Η άλλη πλευρά της δίκης Άουσβιτς 1963/1965. Αγορεύσεις ενός συνηγόρου*.¹⁸ Μια κοινή γνώμη που χάρη στον γενικό εισαγγελέα της Έσσης (Frankfurt am Main) Fritz Bauer και στους βοηθούς του αναμετρήθηκε για πρώτη φορά δημοσίως με το Ολοκαύτωμα αλλά που σύμφωνα με σφυγμομέτρηση μέχρι τότε δεν ήταν καθόλου ευνοϊκά διακείμενη στις διώξεις σε βάρος «ευυπόληπτων» πολιτών. Από την άποψη αυτή, η δίκη του Άουσβιτς έθετε «τέλος στη σιωπή»¹⁹ και συνέβαλε στην αλλαγή της στάσης ενός μέρους της κοινωνίας, που κατά το πρόσφατο παρελθόν είχε δώσει διόλου ευκαταφρόνητα ποσοστά αποδοχής και σύμπλευσης με το ναζιστικό καθεστώς και τις εγκληματικές πρακτικές του: σε έρευνα το 1946 στην αμερικανική ζώνη, το 18% του πληθυσμού

15 Κατά τη διάρκεια των 183 ημερών της ακροαματικής διαδικασίας ενώπιον του δικαστηρίου ενόρκων κατέθεσαν 360 μάρτυρες εκ των οποίων οι 211 ήταν επιζώντες του Άουσβιτς [104 πολιτικοί κρατούμενοι, 90 Εβραίοι, 4 Τσιγγάνοι και 13 ποινικοί] και 85 πρώην SS, ενώ διαβάστηκαν άλλες 50 μαρτυρικές καταθέσεις όσων δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να παραβρεθούν.

16 Για το κείμενο της αγόρευσης Laternser και το αντίστοιχο ηχητικό ντοκουμέντο, βλ. 1. Frankfurter Auschwitz-Prozess, «Strafsache gegen Mulka u.a.», 4 Ks 2/63, Landgericht Frankfurt am Main, 172. Verhandlungstag, 1.7.1965, «Plädoyer des Verteidigers Laternser für Frank, Schatz», στο https://www.auschwitz-prozess.de/zeugenaussagen/RA-Laternser_Plaedoyer_fuer_Frank_und_Schatz/ (ανάκτηση 20/10/2022). Για το ίδιο βλ. και https://www.youtube.com/watch?v=78bi_jqNZgM (ανάκτηση 20/10/2022).

17 Enzo Traverso, *Διά πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου 1914-1945*, μετάφραση Γιάννης Ευαγγέλου, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2013, σ. 127.

18 Hans Laternser, *Die andere Seite im Auschwitz-Prozess 1963/1965. Reden eines Verteidigers*, Seewald Verlag, Stuttgart 1966, passim. Ενδεικτικά πρβ. Jürg Zutt, «Ein Verteidiger ohne Mut», *Die Zeit*, 2. Juni 1967, στο <https://www.zeit.de/zustimmung/ein-verteidiger-ohnemut> (ανάκτηση 14/10/2022).

19 Werner Renz, «Der 1. Frankfurter Auschwitz-Prozess. Zwei Vorgeschichten», στο www.nanopdf.com/download/kurzgeschichte-des-konzentrations_pdf (ανάκτηση 7/10/2022).

χαρακτηρίζονταν «σκληροί αντισημίτες» έναντι ενός 21% ως «αντισημίτες» και ενός επιπλέον 22% ως «ρατσιστές», το 1948 το 57% των Γερμανών θεωρούσαν τον εθνικοσοσιαλισμό μία καλή ιδέα που δεν εφαρμόστηκε σωστά, το 1955 το 48% των ερωτηθέντων είχε απαντήσει ότι ο Χίτλερ θα ήταν ένας από τους μεγαλύτερους Γερμανούς ηγέτες αν δεν διεξήγαγε τον πόλεμο, ενώ το 1952 το 37% είχε αποφανθεί ότι για τη Γερμανία θα ήταν καλύτερα αν δεν υπήρχε στη χώρα κανείς Εβραίος.²⁰

Σε κάθε περίπτωση, ο Laternser είχε μοχθήσει για την αθώωση των πελατών του και για την άσπιλη επιστροφή τους στην κοινωνία σύμφωνα με την πολιτική Adenauer για τον «εκδημοκρατισμό μέσω της επανένταξης» και την πρακτική εφαρμογή της, που οδήγησε στην εξακολουθητική χρησιμοποίηση για την μπουγάδα βρόμικου νερού από τη στιγμή που δεν διέθετε κανείς καθαρό. Και τα κατάφερε πολύ καλά, καθώς οι δύο οδοντίατροι έπεσαν στη χειρότερη περίπτωση στα «μαλακά»: ο Schatz αθώωθηκε ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων, ενώ ο Frank κηρύχθηκε συνένοχος και καταδικάστηκε σε οκτώ χρόνια φυλάκιση.²¹

Σε γενικές γραμμές στη δίκη αυτή οι συνήγοροι υπεράσπισης είχαν υπερβάλει εαυτούς για να αποδείξουν ότι οι πελάτες τους δεν είχαν καμία συμμετοχή στους φόνους, η παρουσία τους στη ράμπα δεν τεκμηριωνόταν, όσα είχαν κάνει οφείλονταν στην εφαρμογή διαταγών κάτω από ψυχολογική πίεση και στο πλαίσιο της επιτέλεσης του καθήκοντος, ότι δεν ήταν δράστες αλλά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν συνένοχοι και επομένως να τύχουν ελαφρύτερων ποινών. Στην προσπάθειά τους αυτή αμφισβήτησαν συστηματικά τους μάρτυρες, οι οποίοι ομολογουμένως είχαν βρεθεί σε «αφιλόξενο» κλίμα και συχνά στη θέση του «κατηγορούμενου», εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο τον Ψυχρό Πόλεμο και τη διάσταση Ανατολής-Δύσης για να προσάψουν σε μερικούς την «κατηγορία» του κομμουνιστή, βρήκαν σύμμαχο στο πρόσωπο του Ανατολικογερμανού ιστορικού Jürgen Kuczynski (η IG-Farben δεν ήταν υπεύθυνη για το Άουσβιτς αλλά ο δυτικός καπιταλισμός), ισχυρίστηκαν στο τέλος ότι, καθώς η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αποτελούσε νομική συνέχεια της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας, δεν μπορούσε να δικάσει ως κράτος πολίτες της για εγκλήματα που το ίδιο είχε διαπράξει.²²

Το 1969, τέσσερα δηλαδή χρόνια μετά τη δίκη, ο Laternser πέθανε στη Φρανκφούρτη αλλά είχε προλάβει να δει τα απτά αποτελέσματα των προσωπικών

20 Ulrike Büchsel, *Der 1. Frankfurter Auschwitz-Prozess im Kontext seiner Vorgeschichte und Wirkung*, GRIN Verlag, München 2005, στο <https://www.grin.com/document/51329> (ανάκτηση 18/10/2022). Βλ. επίσης, Werner Renz, «Der 1. Frankfurter Auschwitz-Prozess 1963-1965 und die deutsche Öffentlichkeit. Anmerkungen zur Entmythologisierung eines NSG-Verfahrens», στο Jörg Osterloh, Clemens Vollnhals (Hg.), *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit. Besatzungszeit, frühe Bundesrepublik und DDR*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2011, σ. 349-362. Werner Bergmann-Rainer Erb, «Wie antisemitisch sind die Deutschen? Meinungsumfragen 1945-1994», Wolfgang Benz (Hg.), *Antisemitismus in Deutschland. Zur Aktualität eines Vorurteils*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1995, σ. 49-54.

21 Dominik Groß, Christiane Elisabeth Rinnen, Jens Westemeier, (Dossier 3) «NS-Zahnärzte als Angeklagte vor Gericht», στο https://www.bzaek.de/fileadmin/PDFs/fp/11_Dossier3_NS-Zahnaerzte_vor_Gericht.pdf (ανάκτηση 19/10/2022), όπου εξετάζεται η ειδική περίπτωση των οδοντιάτρων που βρέθηκαν κατηγορούμενοι στα συμμαχικά δικαστήρια και επισημαίνεται ότι κάποιοι συνέχισαν κανονικά τον επαγγελματικό βίο τους μετά την απελευθέρωσή τους, συνήθως σε μικρές πόλεις και χωρίς οι πελάτες τους να γνωρίζουν για το παρελθόν τους.

22 Stiftung gegen Extremismus und Gewalt in Heide und Umgebung (Hg.), *Völkermord und die Grenzen des Rechts – Fritz Bauer und der 1. Frankfurter Auschwitz-Prozess (1963-1965)*, Heider Offsetdruckerei Pingel-Witte, Heide 2018, σ. 24-30.

απόψεων και των επαγγελματικών επιλογών του εν μέρει να δικαιώνονται μέσα από τη «δικαίωση» των πελατών του, παρά το γεγονός ότι αφενός είχε βρεθεί στο μάτι του κυκλώνα για όσα είχε ισχυριστεί υπέρ των πελατών του θυτών του Άουσβιτς-Μπιρκενάου και αφετέρου γιατί από το 1958 η Κεντρική Υπηρεσία για τη Δίωξη των Ναζιστικών Εγκλημάτων στο Λούντβιγκσμπουργκ (Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen) εργαζόταν συστηματικά προς την κατεύθυνση της αρχαιακής και ανακριτικής τεκμηρίωσης των υποθέσεων που θα μπορούσαν να τις οδηγήσουν στις αίθουσες των δικαστηρίων, συνεισφέροντας αποφασιστικά στις μετέπειτα διεξαγόμενες δίκες του Άουσβιτς. Αίθουσες που δεν υποδέχονταν σταδιακά ανάλογες υποθέσεις στον βαθμό που γινόταν στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια· αν μεταξύ 1945-1951 διερευνήθηκαν 17.340 υποθέσεις για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου, μέχρι το 1958 αυτές είχαν περιοριστεί στις 2.132 και ο αριθμός των καταδικαστικών αποφάσεων είχε συρρικνωθεί στις 467 από 5.487 και κατά συνέπεια οι αθωωτικές ή ανασταλτικές αποφάσεις αυξήθηκαν από το 10% στο 58%.²³

Ωστόσο, στην πραγματικότητα η εποχή του Laternser έπνεε τα λοίσθια και στη διαφαινόμενη αυτή μετάβαση είχαν συμβάλει τα μέγιστα οι δίκες του Άουσβιτς. Η αμφισβήτηση που ξεκίνησε από τη νεολαία απέναντι στη γενιά των πατέρων και παππούδων τους κατά τη διάρκεια του γερμανικού Μαΐου του 1968 και εκφράστηκε με το ερώτημα περί της ευθύνης τους για τη στάση έναντι του ναζιστικού καθεστώτος και τις ενέργειές τους στον πόλεμο με απόληξη στα αιτήματα για κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις, κορυφώθηκε τις επόμενες δεκαετίες με επίκεντρο τον τακτικό στρατό και την απαίτηση για την απομάκρυνση των σκιών, την άρση της σιωπής και την ειλικρινή αναμέτρηση με το παρελθόν.²⁴

Μία σειρά από γεγονότα ήρθαν να καταρρίψουν τους πυλώνες των βασικών θέσεων του συνηγόρου υπεράσπισης σχετικά με την αμόλυντη από τον εθνικοσοσιαλισμό Wehrmacht, με τους στρατιώτες και αξιωματικούς που, ακολουθώντας πιστά και τυφλά διαταγές, είχαν επιτελέσει το καθήκον τους προς την πατρίδα, με την ενοχή για τα εγκλήματα που περιοριζόταν στο πρόσωπο του Χίτλερ και της στενής ηγετικής αυλής του. Η προβολή από τη γερμανική τηλεόραση της αμερικανικής σειράς «Ολοκαύτωμα», η ιστοριογραφική ανανέωση αναφορικά με τη συνέχεια στη σύγχρονη γερμανική ιστορία, η διαμάχη των ιστορικών για τη συλλογική ενοχή και τη μαζικότητα στις τάξεις των δραστών, η αναγνώριση εκ μέρους της γερμανικής προεδρίας της συλλογικής ευθύνης του γερμανικού λαού και επομένως της ανάγκης μεταμέλειας για την άρση των τραυμάτων του παρελθόντος λειτούργησαν μεταξύ άλλων αντίρροπα προς την έως τότε κυρίαρχη άποψη ότι ο εθνικοσοσιαλισμός είχε χτιστεί και στηριχθεί σε «κενό αέρος» και ότι Γερμανοί και εθνικοσοσιαλιστές δεν θα έπρεπε να συγχέονται.²⁵

23 Christian Ritz, «Die westdeutsche Nebenklagevertretung in den Frankfurter Auschwitz-Prozessen und im Verfahrenskomplex Krumei/Hunsche», στο *Kritische Justiz* 40/1 (2007) 53. Από το 1958 παρατηρήθηκε και πάλι μία αύξηση (442), το 1959 (1.018), το 1960 (1.078).

24 Devin O. Pendas, *Der Auschwitz-Prozess. Völkermord vor Gericht*, μετάφραση Klaus Binder, Siedler Verlag, Μόναχο 2013, σ. 25.

25 Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 127-135.

Αποφασιστικά τεκμηριωτική προς αυτή την κατεύθυνση στάθηκε η έκθεση που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας του Αμβούργου για την ενεργή εμπλοκή του γερμανικού στρατού στη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Από το 1995 έως το 1999 οι πλέον των 850.000 επισκεπτών σε 34 αυστριακές και γερμανικές πόλεις έμειναν «εμβρόντητοι» και η κοινή γνώμη «σοκαρισμένη» όχι τόσο για την έκταση της εμπλοκής όσο γι' αυτή καθ' εαυτή την «αμαυρωμένη» εικόνα που εμφανιζόταν για «πρώτη φορά» μπροστά στα μάτια τους και αποδείκνυε την πρόθυμη συμμετοχή του τακτικού στρατού στον εξοντωτικό πόλεμο του Χίτλερ.²⁶ Στον πρόλογο του δημοσιευμένου σχετικού καταλόγου οι διοργανωτές δεν άφηναν κανένα περιθώριο παρερμηνείας για το αντικείμενο μελέτης αλλά και τις προθέσεις τους: «Όταν το 1945 η ναζιστική Γερμανία ηττήθηκε, οι πρώην στρατηγοί άρχισαν να προωθούν έναν μύθο, τον μύθο της “καθαρής Βέρμαχτ”. Τα στρατεύματα, ισχυρίζονταν, κράτησαν αποστάσεις από τον Χίτλερ και το ναζιστικό καθεστώς, επιτέλεσαν με αξιοπρέπεια το στρατιωτικό καθήκον τους και σχετικά με τα ειδεχθή εγκλήματα των Ειδικών Τμημάτων του Χίτλερ έλαβαν γνώση μεταγενέστερα. Αυτός ο ισχυρισμός, που αθώωνε εκατομμύρια Γερμανών και Αυστριακών στρατιωτών, είναι καλά εδραιωμένος έως σήμερα εντός της κοινής γνώμης. Το 1995, πενήντα χρόνια μετά, έχει φτάσει η στιγμή να καταρριφθεί μια διά παντός αυτό το ψέμα και να υπάρξει η αναγνώριση ενός μεγάλου εγκλήματος: η Βέρμαχτ δεν διεξήγε μεταξύ 1941-1944 έναν “κανονικό πόλεμο” στη Σοβιετική Ένωση αλλά έναν εξοντωτικό πόλεμο εναντίον Εβραίων, αιχμαλώτων πολέμου και αμάχων, που οδήγησε σε εκατομμύρια νεκρούς. Η γερμανική στρατιωτική ιστοριογραφία έχει μεν συμβάλει στη διευκρίνιση πολλών τέτοιων γεγονότων, αρνείται ωστόσο να αποδεχθεί ότι η Βέρμαχτ συμμετείχε ενεργά σε όλα αυτά τα εγκλήματα και μάλιστα ως ενιαία οργάνωση. Η έκθεση στοχεύει στην ανάδειξη όλων των σχετικών αποδείξεων, επιλέγοντας τρία παραδείγματα: τον αντιανταρτικό πόλεμο στη Σερβία, την προέλαση της 6ης Στρατιάς στον δρόμο για το Στάλινγκραντ, την τριετή κατοχή της Λευκορωσίας. Τα συγκεκριμένα αποδεικνύουν ταυτόχρονα και τις δυσκολίες εντοπισμού των αποδεικτικών στοιχείων: εξαρχής η Βέρμαχτ προσπάθησε να σβήσει τα ίχνη των εγκλημάτων της και άρα τη μνήμη τους. Επομένως, στη μεταπολεμική παράδοση διατηρήθηκε απλώς και μόνο η προώθηση αυτής της πολιτικής. Δεν αποτελεί πρόθεση της έκθεσης μια μεταχρονολογημένη και συλλήβδην απόδοση ευθυνών στο σύνολο της γενιάς των πρώην στρατιωτών. Αντίθετα, επιδιώκει την έναρξη ενός διαλόγου, παράλληλου με αυτόν για το Άουσβιτς, αναφορικά με το απάνθρωπο αυτό κεφάλαιο της γερμανικής και αυστριακής ιστορίας, που συνιστά ο πόλεμος εξόντωσης από τη Βέρμαχτ μεταξύ 1941-1944».²⁷

Σήμερα, οι τρέχουσες εξελίξεις στην Ευρώπη δείχνουν ότι οι κίνδυνοι της ιστορι-

26 Έναν μήνα μετά την έναρξη της έκθεσης το 41% των ερωτηθέντων σε γερμανικές μεγαλουπόλεις δήλωσε θαυμασμό για τη Βέρμαχτ, το 32% δήλωσαν «αδιάφοροι», το 18% αρνητικά διακείμενοι, ενώ το 9% δεν απάντησε, βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 101-104. Για τις προεκτάσεις της έκθεσης και τις κάθε είδους αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε, βλ. επίσης <https://www.ndr.de/geschichte/chronologie/Wehrmachtsausstellung-loest-1995-Proteste-aus,wehrmachtsausstellung.100.html> (ανάκτηση 24/10/2022).

27 Hamburger Institut für Sozialforschung (Hg.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 (Ausstellungen katalog)*, Hamburger Edition, Hamburg 1996, σ. 7.

κής σχετικοποίησης, πολύ περισσότερο του αναθεωρητισμού, ελλοχεύουν και νέοι επιστολογράφοι είναι έτοιμοι να υποστηρίξουν τον «μύθο Άουσβιτς» ή να δηλώσουν εθνικά υπερήφανοι για τα πεπραγμένα και την κληρονομιά της Wehrmacht.²⁸ Τι και αν ιστοριογραφικά έχει αποκαλυφθεί και επαρκώς αναλυθεί σημείο προς σημείο το παραπάνω εκδοτικό σημείωμα για την ενεργή και πρόθυμη Wehrmacht στη διάπραξη εγκλημάτων, η οποία από την έκρηξη του πολέμου παραβίασε τον πρώτο από τους δέκα κανόνες που η ίδια είχε θεσπίσει και τοποθετήσει στο σακίδιο εκστρατείας κάθε Γερμανού στρατιώτη: «Ο Γερμανός στρατιώτης μάχεται ιπποτικά για τη νίκη του λαού του. Θηριωδίες και αναίτιες καταστροφές είναι για τον ίδιο αναξιοπρεπείς».²⁹ Τι και αν ο εξάιρετος νομικός Adalbert Rückerl της Κεντρικής Υπηρεσίας για τη Δίωξη των Ναζιστικών Εγκλημάτων στο Λούντβιγκσμπουργκ είχε εγκαίρως επισημάνει πόσο γελοία και έωλα ήταν τα επιχειρήματα των συνηγόρων κατηγορουμένων, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση του Laternser, στην προσπάθειά τους να υποβαθμίσουν τη βαρύτητα ή να αρνηθούν στο σύνολό τους τα διαπραχθέντα εγκλήματα πολέμου αλλά και να αμφισβητήσουν την αξιοπιστία των μαρτύρων ως υποκινούμενων ή ως αποτέλεσμα πρακτικών άσκησης πίεσης και εκφοβισμού.³⁰

Από την άποψη αυτή, η ερευνητική επικέντρωση τα τελευταία χρόνια στην ανάδειξη και ερμηνεία της στάσης συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών όπως αυτή των δικαστών, των δικηγόρων και των συμβολαιογράφων και της «ευθυγράμμισης» τους με το ναζιστικό καθεστώς έχει αποκτήσει επιπρόσθετη αξία γιατί αποκαλύπτει αθέατες έως τώρα οπτικές και ιστοριογραφικές πτυχές, επιβεβαιώνει τη διαπίστωση περί της συνέχειας στο εθνικό/εξατομικευμένο επίπεδο και επιτρέπει την ανασύνθεση τόσο της ιστορίας των τάξεων αυτών εντός ολοκληρωτικών καθεστώτων όσο και τη μικροϊστορική θέασή τους.³¹ Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει και για τις περιπτώσεις των κατεχομένων χωρών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν κάτω από άλλες συνθήκες δικηγόροι και συμβολαιογράφοι «ευθυγραμμίστηκαν» με τη σειρά τους με τη «Νέα Τάξη Πραγμάτων» εντός της «Νέας Ευρώπης» ή κλήθηκαν μεταπολεμικά από τους εντολείς τους –με κριτήρια σαφώς πολιτικά– να υπερασπιστούν εγκληματίες πολέμου ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.³² Ο Hans Laternser δεν μιλούσε μόνο γερμανικά...

28 «Αν οι Γάλλοι είναι δικαίως υπερήφανοι για τον αυτοκράτορά τους και οι Βρετανοί για τον Νέλσονα και τον Τσώρτσιλ, τότε έχουμε το δικαίωμα να είμαστε υπερήφανοι για τα κατορθώματα των Γερμανών στρατιωτών κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου», δήλωση του ηγέτη του νεοναζιστικού κόμματος AfD (Alternative für Deutschland) Alexander Gauland, στο <https://www.zeit.de/zett/politik/2017-09/darum-ist-es-problematisch-wenn-gauland-sagt-wir-sollen-stolz-auf-deutsche-wehrmacht-sein> (ανάκτηση 24/10/2022).

29 Till Bastian, *Furchtbare Soldaten. Deutsche kriegsverbrechen im Zweiten Weltkrieg*, 2. Auflage, C.H. Beck Verlag, München 1997, σ. 8.

30 Adalbert Rückerl, *NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*, C.F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg 1984, σ. 240.

31 Ενδεικτικά βλ. Hubert Seliger, *Politische Anwälte? Die Verteidiger der Nürnberger Prozesse*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2016. Επίσης, Michael Kießner, Philipp Martin, Andreas Roth, Vaios Kalogrias, *Das Rheinische Nurnotariatim Nationalsozialismus*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2023.

32 Ενδεικτικά βλ. Παναγιώτα Γκάτσιου, Στράτος Δορδανάς, «Έλληνες δικηγόροι και το Γ' Ράιχ: Ο Ζωγράφος εκ Βεροίας ως μελέτη περίπτωσης», Πρακτικά συνεδρίου, *Ημαθείν. Μνήμη, πολιτισμός και ιστορία στην Ημαθία*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας, Αμφιθέατρο Νέου Μουσείου Αιγών, 6-8 Δεκεμβρίου 2019 (υπό έκδοση).

Η σημασία της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης για την επούλωση ιστορικών τραυμάτων

Ζέτα Παπανδρέου

zeaperha@gmail.com

1. Διαστάσεις εφαρμογής της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης

Στο τέλος του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, οι αγώνες μεμονωμένων κοινωνικών ομάδων, η πολιτική βούληση των κυβερνήσεων, οι ενέργειες Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) και επιτροπών, καθώς και οι ατομικές προσπάθειες αναγνώρισης και αποκατάστασης αδικιών του παρελθόντος εμπλούτισαν την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η δημόσια συζήτηση για τον τρόπο διαχείρισης των αδικιών και των ακροτήτων του παρελθόντος, στο πλαίσιο της ανάγκης προστασίας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διευρύνεται στον σύγχρονο κόσμο με ενδιαφέροντα τρόπο. Η αξιοποίηση των επιταγών του σύγχρονου Δικαίου, όπου δίνεται έμφαση στα ατομικά δικαιώματα, επιτρέπει την ικανοποίηση σχετικών αιτημάτων. Το 1998 το μόλις ιδρυθέν Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο στη Χάγη εξέδωσε αναλυτικό κατάλογο που ορίζει τα 4 είδη εγκλημάτων –εγκλήματα πολέμου, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, γενοκτονία, βασανιστήρια– τα οποία εντάσσονται στο Διεθνές Αναγκαστικό Δίκαιο (*jus cogens*¹). Κάθε κράτος δεσμεύεται από αυτούς τους κανόνες, ακόμα και στην περίπτωση που δεν έχει υπογράψει τη σχετική σύμβαση.

Περισσότερες από εβδομήντα χώρες έχουν πρόβλημα στην κριτική αντιμετώπιση του παρελθόντος τους, καθώς εξαιτίας πολέμων, εμφύλιων συγκρούσεων ή αυταρχικών πολιτευμάτων βαρύνονται με κατάφωρες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων τις οποίες μάλιστα αδυνατούν να διαχειριστούν. Η Ιστορία έχει εξελιχθεί σε κρίσιμο πεδίο πολιτικών αγώνων με ανταγωνιστικές και αποκλίνουσες ερμηνείες, που η καθεμιά τους μάχεται για δημόσια αναγνώριση. Κυρίαρχο αναδύεται το ερώτημα για ποιους λόγους διαφοροποιούνται οι μετα-συγκρουσιακές κοινωνίες στους τρόπους που αναπτύσσουν πολιτικές προκειμένου να αντιμετωπίσουν το βίαιο παρελθόν τους. Ένας σημαντικός παράγοντας που καθορίζει τη στάση τους είναι το πώς έχει διαμορφωθεί η κατανομή της πολιτικής ισχύος κατά τη διάρκεια της μετάβασης. Όταν ο νικητής είναι αδιαμφισβήτητος, τότε ο προσδιορισμός των τακτικών αντιμετώπισης παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πιο εύκολος. Ωστόσο, έχουμε περιπτώσεις που η μετάβαση στη δημοκρατία απαιτεί διαπραγματεύσεις και

---

1 *Jus cogens*: επιτακτικός νόμος, αναφέρεται σε ορισμένες θεμελιώδεις, κυρίαρχες αρχές του διεθνούς δικαίου.

υπογραφή συμφωνιών με αποτέλεσμα τα πράγματα να δυσκολεύουν και η ειρηνική διαδικασία να δυσχεραίνεται σημαντικά. Ενίοτε, η μετάβαση αποκτά συμβιβαστικό χαρακτήρα και σε αυτή την περίπτωση επιβάλλονται νόμοι αμνηστίας που παρεμποδίζουν την έξοδο των θυμάτων από τη σιωπή και τη διεκδίκηση της ηθικής τους (πρωτίστως) αποκατάστασης. Σύμφωνα με τον Κόβρα, έχει αποδειχθεί πως η απόδοση ποινικής ευθύνης στους ενόχους έχει περισσότερες πιθανότητες υλοποίησης, όταν ο ελεγκτικός μηχανισμός που ρυθμίζει τις διαδικασίες εκδημοκρατισμού της χώρας βασίζεται και στην παρουσία και ενεργοποίηση διεθνών θεσμών. Χωρίς αμφιβολία σε έναν συμβιβαστικό δρόμο προς τον εκδημοκρατισμό ενεργοποιούνται νόμοι αμνηστίας. Σε αυτή την περίπτωση κυριαρχεί η αντίληψη «η δικαιοσύνη δεν ηγείται, έπεται»,² παρεμποδίζεται η έκφραση των θυμάτων και η δυνατότητα να αποκατασταθεί η αλήθεια μέσω ανοιχτών διαδικασιών.

Η δικαιοσύνη μπορεί να αποδοθεί εκτός από το ατομικό και το συλλογικό και σε δομικό επίπεδο. Σε ατομικό επίπεδο, η απονομή δικαιοσύνης έχει θεραπευτική επίδραση τόσο στα θύματα όσο και στους θύτες, ανακουφίζοντας τους πρώτους από το τραύμα με την παροχή κάποιου προγράμματος αποκατάστασης και παρέχοντας στους δεύτερους ευκαιρία για ένα είδος εξιλέωσης ή πολιτικής εξόφλησης μέσω της άσκησης ποινικής δίωξης εναντίον τους. Σε συλλογικό επίπεδο, η αποδοχή της έννοιας της θυματοποίησης και η συλλογική αντιμετώπισή της φαίνονται απαραίτητες και σκόπιμες πρακτικές. Η επεξεργασία και η διαχείριση των αιτίων και των επιπτώσεων της παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να γίνουν με προγράμματα όπου τα θύματα και οι θύτες συνδιαλέγονται, συμπαραθέτοντας τις αφηγήσεις τους.³ Σε δομικό επίπεδο, υποδηλώνεται ότι η «ιστορική δικαιοσύνη» αντιμετωπίζει τα επίμαχα τραυματικά γεγονότα τόσο ως προς τις αιτίες όσο και ως προς τα αποτελέσματά τους, λαμβάνοντας υπόψη τις αδικίες που είναι βαθιά χαραγμένες στον πολιτικό, νομικό και οικονομικό ιστό της κοινωνίας και εξακολουθούν να διαμορφώνουν πολλαπλώς το παρόν.⁴

Σημαντικό ρόλο για την άσκηση μεταβατικής δικαιοσύνης διαδραματίζει η χρονική συγκυρία. «Η δικαιοσύνη έρχεται γρήγορα ή καθόλου» δηλώνει ο Huntington.⁵ Ωστόσο, παρόλο που πράγματι όσο περνάει ο καιρός στενεύουν τα περιθώρια διεκδίκησης, έχουμε περιπτώσεις χωρών στις οποίες ακόμη και μετά από χρόνια οι πολίτες επαναδιαπραγματεύονται τις πολιτικές μεταβατικής δικαιοσύνης.⁶ Έχει διαπιστωθεί ότι στο πλαίσιο της «χιονοστιβάδας δικαιοσύνης» (justice cascade) απαγγέλλθηκαν κατηγορίες σε άλλοτε παντοδύναμους ηγέτες, όπως ο Μιλόσεβιτς. Επιπλέον, σε πολλές χώρες οδηγήθηκαν σε δικαστήρια υπαίτιοι εγκλημάτων

2 Leslie Vinjamuri και Jack Snyder, «Advocacy and Scholarship in the Study of International War Crime Tribunals and Transitional Justice», *Annual Review of Political Science*, 2004, 7, σ. 345-362, όπως αναφέρεται στο Ιωσήφ Κόβρα, *Ακτιβισμός και η εξέλιξη της μεταβατικής δικαιοσύνης. Οι οικογένειες των αγνοουμένων*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 18.

3 Manfred Berg & Bernd Schaefer (επιμ.), *Historical Justice in International Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past*, German Historical Institute / Cambridge University Press, Ουάσινγκτον 2008, σ. 2.

4 M. Berg & B. Schaefer (επιμ.), *ό.π.*, σ. 3.

5 Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Vol. 4., University of Oklahoma Press, Οκλαχόμα 1993, όπως αναφέρεται στο Ι. Κόβρα, *ό.π.*, σ. 18.

6 Ι. Κόβρα, *ό.π.*, σ. 18-19.

πολέμου ή παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή εξαιρέθηκαν από νόμους αμνήστευσης υπαίτιοι αποτρόπαιων εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Συνεπώς, δημιουργήθηκε ένα δυναμικό περιθώριο για την εφαρμογή της «χιονοστιβάδας λογοδοσίας» και τα θύματα είχαν τη δυνατότητα να ασκήσουν ποινική δίωξη στους θύτες.⁷

Η «επανορθωτική» δικαιοσύνη περιλαμβάνει διαδικασίες οι οποίες χρησιμοποιούνται ή θα πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη διαχείριση του επίμαχου και τραυματικού παρελθόντος και τη θεραπεία / επούλωση των ιστορικών τραυμάτων. Οι δικαστικοί αγώνες και οι δημόσιες απολογίες, καθώς και η καταβολή αποζημιώσεων / επανορθώσεων λειτουργούν θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Στη δικαστική οδό για την αποκάλυψη και καταδίκη γεγονότων παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων συχνά αποτελεσματικός καταλύτης αποδεικνύεται η «δικανική αρχιτεκτονική». «Η δημόσια αλήθεια μπορεί να εμπλουτιστεί τεχνολογικά, αρχιτεκτονικά, αισθητικά διατρέχοντας πολλαπλές χωρικές κλίμακες και χρονικές διάρκειες»,⁸ προκειμένου να καταστεί νομικά δυνατή η υπεράσπιση προσώπων ή ομάδων των οποίων παραβιάστηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στον αντίποδα ή παράλληλα με τη δικαστική οδό, έχουμε παραδείγματα χωρών που έχουν ακολουθήσει ρυθμίσεις μεταξύ συλλογικοτήτων που βρίσκονταν από την πλευρά των θυμάτων και των θυτών, όπως είναι οι Επιτροπές Αλήθειας και Συμφιλίωσης ή οι αμνηστεύσεις.⁹

Σύμφωνα με την Αρτινοπούλου, οι πρακτικές της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης λειτουργούν άλλοτε περιφερειακά και ενίοτε στον πυρήνα των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης.¹⁰ «Η συμμετοχή της κοινότητας –κατά το συμμετοχικό πρότυπο– φαίνεται να αντανakλά το σύγχρονο πρότυπο μιας “δημοκρατίας σε διαβούλευση” (deliberation democracy), που στο πλαίσιο μιας τοπικής κοινωνίας συζητά, μετέχει, συνειδητοποιεί, αναλαμβάνει ευθύνη και αποφασίζει. Ουσιαστικά πρόκειται για μια διαδικασία αυτορρύθμισης που αναλαμβάνουν η κοινότητα και τα άτομα με στόχο την αντιμετώπιση και την εξομάλυνση μιας ιδιωτικής διαφοράς, όπως είναι το έγκλημα».¹¹

7 Στο ίδιο, σ. 19.

8 Εγιάλ Βάιτμαν, *Forensic Architecture. Η βία στο μεταίχμιο της ανιχνευσιμότητας*, μετάφραση Δανάη Καπράνου, Νήσος, Αθήνα 2017.

9 Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε μια γραμμική εξέλιξη όσον αφορά την αποκατάσταση των κατάφωρων αδικιών του παρελθόντος. Υπάρχουν διαφορετικοί δρόμοι άσκησης της μεταβατικής δικαιοσύνης, όπως διεξαγωγή δικών σε ποινικά δικαστήρια, δημόσιες απολογίες, μερική ή ολική αμνηστία, αναθεωρήσεις σε σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Στη Χιλή ενεργοποιήθηκαν άμεσα οι μηχανισμοί αποκατάστασης της αλήθειας, υλοποιήθηκε έως έναν βαθμό η ποινική δίωξη των δραστών και τελικά δεν ίσχυαν οι νόμοι αμνήστευσης. Αντίθετα, στη Νότια Αφρική η Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης βασίστηκε πολύ στην ομολογία – παραδοχή – αποκατάσταση και στην αποφυγή ποινικής αντιμετώπισης των δραστών. Ενδεικτικά, έχει σημασία να αναφερθεί ότι τα τελευταία χρόνια στην Ισπανία στο πλαίσιο άσκησης «μετα-μεταβατικής δικαιοσύνης», αποκαλύπτονται εγκλήματα που διεπράχθησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Φράνκο και επιδιώκεται –το λιγότερο– η ηθική δικαίωση των εκτελεσθέντων. Η μεταβατική δικαιοσύνη είναι ένας τομέας έρευνας που αναπτύσσεται τις τελευταίες δεκαετίες, διακρίνεται για μεθοδολογική πολυφωνία και, ταυτόχρονα, διαπιστώνεται κατά την εφαρμογή της η απουσία ενός «επίσημου» μηχανισμού άσκησής της. Βλ. Ι. Κόβρας, *ό.π.*, σ. 17 και 37.

10 Βάσω Αρτινοπούλου, *Επανορθωτική Δικαιοσύνη. Η πρόκληση των σύγχρονων δικαιοσύνης συστημάτων*, πρόλογος Theo Gavrielides, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σ. 2.

11 Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 30. Συχνά τα τελευταία χρόνια διαπιστώνουμε ότι η λογοτεχνική διαμεσολάβηση λειτουργεί δυναμικά προς την κατεύθυνση της επεξεργασίας του τραυματικού παρελθόντος και του διαλόγου μεταξύ των εκάστοτε αντιμαχόμενων πλευρών. Ενδεικτικά, μεταξύ πολλών άλλων έργων, αξίζει να αναφερθούμε στην

Αντιλαμβανόμαστε ότι πλέον, στο πλαίσιο της πολιτικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επισημαίνονται, σε συνδυασμό με εναλλακτικούς τρόπους, οι προτεραιότητες για την επανεξέταση αξιών. Η διαμόρφωση της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης συνιστά αλλαγή «παραδείγματος» στον τομέα της εγκληματολογίας. Στη δεκαετία του 1970 επισημάνθηκε ιδιαίτερα η αναποτελεσματικότητα των συστημάτων απονομής δικαιοσύνης που διακρίνονταν για το τιμωρητικό πρόσημό τους.¹² Τότε δημιουργήθηκε η τάση του καταργητισμού (abolitionism) και οι εκφραστές του αντιπρότειναν στον κλασικό τρόπο απονομής της ποινικής δικαιοσύνης ένα «νέο – εναλλακτικό παράδειγμα της “ιδιωτικοποίησης” του εγκλήματος».¹³ Το 1977 ο Englash πρότεινε τον όρο «επανορθωτική» δικαιοσύνη (restorative justice) και το 1978 ο Christie, εμπνευστής του κινήματος της «άτυπης» δικαιοσύνης (informal justice), δήλωνε χαρακτηριστικά πως «το κράτος έχει κλέψει τη σύγκρουση μεταξύ των πολιτών και η κοινωνία στερήθηκε τις ευκαιρίες για την ταξινόμηση των κανόνων».¹⁴ Στην Ελλάδα, η έννοια αυτή άρχισε να αποκτά έδαφος στους νομικούς κύκλους το 2006 όταν ψηφίστηκε ο Ν. 3005/2006 μέσω του οποίου θεσμοθετήθηκε η ποινική διαμεσολάβηση στα πλημμελήματα της ενδοοικογενειακής βίας.¹⁵

Στην «επανορθωτική δικαιοσύνη», προκειμένου να επιτευχθεί η επίλυση συγκρούσεων, πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν οι διαδικασίες της διαμεσολάβησης που μπορούν να εφαρμοστούν σε τοπικό επίπεδο (κοινωνική διαμεσολάβηση), στο διεθνές δίκαιο, στα όρια ή και τον πυρήνα του ποινικού συστήματος (νομική – ποινική διαμεσολάβηση).¹⁶ Η διαμεσολάβηση, η διαιτησία, η αποζημίωση, η συμφιλίωση δράστη και θύματος σε περιπτώσεις παραβιάσεων

ταινία *Μαϊσάμπελ*, σε σκηνοθεσία της Ισιάρ Μπολάν (2021). Στο φιλμ αναδύεται η πρωτοβουλία της Μαϊσάμπελ Λάσα –συζύγου του δολοφονηθέντος σοσιαλιστή πολιτικού Χουάν Μαρία Χαουρέγκ από την ETA (2020) και Προέδρου της Επιτροπής αφύπνισης για τα θύματα της τρομοκρατίας- για έναν συμφιλιωτικό διάλογο μεταξύ συγγενών των θυμάτων και των δραστών της βασικής αυτονομιστικής οργάνωσης ETA.

12 Ανταποδοτική – Επανορθωτική δικαιοσύνη και βασικές διαφοροποιήσεις

Ανταποδοτική δικαιοσύνη	Επανορθωτική δικαιοσύνη
Έγκλημα = παράβαση νόμου	Έγκλημα = βλάβη / ζημία
Τα λάθη δημιουργούν ενοχή	Τα λάθη δημιουργούν υποχρεώσεις
Χρέος: αφηρημένη έννοια / τιμωρία	Χρέος: συγκεκριμένη έννοια / αποκατάσταση
Ενοχή / τιμωρία (ανταπόδοση)	Ενοχή / επανόρθωση (επίλυση προβλήματος)
Οι ανάγκες των θυμάτων: παραμελημένες	Οι ανάγκες των θυμάτων: κεντρικές
Στιγματισμός δράστη	Επανένταξη δράστη
Μονοπώλιο του κράτους ο επίσημος κοινωνικός έλεγχος και η αντίδραση στην παράβαση	Αναγνωρισμένοι ρόλοι στο θύμα (θύματα), τον δράστη, τους πολίτες και την τοπική κοινωνία
Κανονιστικό μοντέλο: πόλωση	Κανονιστικό μοντέλο: διάλογος και συμφιλίωση

Ο πίνακας παρατίθεται στο βιβλίο της Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 22-23.

13 Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 26-27.

14 Βλ. σχετικά Albert Eng2lash, «Beyond Restitution. Creative Restitution», στο Joe Hudson και Burt Galaway (επιμ.), *Restitution in Criminal Justice*, MA: DC Health and Company, Lexington 1977 και Nils Christie, «Conflicts as Property», *British Journal of Criminology*, 17(1): 1-15 (1978), όπως παρατίθενται στο Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 26-27.

15 Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 2.

16 Στο ίδιο, σ. 117-118.

των νόμων ήταν πρακτικές που εφαρμόζονταν στις αρχαίες κοινωνίες.¹⁷ Αντίστοιχες διαδικασίες με πρόσημο την ειρήνευση σε κοινωνίες όπου τα θύματα και οι θύτες ζουν μαζί μετά από εμφυλίους, γενοκτονίες, δικτατορίες εφαρμόζονται σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες. Πρόκληση για τη σύγχρονη κοινωνία των πολιτών αποτελεί η εφαρμογή βιώσιμων σχεδίων αποκατάστασης και συμφιλίωσης.¹⁸

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη η παρουσίαση περιπτώσεων άσκησης επανορθωτικής -αποκαταστατικής δικαιοσύνης.¹⁹ Πρόκειται ουσιαστικά, όπως δηλώνει η Αρτινοπούλου, για «τη μετατόπιση του κυρίαρχου παραδείγματος στην εγκληματολογία, από την τιμωρία στην επανόρθωση, από την ποινή στην αποκατάσταση».²⁰ Ο George Emile Irani²¹ υποστηρίζει ότι σε περιοχές με εντελώς διαφορετική κοινωνική δομή, παράδοση, ιστορία και κουλτούρα από αυτή του «δυτικού κόσμου» φαίνεται ότι δεν έχει κανένα νόημα η απόπειρα εφαρμογής «δυτικών» πρακτικών επίλυσης συγκρούσεων προκειμένου να εδραιωθεί η ειρήνη στην περιοχή, διότι τέτοιου είδους απόπειρες έχουν αποδειχθεί ανοίκειες με τα έθιμα και τις τελετουργίες και, ενδεχομένως, το μοναδικό μέλημά τους είναι η άσκηση της δυτικής εξωτερικής πολιτικής στην περιοχή. Κατά τη γνώμη του, στον σχεδιασμό κατάρτισης σχεδίου συμφιλίωσης μεταξύ Αράβων και Ισραηλινών σημαντικό είναι να ληφθούν υπόψη οι ιστορικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες των δύο κοινοτήτων σε συνδυασμό με το τραυματικό παρελθόν που η καθεμία φέρει. Στη Μέση Ανατολή η κοινωνική ελίτ επιζητά τη μετάβαση στη δημοκρατία με τρόπους τους οποίους υπαγορεύουν τα δυτικά πρότυπα. Ωστόσο, η ευρύτερη κοινωνία, ιδιαίτερα στην επαρχία, αποπειράται την εφαρμογή παραδοσιακών τεχνικών διαχείρισης κρίσεων. Για την περίπτωση της Μέσης Ανατολής προτείνει την εφαρμογή των παραδοσιακών αραβο-ισλαμικών τεχνικών διαχείρισης συγκρούσεων με στόχο την ουσιαστική συμφιλίωση. Η εφαρμογή των θεμελιωδών αρχών της δικαιοσύνης και της επούλωσης του τραύματος, που διέπουν τις παραδοσιακές τελετουργίες συμφιλίωσης, κρίνεται αναγκαία στις απόπειρες διαχείρισης ενδοκρατικών και διακρατικών συγκρούσεων. Η παραδοσιακή τελετουργία, το δημόσιο Sulh, έχει στόχο τη διευθέτηση των διαφορών.²² Εφαρμόζεται μεταξύ αντιμαχόμενων φυλών

17 Βλ. σχετικά «Οι ρίζες της επανορθωτικής δικαιοσύνης», στο Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 5-14.

18 George Emile Irani, «Apologies and Reconciliation: Middle Eastern Rituals», στο Elazar Barkan & Alexander Karn (επιμ.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 2006, σ. 132-152.

19 Ο όρος αναφέρεται στη μορφή της δικαιοσύνης που περιλαμβάνει την οικειοθελή δυνατότητα οι θύτες και τα θύματα να αποκαταστήσουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Ως προϋπόθεση τίθεται η ανάληψη εκ μέρους του δράστη της ευθύνης του αδικήματος.

20 Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 33.

21 Ο George Emile Irani είναι καθηγητής Διεθνών Σχέσεων στο American University of Kuwait.

22 Αντίστοιχα, η υλοποίηση του ιδιωτικού Sulh περιλαμβάνει τρία στάδια. Το 1ο στάδιο προϋποθέτει την *αναγνώριση* της διάπραξης του εγκλήματος και ακολουθεί η επιλογή διαμεσολαβητών. Πρόκειται για πρόσωπα αξιοσέβαστα που έχουν την αποδοχή της οικογένειας τόσο του θύματος όσο και του θύτη. Στο 2ο στάδιο μετά τον διακανονισμό, *αμφότερες οι εμπλεκόμενες πλευρές νιώθουν ηθική ικανοποίηση και επέρχεται η συμφιλίωση* (musalaha). Η διαδικασία ολοκληρώνεται με το 3ο στάδιο όταν ανακοινώνεται η συμφωνία και η κοινότητα αναλαμβάνει τον *ρόλο εγγυητή-επιτηρητή* της συμφωνίας συμφιλίωσης. Ειδικότερα, και μόνο στην περίπτωση συγκεκριμένου εγκλήματος που ο ένοχος είναι γνωστός, είτε τα εμπλεκόμενα μέρη ανήκουν στην ίδια είτε σε διαφορετικές φυλές, στόχος είναι η προστασία της οικογένειας του θύτη από πράξεις εκδίκησης (βενέτα). Τότε η οικογένεια του θύτη καλεί διαμεσολαβητές οι οποίοι χαίρουν εκτίμησης από τα μέλη της κοινότητας. Στόχος της διαμεσολάβησης είναι η διασφάλιση της ειρηνικής συνύπαρξης των μελών της κοινότητας. Προκειμένου να αποφευχθεί η εκδίκηση με την αφαίρεση ζωής ορίζεται χρηματική ή σε είδος αμοιβή. Η συμφωνία επισφραγίζεται με μια δημόσια τελετή συμφιλίωσης (musalaha).

και οδηγεί σε παύση των εχθροπραξιών και εγκαθίδρυση ειρήνης για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Η διαδικασία περιλαμβάνει την καταγραφή των ανθρώπινων και υλικών απωλειών από κάθε φυλή, την καταβολή αποζημίωσης στη φυλή με τις περισσότερες απώλειες, την αμοιβαία δέσμευση για ειρηνική συνύπαρξη στο εξής. Το Sulh, που σύμφωνα με τους Βεδουίνους της Ιορδανίας «σε κάθε περίπτωση είναι η καλύτερη απόφαση», ασκείται ακόμα και στην περίπτωση που δεν κατονομάζονται οι ένοχοι. Οι παραδοσιακές αυτές τελετουργίες, που είναι εκτός κρατικού ελέγχου και υπάγονται στο εθιμικό δίκαιο, έχουν πρωταρχική σημασία για την εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας και την ευημερία των μελών της. Το ισλαμικό δίκαιο (σαρία) αναγνωρίζει ότι η διαδικασία Sulh συντελεί στον τερματισμό της εχθρότητας και των διενέξεων μεταξύ των πιστών και έχει ως αποτέλεσμα τη μελλοντική ειρηνική τους συνύπαρξη.

Η ειρηνική διευθέτηση των συγκρούσεων στα μέλη της κοινωνίας, η εξωδικαστική επίλυσή τους και η διαμεσολάβηση συνιστούν τον βασικό πυλώνα «των εφαρμοσμένων πρακτικών» για την άσκηση επανορθωτικής δικαιοσύνης. Προκειμένου να υπάρξει επιτυχής προσέγγισή της, ενεργοποιούνται επιπλέον δύο πυλώνες: «ο αξιακός», που εμπεριέχει τη συμμετοχική δημοκρατία και διαδικασίες κοινοτικής αυτορρύθμισης για την επίλυση προβλημάτων, και «ο επιστημονικός – εγκληματολογικός», ο οποίος προϋποθέτει την ιδιωτικοποίηση του εγκλήματος, την ανάληψη ατομικής ευθύνης από τον θύτη, τελετουργίες ή διαδικασίες επανόρθωσης για τα θύματα, αποκατάσταση του κοινωνικού ιστού.²³

Οι διαστάσεις της απονομής «επανορθωτικής» δικαιοσύνης μπορούν να διευρυνθούν θέτοντας στη συζήτηση διαφοροποιημένες πρακτικές. Σχετικά με τις τελετουργίες συμφιλίωσης στην υποσαχάρια Αφρική, ο Desmond Tutu και η κόρη του στο βιβλίο τους *The Book of Forgiving* εκφράζουν επιφυλάξεις για το μοντέλο της συναλλακτικής συγχώρεσης,²⁴ όπως αυτό τουλάχιστον εφαρμόστηκε μέσω της Επιτροπής Αλήθειας και Συμφιλίωσης στη Νότια Αφρική. Εκτιμούν ότι σε αυτή την περίπτωση το θύμα εξαρτάται απόλυτα από την τοποθέτηση του θύματος αναφορικά με τις ακρότητες που είχε διαπράξει. Αντιπροτείνουν διαδικασίες άνευ όρων συγχώρεσης, δηλαδή τελετουργίες στις οποίες συμμετέχει όλη η κοινότητα και λειτουργούν ως καταλύτης στον ειρηνικό επαναπροσδιορισμό του παρόντος με όρους κοινοτικής συμβίωσης θυμάτων – θυτών. Στη Ρουάντα οι δραστηριότητες συμφιλίωσης περιλαμβάνουν τελετουργικές χειρονομίες – λέξεις – αντικείμενα – επικλήσεις σε υπερφυσικές δυνάμεις, προκειμένου οι Χούτου και οι Τούτσι να συνυπάρξουν αρμονικά στη μετά τη γενοκτονία εποχή. Η τελετή ολοκληρώνεται με ένα επίσημο αίτημα για συγχώρεση, με μια προσφορά δώρου-τροφής από τον θύτη προς το θύμα και στη συνέχεια με την εξωστρεφή έκφραση της κοινότητας με ένα κοινό τραγούδι και χορούς.²⁵

23 Β. Αρτινοπούλου, *ό.π.*, σ. 1.

24 Σύμφωνα με τη Martha Nussbaum, η ιουδαϊκή και η χριστιανική θρησκεία θέτουν το ζήτημα της συγχώρεσης σε μία βάση που περιλαμβάνει ως συνέχεια του τρίπτυχου εξομολόγηση – συντριβή – άφεση την ηθική αποπληρωμή. Όπως ο Θεός μεσολαβεί για τη συνειδητοποίηση του σφάλματος, τη μετάνοια και το ενδεχόμενο της συγχώρεσης, αντίστοιχα στη Νότια Αφρική, η Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης λειτούργησε ως ο διαμεσολαβητής για αυτή την υπό όρους συγχώρεση. Martha C. Nussbaum, *Anger and Forgiveness. Resentment. Generosity. Justice*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2016, σ. 59-60.

25 Βλ. σχετικά με αυτά τα ζητήματα Ζέτα Παπανδρέου, «Αργεντινή, Ελ Σαλβαδόρ, Αϊτή, Νότια Αφρική, Μαλάουι: Διαδικασίες μετάβασης προς τη δημοκρατία. Το παρόν απαιτεί να πάψει να είναι ταραχώδες», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 303-331.

Η ευστοχία της δικαιοσύνης στην αποκατάσταση περιπτώσεων παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων κρίνεται από το κατά πόσο οι απαραίτητες διαδικασίες για τη δικαίωση αντιμετωπίζουν το όλο ζήτημα ως: α) δίκαιο παιχνίδι, β) κοινωνική απαίτηση και γ) ευρύτερη αντίσταση στη βία.²⁶ Πρόκειται ουσιαστικά για την ενθάρρυνση μιας ευθύνης η οποία σηματοδοτεί την αντίσταση στο κακό, τη βία και την επιθετικότητα. Η δικαιοσύνη, ως ευθύνη για τους άλλους, μειώνει την εγγύτητα με το είναι και γίνεται πράξη αγάπης και ανάληψη υπευθυνότητας για τα «απολύτως άλλα».²⁷ Εκεί, σύμφωνα με την περιγραφή της Alice Walker, έγκειται το μυστικό της ευδαιμονίας.²⁸ Ωστόσο, εύλογα σε αυτό το σημείο αναδύεται το ζήτημα, εάν και κατά πόσο είναι εφικτή η συγχώρεση. Δύο είναι οι κυρίαρχες αντιλήψεις. Κατά τους Jankélevitch και Amery, «οι δίκες δεν είναι αρένες για συγχώρεση, αλλά χώρος δημόσιας συζήτησης όπου η δικαιοσύνη και η μνήμη αντιστέκονται στο πέρασμα του χρόνου και αρνούνται την οποιαδήποτε ηθική ή νομική άφεση αμαρτιών».²⁹ Ωστόσο, μετά τον Λεβινάς το ζήτημα της βίας και της αποκατάστασής της εστιάζεται στην άπειρη ευθύνη κάποιου ή κάποιων ενώπιον των προσώπων που ζητούν δικαιοσύνη. Η πολιτική, κατά τη γνώμη του, πρέπει να ελέγχεται από μια ηθική η οποία δεν έχει τη διάσταση ενός συνόλου αξιών ή του καθήκοντος, αλλά δίνει έμφαση στη σημασία της ευθύνης να προστατευτεί η μοναδικότητα κάθε «άλλου».³⁰ Η επιθυμία του υποκειμένου για δικαιοσύνη καθορίζεται από όλη του την ύπαρξη και η σημασία της ετερότητας αναλύεται ως εγγύτητα και, ταυτόχρονα, ως ευθύνη για τον «άλλο» και προκύπτει σε σχέση με τον «άλλο». Πρόκειται ουσιαστικά για την «επιθυμία του απάραμιλλου υποκειμένου σε μέλος της κοινωνίας» μέσω της κυρίαρχης διαπίστωσης «Δόξα τω Θεώ, είμαι “άλλος” για τους “άλλους”».³¹ Η έννοια «του τρίτου» που σηματοδοτεί πολύ περισσότερο από ό,τι περιέχεται ανάμεσα στο «εγώ» και το «εσύ» λειτουργεί ως καταλύτης ώστε στο πρόσωπο του άλλου να δούμε την ανθρωπότητα, όπως επίσης, και να εξετάσουμε τη μετάβαση από την ηθική στην πολιτική. «Η επιφάνεια του προσώπου ως προσώπου ανοίγει την

26 Helen Douglas, *Love and Arms. Violence and Justification after Levinas*, LLC 2011, Trivium Publications. Βλ. επίσης, Helen Douglas, *Love and Arms. Violence and Justification after Levinas* στον ιστότοπο Academia https://www.academia.edu/12123356/Love_and_Arms_Violence_and_Justification_after_Levinas_Preface_ToC_, σ. 8-20.

27 H. Douglas, *Love and Arms. Violence and Justification after Levinas* στον ιστότοπο Academia, *ό.π.*, σ. 74.

28 Alice Walker, *Possessing the Secret of Joy*, Vintage Books, Λονδίνο 1992, σ. 264. Η Alice Walker είναι Αμερικανίδα μυθιστοριογράφος, ποιήτρια και κοινωνική ακτιβίστρια. Είναι η πρώτη Αφροαμερικανίδα που το 1982 της απονεμήθηκε το Πούλιτζερ για το μυθιστόρημά της *The Color Purple*.

29 Όπως παρατίθεται στο κείμενο Daniel Levy, Natan Sznajder «Forgive and not Forget: Reconciliation between Forgiveness and Resentment» από το Elazar Barkan & Alexander Karn (επιμ.), *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*, *ό.π.*, σ. 96. Βλ. επίσης, Ζέτα Παπανδρέου, «Ελλάδα – Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων. Η έννοια της συμφιλίωσης σε παγκόσμιο επίπεδο», στον συλλογικό τόμο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Ιωνιδείου Σχολής Πειραιά, Πρακτικά Συνεδρίου. Η δημοκρατική αγωγή: Διδάσκοντας, εκπαιδεύοντας, καλλιερμώντας..., επιμέλεια Γιώργος Μπίκος, Γρηγόρη, Αθήνα 2015, σ. 164-172. Σύμφωνα με τον Karl Figlio, για τους Γερμανούς η αποζημίωση λειτουργούσε ως εξιλέωση και, ταυτόχρονα, αποκόμιση συγχώρεσης, ενώ για τους Εβραίους αντικατόπριζε μια διαδικασία χωρίς ολοκλήρωση και για αυτόν ακριβώς τον λόγο αντικατέστησαν την επανόρθωση με την εβραϊκή έκφραση Shilumin που στην Παλαιά Διαθήκη σημαίνει πληρωμή ή αντίποινα και σε καμία περίπτωση δεν συνδέεται με τη συγχώρεση ή τη συγγνώμη. Karl Figlio, *Remembering as Reparation. Psychoanalysis and Historical Memory*, Palgrave – Mcmillan, Έσεξ 2017, σ. 187.

30 Corine Pelluchon, *Για να κατανοήσουμε τον Λεβινάς*, μετάφραση Γιώργος Φαράκλας, Πόλις, Αθήνα 2022, σ. 230-231.

31 Επίσης, Helen Douglas, *Love and Arms. Violence and Justification after Levinas* στον ιστότοπο Academia, *ό.π.*, σ. 15-20.

ανθρωπινότητα», με αυτή τη φράση προσεγγίζεται η ηθική, «όλοι είμαστε τρωτοί, όλοι είμαστε άνθρωποι, η ιδιότητα του ανθρώπου συνίσταται στην αδελφοσύνη».³²

Μέσω της δικαιοσύνης ο «άλλος» μάς δίνει τον τρόπο να προσεγγίσουμε τις διαστάσεις της ηθικής. «Συνήθως στην πολιτική εκκινούμε από το υποκείμενο νοούμενο ως ελευθερία και ακολουθούμε τον Τόμας Χομπς, ορίζοντας την κοινωνικότητα ως έναν συνεταιρισμό ατόμων που ανταγωνίζονται το ένα το άλλο για να αποκτήσουν σπάνια αγαθά. Προκειμένου να ομαλοποιηθεί αυτή η συγκρουσιακή κατάσταση επιστρατεύεται ο νόμος».³³ Ο Λεβινάς αντιτάσσεται στην αντίληψη ότι ο άνθρωπος είναι ένας λύκος για τον άνθρωπο και υποστηρίζει ότι η ειρήνη προηγείται του πολέμου, συνεπώς προέχει να ευαισθητοποιούνται οι άνθρωποι στην αξία της ανθρωπινότητας κι όχι να τους διδάσκεται ο σεβασμός της αφηρημένης αρχής – δικαιοσύνης που εισάγεται κατόπιν εορτής σε έναν κόσμο που η απληστία και η πλεονεξία κυριαρχούν χωρίς αντίσταση.³⁴ «Η δικαιοσύνη δεν είναι ένα απλό εργαλείο για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, είναι απόρροια του προσώπου του “άλλου” που με ανοίγει στην ηθική και τονίζει επίσης την πολιτική μου ευθύνη. Ο “άλλος” ενώνεται μαζί μου και μου δίνει εντολή σαν κύριος, όμως “αυτή η εντολή μπορεί να με αφορά μόνον εφόσον είμαι κύριος κι εγώ”. Έτσι το “εσύ” τίθεται μπροστά στο “εμείς”».³⁵

2. Διαχείριση της μνήμης στη μεταπολεμική Γερμανία

Η διαχείριση της ιστορικής μνήμης των Γερμανών αναφορικά με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έχει ακολουθήσει μακρά πορεία. Σύμφωνα με τον David Art, στη δημόσια διαχείριση του επίμαχου, τραυματικού παρελθόντος διακρίνουμε δύο στάδια αντιμετώπισης. Στο πρώτο στάδιο, το οποίο εξελίχθηκε κυρίως στις δεκαετίες του 1940 και του 1950, το παρελθόν αντιμετωπίστηκε με διάθεση για επιλεκτική αποσιώπηση, ομαλοποίηση και συγκάλυψη, θεωρώντας ότι έτσι θα αποκατασταθεί η γερμανική κοινωνική συνοχή. Κάθε τάση για αναψηλάφηση του οδυνηρού παρελθόντος αντιμετωπιζόταν ως «εθνικός μαζοχισμός».³⁶ Στο δεύτερο στάδιο, από τα μέσα της

32 C. Pelluchon, *ό.π.*, σ. 233.

33 Στο ίδιο, σ. 233-234.

34 Στο ίδιο, σ. 234-235.

35 Στο ίδιο, σ. 235.

36 David Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2006, σ. 52. Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, η γερμανική κοινωνία χαρακτηριζόταν από έναν μηχανισμό άμυνας απέναντι στο ναζιστικό παρελθόν τόσο σε κυβερνητικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Η γερμανική κυβέρνηση και οι δημοσιογράφοι δεν έκαναν πολλά για να προσφέρουν μια καλύτερη αντίληψη των πραγμάτων και να εξαλείψουν το χάσμα της ρήξης μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Γερμανίας. Προφανώς, η στάση των Γερμανών σε σχέση με τη συλλογική ευθύνη και ενοχή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αμυντική: κυριαρχούσε η απώθηση ή η άρνηση διεξεργασίας των γεγονότων, επικρατούσε αδιαφορία και έλλειψη διάθεσης για τη διερεύνηση της «ενεργού ανάμειξης». Επίσης, σταδιακά αρκετοί Γερμανοί υιοθέτησαν τον ρόλο του θύματος για τους εαυτούς τους, εστιάζοντας στα δεινά που είχαν υποστεί οι ίδιοι από τις αρχές του 1945: α) την απομάκρυνση εκατομμυρίων Γερμανών από την Ανατολική Ευρώπη με οδυνηρές «πορείες θανάτου», β) τις συνέπειες των συμμαχικών βομβαρδισμών στη χώρα τους, γ) την άσκηση σεξουαλικής βίας και περιττών καταστροφών (ληηλασίες, βανδαλισμοί, εμπρησμοί) από στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού ή των Συμμάχων (κυρίως από τους Γάλλους), δ) την άσκηση βίας από ξένους εργάτες που βρέθηκαν –όμηροι και αιχμάλωτοι πολέμου– να εργάζονται στη Γερμανία και τώρα εκδικούνταν για την τύχη τους ληλατώντας γερμανικές περιουσίες, ε) το κύμα καταγγελιών προς τις συμμαχικές αρχές από Γερμανούς πολίτες εναντίον συμπατριωτών τους ως αντίποινα για όσα είχαν υποφέρει εξαιτίας τους οι ίδιοι κατά τη διάρκεια

δεκαετίας του 1960 έως τη δεκαετία του 1990, το παρελθόν αντιμετωπίστηκε με την εις βάθος αναψηλάφηση του, που είχε ως κύρια χαρακτηριστικά: α) τη δημόσια μεταμέλεια και β) τη διαρκή υπενθύμιση «Nie Wieder!» («Ποτέ ξανά!»). Η μετάβαση του γερμανικού λαού στην αναζήτηση ευθυνών για τη συμμετοχή στην υλοποίηση του εθνικοσοσιαλιστικού δυστοπικού πολιτικού οράματος, καθώς και στην παραδοχή της ενοχής, της ντροπής, των τύψεων ήταν σταδιακή.³⁷

Κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 η γερμανική κοινή γνώμη αντιμετώπιζε το επίμαχο παρελθόν της σε ένα πλαίσιο «εγρήγορσης αλλά και αμφιθυμίας». Κυριάρχησε η «κουλτούρα της μετάνοιας-μεταμέλειας», μια κριτική δηλαδή διερεύνηση του παρελθόντος η οποία είχε ως κύρια χαρακτηριστικά: α) ότι οι σύγχρονοι Γερμανοί επιθυμούσαν να αναδείξουν, μέσω σχετικών μνημείων – μουσείων – μνημειακών τόπων, τα εγκλήματα των ναζιστών,³⁸ β) το γεγονός ότι οι δύο μεγάλες δημόσιες συζητήσεις για το βιβλίο του Goldhagen³⁹ και για την έκθεση «Εγκλήματα της Βέρμαχτ 1941-1944», στις οποίες συμμετείχαν οι Γερμανοί πολιτικοί και η γερμανική κοινωνία, διεύρυναν τα όρια της συζήτησης στα ναζιστικά εγκλήματα από τον κύκλο των υψηλά ισταμένων ναζί στη γερμανική κοινωνία ευρύτερα, και γ) ότι η κριτική κατανόηση του ναζιστικού παρελθόντος επηρέασε τον τρόπο που στο σύγχρονο ενοποιημένο γερμανικό κράτος οι πολιτικοί κατανοούν την εθνική ταυτότητα και την ενσωμάτωση των ξένων.⁴⁰ Ωστόσο, από τη δεκαετία του 2000 έως σήμερα μπορούμε να συζητάμε, σε περιορισμένη έκταση όμως, για ένα τρίτο στάδιο αναδίπλωσης.⁴¹

του ναζιστικού καθεστώτος. Βλ. σχετικά Richard Bessel, *Γερμανία 1945. Από τον πόλεμο στην ειρήνη*, μετάφραση Ελένη Αστερίου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 90, 138, 168, 186. Επίσης, Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα και η ευρωπαϊκή ιστορική συνείδηση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2020.

37 Τα πρώτα ρήγματα στην αδιαπέραστη «κρούστα» που περιέβαλε την έλλειψη διερεύνησης του «σκοτεινού» παρελθόντος άρχισαν να διαφαίνονται στους χώρους του πανεπιστημίου, με αφορμή εκδηλώσεις που προγραμματίστηκαν στο πλαίσιο της αντίδρασης στην περιρρέουσα αντισημιτική ατμόσφαιρα. Το 1960, σε σεμινάριο που διοργανώθηκε με θέμα τον αντισημιτισμό στη Γερμανία στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, οι φοιτητές έθεσαν το ζήτημα του ναζιστικού παρελθόντος αρκετών καθηγητών του πανεπιστημίου. Κατά τη δεκαετία του 1960, η αντιπαράθεση των ιστορικών, γνωστή ως «Διαμάχη Fischer», έφερε στη δημόσια συζήτηση την οδυνηρή για τους Γερμανούς άποψη ότι η Γερμανία είχε την πρωταρχική ευθύνη για την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και προκάλεσε σφοδρότατες αντιδράσεις. Μακροπρόθεσμα όμως έθεσε τα θεμέλια για επανεξέταση και κριτική επεξεργασία των ιστορικών πηγών, με αποτέλεσμα τη σταδιακή απομάκρυνση από «μια συμπεριφορά που δεν ήθελε να γνωρίζει τίποτα από το παρελθόν». Με τη Δίκη του Άουσβιτς, η οποία ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1963 στη Φρανκφούρτη και διήρκεσε δύο χρόνια, έγινε για πρώτη φορά αντιληπτό σε δημόσια κλίμακα το μέγεθος του ναζιστικού εγκλήματος. Το 1969 το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, με καγκελάριο τον Βίλι Μπραντ, πίεζε προς την κατεύθυνση αναθεώρησης της στρατηγικής της συλλογικής αμνησίας. Κυρίαρχο σύνθημα του κόμματος ήταν «Ας αγαπήσουμε περισσότερο τη δημοκρατία», εξαγγελία η οποία έβαζε τα θεμέλια της ανοιχτής αντιπαράθεσης και της συνειδητής αναμέτρησης με το παρελθόν. Βλ. Κώστας Λούλος, «Εθνική συνείδηση και δημόσια χρήση της Ιστορίας στη σύγχρονη Γερμανία. Προβλήματα “υπέρβασης του παρελθόντος”», *Μνήμων*, τόμ. 14 (1992), σ. 185 και D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 59.

38 Βλ. σχετικά: α) Ευγενία Αλεξάκη, «Η τέχνη ως ιστορία, ως καθημερινότητα και ως μνήμη: Αντιμνημειακές καλλιτεχνικές πρακτικές μνημόνευσης και επεξεργασίας του επώδυνου ιστορικού παρελθόντος – Το παράδειγμα των Τόπων της μνήμης, Βερολίνο, 1993», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Γατσωτής (επιμ.), *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση*, Πεδίο, Αθήνα 2020 και β) Ευγενία Αλεξάκη, «Τέχνη και μεταβατική δικαιοσύνη. Τόποι συμφιλίωσης στο έργο της Αρτέμιδας Αλκαλάη», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής, Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), ό.π.

39 Στο βιβλίο του Ντάνιελ Τζόνα Γκολντχάγκεν, *Πρόθυμοι Δήμιοι. Οι εκτελεστές του Χίτλερ. Οι καθημερινοί Γερμανοί και το Ολοκαύτωμα*, μετάφραση Τάσος Ρόκας, Terzo Books, Αθήνα 1998, ο συγγραφέας καταλογίζει συλλογική ευθύνη στον γερμανικό λαό για την επικράτηση του εθνικοσοσιαλισμού και τα ναζιστικά εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας.

40 D. Art, *The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria*, ό.π., σ. 85.

41 Βλ. Γιώργος Κόκκινος, «Η “μακριά σκιά” του Ολοκαυτώματος», στο Γιώργος Κόκκινος, *Η σκουριά και το πυρ*, Gutenberg, Αθήνα 2012, σ. 208-334.

3. Διεκδίκηση αποζημιώσεων για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας

Η ιστορική δικαιοσύνη περιλαμβάνει τη δικαστική διερεύνηση μαζικών εγκλημάτων και την τιμωρία των θυτών. Η επιδίκαση αποζημιώσεων δεν λειτουργεί μόνο αυτοδικαιωτικά και απενοχοποιητικά για τον θύτη, αλλά αντισταθμιστικά και για το θύμα, αφού βασίζεται στη δημόσια παραδοχή και στη μεταμέλεια του θύτη. Σύμφωνα με τον Karl Figlio,⁴² η επανόρθωση είναι μια ουσιαστικά ψυχαναλυτική έννοια, δεδομένου ότι αναφέρεται σε μια εσωτερική πραγματικότητα που περιλαμβάνει τη συνειδητοποίηση μιας επίθεσης εναντίον ενός «αντικειμένου», η οποία οδηγεί σε μια επανορθωτική διαδικασία. Το κατακερματισμένο «εγώ» αποζημιώνει το κατακερματισμένο «αντικείμενο» γι' αυτό που έχει αφαιρεθεί ή καταστραφεί.⁴³ Το 1929, η Melanie Klein συνέδεσε αφενός την επανόρθωση με την ταύτιση του «εγώ» με ένα εσωτερικό «καλό αντικείμενο» και αφετέρου με τον τραυματισμό και τη συμβολική ή όχι επιστροφή όσων αφαιρέθηκαν, προκειμένου να δοθεί τέρμα σε ένα επώδυνο παράπονο.⁴⁴ Συνεπώς, η αποκατάσταση βρίσκει εφαρμογή στην κοινωνία, όχι μόνο ως λογοδοσία με τη νομική έννοια, αλλά ως αποδοχή της ευθύνης στην ψυχική πραγματικότητα και περιλαμβάνει την αναίρεση της ζημίας, την αποζημίωση και την επανόρθωση.⁴⁵ Η «επανορθωτική δικαιοσύνη» λειτουργεί θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Figlio, η «αληθινή μνήμη» λειτουργεί ως μια μορφή αποκατάστασης του «καλού αντικειμένου» και η αντιμετώπιση του παρελθόντος (Vergangenheits Bewährung) συνιστά Vergangenheitsbewältigung, δηλαδή «κοινωνικο-θεραπευτική» διαδικασία η οποία έχει στόχο τη συμφιλίωση και την κοινωνική και εθνική ενσωμάτωση των θυμάτων.⁴⁶

42 Ο Karl Figlio διδάσκει στο University of Essex. Είναι εγγεγραμμένος στο British Psychoanalytic Council και αποτελεί ανώτερο μέλος της Psychoanalytic Psychotherapy Association of the British Psychotherapy Foundation. Επίσης, είναι συνεργάτης της British Psychoanalytical Society.

43 Η Melanie Klein εισήγαγε την έννοια της επανόρθωσης στην ψυχαναλυτική ορολογία. Αντίστοιχα, η έννοια μετά τη Συνθήκη των Βερσαλλιών εισήλθε και στον κοινωνικό χώρο. Κ. Figlio, *Remembering as Reparation. Psychoanalysis and Historical Memory*, ό.π., σ. 186. Οι όροι Wiederherstellung (αποκατάσταση), Wiedergutmachung (κάνοντας το καλό ξανά), Entschädigung (αποζημίωση ιδιαίτερα σε περιπτώσεις τραυματικών γεγονότων), καθώς και Ausgleichen (τακτοποίηση ενός λογαριασμού), σηματοδοτούν στην ψυχανάλυση τη διαδικασία λύτρωσης του «εγώ» μετά την αναγνώριση της κακοποίησης του εσωτερικού «καλού αντικειμένου». Βλ. Κ. Figlio, ό.π., σ. 10 και σ. 190.

44 Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Φρόιντ στο βιβλίο του *Τοτέμ και ταμπού* συνδέει την έννοια «επανόρθωση» με τη λέξη «παράπονα» αποδίδοντάς την ως «Entschädigung», η οποία κυριολεκτικά σημαίνει την αφαίρεση ενός τραυματισμού. Αναφέρεται στο Κ. Figlio, ό.π., σ. 23 και σ. 188.

45 Κ. Figlio, ό.π., σ. 186. Η αποκατάσταση λειτουργεί προς μια κατεύθυνση επιστράτευσης εσωτερικοποιημένων θετικών αντικειμένων στον ψυχισμό, σε επανασύνδεση με τον ώριμο εαυτό σε μια εν δυνάμει ικανότητα επούλωσης των τραυμάτων. Μέρος της θεραπευτικής διαδικασίας αποτελεί το γεγονός ότι σταδιακά τα θύματα κατάφωρων παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποκτούν επίγνωση ότι έχουν απολέσει τη βασική εμπιστοσύνη στην καλοσύνη του ίδιου του κόσμου. Το ψυχικά ανθεκτικό άτομο δημιουργεί έναν ψυχικό χώρο που αποδιώχνει σταδιακά το εσωτερικοποιημένο και απειλητικά κωδικοποιημένο σύνολο των τραυματικών εμπειριών. Aida Alayarian, *Trauma, Torture and Dissociation. A psychoanalytic View*, Karnac, Λονδίνο 2011, σ. 139.

46 Σύμφωνα με τον Figlio, ο Assmann στο βιβλίο του *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: eine Intervention*, C. H. Beck, Μόναχο 2013, κάνει διάκριση αφενός μεταξύ ενός είδους καθήλωσης στο παρελθόν όταν η μνήμη διατηρείται ζωντανή στο παρόν χωρίς να έχει υλοποιηθεί μια διαδικασία αφομοίωσης και αποκατάστασης και αφετέρου της θεραπευτικής αντιμετώπισης του παρελθόντος. Η παθογένεια που συνιστά η κατά Assmann καθήλωση στο παρελθόν έχει εκλεκτική συγγένεια με την άποψη της Melanie Klein, ότι, δηλαδή, εξαιτίας της αποτυχίας της επανόρθωσης, «το εγώ αναγκαστικά καταφεύγει ξανά και ξανά σε εμμονικές και μανιακές άμυνες». Κ. Figlio, ό.π., σ. 218.

Από τα διάδοχα κράτη του Τρίτου Ράιχ μόνο η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας αναγνώρισε την παγκόσμια υποχρέωσή της απέναντι κυρίως στα εβραϊκής καταγωγής θύματα του εθνικοσοσιαλισμού, σε αντίθεση με την Αυστρία και την Ανατολική Γερμανία, οι οποίες αρνήθηκαν αντίστοιχες κρατικές υποχρεώσεις.⁴⁷ Μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα η Γερμανία κατέβαλε πάνω από 100 δισ. γερμανικά μάρκα για την αποκατάσταση των θυμάτων, ποσό στο οποίο συμπεριλαμβάνονται οι αποζημιώσεις της Ο.Δ.Γ. στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.⁴⁸

Σύμφωνα με τον Christian Pross,⁴⁹ στην εξέταση του ζητήματος των αποκαταστάσεων πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η εφαρμογή του μέτρου των αποζημιώσεων παρέμεινε ένας νομικός γρίφος. Οι μεταπολεμικές προσεγγίσεις απέτυχαν να θεσμοθετήσουν ένα κοινώς αποδεκτό μέτρο για τη χορήγησή τους, καθώς και να αξιολογήσουν τις ατομικές αποζημιώσεις καταγράφοντας και συνεκτιμώντας τις ναζιστικές ενέργειες. Επίσης, η απουσία καθορισμένων διεθνών υποχρεώσεων σήμαινε πως η αποζημίωση για τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας ήταν προαιρετική διαδικασία που καθορίστηκε σε εθνικό πλαίσιο και εξαρτιόταν από τις πολιτικές μνήμης κάθε χώρας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ διαφόρων κατηγοριών θυμάτων είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορέσουν τελικά να ασκήσουν ενιαία επιρροή στη διαμόρφωση προγραμμάτων αποκατάστασης, γεγονός που αποτυπώνεται στις περιπτώσεις της Γαλλίας, της Ανατολικής Γερμανίας και της Ελβετίας. Τα παραδείγματα των κρατών αυτών είναι ενδεικτικά της δυναμικής που αναπτύχθηκε μεταξύ των μηχανισμών μνήμης και των ενεργειών για τη διεκδίκηση αποζημιώσεων. Τη μεταπολεμική περίοδο διαμορφώθηκε κάποιου είδους «ιεραρχία»

47 Regula Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», *Journal of Contemporary History*, 2006, 41, σ. 432. Μέχρι το 1970, η πλειονότητα των θυμάτων των ναζι παρέμενε απρόσωπη για το ευρύ κοινό, μια ανώνυμη μάζα χωρίς ατομικά γνωρίσματα και ιδιαιτερότητες. Στη συλλογική μνήμη συγχωνεύονταν τα άπορα θύματα του ναζισμού με άλλες ομάδες θυμάτων, όπως οι ανάπηροι πολέμου, οι χήρες του πολέμου και τα ορφανά. Επιπλέον, η σύνδεση των αποζημιώσεων με τις πολιτικές μνήμης συχνά αλλοίωνε την εμπειρία εκείνων που είχαν επιβιώσει. Με σκοπό την αποφυγή κυβερνητικής ευθύνης, ο επίσημος λόγος σφετερίστηκε και παραμόρφωσε τις αναμνήσεις τους, παράγοντας «ιδανικές αφηγήσεις». Για πολλούς εξ αυτών ήταν δύσκολο να ζήσουν με το πρότυπο του θύματος του ναζισμού, γιατί η πολιτική μνήμη υπαγόρευε ως αδιαμφισβήτητη αξία το υπόδειγμα του αντιφασίστα ήρωα. Μόνο με το πέρασμα του χρόνου, όταν οι αναμνήσεις άρχισαν να αναδεικνύουν τον τρόπο των ναζιστικών στρατοπέδων και η ιατρική έρευνα συνέδεσε σειρά σωματικών και διανοητικών / ψυχικών παθολογιών με το τραύμα, άλλαξαν αυτές οι νοοτροπίες, ανοίγοντας τον δρόμο στη συνειδητοποίηση ότι για την αποκατάσταση των θυμάτων, πέρα από τη διανομή επανορθωτικών κεφαλαίων, ήταν απαραίτητη η αναγνώριση του πόνου που υπέστησαν τα θύματα, πόνο που η ίδια η φύση του εγκλήματος καθιστούσε αδύνατη τη διαχείρισή του. Η θυματοποίηση αντικατόπτριζε την απανθρωπιά και την ωμότητα των ναζιστικών εγκλημάτων και έθετε ως ηθικό ζήτημα την ανάδειξη των αναμνήσεων των επιζήσαντων, ανάγοντάς τες σε αντικείμενο ιστορικού και δημοσίου ενδιαφέροντος. Ύστερα από λίγα χρόνια η Ο.Δ.Γ. αναγνώρισε την υποχρέωσή της να καλύψει ηθικά και οικονομικά μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, παρέχοντάς τους ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σύνταξη, ειδικά οικονομικά βοηθήματα για ανικανότητα / ασθένεια / διανοητικές και ψυχικές διαταραχές / αδυναμία συνέχισης σπουδών και δημιουργώντας ένα ειδικό και διακριτό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας.

48 Ο δικηγόρος Kurt Grossmann –ο οποίος επέζησε από τις διώξεις των ναζί το 1933 και αργότερα εξελίχθηκε σε νομικό σύμβουλο των μεγαλύτερων εβραϊκών οργανισμών και σε διαμορφωτή της εβραϊκής πολιτικής για την αποκατάσταση των θυμάτων– δήλωσε το 1967 πως μέσω της «Wiedergutmachung» (ο όρος δηλώνει την υλική και ηθική επανόρθωση) οι επιζήσαντες ανέκτησαν την πίστη τους στη Δικαιοσύνη, επομένως και στην Ηθική. Ο Walter Schwiz –επίσης δικηγόρος, από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της νομοθεσίας των αποζημιώσεων– δήλωσε το 1986 ότι οι Γερμανοί πολίτες πρέπει να είναι υπερήφανοι για την τακτική αποζημιώσεων που υιοθέτησε η χώρα τους. Και ο Jeffrey Herf, ο οποίος σε γενικές γραμμές επέκρινε την επείκεια που επέδειξε η Γερμανία στους ναζί, χαρακτήρισε «εντυπωσιακή προσπάθεια» αυτές τις ενέργειες για αποκατάσταση.

49 Christian Pross, *Paying for the Past. The Struggle over Reparations for Surviving Victims of the Nazi Terror*, μετάφραση Belinda Cooper, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998, όπως αναφέρεται στο R. Ludi, «The Vectors of Postwar Victim Reparations: Relief, Redress and Memory Politics», ό.π., σ. 435-436.

στη θυματοποίηση και τα θύματα των ναζί διασπάστηκαν στην προσπάθειά τους για δημόσια ορατότητα και ιστορική αναγνώριση. Οι αντιστασιακοί είχαν διαμορφώσει το «σύνδρομο του εθνικού μάρτυρα». Η έμφαση στο «σύνδρομο του μάρτυρα» μετέτρεψε τις οικονομικές αποζημιώσεις σε επιβεβαίωση πατριωτικής πίστης, ακυρώνοντας τα δεινά που υπέστησαν άλλες ομάδες του πληθυσμού, και ιδίως οι Εβραίοι. Η δεκαετία του 1980 σηματοδότησε τη μάχη των αποζημιώσεων για τα «λησμονημένα θύματα»: τσιγγάνους, ομοφυλόφιλους, λιποτάκτες της Βέρμαχτ, θύματα υποχρεωτικής στείρωσης, άτομα που υποχρεώθηκαν σε καταναγκαστική εργασία. Αυτά τα θύματα αναδύθηκαν στη συλλογική μνήμη εξαιτίας της αλλαγής νοοτροπίας που επικράτησε μετά τον Μάη του 1968, της οικονομικής ευημερίας και της πολιτικής σταθερότητας που έδινε την αίσθηση στην Ο.Δ.Γ. πως θα μπορούσε να καταβάλει αποζημιώσεις και, τέλος, της πρόθεσης για άσκηση κριτικής στην κυβέρνηση Κολ, ο οποίος είχε αναλάβει την ηγεσία του κράτους το 1982 και διακρινόταν για τη συντηρητική αντιμετώπιση θεμάτων που άπτονταν της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας.⁵⁰ Αξίζει να επισημανθεί πως, ενώ αρκετά θύματα των ναζί σε 11 κράτη της Δύσης είχαν αποζημιωθεί, εκατομμύρια θύματα από τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ δεν είχαν λάβει κανενός είδους αποζημίωση, καθώς λόγω του Ψυχρού Πολέμου είχαν εξαιρεθεί από τη σχετική μέριμνα της Ο.Δ.Γ.⁵¹

4. Ελληνικές απαιτήσεις αποζημιώσεων για τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού

Το διεθνές δίκαιο χαρακτηρίζει ορισμένα εγκλήματα διεθνή, δηλαδή προβλεπόμενα και τιμωρούμενα από το διεθνές ποινικό δίκαιο. Αυτές οι διατάξεις έχουν κωδικοποιηθεί στον Χάρτη του Δικαστηρίου της Νυρεμβέργης και χαρακτηρίζουν τις αξιόποινες δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια πολέμου.⁵² Οι κατηγορίες στις οποίες διακρίνονται τα εγκλήματα αυτά είναι τρεις: 1. Εγκλήματα κατά της ειρήνης. 2. Εγκλήματα πολέμου. 3. Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

50 Constantin Goschler, «Disputed Victims: The West German Discourse on Restitution for the Victims of Nazism», στο M. Ber, B. Schaefer (επιμ.), *Historical Justice in International Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past*, ό.π., σ. 105.

51 Για να λάβει αποζημίωση το θύμα, έπρεπε να αποδείξει ότι η δίωξή του είχε φυλετικά, πολιτικά ή θρησκευτικά αίτια, προϋπόθεση που επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες, συχνά όχι προς όφελος του διεκδικητή. Η έγκριση των αιτήσεων απαιτούσε σχετικές βεβαιώσεις από γιατρούς, ψυχολόγους, νομικούς. Οι ορατές αδυναμίες στη γραφειοκρατική διαδικασία των αποζημιώσεων προκάλεσαν πολλές διαμαρτυρίες. Επιπλέον, το ζήτημα της αποζημίωσης θυμάτων εντασσόταν στις εθνικές πολιτικές μνήμης. Η αυξανόμενη δυσανεξία ανέδειξε νέες διαστάσεις και προοπτικές του θέματος. Η παγκοσμιοποίηση της μνήμης του Ολοκαυτώματος, στην οποία συνέβαλαν και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι διεθνείς οργανισμοί και η πολιτιστική βιομηχανία, βοήθησε ως προς την ευαισθητοποίηση τόσο για τις συναισθηματικές όσο και για τις υλικές ανάγκες των θυμάτων. Η υπεράσπιση των δικαιωμάτων των επιζήσαντων στη δεκαετία του 1980 σηματοδότησε την αναμόχλευση του ναζιστικού παρελθόντος και μέρος των κομμάτων της Αριστεράς αντιπαράτέθηκε στις νεοσυντηρητικές πολιτικές μνήμης που σχετικοποιούσαν το Ολοκαύτωμα, εξομάλυναν το γερμανικό παρελθόν και προσπαθούσαν να μειώσουν τη σημασία των ναζιστικών εγκλημάτων στη διαμόρφωση της γερμανικής εθνικής ταυτότητας. Στη δεκαετία του 1990 η έννοια της αποζημίωσης αποδεσμεύεται αισθητά από τη διεκδίκηση της επιστροφής περιουσιών που διηρπάγησαν ή αποκτήθηκαν παρανόμως ή αδικώς και συνδέεται περισσότερο με την ηθική αποκατάσταση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Η πιο πρόσφατη «εκστρατεία» για αποζημιώσεις εστίαζε λιγότερο στη διεκδίκηση οικονομικών απολαβών και περισσότερο στην αλαζονεία με την οποία τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες και κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν τους επιβίωσαντες, αρνούμενες με επιμονή τις νόμιμες διεκδικήσεις τους και, κατά συνέπεια, προσβάλλοντας την αξιοπρέπειά τους. Για να εξασφαλίσουν κάποιες απολαβές, οι επιβίωσαντες έγιναν υποχείρια μιας αχαλίνωτης γραφειοκρατίας, η οποία ρύθμιζε το παρελθόν τους με βάση τις εκάστοτε ισχύουσες πολιτικές μνήμης και τις παραμορφώσεις που αυτές εμπεριείχαν.

52 Πάννης Σταμούλης, «Εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας κολαζόμενα από το Διεθνές Δίκαιο», στο Μανώλης Γλέζος (υπεύθυνος έκδοσης), *Η Μαύρη Βίβλος της Κατοχής*, Εθνικό Συμβούλιο για τη Διεκδίκηση των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα, Αθήνα 2006 (2η), σ. 23.

Σ' έναν επιστημονικό διάλογο για τις σχέσεις δικαιοσύνης και πολιτικής, καθώς και για τους σχετικούς χειρισμούς στην ελληνική πραγματικότητα μοιάζει κοινός τόπος η διαπίστωση ότι από τη γερμανική κατοχή στην Ελλάδα έχουν παραμείνει σε εκκρεμότητα πολλά ζητήματα εφαρμογής ιστορικής δικαιοσύνης. Όσον αφορά τη γερμανική κατοχή της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως α) εγκλήματα κατά της ειρήνης χαρακτηρίζονται ο σχεδιασμός, η προπαρασκευή και η εκτέλεση επιθετικού πολέμου, β) εγκλήματα πολέμου χαρακτηρίζονται ο φόνος, η κακή μεταχείριση, η μεταγωγή στο εξωτερικό αστικού πληθυσμού κατεχόμενης χώρας, τα έξοδα κατοχής, το κατοχικό δάνειο, το σύνολο των ζημιών που προκλήθηκαν σε δημόσια έργα και εγκαταστάσεις, και, τέλος, το σύνολο των ζημιών που προξενήθηκαν σε ιδιωτικές περιουσίες και σε πρόσωπα τα οποία υπήρξαν θύματα ομαδικών εκτελέσεων, και γ) «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας χαρακτηρίζονται ο φόνος, η εξόντωση, ο εξανδραποδισμός, οι απάνθρωπες πράξεις που στρέφονται κατά του αστικού πληθυσμού ή οι διώξεις που γίνονται για πολιτικούς, θρησκευτικούς, φυλετικούς λόγους, όταν τέτοιες πράξεις και διώξεις λαμβάνουν χώρα σε εκτέλεση και συνάφεια προς οποιοδήποτε έγκλημα κατά της ειρήνης ή έγκλημα πολέμου».⁵³

Η Ο.Δ.Γ. έχει αποδείξει πολλές φορές ότι, προκειμένου να εμποδίσει την επίδοση αποζημιώσεων, προσφεύγει ενώπιον Ανωτέρων και Ανωτάτων Δικαστηρίων έως και του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης με κύριο ζήτημα εξέτασης την εφαρμογή ή μη της ετεροδικίας,⁵⁴ διεκδικώντας την ασυλία του κράτους έναντι αξιώσεων ιδιωτών για αδικήματα που διέπραξαν κρατικά όργανα, π.χ., ο γερμανικός στρατός κατοχής στην περίπτωση της Σφαγής του Διστόμου.

Πρόσφατα το ελληνικό κράτος, μέσω της Έκθεσης της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής (2016) για τη διεκδίκηση των γερμανικών οφειλών, προσδιόρισε τις ελληνικές αξιώσεις. Σε νομικό επίπεδο, από την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα, απορρέουν οι ακόλουθες υποχρεώσεις του γερμανικού κράτους προς το ελληνικό: α) Οφειλές προς το Δημόσιο, δηλαδή επανορθώσεις, εξόφληση αναγκαστικού κατοχικού δανείου και επιστροφή αρχαιολογικών θησαυρών. Πρόκειται συγκεκριμένα για επανορθώσεις ζημιών στον υλικό και τεχνικό πλούτο, στις υποδομές και στον εξοπλισμό της χώρας από τον

53 Η διάκριση μεταξύ των εγκλημάτων πολέμου και των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας είναι συχνά προβληματική, όπως εκτιμά ο δικαστής Γεώργιος Μίντσης. Σύμφωνα με την απόφαση της γαλλικής δικαιοσύνης για την πολύκροτη υπόθεση του Klaus Barbie, αξιωματικού της Γκεστάπο γνωστού με το παρωνύμιο «Χασάπης της Λυών», «[...] οι διώξεις αμάχων που διαπράττονται σε εφαρμογή μιας διακηρυγμένης κρατικής πολιτικής και για λόγους φυλετικούς, θρησκευτικούς ή πολιτικούς είναι τέτοιας φύσεως ώστε να συνιστούν έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. [...] Από την άλλη μεριά, το έγκλημα πολέμου –ακόμα και εάν διαπράττεται με τις ίδιες μεθόδους– χαρακτηρίζεται, σε αντίθεση προς το έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, από το γεγονός ότι συντελεί στη διεξαγωγή του πολέμου». Πλέον, με αυτή την απόφασή του, το γαλλικό δικαστήριο κατέταξε τα εγκλήματα που διέπραξαν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής σε βάρος μελών της γαλλικής Αντίστασης (για παράδειγμα, αντίποινα) ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και όχι απλώς ως εγκλήματα πολέμου. International Law Reports (ILR), Δελτίο Διεθνούς Δικαίου, Cambridge University Press, τόμ. 78 (1988), σ. 124-148, όπως αναφέρεται στο Γεώργιος Ι. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση. Η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα. Οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το Διεθνές Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα. Αθήνα / Κομοτηνή 1998, σ. 75-76.

54 Σύμφωνα με την αρχή της ετεροδικίας, αποκλείεται το δικαίωμα ιδιωτών να εγείρουν αγωγή ενώπιον των δικαστηρίων ενός κράτους κατά άλλου κράτους. Βλ. σχετικά στο βιβλίο Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, ό.π., ειδικά το κεφάλαιο «Το ζήτημα των ελληνικών απαιτήσεων αποζημίωσης».

στρατό κατοχής. β) Αποζημίωση για την καταλήστευση του εθνικού πλούτου, που οδήγησε την ελληνική οικονομία σε κατάρρευση και ώθησε την κατοχική ελληνική κυβέρνηση να ζητήσει κάποιο είδος διακανονισμού, το επιλεγόμενο «κατοχικό αναγκαστικό δάνειο».⁵⁵ γ) Οφειλές προς ιδιώτες. Πρόκειται για οφειλές από: i) κατασχέσεις (οχημάτων, πλωτών μέσων, υποζυγίων κ.λπ.), ii) επιτάξεις (κτιρίων, οικιών), iii) κλοπές (τροφίμων, ζώων), iv) πρόκληση θανάτων. Στην Ελλάδα η διεκδίκηση αποζημιώσεων από ιδιώτες, σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο, στηρίχθηκε σε κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και σε ευρωπαϊκές ή παγκόσμιες συμβάσεις. Σημαντικό είναι το πλαίσιο των διατάξεων που αφορούν το ανθρωπιστικό δίκαιο (κλάδο του *jus in bello* – δικαίου κατά τη διάρκεια εχθροπραξιών), το οποίο έχει ως αντικείμενό του την προστασία των ανθρώπων από τις συνέπειες του πολέμου.⁵⁶

Το κείμενο έχει την πρόθεση να υπογραμμίσει αφενός το χάσμα μεταξύ της *de jure* («κατά τον νόμο») και της *de facto* («στην πραγματικότητα») απονομής δικαιοσύνης και αφετέρου την αναγκαιότητα νομικής πίεσης για την άρση του γερμανικού επιχειρήματος περί ετεροδικίας. Η Ελλάδα υπέστη τις συνέπειες που υπάγονται και στους τρεις τύπους των προαναφερθέντων εγκλημάτων. Τα σχέδια των Γερμανών για τον διαμελισμό της χώρας σηματοδοτούσαν ούτως ή άλλως την πρόθεση αφανισμού της.⁵⁷ Ό,τι προέκυψε ως συνέπεια αυτού του επιθετικού πολέμου στοιχειοθετεί νόμιμη αιτία διεκδίκησης των οφειλόμενων αποζημιώσεων. Επομένως, είναι βάσιμος ισχυρισμός ότι τα έξοδα κατοχής, το κατοχικό δάνειο, οι ζημιές που προκλήθηκαν σε δημόσια έργα και εγκαταστάσεις, οι φθορές που έγιναν σε ιδιωτικές περιουσίες αποτελούν εγκλήματα πολέμου. Οι ομαδικές εκτελέσεις, όμως, που είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατο χιλιάδων ατόμων, συνιστούν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Η μελέτη και η ερμηνεία της IV Σύμβασης και του Κανονισμού της Χάγης οδηγούν στην αποδοχή ατομικών αξιώσεων των ζημιωθέντων.⁵⁸ Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 23 του Κανονισμού της Χάγης απαριθμεί τι απαγορεύεται στα εμπόλεμα μέρη. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τα εξής: η χρήση δηλητηρίων (23α), η με δόλο δολοφονία (23β), η θανάτωση μη δυναμένου να αμυνθεί εχθρού (23γ). Η διάταξη του ίδιου άρθρου ρυθμίζει τον αποκλεισμό της αγωγιμότητας των αξιώσεων του αντιπάλου.⁵⁹ Ήδη αυτή η απαρίθμηση δείχνει τον στενό σύνδεσμο ανάμεσα στις

55 Με τον όρο «κατοχικό δάνειο» επικράτησε να ορίζεται το ζήτημα της εν γένει χρηματοδότησης των κατοχικών δυνάμεων και το ειδικότερο ζήτημα των διακριτών πιστώσεων προς τις κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Ιταλίας μέσω καταβολών σε δραχμές από την Τράπεζα της Ελλάδος κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Βλ. Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη διεκδίκηση των γερμανικών οφειλών, Περίοδος ΙΖ' - Σύνοδος Α', Προεδρία Νικολάου Βούτση, Αθήνα 2016, σ. 27-28.

56 Γ. Ι. Μίντσης, *Εγκλήματα πολέμου και αποζημίωση*, ό.π., σ. 64.

57 Ο διαμελισμός του ελληνικού κράτους πραγματοποιήθηκε με τη μεταβίβαση α) στη Βουλγαρία, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, β) στην Ιταλία, των Ιονίων Νήσων, των Κυκλάδων, της Σάμου, καθώς και με την προσάρτηση της Θεσπρωτίας στο καθεστώς που είχαν δημιουργήσει οι Ιταλοί στην Αλβανία, γ) στη Γερμανία, της Αθήνας και του Πειραιά, της Κεντρικής Μακεδονίας (συμπεριλαμβανομένης της Θεσσαλονίκης), του μεγαλύτερου τμήματος της Κρήτης, ορισμένων νησιών του Αιγαίου και μιας συνοριακής με την Τουρκία λωρίδας στον Έβρο.

58 Όπως παρατίθεται στην Ατομική Προσφυγή Σφουντούρης και λοιποί κατά Γερμανίας, No. 24120/06 Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Συμβούλιο της Ευρώπης (Individual Beschwerde Sfountouris u.a. v. Deutschland, Europäischer Gerichtshof für Menschenrechte, Europarat, 10.10.2009, μετάφραση Αλέξανδρος Νικολούζος. Βλ. σχετικά Ζ. Παπανδρέου, ό.π., σ. 331.

59 Ο όρος «αγωγιμότητα των αξιώσεων του αντιπάλου» συνεπάγεται πως δεν μπορεί κάποιος να καταφύγει στα δικαστήρια ζητώντας αποζημίωση για πράξεις που τον ζημίωσαν, ακόμα και εάν υπό κανονικές συνθήκες το δικαίωτάι, με το σκεπτικό ότι τα δικαστήρια δεν εξουσιοδοτούνται να ασχοληθούν με αξιώσεις που αφορούν

απαγορεύσεις που αποσκοπούν στην άμεση φυσική προστασία του πληθυσμού και στην απαγόρευση της παρεμπόδισης των πρωτογενών και δευτερογενών αξιώσεων που γεννώνται από τις παραβιάσεις του δικαίου κατά τη διάρκεια εχθροπραξιών. Το άρθρο (23η) ορίζει επίσης ότι: σε περίπτωση ύπουλης θανάτωσης, από εμπόλεμο μέρος, του πληθυσμού του αντίπαλου κράτους, οι πολίτες του δεν επιτρέπεται να στερηθούν τις αξιώσεις τους για αποζημίωση και την απαιτούμενη πρόσβαση στη Δικαιοσύνη.⁶⁰ Η πρόσβαση αυτή κατοχυρώνεται ρητώς.⁶¹ Το εμπόλεμο μέρος δεν μπορεί να ματαιώσει απαιτήσεις αποζημίωσης των ζημιωμένων για παραβάσεις του Κανονισμού της Χάγης και υποχρεούται να εγγυηθεί την ύπαρξη δικαστικής οδού για την άσκησή τους.⁶²

Ειδικότερα, αναφορικά με τον υπολογισμό των απαιτήσεων της Ελλάδας έναντι της Γερμανίας, τα μέλη της Ειδικής Επιτροπής του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους (ΓΛΚ) κατέληξαν σε δύο μορφές προσδιορισμού.⁶³ Βάσει της Συνδιάσκεψης των Παρισίων, οι συνολικές απαιτήσεις ανέρχονται σε 6.741.070.692 δολάρια ΗΠΑ του 1938. Οι απαιτήσεις προσδιορίζονται με έτος έναρξης το 1946 και στις 31.12.2014 το ποσό υπολογιζόταν σε 309.498.827.179,51 ευρώ.

Αυτός ο προσδιορισμός δεν περιλαμβάνει τις απαιτήσεις: α. για αποζημιώσεις από την απώλεια ανθρωπίνων ζωνών ή λόγω αναπηριών κ.λπ., β. για αποζημιώσεις από τη βύθιση εμπορικών πλοίων, γ. για αποζημιώσεις από την αφαίρεση χρυσού, δ. για αποζημιώσεις από τη διαρπαγή χρυσού ιδιωτών, ε. έναντι της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, στ. από αποζημιώσεις που εδόθησαν σε Γερμανούς υπηκόους, ζ. από το κατοχικό δάνειο, η. για καταστροφή ιδιωτικών περιουσιών, θ. από αφαιρεθέντα καπνά.

Ωστόσο, βάσει του αρχειακού υλικού, η Επιτροπή του ΓΛΚ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στις 31.12.2014 η συνολική απαίτηση της Ελλάδας έναντι της

ζημίες από έναν πόλεμο.

60 Αυτή η διάταξη συμπεριελήφθη κατά την Ειρηνευτική Σύνοδο της Χάγης του 1907 κατόπιν ρητής απαίτησης του Γερμανού απεσταλμένου, στρατηγού von Gündell, και είχε σκοπό να εμποδίσει την αναστολή ατομικών αξιώσεων εκ μέρους του αντιπάλου ή την κήρυξή τους, ως μη αγωγίμων από τα δικαστήρια του αντίπαλου κράτους. Ενδεχομένως, ο Γερμανός αυτοκράτορας να ήθελε να πιέσει με τη σχετική νομοθεσία τους Γάλλους και τους Άγγλους, με τους οποίους είχε διαμάχες στις αποικίες σε ζητήματα αποζημιώσεων.

61 Εναντίον αυτής της ερμηνείας δεν συνηγορεί η ένσταση που προβάλλει το γερμανικό κράτος, σύμφωνα με την οποία το διεθνές δίκαιο ήταν δομημένο αποκλειστικά ως δίκαιο μεταξύ των κρατών. Η IV Σύμβαση της Χάγης θεωρείται σε όλη τη διεθνή νομολογία και βιβλιογραφία ως κωδικοποίηση του τότε ισχύοντος διεθνούς δικαίου. Οι συζητήσεις και οι διαπραγματεύσεις για τη Σύμβαση ήταν, επομένως, έκφραση του εθιμικού διεθνούς δικαίου της εποχής. Το κείμενο της Σύμβασης εξέφραζε την τότε γενική συναίνεση να μην παρέχεται προστασία στο άτομο μόνο μέσω της μεσολάβησης του κράτους του, αλλά άμεσα και στο ίδιο. Για αυτόν τον λόγο δεν ήταν απαραίτητο στο κείμενο της Σύμβασης να αναφέρεται ότι ελάμβανε χώρα μια επαναστατική αλλαγή στο διεθνές δίκαιο. Ακριβώς το αντίθετο. Αν η Σύμβαση της Χάγης ήθελε να περιορίσει την τότε ισχύουσα –σύμφωνα με τις εξελίξεις του διεθνούς δικαίου– προστασία του ατόμου, θα έπρεπε να το είχε εκφράσει ρητώς στο κείμενο. Βλ. σχετικά Ζ. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 332.

62 Κάθε αντίθετη ερμηνεία θα καθιστούσε το άρθρο 23 κενό περιεχομένου και τελείως περιττό. Τα γερμανικά δικαστήρια έχουν αναγνωρίσει, εξάλλου, εδώ και πολύ καιρό το άρθρο 3 της IV Σύμβασης της Χάγης ως νόμιμη βάση ατομικών αξιώσεων. Σε αυτή την απόφαση επιβεβαιώνεται η αξίωση αποζημίωσης υπέρ ατόμων βάσει του διεθνούς δικαίου. Το ερώτημα αν το άρθρο 3 μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως νόμιμη βάση αξίωσης θεωρείται αυτονόητο και επιβεβαιώνεται με παραπομπές στην τότε θεωρία του διεθνούς δικαίου. Έτσι αναγνωρίστηκε σε Γερμανό υπήκοο αξίωση εναντίον της τότε κατοχικής δύναμης (Εφετείο Μύνστερ, 9.4.1952). Βλ. σχετικά Ζ. Παπανδρέου, *ό.π.*, σ. 333.

63 Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη διεκδίκηση των γερμανικών οφειλών, Περίοδος ΙΖ' – Σύνοδος Α', *ό.π.*, σ. 41-64.

Γερμανίας ανερχόταν σε 269.547.005.854 ευρώ.

Εύλογα αναδύονται τα ερωτήματα: Συζητήθηκαν στη συνέχεια, τεκμηριώθηκαν επιστημονικά τα ποσά των ελληνικών αξιώσεων όπως αυτά διατυπώθηκαν στην Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής; Με ποια στρατηγική η πατρίδα μας μάχεται για δικαίωση σε έναν αγώνα ο οποίος συσχετίζει την ιστορική αλήθεια και την ιστορική δικαιοσύνη με όρους αποζημίωσης; Πράγματι, είναι απαραίτητα τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, και με την ίδια λογική είναι απαραίτητα και τα δικαιώματα διεκδίκησης αποζημιώσεων, αλλά στην περίπτωση των ατομικών προσφυγών ποιος θα διεκδικεί όταν αποδημήσουν οι επιζώντες; Στις 17 Απριλίου 2019 υπήρξε απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής των Ελλήνων με την οποία κλήθηκε η ελληνική κυβέρνηση να προβεί σε όλες τις ενδεδειγμένες, ιδίως τις διπλωματικές και νομικές, ενέργειες για τη διεκδίκηση των οφειλών και την πλήρη ικανοποίηση όλων των αξιώσεων του ελληνικού κράτους από τον Α' και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το γερμανικό κράτος όμως κωφεύει. Το ελληνικό κράτος πότε θα αναλάβει την ευθύνη μιας καίριας πολιτικής στρατηγικής; Σε λιγότερο από 20 χρόνια συμπληρώνεται η εκατονταετία και νομικά η διεκδίκηση θα καταστεί ακόμη πιο δύσκολη, αν όχι αδύνατη.⁶⁴

5. Διμερείς σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας και διαστάσεις «επανορθωτικής δικαιοσύνης»

Η έννοια της «επανορθωτικής δικαιοσύνης» ως αντίπαλου δέους στον παροντισμό και στο καθήκον μνήμης –με τρόπο τέτοιο που να επικεντρώνεται στην επούλωση των ιστορικών τραυμάτων– επιβάλλεται να συμπεριλάβει δράσεις – εκδόσεις – προγράμματα, τα οποία επιστημονικά ή καλλιτεχνικά συνδέονται με τις διμερείς σχέσεις Ελλάδας – Γερμανίας και αφυπνίζουν, ειδικά στη Γερμανία, τη συνείδηση για τα ναζιστικά εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα.

Το αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG), διαφυλάσσοντας την τραυματική μνήμη για τη γερμανική κατοχή Ελλήνων και Ελληνίδων πληροφορητών, διαθέτει 93 συνεντεύξεις διαθέσιμες για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Οι μάρτυρες παρουσιάζουν τις πολλαπλές όψεις της επίδικης περιόδου. Αφηγούνται την εμπειρία τους από την περίοδο, αλλά και τις όψεις της ζωής τους μετά το 1945. Οι αφηγήσεις επικεντρώνονται στους διωγμούς, στις σφαγές που έλαβαν χώρα στα «μαρτυρικά χωριά και πόλεις», στις εκτοπίσεις στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, καθώς και στην εμπειρία της Αντίστασης και της καθημερινότητας στις πόλεις. Οι συνεντεύξεις είναι προσβάσιμες σε μια διαδικτυακή πύλη, συνοδευόμενες από λέξεις-κλειδιά, ιστορικές πληροφορίες, φωτογραφίες, βιογραφικά, περιλήψεις και επιπρόσθετο υλικό. Οι ίδιες οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και μεταφράστηκαν στα γερμανικά, τα κείμενα είναι επίσης

64 Βλ. Δημήτρης Κούρτης, «Εγκλήματα Θηριωδίας και μεταβατική δικαιοσύνη. Η περίπτωση της μεταπολεμικής Ελλάδας», διαδικτυακή εκδήλωση με θέμα «Η Θεσσαλονίκη στο ζυγό της σβάστικα. 80 χρόνια μετά: μνήμη, διεκδίκηση, δικαίωση», διοργάνωση: Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Μακεδονίας 1940-1974, 10/4/2021, www.facebook.com/profile.php?id=100082727329212, ανάκτηση 26/8/2022.

διαθέσιμα στους χρήστες, με την προϋπόθεση αυτοί να εγγραφούν στο σύστημα, για λόγους προστασίας και ελέγχου των προσωπικών δεδομένων. Διαφορετικοί τρόποι αναζήτησης διευκολύνουν τους χρήστες να κατευθύνονται σε συγκεκριμένα σημεία των συνεντεύξεων. Το υλικό διατίθεται για ερευνητικούς, εκπαιδευτικούς και επιμορφωτικούς σκοπούς σε πανεπιστημιακά ιδρύματα και σχολεία στην Ελλάδα, στη Γερμανία και διεθνώς, προκειμένου να δημιουργηθεί διάλογος μεταξύ των λαών των δύο χωρών, κυρίως βέβαια της νεολαίας.

Στην ιστοσελίδα του Προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG), έχει αναρτηθεί η ταινία «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» σε σκηνοθεσία Χρυσάνθου Κωνσταντινίδη και ιστορική επιμέλεια Χάρη Αθανασιάδη. Οι μνήμες όπως έχουν αντληθεί από τις προφορικές μαρτυρίες ανδρών και γυναικών που βίωσαν την Κατοχή ως παιδιά και έφηβοι, και σε συνδυασμό με την εύστοχη αξιοποίηση αρχειακού υλικού και ιστορικών πληροφοριών, έχουν ως αποτέλεσμα μια σημαντική και πολυδιάστατη κινηματογραφική αφήγηση για τα αποτρόπαια γεγονότα της γερμανικής κατοχής.

Επίσης, στον ίδιο ψηφιακό τόπο και ειδικότερα στην Ενότητα «Κατοχή», υπάρχει το κείμενο με τον τίτλο «Αποζημιώσεις» με το οποίο επισημαίνεται ότι σημαντικό σκέλος της ηθικής αποκατάστασης των θυμάτων, εκτός από την αναγνώριση των δεινών που προκάλεσε η γερμανική κατοχή στην Ελλάδα, συνιστά και η καταβολή επανορθώσεων και αποζημιώσεων, καθώς και η απόδοση αφαιρεθέντων πολιτιστικών θησαυρών. Αντίστοιχα στην εκπαιδευτική πλατφόρμα MOG, οι θεματικές ενότητες έχουν ως άξονα την ιστορική γνώση και τη μνήμη με όρους ιστορικής δικαιοσύνης. Ειδικότερα, στην ενότητα «Αντίποινα και μαζικές σφαγές» υπάρχει υποενότητα με τον τίτλο *Αποζημιώσεις και ηθική αποκατάσταση των θυμάτων*. Στη Δραστηριότητα: Ελλάδα-Γερμανία: Θέσεις και στάσεις αναφορικά με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού και την ηθική αποκατάσταση των θυμάτων, στην οποία κύριος αφηγητής είναι ο Αργύρης Σφουντούρης, οι μαθητές/-τριες –μέσω εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων– επικεντρώνονται στην έννοια της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης. Διερευνούν, δηλαδή, το μέτρο μεταξύ της ηθικής δικαίωσης των θυμάτων, της αποκατάστασης για τις αποτρόπαιες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της παραδοχής – συγχώρησης σε επίπεδο κρατών, θεσμών και πολιτών.

Στο πλαίσιο της επισήμανσης ευρύτερων εκπαιδευτικών δράσεων που εντάσσονται στην εφαρμογή της «επανορθωτικής» δικαιοσύνης αλλά και στην προσπάθεια αποφόρτισης των παθών και των αντίπαλων οπτικών μέσω της θέασης μιας ειρηνικής ευρωπαϊκής προοπτικής, έχει ιδιαίτερη σημασία η αναφορά στην εκπαιδευτική συνεργασία του Λυκείου Διστόμου και της Γερμανικής Σχολής Αθηνών (Μαρούσι). Κάθε χρόνο οι μαθητές/-τριες των δύο σχολείων επεξεργάζονται ιστορικά και πολιτιστικά θέματα.⁶⁵ Τα τελευταία χρόνια ομάδες παιδιών των δύο σχολείων επισκέπτονται στο Βερολίνο ιστορικούς τόπους, μουσεία και πανεπιστήμια. Τα έξοδα των Ελλήνων μαθητών καλύπτει το Μορφωτικό Τμήμα της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα.⁶⁶

65 Υπεύθυνες καθηγήτριες είναι η Βάσω Καρανάσου από το Λύκειο Διστόμου και η Regina Wiesinger από τη Γερμανική Σχολή Αθηνών.

66 Επίσης, το Λύκειο Διστόμου και η Γερμανική Σχολή Αθηνών σε συνεργασία με το Ίδρυμα Φρίντριχ Έμπερτ (Friedrich Ebert) τον Ιούνιο του 2016 πραγματοποίησαν εκδήλωση με θέμα «Οι “άλλοι” Γερμανοί της ναζιστι-

Από τη συζήτηση δεν μπορούν να απουσιάσουν δράσεις⁶⁷ του Ταμείου του Μέλλοντος, οι οποίες έχουν σχεδιαστεί ώστε να συμβάλουν στην άρση «αγκυλώσεων» στον τρόπο που και οι δύο πλευρές –οι απόγονοι των θυμάτων και των θυτών, ιδίως οι δεύτεροι– καλούνται να αντιμετωπίσουν το τραυματικό παρελθόν. Οι συγκεκριμένες ενέργειες συνδέονται με την απόδοση συλλογικής ιστορικής δικαιοσύνης και μπορούν να αποτιμηθούν ως απόπειρες συμβολικής μεταμέλειας και έμπρακτης συγγνώμης που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά όσον αφορά την υποχρέωση της Ο.Δ.Γ. για επίδοση αποζημιώσεων που συνδέονται με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με απόψεις περί «νεοαποικιοκρατικών μεθοδεύσεων της Ο.Δ.Γ. μέσω του Ελληνογερμανικού Ταμείου για το Μέλλον και του Ελληνογερμανικού Ιδρύματος Νεολαίας, με στόχο την αποκάλυψη παραχάραξη της Ιστορίας και την υπονόμηση της διεκδίκησης των γερμανικών οφειλών».⁶⁸ Χωρίς επαρκή μέτρα επανόρθωσης και αποκατάστασης δεν μπορεί να υπάρξει επούλωση του τραύματος και συμφιλίωση. Ακόμη και στον καθορισμό της πολιτικής των αποζημιώσεων με βάση τη διεθνή ορολογία αποζημιώσεων, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα «5 R»: *Redress* (αποκατάσταση), *Restitution* (επανόρθωση), *Rehabilitation* (αναμόρφωση), *Restoration of Dignity* (αποκατάσταση της αξιοπρέπειας), *Reassurance of non – recurrence* (διασφάλιση της μη επανάληψης).⁶⁹ Ο Titus Milech, Γερμανός ψυχίατρος

κής κατοχής. Τα τάγματα ανεπιθυμητών της Βέρμαχτ στην Ελλάδα 1943-1944». Ομιλητές για αυτή τη σχετικά άγνωστη πτυχή της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα ήταν ο καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας Friedhelm Boll και ο ιστορικός Ιάσωνας Χανδρινός.

67 Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες δράσεις: η ανακαίνιση της Συναγωγής των Μοναστηριωτών στη Θεσσαλονίκη, η ταινία «Το φως πυκνώνει» της Λυδίας Κώνστα, η αναπαλαίωση κτιρίου στο Κομμένο και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, η εφαρμογή «Γερμανικά ίχνη στην Ελλάδα», το αρχείο μαρτυριών «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», το ντοκιμαντέρ του Χρύσανθου Κωνσταντινίδη «Το μπαλκόνι – Μνήμες Κατοχής», η έκθεση φωτογραφίας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, η έκδοση της βιογραφίας του Αργύρη Σφουντούρη από τον Πάτρικ Ζάιμπελ, «Θα μείνω για πάντα εκείνο το τετράχρονο αγόρι». *Η σφαγή του Διστόμου από τα Ες Ες και ο αγώνας του Αργύρη Σφουντούρη για δικαιοσύνη. Βιογραφία Αργύρη Σφουντούρη, μετάφραση Παναγιώτης Μούκας, Βεργίνα, Αθήνα 2017, το βιβλίο της Ζέτας Παπανδρέου, Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία. Δίστομο 1944-2018, ό.π.*

68 Βλ. Εθνικό Συμβούλιο Διεκδίκησης των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα «Αδιαλλαξία και παρέλκυση. Παλλαϊκός αγώνας για Δικαιοσύνη και Αποζημίωση!» στο *Hotdoc History*, αφιέρωμα «Δίστομο. Ανείπωτες ναζιστικές θηριωδίες. Οραντούρ, Λίντιτσε», Αρτέμις Ψαρομήλιγκος και Βασιλική Λάζου (επιμ.), τεύχ. 40, 10/6/2018. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η αναφορά που κατέθεσε ο βουλευτής Βασίλης Κεγκέρογλου στη Βουλή των Ελλήνων (3/6/2022) σχετικά με την υλοποίηση της ημερίδας «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση» (28/5/2022) σε συνδιοργάνωση του Freie Universität Berlin και του Εργαστηρίου Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Το θέμα της επερώτησης ήταν: «Διαμαρτυρία του Εθνικού Συμβουλίου Διεκδίκησης των οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα για τη διαδικτυακή ημερίδα του χρηματοδοτούμενου από το Υπουργείο Εξωτερικών [της Γερμανίας] MOG». Σε αυτήν δηλώθηκε ότι η ημερίδα συνδεόταν με «πρωτοβουλίες της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας οι οποίες υπηρετούν την προκλητικά αδιάλλακτη στάση του γερμανικού κράτους απέναντι στις νόμιμες, απαράγραπτες και ισχυρά τεκμηριωμένες ελληνικές αξιώσεις για τα ανείπωτα δεινά που υπέστη η χώρα μας και ο λαός της από το Γ΄ Ράιχ και τους φασίστες συμμάχους του».

69 Βοηθώντας τους επιζήσαντες να αντιληφθούν με σαφήνεια ότι η Πολιτεία έχει επίγνωση των αδικιών που υπέστησαν θύματα και επιζήσαντες, οικογένειες, κοινότητες, και γενικότερα το έθνος, αποκαθιστώντας την αξιοπρέπεια των θυμάτων, επιβεβαιώνοντας τις αξίες, τα συμφέροντα, τις φιλοδοξίες και τα δικαιώματα αυτών που έχουν υποφέρει, και ενδυναμώνοντας τη συλλογική ηθική ευθύνη για επούλωση του τραύματος και αναδόμηση του κράτους εν συνόλω, δίνεται στα θύματα βίαιων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων η δυνατότητα βαθύτερης επεξεργασίας των εμπειριών τους και προσέγγισης μιας υγιούς οδού «αναζήτησης της αλήθειας».

Στη Ν. Αφρική και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής η συμβολική, κυρίως, αποκατάσταση, που σχεδιάστηκε για να διευκολύνει την αποκατάσταση της αξιοπρέπειας των θυμάτων περιλαμβάνει: α) ατομικές μεσολαβήσεις: δήλωση θανάτου, έκδοση πιστοποιητικού θανάτου, εκταφή, ταφή, σχετικές τελετές, επιτύμβια στήλη και ταφόπετρα, διαγραφή ποινικών μητρώων, β) συλλογικές μεσολαβήσεις: μετονομασία οδών και κτιρίων,

της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, στο βιβλίο του⁷⁰ θίγει το ζήτημα της συλλογικής ενοχής του γερμανικού λαού για τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού, όπως επίσης την απουσία επιθυμίας εκ μέρους των συμπατριωτών του να εγκαταλείψουν σε ικανοποιητικό επίπεδο την τακτική της απώθησης, της συγκάλυψης, της αυτοθυματοποίησης και του συμψηφισμού των δεινών που επέφερε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Υποστηρίζει ότι υπάρχουν εν δυνάμει αρκετές επανορθωτικές πράξεις και υπεραμύνεται της εθελοντικής εργασίας νεαρών Γερμανών σε χώρες που έζησαν τις καταστροφικές συνέπειες του εθνικοσοσιαλισμού.⁷¹

Στις 28/4/2022 η γερμανική πρεσβεία απένειμε στον Αργύρη Σφουντούρη τον Σταυρό της Αξίας επί Ταινία του Τάγματος της Αξίας. Χρήζει ιδιαίτερης επισήμανσης η πρωτοβουλία της γερμανικής πρεσβείας στην Αθήνα για αυτήν την τιμητική εκδήλωση. Συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός κοινού ελληνογερμανικού τρόπου ανάγνωσης της τραυματικής μνήμης αλλά και της επίμαχης ιστορίας της περιόδου της Κατοχής. Ωστόσο, πόσα πρόσωπα έχει άραγε ο Ιανός; Την ημέρα της βράβευσης (28.4.2022), η Ο.Δ.Γ. προσέφυγε για δεύτερη φορά εναντίον της Ιταλίας στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης προκειμένου να εμποδίσει την έκδοση δικαστικών αποφάσεων κατάσχεσης περιουσιακών στοιχείων του γερμανικού δημοσίου στην Ιταλία.⁷² Αναπόφευκτα οδηγούμαστε στα λόγια του Σφουντούρη: «Το θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων είναι ένας βαρυσήμαντος διεθνής ηθικός κανόνας. [...] Νόημα των πολεμικών αποζημιώσεων ήταν και είναι εξαρχής να μπορέσουν να εμποδιστούν μακροπρόθεσμα και απόλυτα οι πολεμικές πρωτοβουλίες και ενέργειες των κρατών. [...] Αυτός είναι ο κύριος σκοπός της απαίτησης πολλών αποζημιώσεων, όπως ήδη εδώ και εκατό χρόνια καθορίζει το διεθνές δίκαιο».⁷³

Η πρόσφατη επίσκεψη της υπουργού Εξωτερικών της Γερμανίας Αναλένα Μπέρμποκ στην Αθήνα και την Άγκυρα (Ιούλιος 2022) έδωσε την αφορμή για ενδιαφέρουσες δηλώσεις. Η υπουργός επισήμανε τη σημασία της μνήμης για τα επίμαχα ζητήματα της Κατοχής. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι «πολλοί Γερμανοί

ανέγερση μνημείων, αρμόζουσες πολιτιστικές τελετές και γ) εθνικές μεσολαβήσεις: μετονομασία δημοσίων κτιρίων και οδών, ανέγερση μνημείων, καθιέρωση Ημέρας Μνήμης. Christopher Colvin, «Overview of the Reparations Program in South Africa», στο Pablo de Greiff (επιμ.), *The Handbook of Reparations*, Oxford University Press, Οξφόρδη – Νέα Υόρκη 2006, σ. 191-195.

70 Titus Milech, *Ο τόπος του εγκλήματος. Γερμανία, η ανοίκεια πατρίδα*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2013. Επίσης, βλ. σχετικά «Η έννοια της “επανορθωτικής δικαιοσύνης” στη ζωή και στο έργο των Αργύρη Σφουντούρη και Titus Milech», σ. 420-450, στο Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, ό.π.

71 Ο συγγραφέας οραματίζεται τη Γερμανία να προτείνει νέοι άνθρωποι, ακόμα και πρώην στρατιώτες, να πηγαίνουν με τον κατάλληλο τεχνικό εξοπλισμό σε ρωσικά χωριά που ήταν υπό γερμανική κατοχή και να βοηθούν ώστε να αποκατασταθούν καταστροφές που υφίστανται ακόμη στα μέρη αυτά. Παρόμοιες ενέργειες μπορούν να οργανωθούν και σε άλλες δυτικές χώρες, όπως η Ολλανδία, η Γαλλία, η τέως Γιουγκοσλαβία, η Ελλάδα. Τέτοιες δράσεις, κατά τη γνώμη του, θα αποδεικνυαν ότι η πλειονότητα των Γερμανών διαφωνεί εμπράκτως με τα εγκλήματα του εθνικοσοσιαλισμού, με τις πολιτικές βίας και τον πόλεμο. Ισχυρίζεται σθεναρά ότι έχει σημασία να μην ξεχνάμε τι υποκρίνονταν πως δεν αντιλαμβάνονταν οι Γερμανοί, όταν στο τέλος του 1938 σχεδόν το 90% του γερμανικού πληθυσμού συμφωνούσε με την πολιτική του Χίτλερ.

72 Το 2022 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, προκειμένου –για δεύτερη φορά μετά το 2008– να εμποδίσει την έκδοση δικαστικών αποφάσεων κατάσχεσης περιουσιακών στοιχείων του γερμανικού δημοσίου στην Ιταλία, ώστε να αποζημιωθούν οι συγγενείς των θυμάτων των ναζιστικών θηριωδιών στο Δίστομο, προσέφυγε εναντίον της στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης.

73 Αργύρης Σφουντούρης, «Πρόλογος» στο βιβλίο της Ζέτας Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, ό.π., σ. 15.

γνωρίζουν πολύ καλά την Ελλάδα ως προορισμό διακοπών. Πολλοί λίγοι γνωρίζουν, ωστόσο, το μέγεθος της ενοχής που πρέπει να έχει η Γερμανία απέναντι στην Ελλάδα με τις θηριωδίες που διέπραξε ο στρατός κατοχής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η διατήρηση της μνήμης ζωντανής είναι σημαντική για μένα, διότι είναι η προϋπόθεση για ένα καλό, κοινό μέλλον». ⁷⁴ Ο υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας Νίκος Δένδιας στη συνάντησή του με την Α. Μπέρμποκ επανέθεσε, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων. ⁷⁵

Ευθαρσώς δηλώθηκε από τη Γερμανίδα υπουργό πως τοποθετείται υπέρ της σημασίας της μνήμης και της συμφιλίωσης χωρίς όμως την καταβολή οποιασδήποτε μορφής αποζημιώσεων. ⁷⁶ Η ελληνική κυβέρνηση μετά την προαναφερθείσα δήλωση του υπουργού Εξωτερικών δεν εξήγγειλε κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο δράσης αναφορικά με τις διεκδικήσεις. Όσον αφορά την ελληνική πλευρά, το όλο ζήτημα περί διεκδίκησης αποζημιώσεων για άλλη μία φορά παρέμεινε σε ένα βερμπαλιστικό επίπεδο και η συστηματική διεκδίκηση του αιτήματος παραπέμφθηκε στις καλένδες. ⁷⁷

6. Συμπεράσματα

Στο παρελθόν η δέσμευση των γερμανικών κυβερνήσεων και η βούληση υλοποίησης επανορθώσεων των εγκλημάτων που προκλήθηκαν κατά τη ναζιστική περίοδο αποτελεί παράδειγμα επανορθωτικής στάσης. Όπως ήδη έχει διαφανεί στο κείμενο, έχει σημασία η «επανορθωτική» δικαιοσύνη για την επούλωση ιστορικών τραυμάτων, διότι εμπεριέχει την εξέταση ζητημάτων αιχμής, την ηθική και νομική αξίωση για

74 Δ.Σ.Φ., «Θηριωδίες», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 29/7/2022. Αντίστοιχη έμφαση στη μνήμη και στην ιστορική γνώση έδωσε και η Γερμανίδα υφυπουργός Πολιτισμού Κλαούντια Ροτ όταν επισκέφθηκε το Σκοπευτήριο της Καισαριανής (Ιούλιος 2022) και δήλωσε χαρακτηριστικά ότι «θέλει να μάθει τα πάντα και ότι νιώθει ντροπή γιατί στα γερμανικά βιβλία Ιστορίας δεν υπάρχει τίποτα να διαβάσουν για ό,τι συνέβη εδώ στην Καισαριανή. Δεν υπάρχει τίποτα σχετικά με την καταστροφή ολόκληρων πόλεων και χωριών. Τίποτα για την Κρήτη ή τα Ιωάννινα». Ηλεκτρονική εφημερίδα in.gr, «Γερμανίδα υφυπουργός πολιτισμού στην Καισαριανή: Θέλω να μάθω τα πάντα – Νιώθω ντροπή», 10/7/2022, <https://www.in.gr/2022/07/10/greece/germanida-yfypourgou-politismou-stin-kaisariani-thelo-na-matho-ta-panta-niotho-ntropi/>, ανάκτηση 12/7/2022.

75 Ο Έλληνας υπουργός εξέφρασε στη Γερμανίδα ομόλογό του την άποψη πως «για την ελληνική κυβέρνηση, αλλά πολύ περισσότερο για την ελληνική κοινωνία το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων παραμένει ανοιχτό». Σημείωσε δε, ότι «η ρύθμισή του είναι ζήτημα αρχής, θα είναι αμοιβαία επωφελής και για τις δύο χώρες και θα βελτιώσει σημαντικά τις ελληνογερμανικές σχέσεις». Επίσης, την ευχαρίστησε για την επίσκεψή της στο μνημείο του Ολοκαυτώματος των Ελλήνων Εβραίων και στα κρατητήρια της Κομαντατούρ, τονίζοντας τη σημασία της σφαιρικής ανάληψης της ιστορικής ευθύνης, δηλαδή όχι μόνο επίσκεψη στους μνημειακούς τόπους αλλά και επίδοση αποζημιώσεων. Βλ. «Δένδιας στην Μπέρμποκ: Γερμανικές αποζημιώσεις και εξαγωγή υποβρυχίων στην Τουρκία», *Το Βήμα*, 29/7/2022. Βλ. επίσης, «Δένδιας: Όχι γερμανικά υποβρύχια στην Τουρκία – Μπέρμποκ: Αδιαμφισβήτητη η κυριαρχία των ελληνικών νησιών», *Καθημερινή*, 29/7/2022. Ως γνωστόν, στη Γερμανία το Κόμμα των Πρασίνων και η Αριστερά έχουν την πιο θετική στάση για το ζήτημα. Μπάμπης Αγρολάμπος, «Σαφή μηνύματα προς Βερολίνο», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 30/7/2022.

76 Η υπουργός Α. Μπέρμποκ απέρριψε τα ελληνικά αιτήματα για αποζημιώσεις που αφορούν τα δεινά που υπέστη η Ελλάδα κατά τη διάρκεια της ναζιστικής Κατοχής. Διευκρίνισε ότι η γερμανική κυβέρνηση δεν μπορεί να ανταποκριθεί στο ελληνικό αίτημα περί συνομιλιών μεταξύ των δύο κρατών που να αφορούν διαπραγματεύσεις για αυτό το ζήτημα.

77 Προς επίρρωση αυτού του ισχυρισμού έχει σημασία να αναφερθούμε στο γεγονός ότι ουδέποτε δόθηκε έμπρακτη συνέχεια α) σε ψήφισμα του Ελληνικού Κοινοβουλίου σχετικά με την επανασύσταση του Γραφείου Εγκληματιών Πολέμου (Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη διεκδίκηση των γερμανικών οφειλών, ό.π.) και β) στην ιστορική απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής (17/4/2019) η οποία εξουσιοδοτούσε την ελληνική κυβέρνηση προκειμένου να προβεί σε όλες τις ενδεδειγμένες, διπλωματικές ή νομικές ενέργειες, σχετικά με τη διεκδίκηση των οφειλών και την πλήρη ικανοποίηση όλων των αξιώσεων του ελληνικού κράτους από τον Πρώτο και Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

επανορθώσεις, καθώς και ενέργειες που συντελούν στη δημιουργία γεφυρών αλληλοκατανόησης μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού λαού, επιμένοντας αξιωματικά στη συσχέτιση ιστορικής αλήθειας και ιστορικής δικαιοσύνης με όρους παραδοχής – μετάνοιας – αποζημίωσης – συμφιλίωσης. Η επανόρθωση αποτελεί ένα ιδιαίτερο είδος δράσης και δεν έχει χρονική κλίμακα.

Στην εποχή της μετανεωτερικότητας που διανύουμε, χρειαζόμαστε μια νέα διεθνή κουλτούρα επίλυσης συγκρούσεων. Οι «κυματισμοί» –συνέπειες συγκρούσεων σε τοπικό ή παγκόσμιο επίπεδο– απαιτούν και εναλλακτικές απόπειρες επίλυσης αντιπαραθέσεων που μπορούν εν δυνάμει να αποτελέσουν το «φαινόμενο της πεταλούδας», δηλαδή έναν εξωστρεφή κυματισμό, μια θετική κλιμάκωση στις διαδικασίες που οι κοινωνίες διαχειρίζονται τις συγκρούσεις τους.⁷⁸ Στο ζήτημα της διευθέτησης συγκρούσεων μέσα από το πρίσμα της καταλλαγής της οργής και της δυνατότητας αποφόρτισης των παθών, επιβάλλεται η συζήτηση με την αντιμαχόμενη πλευρά. Η επιτυχής διαδικασία της συγχώρεσης περιλαμβάνει την επιλογή της απελευθέρωσης του εαυτού από την αγκύλωση «σε κάθε ελπίδα για ένα καλύτερο παρελθόν».⁷⁹

Η απονομή δικαιοσύνης και η επίλυση συγκρούσεων μέσω διαμεσολάβησης η οποία επιστρατεύει τη νομική και τη συμπεριφορική επιστήμη συνιστούν θεσμική καινοτομία προς την κατεύθυνση μιας αξιοπρεπούς επίλυσης των διαφορών. «Όταν κοιτάζουμε μέσα στις συγκρούσεις μας, εγκαταλείπουμε τις ψευδαισθήσεις μας, δεν βλέπουμε πλέον τον εαυτό μας ως το ανίσχυρο θύμα και τους αντιπάλους μας ως τους σατανικούς εχθρούς. Εγκαταλείπουμε τον φόβο μας να εμπλακούμε σε μια ειλικρινή επικοινωνία με κάποιον που δεν εμπιστευόμαστε ή δε συμπαθούμε. Αναλαμβάνουμε την ευθύνη για τη συμπεριφορά και τη στάση που κρατάμε εμείς μέσα στη σύγκρουση».⁸⁰ Η διαδικασία μοιάζει με ένα αμφίδρομο βλέμμα σαν αυτό που χαρακτηριστικά ανέφερε ο Νίτσε «όταν κοιτάς μέσα στην άβυσσο, η άβυσσος κοιτάει μέσα σε σένα».⁸¹

78 Kenneth Cloke & Joan Goldsmith, *Επίλυση συγκρούσεων στον χώρο εργασίας. 10 στρατηγικές για όλους*, πρόλογος Δημήτρης Μπουραντάς, μετάφραση και επιστημονική επιμέλεια Δήμητρα Γαβριήλ, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2014, σ. 28. Οι καθηγητές Kenneth Cloke και Joan Goldsmith διδάσκουν, μεταξύ άλλων, στα Πανεπιστήμια Harvard και UCLA, εναλλακτικούς τρόπους επίλυσης διαφορών, σχεδιασμό συστημάτων επίλυσης, μελέτη και συμβουλευτική συγκρούσεων.

79 Στο ίδιο, σ. 365.

80 Στο ίδιο, σ. 12.

81 Όπως αναφέρεται στο K. Cloke & J. Goldsmith, *ό.π.*, σ. 12.

Κριτικά σχόλια για το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG)

Γιώργος Κόκκινος

kokkinos@rhodes.aegean.gr

*Λιμάνι –ναι– η φιλία, αλλά ανοιχτό
στα κύματα της απιστίας.*

Σοφοκλής, Αίας, μτφρ. Γ. Μπλάνας

Ο ιστορικός καλείται μέσα από τη μελέτη και ανάλυση των προφορικών μαρτυριών να ανασυνθέσει όχι τα σημαντικά γεγονότα αυτά καθαυτά αλλά τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν και το νόημα που είχαν για τα δρώντα υποκείμενα της ιστορίας. Επιπλέον, οι μαρτυρίες ανασύρουν στην επιφάνεια γεγονότα τα οποία, ενώ σε μια γενικότερη ιστορική επισκόπηση φαίνονται ελάσσονα, είναι σημαντικά από τη σκοπιά της υποκειμενικής εμπειρίας.

Πολυμέρης Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2022, σ. 35-36

Ακόμα κι αν υποθέσουμε, όπως πρότεινε ο Ζακ Ντερριντά, ότι η μαρτυρία δεν είναι απόδειξη, από την άλλη πλευρά, η μαρτυρία είναι η δέσμευση του υποκειμένου να πει την αλήθεια για τον εαυτό του, να εκφέρει δημόσια την «αναντικατάστατη μοναδικότητά» του.

Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σ. 215

1. Οι δύο προσεγγίσεις

Η ιστοριογραφία βιώνει μια περίοδο «ηθικής στροφής», όπως διαπιστώνει ο Dominique LaCapra ήδη από το 1998. Η ηθική στροφή παρακολουθεί τη γλωσσική και την ανθρωπολογική στροφή με κύριο αίτημα την αποκάλυψη του κρυμμένου ζόφου και των ένοχων μυστικών της ιστορίας του 20ού αιώνα. Επομένως, η ιστοριογραφία και η Δημόσια Ιστορία επηρεάζονται αποφασιστικά, αλλά και επηρεάζουν, παράλληλα, τις εξελίξεις αναφορικά με την επανορθωτική και τη μεταβατική ιστορική δικαιοσύνη που δεν αφορούν αποκλειστικά και μόνο κράτη ή τη διεθνή κοινότητα, αλλά και την κοινωνία των πολιτών, ιδιαίτερα διωχθείσες και διωκόμενες κοινωνικές ομάδες και ταυτότητες. Αλλά και οι ίδιες οι κοινωνίες ζουν στον αστερισμό του ιστορικού τραύματος, της απώθησης, της εκδραμάτισης ή της ποικιλότητας διεργασίας του, ενίοτε –σπάνια βεβαίως– της μεταμέλειας και της συμφιλίωσης, εργαλειακής συνήθως, δηλαδή υποταγμένης σε πολιτικο-ιδεολογικές σκοπιμότητες. Στον αστερισμό της ηθικής στροφής στη σχέση των σύγχρονων κοινωνιών με το ιστορικό παρελθόν, πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζει τις δύο

τελευταίες δεκαετίες και η ριζοσπαστικής έμπνευσης *cancel culture* (όρος πολεμικός και απαξιωτικός των νεοσυντηρητικών που όμως επικράτησε στον δημόσιο λόγο): ενός κοινωνικού, διανοητικού και καλλιτεχνικού κινήματος που αποβλέπει στη μαχητική (ενίοτε και βίαιη) –συμβολική κυρίως– άρση των διακρίσεων, των αδικιών και των ταπεινώσεων που έχουν υποστεί κατά το παρελθόν κοινωνικές ομάδες, οι οποίες εκ των πραγμάτων λειτουργούν ως φορείς αντιμνήμης, διεκδικώντας αφενός τη δική τους «ιστορική ορατότητα» και αφετέρου μια γενικότερη «ιστορική επαναξιολόγηση». Πιο συγκεκριμένα, η *cancel culture* «εισάγει [...] περισσότερες αποχρώσεις στη σχέση ανάμεσα στη μνήμη και την ιστορία, τις λεγόμενες ταυτοτικές διεκδικήσεις και την κατασκευή της μεγάλης εθνικής αφήγησης, αναδεικνύοντας την ίδια στιγμή τον βαθμό στον οποίο το παρόν επηρεάζει το βλέμμα που στρέφουμε προς το παρελθόν».¹

Αν δούμε το ζήτημα που μας απασχολεί μακροσκοπικά και με το περίφημο «βλέμμα του πουλιού» (όρος που χρησιμοποιείται στη γλώσσα των ιστορικών της τέχνης και των ιστορικών του χώρου και του τοπίου), τότε θα αναγνωρίσουμε καλόπιστα ότι το ερευνητικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» εκ των πραγμάτων εγγράφεται σε ένα διμερές πολιτικο-διπλωματικό πλαίσιο σχέσεων. Κατά συνέπεια, σε ένα καθεστώς μεταβατικής δικαιοσύνης: δηλαδή της συνομολόγησης μιας μακράς διαδικασίας που προβλέπει αφενός την έμπρακτη παραδοχή εκ μέρους της χώρας-θύτη ή ορισμένων επίσημων φορέων της των δεινών που επέφεραν ο ναζιστικός στρατός και τα SS στην Ελλάδα (όπως και οι Έλληνες δωσίλογοι) και, αφετέρου, μεριμνά για τη μεθοδική καταλλαγή της δίκαιης αγανάκτησης, αλλά δυστυχώς και της αδιέξοδης μνησικακίας, που έχει κατακλύσει ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινής γνώμης, ειδικά μετά την κρίση χρέους και τις αφόρητες πιέσεις που άσκησε η γερμανική κυβέρνηση στην ελληνική.

Ο ελληνικός λαός, μέσω του Δικτύου των μαρτυρικών χωριών και πόλεων και του Εθνικού Συντονιστικού Συμβουλίου για τη διεκδίκηση των αποζημιώσεων, καθώς και η Βουλή των Ελλήνων με επίσημο πόρισμά της, ζητούν την αναγνώριση των θυσιών στις οποίες υπεβλήθη ο πληθυσμός της χώρας μας στη διάρκεια της Κατοχής και –με δυο λέξεις– διεκδικούν την απονομή ιστορικής δικαιοσύνης (επανορθωτικής κυρίως), σύμφωνα με το δικαίωμα που τους παρέχουν η ηθική δεοντολογία και το διεθνές δίκαιο. Ωστόσο, για να υπάρξει τόσο επανορθωτική όσο και κυρίως μεταβατική δικαιοσύνη πρέπει ως προϋπόθεση, όπως μόλις προηγουμένως αναφέρθηκε, να έχει συνομολογηθεί και από τις δύο πλευρές, δηλαδή από τη χώρα-θύτη και τη χώρα-θύμα, ένα σταθερό και αμοιβαία δεσμευτικό πλαίσιο αρχών σε πλήρη ευθυγράμμιση με τις διατάξεις του Διεθνούς Δικαίου, ένα πλήρως χαρτογραφημένο σύνολο κανόνων, πρακτικών και ενδεδειγμένων δράσεων.

Στην περίπτωση όμως των ελληνογερμανικών σχέσεων η χώρα-θύτης καταγγέλλεται συχνά-πυκνά τόσο για επιλεκτικότητα στις υποχρεώσεις της, που απορρέουν από το «σκοτεινό παρελθόν» της, αυτό της αποικιοκρατίας και των δύο παγκοσμίων πολέμων (σύγκρινε τη διαφορετική στάση της έναντι της Ελλάδας και

1 Laure Murat, *Ποιος ακυρώνει τι; Σκέψεις για την cancel culture*, μετάφραση Γιάννης Κτενάς, Πόλις, Αθήνα 2022, σ. 14.

της Ναμίμπια), όσο και για εργαλειακούς χειρισμούς και ανειλικρίνεια. Και τούτο παρά τη διακηρυγμένη μεταμέλεια που έχουν δηλώσει κατά καιρούς ανώτατοι πολιτειακοί λειτουργοί της, όπως πιο πρόσφατα ο πρόεδρος Γκάουκ στο χωριό Λιγκιάδες της Ηπείρου, ή η διάνοσή της, και κατεξοχήν παρά τις ουσιαστικές πολιτικές μνήμης που η Γερμανία εφαρμόζει στην επικράτειά της. Η επιλεκτικότητα και οι «διττοί λόγοι» αναρριπίζουν τα αρνητικά στερεότυπα, αρδεύουν λανθάνουσες μνησικακές στάσεις και τροφοδοτούν σχεδόν ανακλαστικά προβληματικές ιστορικές αναλογίες, αν όχι ταυτίσεις, τις οποίες και εργαλειοποιούν στην Ελλάδα (για να τις εκμεταλλευτούν πολιτικά) τόσο ο νεοναζισμός όσο και –δυστυχώς, κατά τη γνώμη μου– η λεγόμενη «πατριωτική Αριστερά» επιδιώκοντας ασφαλώς εντελώς διαφορετικούς στόχους.² Σύμφωνα με την καίρια επισήμανση του Δημήτρη Τζιόβα, που θεωρεί ότι η τοξικότητα της αντιγερμανικής μνησικακίας έχει εξαπλωθεί σε όλο το ιδεολογικοπολιτικό φάσμα, «Η αντίληψη της κρίσης με όρους εθνικής ταπείνωσης έχει κάνει τον εθνικό εξαιρετισμό [μια μορφή ελληνικού «ιδιαίτερου δρόμου» προς τη νεωτερικότητα] και τη θυματοποίηση τα αναμενόμενα αντανεκλαστικά τόσο της Αριστεράς όσο και της Δεξιάς».³ Παρά την ορθή διαπίστωση του Τζιόβα και, ειδικότερα, την ένστασή του για την πολιτική εργαλειοποίηση του θέματος των οικονομικών επανορθώσεων και του κατοχικού δανείου, καθώς επίσης για την τοξική του λειτουργία σε ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, η σθεναρή και αδιαπραγμάτευτη άρνηση του γερμανικού κράτους να ικανοποιήσει το διαπαραταξιακό ελληνικό αίτημα προσδίδει

2 Γράφει σχετικά ο Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Η ταυτότητα της πολιτικής στην μεταπολεμική Ελλάδα. Κόμματα και ιδεολογίες 1946-2021*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2022, σ. 155-156: μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015, «ο θυμικός, “αγανακτισμένος” εθνικολαϊκισμός, τόσο ως κοινωνική διαμαρτυρία, ακόμα και με στοιχεία πολιτισμικού ρεύματος, που προσέλαβε χαρακτηρισικά “κινήματος”, όσο και ως (εκ των άνω) πολιτική προσφορά, αποτύπωσε την κρίση του πολιτικού συστήματος και επέβαλε την ανασύνθεση της πολιτικής σκηνής, επανανομιμοποιώντας και οικουμενικοποιώντας “πάγιες” αξιακές εθνοκεντρικές έξεις. Η πολιτικοποίηση της κοινωνικο-πολιτισμικής ριζοσπαστικοποίησης του εθνικολαϊκισμού επιχειρήθηκε με την επίκληση υπεράσπισης της εθνικής κυριαρχίας και εθνικής ταυτότητας του αδικώς δοκιμαζόμενου ελληνικού λαού-θύματος, αλλά και της οφειλόμενης αντιστασιακής του εναντίωσης κατά των νέων “εισβολέων” (με βασικούς υποδεικνυόμενους πολιτικούς εχθρούς, αυτή τη φορά, τις Τράπεζες και τη Γερμανία, ενώ η ακροδεξιά και νεοναζιστικής κοπής συνωμοσιολογική αγανάκτηση πρόσθετε σε περίοπτη θέση και τους “σιωνιστές”)». Παρομοίως ο Δημήτρης Τζιόβα, *Η Ελλάδα από τη Χούντα στην Κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, μετάφραση Ζωή Μπέλλα-Αρμάου, Γιάννης Στάμος, Gutenberg, Αθήνα 2022, σ. 105-106, επισημαίνει για τη δεκαετία της κρίσης χρέους και τη συσχέτισή της με την ανάδυση ενός αμυντικού εθνικισμού, αντιδυτικισμού και αντιγερμανισμού στην Ελλάδα τα ακόλουθα: «Η οικονομική κρίση και η πιθανότητα αποβολής από την ευρωζώνη όξυναν την καχυποψία απέναντι στη Δύση σε πολιτισμικά ζητήματα, κάνοντας τους Έλληνες ολοένα και πιο αντιδυτικούς και διαιωνίζοντας τη συναισθηματική τους προσέγγιση σε ζητήματα διεθνούς διπλωματίας. Αυξήθηκε επίσης η ένταση μεταξύ του αναδυόμενου εθνικισμού, που παρουσίαζε τους Έλληνες ως θύματα της Ευρώπης, και ιδιαίτερα των Γερμανών, και του νέου κοσμοπολιτισμού των τελευταίων τριάντα ετών». Ειδικότερα ό.π., σ. 107-108 ο Τζιόβας διαπιστώνει πως «Με το ξέσπασμα της κρίσης, η Γερμανία, ένας από τους κυριότερους πιστωτές της Ελλάδας, έκανε το φάντασμα της γερμανικής κατοχής να ξυπνήσει, και στην Ελλάδα καλλιεργήθηκε η αίσθηση ότι υφίσταται μια μορφή σύγχρονης κατοχής, στοιχείο που προκάλεσε βαθιά αντιγερμανικά αισθήματα στους Έλληνες πολίτες». Παρατηρεί επίσης, ό.π., σ. 108, ότι «Η αντιγερμανική υστερία διογκώθηκε περισσότερο μετά την ανακίνηση του ζητήματος του κατοχικού δανείου και των πολεμικών αποζημιώσεων της Γερμανίας στην Ελλάδα. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην όξυνση των αντιγερμανικών αισθημάτων των Ελλήνων που πλήττονταν από την κρίση και στην αναβίωση παλαιών στερεοτύπων για τους σκληρούς και άκαρδους Γερμανούς ή στην επαναφορά στη μνήμη εικόνων των τρομερών Ναζι κατακτητών». Βλ. σχετικά επίσης Ζ. Lial-iouti & G. Bithymitris, «The Nazis strike again: The Concept of “the German Enemy”, Party Strategies, and Mass Perceptions through the Prism of the Greek Economic Crisis», στο G. Karner & B. Mertens (επιμ.), *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*, Transaction, New Brunswick NJ 2013, σ. 155-172. Για μια συστηματική επισκόπηση των μεταπολεμικών ελληνογερμανικών σχέσεων, βλ. Χρήστος Τσάκας, *Με το βλέμμα στην Ευρώπη. Οι ελληνογερμανικές σχέσεις μετά τον πόλεμο (1953-1981)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2023.

3 Δημήτρης Τζιόβας, ό.π., σ. 163.

ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά στη δίκαιη διεκδίκηση και διεθνή προβολή του. Ανάλογη άρνηση εκ μέρους του γερμανικού ομοσπονδιακού κράτους συνάντησε την 1η Σεπτεμβρίου 2022 και το αντίστοιχο αίτημα της Πολωνίας για οικονομικές επανορθώσεις, που ανέρχονται στο δυσθεώρητο ποσό των 1,3 τρισεκατομμυρίων ευρώ.

Από την άλλη πλευρά, πρέπει να παραδεχθούμε ότι ακόμα και οι αγαθότερες προθέσεις να υπήρχαν από την πλευρά της Γερμανίας (εάν βεβαίως αυτή ομολογούσε ευθαρσώς τα εγκλήματα που διέπραξε ο γερμανικός στρατός κατοχής στην Ελλάδα και πλήρωνε τις αποζημιώσεις ή επέστρεφε το κατοχικό δάνειο τείνοντας χείρα ουσιαστικής συμφιλίωσης), το ενδεχόμενο αυτό δεν θα προδιέγραφε από μόνο του ούτε τη συγχώρηση εκ μέρους των θυμάτων ούτε τη συμφιλίωση.⁴ Όμως τουλάχιστον η «εκτοπισμένη» αλλά, ταυτόχρονα, και πανταχού παρούσα τραυματική μνήμη δεν θα στοίχειωνε πια την ελληνική ιστορική συνείδηση σαν ένα «παρελθόν που γίνεται διαρκές παρόν», καθώς θα αποτελούσε επιτέλους αντικείμενο πένθους (που κάποτε θα έπρεπε να ολοκληρωθεί) και γενικότερα αντικείμενο συλλογικής διεργασίας της πολλαπλής τραυματικής εμπειρίας.

Υποστηρίζω και εγώ, ακολουθώντας τον νομικό και εμπειρογνώμονα του Διεθνούς Δικαίου Δημήτρη Κούρτη, καθώς και τους πρώην βουλευτές Τριαντάφυλλο Μηταφίδη και Χάρη Τζαμακλή, ότι η ουσιαστική προϋπόθεση για τη δίκαιη και συμφιλιωτική ρύθμιση των ελληνογερμανικών σχέσεων που σχετίζονται με το τραυματικό παρελθόν του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου δεν μπορεί να είναι άλλη από την κατάργηση επιτέλους του νομικού καθεστώτος της «ετεροδικίας» και των «δικαιοδοτικών ασυλιών», με κυριότερη ανάμεσά τους τη «μη εκτέλεση απόφασης». Αυτό σημαίνει ότι, με γνώμονα το Διεθνές Δίκαιο, η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης πρέπει να θεωρηθεί ως υπέρτερης σημασίας αγαθό σε σχέση με το συνταγματικά κατοχυρωμένο αγαθό της «μη διατάραξης των εξωτερικών σχέσεων» της χώρας μας.⁵

Αν, ωστόσο, χρησιμοποιήσουμε επιστημολογικές, μετα-ιστορικές ή ηθικές κατηγορίες και όχι νομικο-πολιτικές, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι τα ναζιστικά εγκλήματα στην Ελλάδα δεν πρέπει να συμποσούνται μέσα στο σύνολο όλων των άλλων που διαπράχθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ένας τέτοιος χειρισμός δεν

4 Για τη συζήτηση περί αγαθών προθέσεων, βλ. Άννα Μαρία Δρουμπούκη, «Η δεύτερη ζωή της σφαγής των Καλαβρύτων», επιλεγόμενα στο βιβλίο Ehrengard Schramm, *Φαντάσματα του πολέμου. Οι προσπάθειες αρωγής της Έρεγκαρντ Σραμ στα θύματα των ναζιστικών σφαγών στην Ελλάδα (1950-1970)*. Καλάβρυτα - Κρήτη - Ήπειρος - Κλεισούρα, επιμέλεια Ειρήνη Βάζου και Gottfried Schramm, μετάφραση Μαρία Σταματοπούλου, Αθήνα 2022, σ. 209-223. Η συγγραφέας εξαιρεί την προσφορά της Σραμ για την ανασυγκρότηση των Καλαβρύτων τις δεκαετίες 1950 έως 1970 και ταυτόχρονα επισημαίνει τις στρεβλές θεωρήσεις της που αντιστοιχούν στη θεσμική μνήμη του γερμανικού κράτους και ικανού τμήματος της γερμανικής κοινωνίας αναφορικά με την «αντιπαρτιζανική μνήμη» και την άτυπη νομιμοποίηση των ναζιστικών εγκλημάτων. Η Δρουμπούκη, θεωρώντας αναγκαία τη διαμόρφωση μιας κοινής κουλτούρας μνήμης μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού λαού για τα δεινά της Κατοχής, ξεκινά το κείμενό της από την περίπτωση της μαρτυρικής κωμόπολης του Διστόμου. Χρησιμοποιεί ως αφετηρία χειρόγραφη επιστολή της Κοινότητας Διστόμου προς το Επαρχιακό Συμβούλιο του ΕΑΜ Λιβαδειάς, αλλά παραδόξως δεν επικαλείται το συνολικό πλαίσιο διαχείρισης της συλλογικής τραυματικής μνήμης στο Δίστομο, όπως εκτενώς διερευνάται στο βιβλίο της Ζέτας Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018.

5 «Απόδοση δικαιοσύνης και όχι "ασυλία" για τα ναζιστικά εγκλήματα», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 5 Μαΐου 2022.

συνιστά παρά άρνηση. Πρόκειται για αλλοίωση και μετωνυμική πρακτική λήθης. Οι μετωνυμίες συντηρούν τα ιστορικά τραύματα και διόλου δεν συντελούν στη διεργασία τους. Άλλωστε, ο Jörn Rüsen έχει δείξει πως:

1) η *ανωνυμοποίηση*, δηλαδή η απουσία αναφοράς σε «συγκεκριμένα εγκλήματα και πρωτόγνωρες πρακτικές υποταγής και εξόντωσης» και, αντιθέτως, η «επίκληση ουδέτερων όρων, ευφημισμών, μεταφορικών σχημάτων ή αφηρημένων εννοιών» είναι πρακτική συγκάλυψης και αποσιώπησης.⁶

Την ίδια λειτουργία επιτελεί τόσο 2) η *κατηγοριοποίηση*, που πραγματοποιείται μέσω της χρήσης «γενικευτικών και οιονεί ευφημιστικών νοητικών κατηγοριών», όπως λόγου χάρη ο όρος «τραγωδία»,⁷ όσο και

3) η *κανονικοποίηση*, δηλαδή η επίκληση «ανθρωπολογικών σταθερών» με πιο χαρακτηριστικές ανάμεσά τους τη δήθεν αναλλοίωτη και βίαιη ανθρώπινη φύση και την «παθολογία της ανθρώπινης συμπεριφοράς».⁸

Κατά συνέπεια, η κατονομασία των μαζικών εγκλημάτων στη «σοκαριστική γυμνότητά τους»⁹ είναι επιτακτική ανάγκη, τόσο για τον λαό που υπέστη τη ναζιστική βία όσο και για τον λαό-θύτη, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Zygmunt Bauman, οφείλει συνειδητά να φθάσει πλέον στο σημείο να φανταστεί και να σκεφθεί αυτά που έμαθε να μην μπορεί ή να μη θέλει να φανταστεί γιατί τα θεωρούσε αδιανόητα.¹⁰

Αν, στον αντίποδα, δούμε τα πράγματα από στενότερη οπτική γωνία και με δεδομένο ότι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» δεν αποτελεί επίσημη πρωτοβουλία του ίδιου του γερμανικού κράτους, αλλά ενός σημαντικού διεθνώς και μεγάλου πανεπιστημίου, του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, πρωτοβουλία την οποία συνδράμουν ισχυροί φορείς της κοινωνίας των πολιτών, τότε είναι εύλογο να θεωρήσουμε ότι οφείλουμε να προσεγγίσουμε το πρόγραμμα αυτό απερίσπαστοι από ιδεοληψίες, ως ένα εξαιρετικό μαθησιακό πλαίσιο και, ταυτόχρονα, ως μια πλούσια εργαλειοθήκη προσομοιωμένων ιστορικών πρακτικών, υπό διαρκή μάλιστα ανασυγκρότηση και αναπροσαρμογή. Στην περίπτωση αυτή, θα έπρεπε να ευχόμαστε να εξευρεθούν οι απαραίτητοι πόροι για τη συνέχισή του. Τόσο στην καθαρά ερευνητική του βάση (εννοώ τον περαιτέρω εμπλουτισμό των πηγών, ακόμα και με εκδομένες μαρτυρίες, ταυτόχρονα όμως και την πολυπρισματική και συγκριτική τους θεώρηση) όσο και στο επίπεδο της συστηματικής ανανέωσης των διδακτικών στρατηγικών και μεθόδων, αλλά και της οργάνωσης των αναγκαίων επιμορφωτικών δράσεων με κύριο αποδέκτη τους εκπαιδευτικούς της Δευτεροβάθμιας πρωτίστως, αλλά και της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, σε μικρότερη ενδεχομένως κλίμακα και ένταση.

Αναγνωρίζω ασφαλώς ότι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»,

6 Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης – Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 244.

7 Στο ίδιο, σ. 244.

8 Στο ίδιο, σ. 245.

9 Jörn Rüsen, «Trauma and Mourning in Historical Thinking», *Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology*, 1, 1 (καλοκαίρι 2004), σ. 13.

10 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, Ιθάκα – Νέα Υόρκη 1989, σ. 85.

όντας συναρτημένο με το ευρύτερο πλαίσιο των πρωτοβουλιών του Ιδρύματος «Μνήμη, Ευθύνη και Ταμείο του Μέλλοντος», που υφίσταται από το 1999,¹¹ αποτελεί –αν όχι εκ προθέσεως, τουλάχιστον εκ του αποτελέσματος– μια μορφή συμβολικής, συγκαλυμμένης απολογίας και εξιλασμού για τη ναζιστική λαίλαπα στην Ελλάδα. Είναι δηλαδή μια επιστημονική και εκπαιδευτική πρακτική, στον πυρήνα της οποίας είναι εγκιβωτισμένη μια πολιτική βούληση κατευνασμού της ελληνικής κοινής γνώμης, στο πλαίσιο της εξομάλυνσης των ελληνογερμανικών σχέσεων, οι οποίες, ως γνωστόν, παροξύνθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων. Όμως, αντίθετα με άλλα εγχειρήματα πολιτικής απολογίας και συγγνώμης, που εργαλαιοποιούν ή απονευρώνουν κατά περίπτωση το επίμαχο, συγκρουσιακό και τραυματικό παρελθόν, χάριν άμεσων πολιτικο-ιδεολογικών και διπλωματικών σκοπιμοτήτων στο παρόν (όπως λόγου χάρη συνέβη με την απολογία του Άγγλου πρωθυπουργού Τόνι Μπλερ για την ευθύνη της χώρας του στον ιρλανδικό λιμό κατά τη δεκαετία του 1850),¹² η γερμανική κυβερνητική πολιτική τις τελευταίες δεκαετίες εξακολουθεί να εφαρμόζει ουσιαστικές πολιτικές μνήμης αναφορικά με τη μνημονική αναμέτρηση με το ναζιστικό άγος. Αυτό εντούτοις συμβαίνει σε αντίθεση με τον ισχυρισμό ικανού τμήματος της κοινής γνώμης και των κομμάτων και κινημάτων της Ακροδεξιάς στη Γερμανία, που θεωρούν ότι έχει πλέον επέλθει κορεσμός στην «αυτομαστίγωση» του γερμανικού έθνους για τις θηριωδίες του ναζισμού, στοιχείο που δήθεν υπονομεύει την εθνική αυτοεικόνα και φιλοτιμία. Όμως ο θρυλούμενος «κορεσμός» είναι μια ιδεολογική κατασκευή που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες. Για του λόγου το αληθές, στη Λειψία το πρώην ναζιστικό στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας HASAG στην Kamenzen Strasse 10-12, δορυφορικό του Buchenwald, δεν έχει μετατραπεί σε τόπο μνήμης, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά σε αρένα πραγματοποίησης συγκεντρώσεων και συναυλιών νεοναζιστικών στοιχείων. Ασφαλώς η κύρια ευθύνη για αυτή την παρεκτροπή βαραίνει τους ώμους των τοπικών αρχών της Σαξωνίας. Όμως η ηθική σπίλωση αφορά ολόκληρο το πολιτικό σύστημα της Γερμανίας που δεν μεριμνά ώστε κάτι τόσο ανατριχιαστικά βεβηλωτικό να μη συμβαίνει. Παρά την κριτική που πρέπει να ασκηθεί, επειδή η ιστορική αμνησία λειτουργεί εκ των πραγμάτων σαν καλός αγωγός για την αύξηση του αριθμού των «πολιτικά υποκινούμενων εγκλημάτων» στη Γερμανία, δεν πρέπει, από την άλλη πλευρά, να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι γερμανικοί δημοκρατικοί θεσμοί και το κράτος ανθίστανται σθεναρά στη διάβρωση της γερμανικής κοινωνίας, του στρατού και της αστυνομίας από νεοναζιστικές οργανώσεις, παλιές ή νέες, όπως παραδείγματος χάρη η NSU, οι Πολίτες του Ράιχ, οι Λαοί και οι Φυλές της Γερμανίας, που διακηρύσσουν έμπρακτα την ετοιμότητά τους για ανάληψη αντικοινοβουλευτικής, ρατσιστικής και ξενοφοβικής, αντιεβραϊκής, αντιμουσουλμανικής και αντιμεταναστευτικής δράσης. Παρά τις πολιτικές σκοπιμότητες που κατατείνουν σε εργαλειακές συγκαλύψεις, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εξάρθρωσης πυρήνων ή δομών τέτοιων οργανώσεων.¹³

11 Thomas Cauvin, *Public History: A Textbook of Practice*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2016, σ. 243.

12 Στο ίδιο, σ. 243.

13 Χριστίνα Πάντζου, «Η σβάστικα επιστρέφει ύπουλα στη Γερμανία», *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 23-24 Ιουλίου 2022, σ. 26-27.

Σε αδρές γραμμές πάντως, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και αξιοσημείωτες αρνητικές εξαιρέσεις, το γερμανικό πολιτικό σύστημα δεν διστάζει να διαμορφώσει τους όρους για την ανάπτυξη μορφών μεταβατικής και διαπραγματευτικής ιστορικής δικαιοσύνης, ελαχιστοποιώντας, ωστόσο, παράλληλα, και αποτιμώντας με τον δικό του κώδικα προτεραιοτήτων τις επανορθωτικές δράσεις και τις οικονομικές αποζημιώσεις. Άραγε γνωρίζετε πολλά κράτη, που –για να επικαλεστώ τον Marc Ferro– δεν φοβούνται ότι η ιστορική αλήθεια υποσκάπτει την εθνική φιλοτιμία και που, όπως η Γερμανία, με σχετική ψήφισμα νόμου το 2002, ανάγουν τη λιποταξία από τον ναζιστικό στρατό σε πράξη αντίστασης εναντίον του εθνικοσοσιαλισμού;¹⁴

Εντούτοις, οι καλές πρακτικές του γερμανικού κράτους δεν είναι σε θέση να κατευνάσουν την ανησυχία και τον έντονο προβληματισμό που δημιουργείται εντός και εκτός Γερμανίας όταν «εξήντα χρόνια μετά το Άουσβιτς», δημοσκόπηση του περιοδικού Stern το 2005, προ της οικονομικής και μεταναστευτικής κρίσης δηλαδή, δείχνει ότι η γερμανική κοινή γνώμη παρουσιάζεται διχασμένη απέναντι στις ευθύνες της Γερμανίας για τους Εβραίους, ενώ, παράλληλα, εμφανίζεται σε εντυπωσιακό ποσοστό 74% κορεσμένη αναφορικά με τη μνήμη και τις πολιτικές και τελετουργίες μνημονικής ανάκλησης της γενοκτονίας / Shoah. Οι αντιλήψεις αυτές είναι συναρτημένες με στάσεις και συμπεριφορές που εκ των πραγμάτων πρέπει να συσχετιστούν με την πολυπολιτισμικότητα της μεταπολεμικής γερμανικής κοινωνίας και κυρίως με την κρίση αφομοίωσης των μειονοτήτων, με τον κυρίαρχο ρόλο που έχει η χώρα στην Ενωμένη Ευρώπη, ο οποίος διαμορφώνει μια ηγετική αυτοεικόνα στον γερμανικό λαό, καθώς και με τον ιστορικό αναθεωρητισμό που δεν αφορά πλέον μόνο τους νεοναζί αλλά και πολιτικά σχήματα που κινούνται με σημαίες ευκαιρίας στη δεξιά πτέρυγα της Χριστιανοδημοκρατίας και του Χριστιανοκοινωνικού κόμματος της Βαυαρίας. Είναι φανερό ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, «το παρελθόν δεν διδάσκει: η σχέση του με το παρόν δεν είναι παιδαγωγική, ούτε σταθερή ή αμετάβλητη. [Αντιθέτως] Το παρελθόν είναι εντελώς απρόβλεπτο».¹⁵

Ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις προθέσεις του επίσημου γερμανικού κράτους ή και του ελληνικού, τίθεται το ερώτημα εάν είναι θεμιτό να εμπλέκονται δημιουργικά και όχι διαχειριστικά σε τέτοια εγχειρήματα ιστορικοί και εκπαιδευτικοί, υπερβαίνοντας τις όποιες άρρητες σκοπιμότητες και τις «κρυφές διπλωματικές ατζέντες», διαχειριζόμενοι τους υλικούς, γνωστικούς ή και ηθικούς πόρους που παρέχονται από προγράμματα, όπως το «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», και αποβλέποντας στην αναβάθμιση της ιστορικής κουλτούρας των μαθητών και των φοιτητών τους. Αλλά και εμμέσως στην προώθηση των φλεγόντων ζητημάτων ιστορικής δικαιοσύνης που διαταράσσουν τις σχέσεις των δύο κρατών ή και των δύο λαών, γνωρίζοντας βεβαίως ότι το ποτάμι της Ιστορίας δεν γυρίζει πίσω και ότι καμία συμβολική και οικονομική επανόρθωση ή απολογία και συγγνώμη δεν διαθέτει τη μαγική δύναμη της οριστικής επούλωσης των χαινόντων ιστορικών

14 Marc Ferro, *Τύφλωση. 'Η γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*, πρόλογος – μετάφραση Σώπη Τριανταφύλλου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σ. 231-232.

15 Kristin Ross, «Le passé est imprévisible», *Ballast* (3 Νοεμβρίου 2020), όπως παρατίθεται από τη Laure Murat, *ό.π.*, σ. 43.

τραυμάτων· στοιχείο που θα απάλλασσε τη χώρα-θύτη από τη διαρκή θεσμική ενοχή και τη συλλογική ευθύνη.¹⁶ Η απάντησή μου δεν μπορεί παρά να είναι καταφατική όταν διαπιστωμένα δεν συντρέχει ο κίνδυνος της εργαλειακής, σκοπιμοθηρικής και υστερόβουλης χρήσης. Μια τέτοια δέσμευση των εκπαιδευτικών την αντιμετωπίζω ως μια μορφή ιστορικού ακτιβισμού που αποβλέπει συνάμα και στη γνώση και στην κάθαρση, αρκεί ιδεατά να αφορά τα εκπαιδευτικά συστήματα και των δύο κρατών: του κράτους-θύτη και του κράτους-θύματος. Υπό τέτοιους όρους, είναι απολύτως αναγκαία αφού οι σύγχρονες δημοκρατίες πρέπει να δομούν την ίδια τους την ταυτότητα στην ιστορική αυτογνωσία.¹⁷ Από την άλλη πλευρά, κάθε συμφιλίωση που εξωραΐζει, απλοποιεί ή συμψηφίζει την πολυδιάστατη εικόνα του τραυματικού και επίδικου παρελθόντος είναι πλασματική και καταδικασμένη να σωριαστεί σε ερείπια διευρύνοντας την αμοιβαία καχυποψία.

2. Υπάρχει Ιστορία μόνο με θύματα και όχι και με θύτες; Ένα κριτικό σχόλιο

Αντίθετα με ό,τι σχεδιάζουν οι στρατηγικές ή οι πολιτικές μνήμης και ταυτότητας και ο σύμφυτος με αυτές ακτιβισμός, δεν μπορούμε να κάνουμε ιστορία χωρίς την αίσθηση του όλου, αδιαφορώντας δηλαδή για το ιδεώδες της σφαιρικής, πολυδιάστατης και πολυπρισματικής προσέγγισης, αλλά, ταυτόχρονα, και αμφισβητώντας τη δεδομένη πολλαπλότητα και συγκρουσιακότητα των συμφερόντων, των βιωμένων εμπειριών, των οπτικών, των μνημονικών ιχνών και των προφορικών μαρτυριών. Αυτό αποτελεί επιστημολογική επιταγή και, συγχρόνως, δεοντολογική δέσμευση της σύγχρονης ιστοριογραφίας και, κατά συνέπεια, και της επιστημονικοποιημένης ιστορικής εκπαίδευσης. Στον πυρήνα της δεοντολογικής αυτής δέσμευσης ο σύγχρονος άνθρωπος κατανοεί ότι ενυπάρχει ένα τετραπλό αίτημα: για ιστορική αλήθεια πρωτίστως, αλλά και για διαφύλαξη και μελέτη της μνήμης, για απονομή ιστορικής δικαιοσύνης και για ιστορική ενσυναίσθηση (που καθόλου δεν σημαίνει εξίσωση θύτη και θύματος ούτε ταύτιση είτε με το θύμα είτε με τον θύτη είτε με τον φοβισμένο ή καιροσκοπό παρατηρητή). Παρά ταύτα, όπως διαβεβαιώνει ο Τζιόβας, παραπέμποντας στον A. Confino, εξαιτίας «της εκτεταμένης έρευνας για το Ολοκαύτωμα», κατεξοχήν «έννοιες όπως μάρτυρας, θύμα και επιζών έγιναν σημαντικές για τον τρόπο με τον οποίο οι μελετητές κατανοούν τη σύγχρονη ιστορία στο σύνολό της».¹⁸ Ο θύτης, ο πραγματικός και ηθικός αυτουργός, εξακολουθεί να δημιουργεί αποστροφή και ηθικό αποτροπιασμό. Το μυθιστόρημα του Jonathan Littell *Ευμενίδες* (*Les Bienveillantes*, 2006) και η κινηματογραφική ταινία *Η πτώση* (*Der Untergang*), σε σκηνοθεσία Oliver Hirschbiegel (2004), δύο πρόσφατα παραδείγματα επικέντρωσης στον θύτη, παρά τους κραδασμούς που προκάλεσαν, δεν άλλαξαν την αναμενόμενη, άλλωστε, φορά των πραγμάτων.

Παρά ταύτα, το γνωσιακό αίτημα της κατανόησης του βιόκοσμου και της οπτικής γωνίας του θύτη, που έως την τροπή των σπουδών του Ολοκαυτώματος

16 T. Cauvin, *ό.π.*, σ. 243.

17 Keith C. Barton και Linda S. Levstik, *Διδάσκοντας ιστορία για το συλλογικό αγαθό*, μετάφραση Αφροδίτη Θεοδωρακάκου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.

18 Δ. Τζιόβας, *ό.π.*, σ. 146.

προς τη συλλογή και μελέτη των μαρτυριών των επιζώντων λογιζόταν σχεδόν ως ιστοριογραφική κανονικότητα, αφού τα δικά του ιστορικά τεκμήρια κυριαρχούσαν στην αναπαράσταση και ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων, σήμερα εύλογα αμφισβητείται – και επιστημολογικά και ηθικά. Ο θύτης αντιμετωπίζεται πλέον ως αφηρημένη κατηγορία, αν όχι ως μετωνυμία του αποτρόπαιου, ως μια απάνθρωπη και απανθρωποποιημένη, ταυτόχρονα, ενσάρκωση του ιστορικού κακού, ειδικά όταν αυτός είναι ένας ορκισμένος ναζί, ένας ρατσιστής δήμιος. Ωστόσο, επιτρέψτε μου να ισχυριστώ ότι μια τέτοια στάση είναι ιστορικά και φιλοσοφικά προβληματική, δεδομένου ότι ο θύτης / οι θύτες αποτελούν εκ των πραγμάτων αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής πραγμάτευσης, βασικούς συντελεστές της ιστορικής δράσης. Όντως η συμπερίληψη του κόσμου των θυτών σε μια, σύμφωνα με την ιστοριογραφική δεοντολογία τουλάχιστον, ευρύχωρη ιστορική εικόνα πρέπει πλέον να μη μας ξενίζει ούτε να μας προξενεί ηθικό αποτροπιασμό, παρότι στο καθεστώς ιστορικότητας που ονομάζουμε παροντισμό, από τους περισσότερους ανθρώπους η ιστορία ταυτίζεται κατά κύριο λόγο με την ορατότητα, την αναδρομική αναγνώριση και τη συμβολική δικαίωση των θυμάτων.

Όμως μια αποκλειστικά θυματοκεντρική ιστορία, μολονότι προφανώς είναι ηθικά υπέρτερη και ιστορικά αυτονόητη στις μέρες μας μετά τη μαζική τυφλή βία του 20ού αιώνα, δεν είναι παρά γνωσιακά μερική και ελλιπής. Σύμφωνα με τη σοφή διαπίστωση του Eric Hobsbawm, «[μ]ια ιστορία γραμμένη μόνο για τους Εβραίους (ή τους Αφροαμερικανούς, τους Έλληνες, τις γυναίκες, τους προλετάριους, τους ομοφυλόφιλους) δεν μπορεί να είναι καλή ιστορία, έστω κι αν μπορεί να παρηγορεί όσους την ασκούν» ή την πιστεύουν.¹⁹ Και αυτό, δηλαδή η έμφαση στα θύματα και τους ηττημένους της Ιστορίας, συμβαίνει προφανέστατα λόγω της καθοριστικής σημασίας που έχουν αποκτήσει στο δυτικό κατεξοχόν ιστορικό φαντασιακό το Ολοκαύτωμα, η ρίψη των ατομικών βομβών, οι γενοκτονίες, η αποικιοκρατία, τα εγκλήματα του σταλινισμού, οι φρικαλεότητες της Ιαπωνίας σε βάρος του κινεζικού και του κορεατικού λαού και, σε μικρότερο οπωσδήποτε βαθμό, οι ανθρωπιστικές καταστροφές που προκλήθηκαν από το Απαρτχάιντ και τις δικτατορίες στην Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και την Ασία, όπως και οι ματαιωμένες ή αυτοματαιωμένες επαναστάσεις.

Ωστόσο, όπως οφείλουμε να μην αντιμετωπίζουμε τα θύματα ως μια αφηρημένη κατηγορία, μια ενιαία, συμπαγή και εσωτερικά αδιαφοροποίητη μάζα, συμβάλλοντας κι εμείς άθελά μας στη συνέχιση της απανθρωποποίησής τους που επιχείρησαν οι θύτες τους προετοιμάζοντας και διευκολύνοντας την εξόντωσή τους, κατ' αναλογία πρέπει να εφαρμόζουμε την ίδια τακτική και για τους θύτες και να μην τους αντιμετωπίζουμε αποκλειστικά και μόνο ως αποπροσωποποιημένα γρανάζια ενός αποκτηνωμένου ή γενοκτονικού μηχανισμού. Αυτό διόλου δεν σημαίνει εξίσωση θύτη και θύματος, κάτι ούτως ή άλλως ηθικά αηδιαστικό και ιστορικά απαράδεκτο. Μια τέτοια εξίσωση επιχειρήθηκε να γίνει με τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς στη Γερμανία, όπως επίσης με τα γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία που

19 Παρατίθεται από τον Enzo Traverso, *Ιδιότυπα παρελθόντα. Το «εγώ» στη γραφή της ιστορίας*, μετάφραση Νίκος Κούρκουλος, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2021, σ. 189.

κατασκευάστηκαν και τέθηκαν στην αρμοδιότητα της Γερμανικής Ένωσης για τη Μέριμνα Στρατιωτικών Νεκροταφείων, που λειτουργεί από το 1919 (Volksbund).²⁰ Ενδεικτική περίπτωση το στρατιωτικό νεκροταφείο του Μάλεμε (1974) και το ναζιστικό μνημείο που έχει ανεγερθεί στον χώρο του, όπως και οι τελετές μνήμης που διεξάγονται εκεί.²¹ Η Άννα Μαρία Δρουμπούκη επισημαίνει σχετικά: «Τα νεκρά σώματα μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για μια αναθεώρηση του παρελθόντος, και στην προκειμένη περίπτωση [του Μάλεμε] ο Volksbund στόχευσε στην αποκατάσταση των πεσόντων μέσω της ταφής τους. Τα σώματά τους ουσιαστικά αποκαθάρθηκαν από τις όποιες ευθύνες τους, αποτέλεσαν δηλαδή σύμβολα και μέσα για να ξαναγραφεί η ιστορία».²² Ακόμα και οι θύτες όμως, οι τύραννοι και οι εγκληματίες, έχουν δικαίωμα στον εκ των υστέρων ατομικό ή συλλογικό αυτοέλεγχο, στην επίγνωση της ενοχής, στην απολογία και στη μεταμέλεια, όπως επίσης μετά τον θάνατό τους πρέπει να προστατεύονται από την άδικη ιστορική κρίση και από τη στέρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειάς τους.²³ Αυτό βεβαίως δεν οδηγεί κατ' ουδένα τρόπο στην ηθελημένη και συνειδητή λήθη, στην αμνηστία-αμνησία, στη συγχώρεση και στη συμφιλίωση.

Το παράδειγμα του Χούτου μαζικού δολοφόνου Ιωάννη-Δαμασκηνού Ngoboka, που κατατρυχόμενος από ενοχή και τύψεις ομολόγησε τη συμμετοχή του στον γενοκτονικό μηχανισμό εναντίον των Τούτσι, εγκλείστηκε στις φυλακές, μεταμελήθηκε και στράτευσε τον εαυτό του σε ενός είδους ατομικό ακτιβισμό για την αλήθεια και τη συμφιλίωση στη Ρουάντα, είναι ενδεικτικό μιας πολλά υποσχόμενης σε ηθικό επίπεδο ατομικής ψυχοδιανοητικής διαδρομής, ασφαλώς όμως όχι και μιας συλλογικής διεργασίας του ιστορικού τραύματος, όπως ηθικοπολιτικά θα επιβαλλόταν.

Αφού όμως ιστορική εξέταση σημαίνει πρωτίστως κατανόηση, κανένας, από την άλλη πλευρά, δεν θα μπορούσε να κατηγορήσει τον σημαίνοντα ισραηλινό ιστορικό Omer Barton επειδή, όντας απόγονος επιζώντων Εβραίων, έγραψε το βιβλίο *Hitler's Army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich* (Ο στρατός του Χίτλερ. Οι στρατιώτες, οι Ναζί και ο πόλεμος στο Τρίτο Ράιχ, 1991). Κανένας δεν έχει επίσης κατηγορήσει – το αντίθετο μάλιστα, του είμαστε ευγνώμονες – και τον Αμερικανό ιστορικό Christopher Browning για το γεγονός ότι το 1992 εκδόθηκε το πρωτοποριακό βιβλίο του *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Καθημερινοί άνθρωποι. Το εφεδρικό τάγμα 101 της γερμανικής αστυνομίας και η Τελική Λύση στην Πολωνία). Επίσης πρόσφατα θεωρήθηκε θεμιτό, παρά τις άλλοτε σφοδρές και άλλοτε λελογισμένες ενστάσεις που διατυπώθηκαν σε βάρος του, αυτό που επιχείρησε ο Ισπανός συγγραφέας Javier Therkas στο ιδιότυπο ιστορικό μυθιστόρημά του **Ο μονάρχης των σκιών** (2017), δηλαδή να ανασυγκροτήσει άλλοτε με τη χρήση του πρώτου ενικού (ως ανεψιός) και άλλοτε με τη χρήση του τρίτου

20 Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, πρόλογος Χάγκεν Φλάισερ, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 403-405.

21 Στο ίδιο, σ. 407-423.

22 Στο ίδιο, σ. 415.

23 Antoon de Baets, «A Declaration of the Responsibilities of Present Generations toward Past Generations», *History and Theory*, 43 (December 2004), σ. 130-164.

προσώπου (μιμούμενος τον ιστορικό) τη ζωή και τη δράση ενός θύτη: συγκεκριμένα, ενός ορκισμένου οπαδού του φρανκισμού, ενός φαλαγγίτη, του Μανουέλ Μένα, που σκοτώθηκε στη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Σύμφωνα με την ανάλυση του Enzo Traverso, με το συγγραφικό αυτό εγχείρημα ο Therkas συντελεί στο να θεωρηθεί ακόμα κι ένας φασίστας θύτης, όχι σαν ένα απλό γρανάζι του ιστορικού κακού, δηλαδή σαν μια «φασματική πραγματικότητα», αλλά σαν ένα «ανθρώπινο πλάσμα με σάρκα και οστά».²⁴ Φαντάζομαι ότι θα συμφωνήσετε πως το μυθιστόρημα τεκμηρίωσης του Therkas δεν συνιστά ασφαλώς έμμεσο διάβημα «αποκατάστασης του φρανκισμού»,²⁵ αλλά αναγκαία ιστορικοποίηση, εγγραφή των ατομικών επιλογών και διαδρομών σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια. Εξήγηση είτε της συνειδητής επιλογής είτε της καιροσκοπικής ευθυγράμμισης με τον ισχυρό είτε και του καταναγκασμού να γίνει κάποιος φασίστας, μαζί και μαζικός δολοφόνος. Με άλλα λόγια, η βούληση ιστορικής κατανόησης του εχθρού και του θύτη δεν συνεπάγεται ούτε εξίσωση θυμάτων και θυτών, όπως προανέφερα, ούτε συμψηφισμό δεινών (λόγου χάρη στην περίπτωση της ηττημένης Γερμανίας) ούτε όμως και υπόρρητη αναγωγή του θύτη στο ίδιο μνημονικό καθεστώς με αυτό του θύματος, άρα έμμεση ιστορική του δικαίωση. Ιστορική κατανόηση του εχθρού και του θύτη δεν σημαίνει υστερόβουλος αναθεωρητισμός, αλλά εμπλουτισμός της ιστορικής πραγματικότητας με σημαντικές αποχρώσεις που καθιστούν ακόμη πιο σύνθετο και πολύπλοκο το «τοπίο της Ιστορίας». Αυτό, άλλωστε, δεν συνιστά τον πρωταρχικό σκοπό της εργασίας του ιστορικού; Η πιστότερη δυνατή ανασύνθεση του πραγματικού;

Μια τέτοια προσέγγιση, όπως αυτή που σας προτείνω, μας αναγκάζει να μην αποδίδουμε σχεδόν «κληρονομικά» χαρακτηριστικά στη συλλογική ενοχή σαν αυτή να μεταβιβάζεται από γενεά σε γενεά. Μας αναγκάζει να διακρίνουμε την ενοχή από την ηθική, την πολιτική και την ιστορική ευθύνη (για να θυμηθούμε τον Karl Jaspers). Και, παράλληλα, μας ωθεί να κατανοήσουμε το γεγονός ότι και οι κοινωνίες-θύτες διέρχονται από ψυχικές και νοητικές διεργασίες αυτοκάθαρσης που δεν είναι ούτε αυτόματες και μηχανιστικές ούτε γραμμικές και καθολικές ούτε και έχουν συγκεκριμένο τέλος, μια φάση ολοκλήρωσης. Ακόμα και το πένθος, η απώθηση και η συγκάλυψη έχουν ιστορικά συγκείμενα. Συγκροτούν τεθλασμένες γραμμές και διακοπτόμενες τροχιές, αν όχι και παλινδρομήσεις.

Η Γερμανία, η κατεχοχήν χώρα-θύτης –οφείλουμε να το παραδεχθούμε αυτό–, είναι αρκετές δεκαετίες ήδη το σημαντικότερο εργαστήριο τραυματικής μνήμης στον κόσμο και όχι η «αμνησιακή χώρα» των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών της απώθησης της ενοχής και της γενικευμένης συγκάλυψης, με πρόσχημα την εκσυγχρονιστική οικονομική ανασυγκρότηση στις υπηρεσίες του δυτικού αντικομμουνισμού, πτυχή της οποίας αποτέλεσε και η επιλεκτική ενσωμάτωση μαζί αξιωματούχων στο πολιτικό, γραφειοκρατικό και κοινωνικο-πολιτιστικό κατεστημένο.

Παρά τα χρονίζοντα και σημαντικότερα προβλήματα στις ελληνογερμανικές

24 Enzo Traverso, *Ιδιότυπα παρελθόντα*, ό.π., σ. 140.

25 Στο ίδιο, σ. 141.

σχέσεις και παρά τη θεσμική άρνηση της καταβολής του κατοχικού δανείου και των αποζημιώσεων, οι σποραδικές ρωγμές που σημειώνονται στον επίσημο λόγο και στις πολιτικές μνήμης της Γερμανίας μετά την επανανοποίηση, καθώς και η ενεργοποίηση της κοινωνίας των πολιτών είναι γεγονότα που δεν πρέπει να περνούν απαρατήρητα.

Όπως υποστηρίζει ο Paul Ricœur, συνιστά μορφή παθογένειας της ιστορικής συνείδησης τόσο η υπερβολική λήθη όσο και η πλησμονή μνήμης, κυρίως τραυματικής, ειδικά όταν η τελευταία εργαλειοποιείται και πολιτικοποιείται με σκοπό τη συγκρότηση ακτιβιστικών κινήματων και πολιτικών ταυτότητας που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση σκοπιμοτήτων δημόσιας ή διεθνούς ορατότητας.

3. Αξιολόγηση της ποιότητας του προγράμματος. Προτάσεις διεύρυνσης του αρχαιικού υλικού

Ευθύς εξαρχής διευκρινίζω ότι θα ήθελα το MOG να λειτουργεί ως μια συνεχώς διευρυνόμενη βάση δεδομένων με κάθε θεματική ενότητα να αλληλοσυμπληρώνεται με τις υπόλοιπες διατηρώντας, ωστόσο, και ενός είδους μερική αυτονομία σε σχέση με το σύνολο του αποθησαυρισμένου πρωτογενούς και δευτερογενούς ιστορικού υλικού. Ασφαλώς το ίδιο το πρωτογενές υλικό χάνει την ιστορική σημασία του εάν δεν εγγράφεται σε μια έγκυρη ιστορική προβληματική και δεν υφίσταται τη «διδασκτική μετατόπιση» που θα το μετασχηματίζει σε πρόσφορη για κάθε ιδιαίτερο σχολικό (ή και άτυπο) περιβάλλον και εσωτερικά διαρθρωμένη και πολυεπίπεδη μαθησιακή συνθήκη.

Το πρόγραμμα MOG και οι αξιολογοί συντελεστές του προσέτρεξαν στους επιζώντες μάρτυρες της ναζιστικής βίας, αλλά και της οργανωμένης αντίστασης στις δυνάμεις του Άξονα, έχοντας ως αξιακό πρόταγμα την ιστορική αλήθεια και προσεγγίζοντας τη μνήμη κατά κύριο λόγο ως μία από τις κύριες ιστορικές πηγές για την περίοδο της μελέτης τους και όχι τόσο ως άυταρκες μνημονικό αρχείο ή ως ιερή αγωνιστική παρακαταθήκη, παρά την προφανή και δηλωμένη ευγνωμοσύνη ή και το δέος που αισθάνονται, όπως και όλοι και όλες μας άλλωστε, για τους μάρτυρες. Ο κύριος σκοπός τους δεν ήταν η αποθησαύριση των μαρτυριών, ως μια οφειλόμενη πράξη ιερού καθήκοντος, λες κι από μόνες τους οι μαρτυρίες θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν την όρεξη του σημερινού αναγνώστη (εκπαιδευτικού, μαθητή, πολίτη) για γνώση, ενθύμηση, απόδοση τιμής, συγκίνηση. Απεναντίας, σκοπός τους ήταν η πολυπρισματική διερεύνηση της περιόδου της Κατοχής και της Αντίστασης μέσα από αυτό το εξαιρετικής σημασίας μνημονικό αρχείο το οποίο έχει συγκροτηθεί στο πλαίσιο συγκεκριμένων μεθοδολογικών, εννοιολογικών και διδακτικών πρωτοκόλλων που προτείνονται με βάση την εργαλειοθήκη της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας της Διδακτικής της Ιστορίας ώστε να διευκολυνθεί η ουσιαστική γνωριμία εκπαιδευτικών και μαθητών με μια από τις πιο κρίσιμες και τραυματικές περιόδους της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας. Αυτό όμως δεν επεδίωξαν να γίνει μέσω του διαύλου της συγκίνησης, του εθνικού μαρτυρολογίου και της παθητικής ενσυναίσθησης που συνιστά η άκριτη ταύτιση με τα θύματα (πράγμα επιστημολογικά και ηθικά αδιανόητο), όπως συνηθίζεται

σχεδόν αταβιστικά στα εκπαιδευτικά προγράμματα, στις εθνικές επετείους και στις μνημονικές πρακτικές.

Όμως πόσο πλουσιότερο, πολυδιάστατο, συμπεριληπτικό και εποπτικότερο θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» εάν οι προφορικές μαρτυρίες πλαισιώνονταν με ένα αρχείο λογοτεχνικών κειμένων και καλλιτεχνικών τεχνουργημάτων, αλλά και με ένα αρχείο τραγουδιών που έχουν ως θέμα την τριπλή κατοχή στην Ελλάδα! Σε επίρρωση παραθέτω ένα όχι τόσο γνωστό λαϊκό τραγούδι με τον τίτλο «Κομμαντατούρα» και με έντονη βιωματική διάσταση των Γιώργου Ζαμπέτα και Ξενοφώντα Φιλήρη από το LP *Ντοκουμέντα* που κυκλοφόρησε το 1975. Προφανώς το τραγούδι αυτό μόνο ως δευτερογενής, εκ των υστέρων μαρτυρία μπορεί να νοηθεί:

*Όποιος περνούσε τη στοά
Τον ήλιο χαιρετούσε
Στο Φρουραρχείο έμπαινε
Το Χάρο συναντούσε.*

*Τη σκάλα που κατέβαινε
Είκοσι μέτρα βάθος
Σκαλί σκαλί μαρμάρινο
Και ανοιγμένος τάφος.*

*Στη Μέρλιν και στην Κοραή
Χτυπάνε με ζωνάρια.
Και πάνω στην Καισαριανή
Σκοτώνουν παλικάρια.*

*Φέρτε έναν γέροντα παπά
Με μύρα κι αγιαστούρα
Να ξεπλυθεί η μυρωδιά
Απ' την κομμαντατούρα.*

*Ρίχτε μια φούχτα βάλσαμο
Δάκρυα για λουλούδια
Και στα μπουντρούμια των Ες Ες
Της λεβεντιάς τραγούδια.*

*Στη Μέρλιν και στην Κοραή
Χτυπάνε με ζωνάρια.
Και πάνω στην Καισαριανή
Σκοτώνουν παλικάρια.*

Η διάσταση της βιωματικότητας και του νοητικού και ψυχολογικού αιφνιδιασμού-ανοικείωσης που γνωρίζουμε ότι παραδόξως (στη δεύτερη περίπτωση) λειτουργεί ως μηχανισμός εξοικείωσης με την «ξένη χώρα» του παρελθόντος είναι εντονότερη

στο τραγούδι «Του Κυριάκου το γαϊδούρι». Δημιουργοί του είναι ο Δημήτρης Γκόγκος-Μπαγιαντέρας και ο Στέλιος Χρυσίνης. Έχει ως θέμα τον κατοχικό λιμό και γραμμοφωνήθηκε το 1946. Όμως στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με μια πρωτογενή, συγχρονική σχεδόν του γεγονότος, μαρτυρία:

*Του Κυριάκου το γαϊδούρι
Το 'χαν όλοι τους για γούρι,
Σαν γυρνούσε στο παζάρι
Το 'χαν για κρυφό καμάρι.*

*Με κουδούνια στολισμένο,
Λαχανίδα φορτωμένο,
Μες στις γειτονιές γυρνούσε,
Ταλιράκια 'κονομούσε.*

*Το'χε σαν μικρό παιδάκι
Και γι' αυτό το 'χε μεράκι.*

*Του το 'φάγαν ένα βράδυ
Για μωσχάρι στο σκοτάδι.
Του το 'φάγαν ένα βράδυ
Με την πείνα τη μεγάλη.*

Από το 1999 έχει ιδρυθεί ο Διεθνής Συνασπισμός των Μουσείων Συνείδησης που αφορούν ιστορικούς τόπους, οι οποίοι παρέχουν εναύσματα για τον δημόσιο διάλογο αναφορικά με τραυματικά ιστορικά γεγονότα και συγκρουσιακά ζητήματα του παρελθόντος. Ουσιαστικά πρόκειται για τόπους μνήμης που διευκολύνουν τον ιστορικό στοχασμό, τη διεργασία του τραύματος, τη δημόσια διαβούλευση και γενικότερα την κριτική αναμέτρηση με τις σκοτεινές όψεις του παρελθόντος.²⁶ Κατ' αναλογία τέτοιων υλικών τόπων μνήμης, μπορούμε να φανταστούμε και άυλους ή συμβολικούς, όπως π.χ. το αρχείο προφορικών μαρτυριών και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα».

Ωστόσο, παρά τη δυναμική του Διεθνούς Συνασπισμού των Μουσείων Συνείδησης, δεν θα ήταν δυνατό να με βρει σύμφωνο η πεποίθηση των οργανωτών του ότι ο σχεδιασμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και των εκθέσεων οφείλει να αποβλέπει στη δημιουργία συνθηκών νοερού παραλληλισμού του παρόντος και του ιστορικού παρελθόντος με κύριο σκοπό την ιστορική ενσυναίσθηση, αλλά και τη διά του έμμεσου ιστορικού φρονηματισμού αποτροπή μελλοντικών γενοκτονιών, εθνοκαθάρσεων ή γενικότερα τραυματικών εμπειριών, όπως η βίαιη πολιτική καταστολή και η προσφυγιά.²⁷ Και αυτό επειδή θεωρώ προβληματική τόσο την επικέντρωση στην ενσυναίσθηση του θύματος όσο και την παραδειγματική

26 T. Cauvin, *ό.π.*, σ. 241.

27 Στο ίδιο, σ. 242.

μορφή ιστορικής συνείδησης που υπονοείται σε τέτοια εγχειρήματα, τα οποία θεμελιώνονται στην ιδέα ότι *grosso modo* η Ιστορία επαναλαμβάνεται εάν η ροή των γεγονότων και της ανθρώπινης παθογένειας δεν ανακοπεί από την ιστορική φρόνηση που εκλύεται από την έγκυρη ιστορική γνώση.

Καταληκτικά θα έλεγα ότι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ως εργαλείο της Δημόσιας Ιστορίας και έργο εξειδικευμένων ιστορικών και διδακτολόγων εκπληρώνει μια «δημόσια λειτουργία», δηλαδή προσφέρει μια καίριας σημασίας «δημόσια υπηρεσία» για να χρησιμοποιήσω την ορολογία του Caubin.²⁸ Δημιουργεί νέο γνωστικό κεφάλαιο μέσω των προφορικών μαρτυριών που συνελέγησαν και του συναφούς πραγματολογικού υλικού με το οποίο αυτές πλαισιώθηκαν, διατυπώνει ερωτήματα, προβληματοποιεί γεγονότα και φαινόμενα, κατασκευάζει πραγματολογικά και ερμηνευτικά συγκείμενα, επικαιροποιεί την τραυματική μνήμη της δεκαετίας του 1940 μέσα από τα πρίσματα που διαμορφώνουν κομβικές έννοιες, όπως η απονομή ιστορικής δικαιοσύνης, διευρύνει την ιστορική κουλτούρα της ελληνικής νεολαίας (θα ήλπιζα και της γερμανικής), ενδυναμώνει την εθνική ταυτότητα. Για όλους αυτούς τους λόγους βοηθά τα ελληνόπουλα να γίνουν ιστορικά εγγράμματοι πολίτες, αντίθετα με τις ιταμές επιδόσεις της κρατικά διευθυνόμενης ιστορικής εκπαίδευσης. Μια τέτοια προοπτική είναι βέβαιο ότι θα συναρτηθεί με την αναβάθμιση της πολιτικής υπευθυνότητας και με την αναβάθμιση της ποιότητας του δημοκρατικού διαλόγου και γενικότερα της συμμετοχής στα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δρώμενα.

4. ...Σαν ανοικτή επιστολή στην αγωνίστρια Πέπη Ρηγοπούλου

Και ένας τελευταίος λόγος για ορισμένους επικριτές του προγράμματος. Αυτούς που εγώ προκρίνω ως συνομιλητές μου για την περίπτωση.

Θαυμάζω την κυρία Πέπη Ρηγοπούλου επειδή, κατά τη γνώμη μου, είναι μια από τις λίγες «φλεγόμενες βάτους» της σύγχρονης ελληνικής διανόησης διαθέτοντας σημαντικό και πρωτότυπο ερευνητικό και συγγραφικό έργο, παράλληλα όμως και επειδή, με την αποδεδειγμένη γενναιότητα, τη διανοητική τιμιότητα και τη σεμνότητα που τη διακρίνει, αποτελεί τη ζωντανή μνήμη του αντιδικτατορικού Αγώνα και της Εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Πρόκειται για μια ακέραια ηθική συνείδηση που γρηγορεί μετασχηματίζοντας την κυριολεκτική μνήμη της δικής της οδύνης και των δικών της ιστορικών τραυμάτων (προσφυγική μνήμη και 17 Νοέμβρη 1973) σε παραδειγματική μνήμη ώστε να συμβάλει στην αποτροπή των δεινών που μαστίζουν τον παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας. Παρ' όλα αυτά και παρά τον διακηρυγμένο θαυμασμό μου για την προσωπικότητα και το έργο της, δεν βρίσκω σοβαρό έρεισμα για να συμμεριστώ την επικριτική σφοδρότητα των ενστάσεων της για το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», όπως αυτή εκφράζεται κυρίως από τις επιφυλλίδες της στην *Εφημερίδα των Συντακτών* (βλ. ενδεικτικά το φύλλο της 10ης Νοεμβρίου 2021). Δηλώνω επίσης ευθαρσώς ότι διαφωνώ ριζικά μαζί της για την απαξίωση του ενδεχόμενου –κάτι μάλλον ουτοπικό, αλλά εγώ

28 Στο ίδιο, σ. 230.

πιστεύω στις ουτοπίες– να διαμορφωθεί κάποτε μια «κοινή κουλτούρα μνήμης» στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Μακάρι να το ζούσαμε αυτό. Είναι, άλλωστε, προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ταυτότητας Ευρωπαίου πολίτη.

Αν ευσταθούσαν οι ισχυρισμοί της κυρίας Ρηγοπούλου ή μάλλον οι υπόρρητοι φόβοι της, είναι αυτονόητο για μένα ότι ο Αργύρης Σφουντούρης, πρωτομάστορας του αγώνα για τη διεκδίκηση των οφειλών της Γερμανίας και την αναγνώριση των αποτρόπαιων μαζικών εγκλημάτων του ναζισμού στην Ελλάδα, αλλά και επίτιμος διδάκτωρ του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου, δεν θα συνεργαζόταν με το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα». Δεν θα κατέθετε τη δική του πολύτιμη μαρτυρία. Ούτε όμως και θα επέτρεπε να εκδοθεί η βιογραφία του που συνέγραψε ο Patric Seibel στην ελληνική (εκδόσεις Βεργίνα) και τη γερμανική γλώσσα με τη συνδρομή του Ελληνογερμανικού Ταμείου για το Μέλλον.²⁹ Η συνεργασία στο πρόγραμμα δεν σημαίνει ούτε λήθη και εργαλειακή συμφιλίωση χωρίς προϋποθέσεις, ούτε πολύ περισσότερο συγγνώμη με ή χωρίς μεταμέλεια. Είναι όμως μια ιστορική και ηθική υποθήκη για το παρόν και το μέλλον. Μια τέτοια στάση ανακαλεί και τα γραφόμενα του Γάλλου –ρωσοεβραϊκής καταγωγής από την Οδησό– φιλοσόφου Vladimir Jankélévitch, ο οποίος λόγω της εβραϊκής του ταυτότητας διώχθηκε από το Καθεστώς του Vichy και συμμετείχε ενεργά στην αντιναζιστική αντίσταση, ενώ το σύνολο του έργου του σφραγίζεται από την προσπάθειά του να αποκρούσει το ιστορικό Κακό που εξέφρασε η ναζιστική θηριωδία. Πιο συγκεκριμένα, ο Jankélévitch αντιμετωπίζει ως πρωταρχική, αλλά ταυτόχρονα και ως «σκανδαλώδη» και «υπερφυσική», δηλαδή σχεδόν αδιανόητη, ηθική πρόκληση για τον μεταπολεμικό κόσμο την «προσπάθεια [...] ν’ αγαπήσουμε κι εκείνους που ταπείνωσαν έως και τους νεκρούς μας» αφού αυτοί το μόνο που «δικαιούνται» είναι το «ανεξιλέωτο μίσος μας...».³⁰ Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του, που διατυπώθηκε το 1978 όταν ακόμα η Γερμανία δεν ήταν ενωμένη ούτε είχε αποκτήσει δεσπόζουσα σημασία για την επίσημη γερμανική ιδεολογία των δύο γερμανικών κρατών και τη συλλογική αυτοεικόνα των λαών τους η αναδοχή της ηθικής ενοχής και της πολιτικής και ιστορικής ευθύνης και η συνεπαγόμενη μεταμέλεια, ειδικά «[η] συγχώρηση στους ναζί δημίους θα ανήκε σε αυτή την υπερφυσική εφραπτομένη εφόσον το ζήτημα είναι να συγχωρήσεις εκείνους που ουδέποτε ζήτησαν συγγνώμη, που μάλιστα δεν κατανοούν καν τη σημασία αυτής της λέξης και ουδέποτε μετάνιωσαν για τα αποκρουστικά κακουργήματά τους... τι λέω; [Είναι] «[η] κατεξοχήν αδυνατότητα: να συγχωρήσεις την απόλυτη κακία».³¹ Μολονότι, όπως παραδέχεται, «[τ]ο κακό και η αγάπη [ως προϋπόθεση της συγχώρεσης του θύτη] θα βρίσκονται σε σύγκρουση έως το τέλος του κόσμου»³² και παρόλο που ο θύτης αδιανόητων μαζικών εγκλημάτων δεν αξίζει τη συγχώρεση με τους όρους που θέτουν οι «έλλογες κατηγορίες της επιείκειας και της αντισταθμιστικής

29 Πάτρικ Ζάιμπελ, «Θα μείνω για πάντα εκείνο το τετράχρονο αγόρι». Η σφαγή του Διστόμου από τα Ες Ες και ο αγώνας του Αργύρη Σφουντούρη για δικαιοσύνη. Βιογραφία Αργύρη Σφουντούρη, μετάφραση Παναγιώτης Μούκας, Βεργίνα, Αθήνα 2018.

30 Vladimir Jankélévitch και Béatrice Berlowitz, *Κάπου στο ανολοκλήρωτο*, μετάφραση Λίζυ Τσιριμώκου, Πόλις, Αθήνα 2021, σ. 163.

31 Στο ίδιο, σ. 164.

32 Στο ίδιο, σ. 165.

συγγνώμης»,³³ εντούτοις η συγχώρηση είναι η ίδια η υπέρβαση της μνησικακίας, η απόλυτη έκφραση της γενναιόδωρης μεγαλοψυχίας, χάριν της δημιουργικής συνέχισης της εκπολιτιστικής διαδικασίας και της επανένωσης των διαρρηγμένων, των διεστώτων τμημάτων της ανθρωπίνης ολότητας. Συντελείται ως ένα θαύμα, ταυτόχρονα όμως και ως μια διαρκής υπενθύμιση, μια αίρεση, ως μια χάρη που βρίσκεται υπό διαρκή εκκρεμότητα και χρειάζεται να δικαιώνεται καθημερινά, σαν μια «αιώνια ταλάντωση» ή αλλιώς σαν μια αέναη πάλη με την πολυκέφαλη μηχανή του ιστορικού κακού που συνεχώς αναγεννιέται από τα συντρίμια του. Δηλαδή οφείλουμε να εννοούμε την ηθική και την ιστορική συνείδηση σαν τα εργαστήρια όπου σφυρηλατούνται η διαρκής επαγρύπνηση, η αγωνία και η ευθύνη όχι μόνο για τις πράξεις μας στο παρελθόν, αλλά και στο παρόν και το μέλλον.

Από τη δική μου πλευρά, δεν μπορώ να ξεχάσω ότι με πόρους που αντλήθηκαν από το Ταμείο του Μέλλοντος κατέστη δυνατή η έκδοση (με συγχρηματοδότηση) της μονογραφίας της Ζέτας Παπανδρέου, διδάκτορος του ίδιου Τμήματος και μέλους του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», με θέμα τη Σφαγή του Διστόμου και τη διαχείριση της τραυματικής μνήμης από την τοπική κοινωνία (εκδόσεις Ταξιδευτής).³⁴ Πρόκειται για ένα ογκώδες βιβλίο, στο οποίο αναλύεται σε ένα από τα εκτενέστερα κεφάλαιά του η σημασία των διεκδικήσεων των Διστομιτών –συμβολικών, ηθικών και οικονομικών στο πλαίσιο συμφωνιών επανορθωτικής και μεταβατικής δικαιοσύνης–, καθώς και η ιστορία του δικαστικού αγώνα της οικογένειας Σφουντούρη και ευρύτερα του Διστόμου και άλλων μαρτυρικών χωριών και πόλεων. Αν ίσχυε η τοξική συνωμοσιολογία που έχει αναπτυχθεί, δυστυχώς όχι μόνο στο διαδίκτυο, δεν θα έπρεπε να είχαν γίνει πραγματικότητα αυτές οι εκδόσεις, αφού έστω και μακροπρόθεσμα από την ίδια τους τη φύση απονομιμοποιούν τις πρακτικές λήθης και συγκάλυψης του επίσημου γερμανικού κράτους.

Αυτό, από την άλλη πλευρά, δεν σημαίνει ότι πρέπει και να εξιδανικεύσουμε το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα». Κρίνουμε σκόπιμο να εντοπιστούν με καλοπροαίρετο τρόπο τα ενδεχόμενα προβλήματα ώστε το σύνθετο αυτό εκπαιδευτικό εργαλείο, το οποίο έχει ήδη υποστεί ευεργετικές διορθώσεις από τους συντελεστές του –είτε αυτές αφορούσαν σφάλματα είτε καίριες παραλείψεις–, να γίνει ακόμα πιο αποτελεσματικό για την καθολική ιστορική αυτογνωσία, πρωτίστως όμως για την ελληνική, αλλά και τη γερμανική –το τονίζω αυτό– ιστορική εκπαίδευση.

Με άλλα λόγια, είναι θεμιτή η αντίδραση και γόνιμες οι κριτικές επισημάνσεις, ακόμα και η πολεμική, αλλά η οργή και η μνησικακία σε συνδυασμό με την αυτάρεσκη ομφαλοσκόπηση και την εύκολη λύση της αναζήτησης σκοτεινών κέντρων δεν επαρκούν για να αλλάξουν τον κόσμο προς το καλύτερο. Είναι εύλογο να υποθέσετε ότι αναφέρομαι σε όλους αυτούς που συνδέουν το επιστημονικό και εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» με την πρόσφατη κινηματογραφική ταινία «Καλάβρυτα 1943», αλλά και με ιστοριογραφικά έργα, επιδιώκοντας να διασπείρουν στην κοινή γνώμη τη θέση τους ότι συνδυαστικά

33 Στο ίδιο, σ. 165.

34 Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία: Δίστομο 1944-2018*, ό.π.

εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό: την προώθηση της εξωτερικής πολιτικής της Γερμανίας για το κατοχικό δάνειο και τις αποζημιώσεις.

Το πλούσιο υλικό μαρτυριών που παρατίθεται και ιστορικοποιείται στο μνημονικό αρχείο του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», σε συνδυασμό με τις εύστοχες διδακτικές και μαθησιακές δράσεις που το πλαισιώνουν, ενδυναμώνει μέσω της ποικιλίας και της πολυπρισματικότητάς του την ιστορική κουλτούρα, σκέψη και συνείδηση. Επομένως, και τη συλλογική αυτογνωσία και των δύο λαών, Ελλήνων και Γερμανών. Αυτό δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί εάν σκόπιμα ή από ολιγωρία οι υπεύθυνοι και οι συντελεστές του προγράμματος αποπλαισίωσαν τις μαρτυρίες, τις χρησιμοποιούσαν επιλεκτικά ή τις διαστρέβλωναν.

2ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Ιστορικό τραύμα και Δημόσια Ιστορία

Μνήμη, ιστορία και ιστορική κουλτούρα

Αιμιλία Σαλβάνου

emilia.salvanou@gmail.com

Η πρόσφατη δημόσια παρουσίαση του ερευνητικού προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) άνοιξε έναν κύκλο συζητήσεων στο κέντρο του οποίου βρέθηκε για άλλη μια φορά η σχέση ιστορίας και μνήμης. Δεν πρόκειται για καινούργια συζήτηση. Αντίθετα, επανέρχεται στο προσκήνιο κάθε φορά που η Ιστορία και οι ιστορικοί καταπιάνονται με θέματα που νοούνται ως κόμβοι της εθνικής και πολιτισμικής μνήμης, κυρίως με όσα συνδέονται με τη διαμόρφωση ταυτοτήτων. Ένας τέτοιος κεντρικός κόμβος μνήμης είναι η δεκαετία του 1940, με αρκετές όψεις του να παραμένουν ανοικτές και διεκδικούμενες ως προς την πολιτική τους σημασία. Το ενδιαφέρον συνεπώς που προκάλεσε το πρόγραμμα ήταν αναμενόμενο – όπως σε μεγάλο βαθμό αναμενόμενος ήταν και ο αντίλογος. Όχι απαραίτητα επειδή η κριτική που του ασκήθηκε ήταν από κάθε άποψη σωστή, αλλά επειδή στην πραγματικότητα μιλάμε για δύο διαφορετικά πλαίσια κατανόησης μέσα από τα οποία σκεφτόμαστε και συζητάμε για το πρόγραμμα και τον τρόπο που συμβάλλει στην κατανόηση του παρελθόντος. Η ιστορία, η μαρτυρία και η μνήμη, αν και συχνά συγχέονται στον δημόσιο χώρο ως προς τη λειτουργία και τη σχέση τους με το παρελθόν, αποτελούν στην πραγματικότητα διαφορετικούς δρόμους μέσα από τους οποίους σχετιζόμαστε μαζί του. Σε αυτή την πολλαπλή σχέση θα ήθελα να επικεντρωθώ στο κείμενο αυτό, με αφορμή το πρόγραμμα, αλλά κυρίως επειδή είναι μια συζήτηση που επανέρχεται στο προσκήνιο σε τακτικά χρονικά διαστήματα, συχνά πυροδοτώντας πολέμους μνήμης και ιστορίας.

1. Μνήμη και ιστορία

Η σχέση ανάμεσα στη μαρτυρία και την ιστορία πέρασε από διάφορες φάσεις. Συχνά χαρακτηριζόταν από εντάσεις και αμοιβαία καχυποψία: η μνήμη δεν έβρισκε χώρο στην ιστορία και η ιστορία ήταν επιφυλακτική απέναντι στην υποκειμενικότητα της μνήμης. Για πολλούς αιώνες, βέβαια, και σε πολλές κοινωνίες η μνήμη αποτελούσε τη βασική μορφή ιστορικότητας. Ιστορία ήταν αυτά που θυμούνταν οι άνθρωποι για το παρελθόν, πολύ συχνά μάλιστα καταφεύγοντας στην προφορικότητα της μνήμης.¹ Η επιφυλακτικότητα απέναντι στη μνήμη ήρθε πολύ αργότερα, κυρίως όταν τον 19ο αιώνα η Ιστορία συγκροτήθηκε σε επιστήμη. Τότε ήταν που η μνήμη εξοβελίστηκε από τις ιστορικές σπουδές, θεωρήθηκε υποδεέστερη και κυρίως

1 Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 33-37.

αναξιόπιστη. Χρειάστηκε σχεδόν ένας αιώνας και δύο παγκόσμιοι πόλεμοι για να βρει τον δρόμο της πίσω στις ιστορικές σπουδές, κυρίως μέσα από την Προφορική Ιστορία. Και τότε όμως με δυσκολίες, αφού η υποκειμενικότητα της μαρτυρίας και της μνήμης προσέκρουε στο πρόταγμα της αντικειμενικότητας γύρω από το οποίο είχαν συγκροτηθεί οι ιστορικές σπουδές στον 20ό αιώνα. Η Προφορική Ιστορία ως ιστορική πρακτική και μέθοδος προσέγγισης του παρελθόντος γεννήθηκε τη δεκαετία του 1960, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της δημοκρατικοποίησης των ιστορικών σπουδών. Η στροφή στην ιστορία των υποκειμένων που παρέμεναν «αόρατα» ήταν αδιαχώριστη από τη Νέα Αριστερά και το εγχείρημά της για μια νέα ιστορία, περισσότερο συμμετοχική, που θα φώτιζε την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, τις προσδοκίες, τα οράματα και τις ματαιώσεις τους, τα νοσηματοδοτικά πλαίσια που διαμόρφωναν.² Σκοπός ήταν να αναδείξει πλευρές του που παρέμεναν στο περιθώριο ή που δεν θεωρούνταν αντικείμενα μελέτης της Ιστορίας. Η ιστορία της εργατικής τάξης, για παράδειγμα, την οποία πραγματεύτηκε υποδειγματικά ο E. P. Thompson στο εμβληματικό του έργο *The Making of the English Working Class*, είναι μια ιστορία που γράφτηκε αξιοποιώντας και τις προφορικές μαρτυρίες της μεταπολεμικής εργατικής τάξης στη Βρετανία αλλά και τα εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας.³ Δεν ήταν μια πολιτικά ουδέτερη ιστορία. Αντίθετα, ήταν μέρος ενός ριζοσπαστικού εγχειρήματος, το οποίο αρθρωνόταν γύρω από την πίστη στη μεταμορφωτική δύναμη του παρελθόντος – την πίστη δηλαδή ότι, αν αλλάξουμε τον τρόπο που αφηγούμαστε το παρελθόν και συμπεριλάβουμε όψεις και προσεγγίσεις του που παρέμεναν αποκλεισμένες, είναι δυνατόν να βαδίσουμε προς έναν καλύτερο κόσμο. Την ίδια περίοδο, κοινωνικά και νεανικά κινήματα επαναπραγματεύονταν δύσκολα και επώδυνα παρελθόντα της προηγούμενης γενιάς και αναμετριόνταν με την κληρονομιά της δεκαετίας του 1940. Η μνήμη, ή καλύτερα ο τρόπος που αφηγηματοποιούνταν η μνήμη, μπήκε στο κέντρο των πολιτικών διεκδικήσεων, παράγοντας συχνά εναλλακτικούς τρόπους αφήγησης της κυρίαρχης μνημονικής κουλτούρας. Παρ' όλα αυτά, η δυσπιστία της ιστορίας απέναντι στη μνήμη εξακολουθούσε. Ήταν σαν να επρόκειτο για δυο διαφορετικές σφαίρες, που λειτουργούσαν παράλληλα αλλά διακριτά σε ό,τι αφορούσε τον τρόπο που οι κοινωνίες σχετίζονταν με το παρελθόν τους. Μόνο συμπληρωματικά και υπό όρους στρεφόταν η ιστορία στη μνήμη, και πάλι με φειδώ και προσοχή σε ό,τι αφορούσε την αξιοποίησή της.

Τη δεκαετία του 1990, μετά την κατάρρευση των υπαρκτού σοσιαλισμού και των τελευταίων μεγάλων ουτοπιών, έγινε μια στροφή στην εστίαση και εν τέλει στον χαρακτήρα της Προφορικής Ιστορίας. Καθώς συνολικά υπήρξε μια μετακίνηση της ιστορικής συνείδησης από την τελεολογία στη μνήμη, την υποκειμενικότητα και την εμπειρία, ανάλογα και στην Προφορική Ιστορία το άρρητο κείμενο δεν ήταν πια τόσο το αίτημα της χειραφέτησης των καταπιεσμένων και των αόρατων ομάδων,

2 Αντώνης Λιάκος, «Γιατί προφορική ιστορία;», στο Ειρήνη Νάκου, Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και την εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015.

3 E. P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης, μετάφραση Γιάννης Παπαδημητρίου, πρόλογος – επιμέλεια Αντώνης Λιάκος*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2018.

αλλά η επιθυμία αναμόχλευσης της μνήμης και αναψηλάφησης της εμπειρίας.⁴ Η μνήμη έπαψε να είναι το μέσο και μετατράπηκε η ίδια σε αντικείμενο μελέτης. Σ' αυτό το πλαίσιο χρειάζεται να καταλάβουμε και τις σπουδές μνήμης που ανθίζουν τις τελευταίες δεκαετίες και που δεν περιορίζονται στο πλαίσιο των ιστορικών σπουδών, αλλά περιλαμβάνουν τις πολιτισμικές σπουδές, τη λογοτεχνία, την ψυχολογία κ.λπ. Η Προφορική Ιστορία σήμερα, περισσότερο από μια ιστορική μέθοδο, αποτελεί μια νέα πολιτισμική πρακτική, στην οποία συμμετέχουν ιστορικοί και μη και στην οποία συχνά το επίκεντρο είναι η ίδια η καταγραφή της εμπειρίας και μόνο.

Σε αυτό το νέο σύμπαν ενασχόλησης με τη μνήμη, τρεις είναι οι κύριοι άξονες πάνω στους οποίους έχει αρθρωθεί το ενδιαφέρον των ερευνητών: η έννοια του τραύματος, οι ταυτότητες, και το βίωμα μαζί με τη νοσταλγία. Η επικέντρωση στο τραύμα μπορεί να εξηγηθεί από την προσπάθεια κατανόησης των μεγάλων τραυματικών γεγονότων του 20ού αιώνα. Στην ιστορία η επικέντρωση αυτή σήμαινε εστίαση σε γεγονότα που η μνημονική τους επεξεργασία ήταν ακόμη σε εξέλιξη ή σε διαδικασία μετατροπής σε πολιτισμική μνήμη.⁵ Οι ταυτότητες δεν είναι άσχετες με το τραύμα. Ίσα ίσα που στο πλαίσιο της στροφής της ιστορικής συνείδησης προς το τραύμα, το τραύμα βρέθηκε στο κέντρο των συλλογικών ταυτοτήτων και αποτέλεσε τη συγκολλητική ουσία των ομάδων μνήμης που κατ' αντιστοιχία διαμορφώθηκαν.⁶ Το βίωμα και η νοσταλγία, τέλος, εμφανίζονται συνήθως στο μεταίχμιο μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, αφορούν αυτό που έχει παρέλθει, αλλά δεν έχει γίνει ακόμη ιστορία. Σε κεντρικούς τόπους νοσταλγίας μετατρέπονται συχνά η «αυθεντικότητα» και η «απλότητα» του παρελθόντος, ενώ σύμφυτο χαρακτηριστικό της είναι συνήθως η απο-ιστορικοποίηση του παρελθόντος και η αξιοποίησή της για δημιουργία συλλογικών ταυτοτήτων.⁷ Περισσότερο ίσως από κάθε άλλη φορά ο δημόσιος λόγος για το παρελθόν όχι μόνο αρθρώνεται συστηματικά από ιστορικούς και μη, αλλά διεκδικεί αναγνωρισιμότητα, κυρίως σε ό,τι αφορά ζητήματα ταυτοτήτων και τραύματος.

2. Το MOG ως παράδειγμα Δημόσιας Ιστορίας

Το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» γεννήθηκε σε αυτό το πλαίσιο στροφής στη μαρτυρία και την εμπειρία των καθημερινών ανθρώπων. Και σε τούτο η συμβολή του είναι καθοριστικής σημασίας. Όπως άλλωστε αναφέρεται και στην ιστοσελίδα του προγράμματος, μια από τις ανάγκες που θέλησε να θεραπεύσει ήταν να γεμίσει με περιεχόμενο τη μνήμη της δεκαετίας του 1940, που, αν και κυρίαρχη στη δημόσια μνήμη της Ελλάδας, παρέμενε σχετικά αόριστη. Το πρόβλημα αυτό είναι ένα από τα μάλλον σημαντικά προβλήματα της εποχής μας σε ό,τι αφορά τις κουλτούρες μνήμης, ιδιαίτερα αυτές που βρίσκουν τον τρόπο και εγκαθιδρύονται στη

4 Α. Λιάκος, «Γιατί προφορική ιστορία;», ό.π.

5 Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε. Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*, Ασίνη, Αθήνα 2021, σ. 63-64.

6 Jeffrey Alexander, *Trauma: A Social Theory*, Polity Press, Κέιμπριτζ 2012, σ. 47.

7 Tobias Becker, «The Meanings of Nostalgia: Genealogy and Critique», *History and Theory* 57/2 (2018), σ. 234-250. Wes Hill, *Art After the Hipster. Identity Politics, Ethics and Aesthetics*, Palgrave, 2017, σ. 80-83.

δημόσια σφαίρα ως κομβικά σημεία αναφοράς της συλλογικής (ή εθνικής) μνήμης. Καθώς βιώνουμε μια συγκυρία πληθωρικότητας της μνήμης, συχνά τα μνημονικά συμβάντα αυτονομούνται από το περιεχόμενό τους – κυκλοφορούν στον δημόσιο χώρο ως σημαίνοντα, που όμως το περιεχόμενό τους παραμένει ιστορικά αόριστο και πολιτικά ασαφές. Δεν αναφέρομαι εδώ μόνο στα προβλήματα της ιστορικής εκπαίδευσης, που ούτως ή άλλως είναι πολύ περισσότερα. Αναφέρομαι κυρίως στον τρόπο που συγκροτούνται οι εθνικές (ή συλλογικές) ταυτότητες, όπου ναι μεν εξοικειωνόμαστε με τους βασικούς σταθμούς της συλλογικής βιογραφίας, αλλά την ίδια στιγμή, ιδιαίτερα στον βαθμό που δεν θεωρούμε ότι υπάρχει φλέγον πολιτικό διακύβευμα, καταγράφουμε τους σταθμούς αυτούς επιγραμματικά, σαν επεισόδια μιας πορείας που μας οδήγησαν στο παρόν, χωρίς να πολυενδιαφερόμαστε για τις λεπτομέρειες του πράγματος. Μνήμη οικεία και την ίδια στιγμή ανοίκεια. Μνήμη χωρίς περιεχόμενο.

Το MOG, με την αυστηρή έννοια του όρου, δεν αποτελεί εγχείρημα ακαδημαϊκής ιστορίας. Αντίθετα, ήδη από τον σχεδιασμό του είναι ένα κατεξοχήν παράδειγμα Δημόσιας Ιστορίας. Δεν υπαινίσσομαι βέβαια ότι υπολείπεται σε επιστημονική προσέγγιση, ούτε σε τεκμηρίωση. Κάθε άλλο. Ωστόσο είναι σχεδιασμένο για χρήση από μη ειδικό κοινό, και με αυτήν την έννοια ανήκει στη σφαίρα της Δημόσιας Ιστορίας. Συνήθως όταν αναφερόμαστε στη Δημόσια Ιστορία συμβαίνουν παρανοήσεις – σε μεγάλο βαθμό και εξαιτίας της ραγδαίας εξάπλωσης της χρήσης του όρου. Για να ξεκαθαρίσει λίγο το τοπίο, χρήσιμες είναι μερικές διευκρινίσεις σε σχέση με το τι εννοούμε κάθε φορά όταν αναφερόμαστε στη Δημόσια Ιστορία. Θα πρέπει να τη σκεφτόμαστε ως μια πολύπλευρη έννοια, η οποία εμπεριέχει διαφορετικές πρακτικές και διαφορετικού είδους σχέσεις με το παρελθόν που αναπτύσσονται στον δημόσιο χώρο. Ο ένας τρόπος με τον οποίο νοείται η Δημόσια Ιστορία είναι ως πεδίο ιστορικών σπουδών – ως εκείνο το πεδίο ιστορικών σπουδών δηλαδή που ασχολείται με τον ρόλο της ιστορίας και της νοηματοδότησης του παρελθόντος στις κοινωνίες, τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν.⁸ Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο νοείται η Δημόσια Ιστορία είναι στη δημοφιλή μορφή της, αυτή δηλαδή κατά την οποία το παρελθόν μετατρέπεται σε καμβά όπου υφαίνονται μια σειρά από πολιτισμικές δραστηριότητες με σκοπό την ψυχαγωγία. Πρόκειται για την ιστορία ως πολιτισμικό προϊόν ευρείας κατανάλωσης, η οποία εμφανίζεται τις μεταπολεμικές δεκαετίες και κορυφώνεται μετά τη δεκαετία του 1990. Είναι μια ιστορία συνήθως αφαιρετική, συναισθηματικά φορτισμένη, με έντονα αφηγηματικά στοιχεία και δραματικότητα. Κυρίως, η δημοφιλής ιστορία, καθώς βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ της ικανοποίησης της γνωστικής περιέργειας και της ψυχαγωγίας, χαρακτηρίζεται από βεβαιότητες, που αντικαθιστούν τις αμφισημίες, την ενδεχομενικότητα και τα ερωτήματα της ακαδημαϊκής ιστορίας. Ωστόσο, ο τρόπος που εικονοποιείται το παρελθόν μέσα από τις αναπαραστάσεις της δημοφιλούς ιστορίας είναι εξαιρετικά σημαντικός, αφού εγγράφεται στο κοινωνικό φαντασιακό και διαμεσολαβεί σε μεγάλο βαθμό ακόμη και τις διανοητικές μας προσεγγίσεις. Η ίδια η δραματικότητα

8 Fine Danniau, «Public History in a Digital Context: Back to the Future or Back to Basics?», *BMGN – Low Countries Historical Review* 128/4 (2013), σ. 121.

που βρίσκεται στο κέντρο των προσεγγίσεων αυτών μετατρέπεται σε φακό μέσα από τον οποίο μαθαίνουμε να προσεγγίζουμε και να ερμηνεύουμε το παρελθόν.⁹ Ο τρίτος τρόπος κατανόησης της Δημόσιας Ιστορίας, και αυτός ο οποίος μας αφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι η «ιστορία των μη ειδικών». Κεντρική θέση από την οποία απορρέει αυτού του είδους η ιστορική πρακτική είναι ότι οι μη ειδικοί έχουν δικαίωμα στην ιστορική γνώση και ότι συνεπώς είναι ευθύνη των ιστορικών να φροντίζουν να μην τους αποκλείουν από αυτήν με το να γράφουν μόνο για τους ομοτέχνους τους.¹⁰ Στον πυρήνα της ιστορίας αυτού του είδους, την οποία συναντάμε κατά κόρον στον δημόσιο, θεσμικό κυρίως, λόγο που αρθρώνεται γύρω από ζητήματα του παρελθόντος, στη μνημειακή και μουσειακή πολιτική, στις αναμνηστικές τελετές και τις επετείους, στα βιβλία Ιστορίας που είναι γραμμένα για το μη ειδικό κοινό, αλλά και στη σχολική ιστορία, βρίσκονται η αναπαραγωγή και η διάχυση των κυρίαρχων αναπαραστάσεων για το παρελθόν. Η διάχυση μάλιστα αυτή αποτελεί ένα από τα κομβικά της χαρακτηριστικά, αφού συμβάλλει στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή συλλογικών ταυτοτήτων. Η ιστορία για τους μη ειδικούς παρουσιάζεται ως μια ιστορία παγιωμένη, αδιαμφισβήτητη και αμετάβλητη.¹¹ Πρεσβεύει μια αλήθεια που συχνά δεν αναγνωρίζει ούτε στην ιστορική έρευνα το δικαίωμα να την αμφισβητήσει.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να σκεφτόμαστε και το MOG, ως εγχείρημα Δημόσιας Ιστορίας: Είναι σχεδιασμένο για χρήση στην εκπαίδευση, λειτουργεί ως αποθετήριο μνήμης και είναι εύκολα προσβάσιμο στο διαδίκτυο. Με μια σημαντική διαφορά. Σε αντίθεση με τα περισσότερα παραδείγματα Δημόσιας Ιστορίας – Ιστορίας για το μη ειδικό κοινό, το MOG δεν αναπαρήγαγε κυρίαρχες αναπαραστάσεις, αλλά επιχείρησε να εμπλουτίσει το τοπίο της μελέτης με νέα ίχνη του παρελθόντος, συγκροτώντας το αρχείο των προφορικών μαρτυριών. Περιλαμβάνει 93 βιογραφικές συνεντεύξεις από ανθρώπους που έζησαν την Κατοχή στην Ελλάδα, από διάφορες θέσεις και καταστάσεις. Άλλοι από αυτούς συμμετείχαν στην Αντίσταση, άλλοι είναι επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης, άλλοι συμμετείχαν στα καταναγκαστικά έργα στην Ελλάδα και άλλοι είναι επιζώντες των αντιποίνων. Καθένας από αυτούς παραχώρησε λεπτομερή συνέντευξη σχετικά όχι μόνο με τα μεγάλα γεγονότα στα οποία συμμετείχε, αλλά και με την καθημερινή ζωή στην Ελλάδα της Κατοχής καθώς και για το πώς η εμπειρία του εντάσσεται στο αφήγημα της ζωής του. Περιλαμβάνει επίσης εκπαιδευτικά σενάρια: για την ελληνική πλατφόρμα τα σενάρια «Παιδιά στην Κατοχή», «Στρατόπεδα Συγκέντρωσης», «Καθημερινή Ζωή», «Αντίσταση», «Αντίποινα και μαζικές σφαγές» και «Ολοκαύτωμα / Σοά», ενώ στη γερμανική εκπαιδευτική πλατφόρμα αντίστοιχα τα σενάρια «Παιδική Ηλικία», «Στρατόπεδα Συγκέντρωσης», «Αντίσταση», «Λιμός», «Εγκλήματα Πολέμου» και «Ολοκαύτωμα / Σοά». Καθένα από τα σενάρια αυτά εμπλουτίστηκε με συμπληρωματικό υλικό, αρχειακές πηγές, φωτογραφίες, χάρτες κ.λπ.

Οι συζητήσεις που προκλήθηκαν ήταν αναμενόμενες, σε μεγάλο βαθμό ακριβώς

9 Α. Σαλβάνου, *ό.π.*, σ. 115-116.

10 Hugh Trevor-Roper, *History: Professional and Lay*, Clarendon Press, Oxford 1958.

11 Δώρα Κάββουρα, *Διδακτική της Ιστορίας. Επιστήμη, διδασκαλία, μάθηση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σ. 26-27.

λόγω και χάρη του δημόσιου χαρακτήρα του, αλλά και του ίδιου του θέματος, που αφενός αγγίζει τη βιωμένη εμπειρία ή και την επικοινωνιακή μνήμη της δεύτερης και της τρίτης γενιάς – πέρα από την πολιτισμική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας. Ήταν επομένως εύλογο ότι αφενός το πρόγραμμα θα κινήσει το ενδιαφέρον και αφετέρου θα προκαλέσει συζητήσεις. Ενδιαφέρον επίσης έχει να δούμε πού εστιάστηκαν οι συζητήσεις αυτές. Αφορούσαν κυρίως το ζήτημα των αποζημιώσεων και το αν και κατά πόσο η συμμετοχή γερμανικών ιδρυμάτων στη χρηματοδότηση και την υλοποίηση του προγράμματος (που παρ' όλα αυτά έγινε από διεπιστημονική και διεθνή ομάδα ερευνητών) σημαίνει ότι πρόκειται για ένα εγχείρημα αναθεώρησης της ιστορίας προς όφελος της Γερμανίας. Και οι δύο αιτιάσεις δεν στοιχειοθετούνται από το περιεχόμενο του προγράμματος, που πληροί όλες τις επιστημονικές προϋποθέσεις εγκυρότητας και αξιοπιστίας του υλικού που παρουσιάζει. Μπορούμε ωστόσο να κατανοήσουμε τις επιφυλάξεις, αν σκεφτούμε το πρόγραμμα όχι ως εξωτερικό ως προς την ιστορική κουλτούρα, αλλά ως κομμάτι της, που παράγεται και συνομιλεί με την περιρρέουσα πολιτική και πολιτισμική κατάσταση του παρόντος και τα ζητήματα που την απασχολούν. Το πρόγραμμα προκαλεί ενδιαφέρον όχι μόνο για όσα λέει για το παρελθόν, αλλά κυρίως για το νόημα που αποκτά στο παρόν, τόσο στην ελληνική κοινωνία εν γένει όσο και ειδικότερα σε ό,τι αφορά την εκπαιδευτική της κοινότητα.

3. Το MOG και η ιστορική κουλτούρα

Σ' αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να στραφούμε στην έννοια της ιστορικής κουλτούρας. Η έννοια αναπτύχθηκε για να εκφράσει τις πολλαπλές σχέσεις μιας ομάδας με το παρελθόν, ιδιαίτερα αυτό που θεωρεί «δικό της». Παρουσιάζει, από αυτή την άποψη, ομοιότητες με το «πρακτικό παρελθόν» – μια έννοια που εισήγαγε στη θεωρία της ιστορίας ο Michael Oakeshott και ανέπτυξε περαιτέρω ο Hayden White.¹² Η ιστορική κουλτούρα είναι όμως ευρύτερη από το πρακτικό παρελθόν. Είναι ευρύτερη τόσο από την ιστοριογραφία όσο και από τις σπουδές μνήμης, με τις οποίες συνομιλεί. Στο πεδίο του ενδιαφέροντός της περιλαμβάνεται όλη η στρωματογραφία της ιστορικής συνείδησης, μαζί με τους παράγοντες που τη διαμόρφωσαν, τα μέσα που βοήθησαν στη διάχυσή της, τις προσλήψεις της και τις αναπαραστάσεις της. Στο σύμπαν της ιστορικής κουλτούρας οι ιστορικοί δεν είναι εξωτερικοί παρατηρητές. Αντιθέτως, αποτελούν έναν από τους κόμβους διαμόρφωσής της, που ταυτόχρονα επηρεάζουν τις δημόσιες αντιλήψεις για το παρελθόν, αλλά και επηρεάζονται από αυτές.

Μπαίνοντας στη λογική της ιστορικής κουλτούρας δεν επιδιώκουμε να αναπαραστήσουμε το παρελθόν ούτε ελέγχουμε την ιστορική ακρίβεια των ιστορικών αναπαραστάσεων. Η ιστορική κουλτούρα, η περιρρέουσα αντίληψη για το παρελθόν, εστιάζει λιγότερο στην «ακριβή» αναπαράστασή του και περισσότερο σε μια αναπαράσταση έμφορτη συναισθηματικά, ικανή να σμιλεύει ταυτότητες. Με βάση λοιπόν αυτήν την αντίληψη, δεν είναι οι ιστορικοί ο ενεργός πόλος και το παρελθόν ο παθητικός, ώστε να αναφερόμαστε σε «χρήσεις» και «καταχρήσεις»

12 Hayden White, *The Practical Past*, Northwestern University Press, Έβανστον 2014, σ. xiii. Michael Oakeshott, *On History and Other Essays*, Οξφόρδη 1983. Michael Oakeshott, *Experience and Its Modes*, Κέιμπριτζ 1933.

της ιστορίας. Αντίθετα, η ιστορία, ή μάλλον το παρελθόν ή, ακόμη καλύτερα, θραύσματα του παρελθόντος «επελαύνουν» στο παρόν και το «κατακλύζουν» με χίλιους τρόπους. Η λογική της ιστορικής κουλτούρας ανιχνεύει την πορεία και την αρχιτεκτονική αυτής της ανακατασκευής. Αφορά τους τρόπους με τους οποίους χειριζόμαστε το παρελθόν, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους πολλές φορές το παρελθόν φαίνεται να καθορίζει το παρόν.¹³ Η έκρηξη των σπουδών μνήμης βοήθησε να καταλάβουμε την υποκειμενικότητα και την πλαστικότητα της ματιάς μας πάνω στο παρελθόν. Το παρελθόν έπαψε πια να είναι ένα ενιαίο «κείμενο» το οποίο αποκαλύπτουμε τμηματικά και μετατράπηκε σε μια δυναμική σύνθεση από θραύσματα, που δημιουργούσαν κάθε φορά αφηγήματα τα οποία είχαν νόημα για τις κοινότητες που ζούσαν με αυτά και ταυτόχρονα συνέβαλλαν στη διαμόρφωση του πολιτισμικού πλαισίου μέσα στο οποίο αποκτούσαν νόημα. Η ιστορική κουλτούρα βλέπει τη σύνθεση αυτή συνολικά και δυναμικά. Με αυτή την έννοια, η ιστορική κουλτούρα διαφέρει τόσο από την ακαδημαϊκή ιστορία και τη Δημόσια Ιστορία όσο και από τις πολιτικές και τις εκδηλώσεις της μνήμης και τους φορείς παραγωγής της ιστορικής γνώσης. Επομένως, δεν αρκεί ούτε μια παραδοσιακή γνώση των σχετικών με το παρελθόν πληροφοριών ούτε να ξέρουμε τα πολιτικά διακυβεύματα του παρόντος. Χρειάζεται να είμαστε σε θέση να αποκωδικοποιήσουμε τον τρόπο που τα θραύσματα του παρελθόντος επικαθορίζουν το παρόν, τον τρόπο με τον οποίο το παρόν «συνωμοτεί» με το παρελθόν.

Συγκεκριμένα ως προς το τελευταίο, ο τρόπος που έχει αρθρωθεί το πρόγραμμα απηχεί τον τρόπο που έχει διαμορφωθεί, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, η κουλτούρα της ιστορικής εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον για τη μνήμη και την εμπειρία των απλών ανθρώπων, η ανανέωση των μεθόδων διδασκαλίας της Ιστορίας, η αξιοποίηση της μαρτυρίας και των πηγών στην ιστορική εκπαίδευση αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της κουλτούρας αυτής.¹⁴ Το ίδιο και η συζήτηση για το τραύμα και την ιστορική δικαιοσύνη, που αποτελούν τους κύριους οργανωτικούς άξονες συλλογικών και εθνικών ταυτοτήτων στις μέρες μας.

Η κριτική που ασκήθηκε στο πρόγραμμα αναφορικά με τις εστιάσεις αυτές αφορά την υποκειμενικότητα των μαρτυριών. Πρόκειται για μια ορθή κατά τη γνώμη μου κριτική, που όμως δεν θα πρέπει να αντανakλά στην κρίση μας για την ποιότητα του προγράμματος. Οι μαρτυρίες είναι εκ προοιμίου υποκειμενικές, η μνήμη είναι αποσπασματική και διαθλασμένη πολλές φορές. Και αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό. Ίσα ίσα, συχνά είναι μέσα από τις αντιφάσεις και τις αποσιωπήσεις, ακόμη και μέσα από την κοινωνική κατασκευή του ψεύδους, που ο ιστορικός οδηγείται στα πιο ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Αντίθετα, πιο δύσκολα γίνονται τα πράγματα αργότερα, όσο η μνήμη μετατρέπεται σε αποκρυσταλλωμένα αφηγήματα, στα οποία δεν εντοπίζει εύκολα κανείς τις τόσο χρήσιμες ρωγμές που ανοίγουν νέες

13 Antonis Liakos, Emilia Salvanou, «Historical Culture», *Bloomsbury History: Theory and Method*, Bloomsbury 2001, <http://dx.doi.org/10.5040/9781350970885.075>

14 Μαρία Ρεπούση, «Ιστορικός εγγραμματισμός και σχολικά εγχειρίδια ιστορία», στο Ηλίας Γ. Μασαγγούρας (επιμ.), *Σχολικός εγγραμματισμός. Λειτουργικός, κριτικός, επιστημονικός*, Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σ. 393-419. Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας*, Μεταίχιμο, Αθήνα 1998. Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής, Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Νοόγραμμα, Αθήνα 2010. Ελένη Αποστολίδου, *Μαθήματα διδακτικής της ιστορίας*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

δρόμους κατανόησης. Η κριτική θα είχε νόημα αν επιχειρήσουμε να βασίσουμε το σύνολο της ιστορικής εκπαίδευσης αποκλειστικά στη μνήμη. Δεν συμβαίνει όμως αυτό στην προκειμένη περίπτωση – ή εν πάση περιπτώσει όχι αναπότρεπτα ούτε ως αποτέλεσμα του τρόπου που έχει σχεδιαστεί το πρόγραμμα. Η ιστορική εκπαίδευση δεν βασίζεται και δεν θα πρέπει να βασίζεται μόνο στην ιστορική μνήμη. Από την άλλη όμως, ούτε η μνήμη μπορεί να εξοριστεί, ακόμη και στις περιπτώσεις που είναι μια μνήμη δύσκολη ή αμήχανη. Ιστορική εγγραμματοσύνη σημαίνει ακριβώς αυτό, τον συνδυασμό των γνωστικών προϋποθέσεων με τη δυνατότητα να κατανοεί κανείς τόσο το πώς διαμορφώνεται η ιστορική εξέλιξη όσο και το πώς σκέφτονται γι' αυτήν οι κοινωνίες στο παρόν και πώς τους επηρεάζουν τα νοήματα που της αποδίδουν.

Από την άλλη, ούτε ο ιστορικισμός, που αντιπροτείνεται ως αντίδοτο στην υποκειμενικότητα και τις διαθλάσεις της μνήμης, είναι πανάκεια. Η πλήρης αποστασιοποίηση από το παρελθόν, η απογύμνωση από τα συναισθήματα, η παραγνώριση της εμπειρίας των ανθρώπων μάς γυρνάει σε προηγούμενες εποχές της ιστορικής έρευνας και παραγράφει τον πλούτο και τις ενδεχομενικότητες των κοινωνιών του παρελθόντος. Χάνουμε έτσι από το οπτικό μας πεδίο το ευρύ φάσμα που ανοίγει η στροφή τόσο στην εμπειρία των ανθρώπων όσο και στις προσδοκίες και τους φόβους τους, στις ελπίδες και τις ματαιώσεις, στα συναισθήματα αλλά και τις πολιτικές και κοινωνικές αποφάσεις που συνδέονται με τον σχεδιασμό του μέλλοντος αλλά και με την ετερογένεια των σκοπών των ιστορικών υποκειμένων. Είναι αδύνατον να καταλάβουμε τα κοινωνικά κινήματα, και πολύ περισσότερο τα μεγάλα κοινωνικά κινήματα όπως η Αντίσταση, χωρίς τα συναισθήματα που ήταν σε τελική ανάλυση, μαζί με το όραμα για το μέλλον, το καύσιμο της συμμετοχής των ανθρώπων σε αυτά. Και για να τα μάθει κανείς αυτά δεν έχει άλλο τρόπο από το να ακούσει τον λόγο των ίδιων των υποκειμένων, να τους ακούσει να μιλούν για το νόημα που έδιναν οι ίδιοι στις πράξεις και τις επιλογές τους. Αλλά δεν είναι μόνο τούτο. Πολύ συχνά η αντικειμενικότητα που προτάσσει ο ιστορικισμός γίνεται πρόσχημα αποφυγής της πολιτικής ευθύνης. Κάτι τέτοιο όμως είναι παράδοξο, ιδιαίτερα όταν μιλάμε για την ιστορία ως δημόσια και πολιτισμική πρακτική – ή με άλλα λόγια, για το πώς σχετιζόμαστε με το παρελθόν στο παρόν.

Δεν υπάρχουν εύκολες απαντήσεις σε αυτά τα ζητήματα. Δύο από τις προφανείς επιλογές είναι, αφενός, η εγγραφή των μαρτυριών σε ισχυρό ιστορικό πλαίσιο, ώστε να αποκτούν νόημα πέρα από το μερικό και το αποσπασματικό, και αφετέρου η συστηματική εξάσκηση πάνω στο πώς διαβάζουμε τις μαρτυρίες, στη λειτουργία της μνήμης και στην παροντική της παραγωγή. Με αυτήν την έννοια, ακόμη και τα συναισθήματα χρήζουν ιστορικοποίησης. Να συζητήσουμε δηλαδή πώς παράγονται στο ιστορικό τους συγκείμενο, αλλά και το πώς μετατοπίζονται μέσα από τον φακό μεταγενέστερων εμπειριών. Ακόμη και το τραύμα, αν θέλετε, από τη στιγμή που μπαίνει σε λόγια έχει ήδη, τουλάχιστον μερικώς, υποστεί επεξεργασία. Με την έννοια αυτή είναι μάλλον γονιμότερο αντί για ιστορικά τραύματα να μιλάμε για αφηγήματα τραύματος, για το πώς το τραύμα έχει ενσωματωθεί στις βιοϊστορίες και στην πολιτισμική μνήμη υποκειμένων και κοινοτήτων, πώς έχει γίνει στοιχείο της ταυτότητάς τους.

Άφησα για το κλείσιμο το σημαντικότερο, ότι δεν δικαιούμαστε να μιλάμε για ιστορική αθωότητα. Η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης, πολύ περισσότερο της εθνικής, είναι μια διαδικασία εξόχως πολιτική. Ο λόγος για το παρελθόν συνομιλεί εκ προοιμίου με τα πολιτικά προτάγματα του παρόντος – αυτός είναι ένας από τους κύριους λόγους που το ανασκαλεύουμε. Και αυτό είναι πολύ περισσότερο προφανές όταν μιλάμε για Δημόσια Ιστορία – για το οικείο παρελθόν. Για να το θέσω αλλιώς, συναισθήματα δεν υπάρχουν μόνο στο παρελθόν, αλλά παράγονται και στο παρόν, όταν προσεγγίζουμε ζητήματα του παρελθόντος. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος εξακολουθεί να παράγει νοήματα και νοηματοδοτικά πλαίσια για το παρόν. Το είδαμε πρόσφατα στην αμφίπλευρη επιχειρηματολογία για τον Πόλεμο στην Ουκρανία, χωρίς να είναι το μόνο παράδειγμα. Ακόμη περισσότερο, όσο μεγαλώνει η χρονική απόσταση, τα νοηματοδοτικά αυτά πλαίσια απογυμνώνονται από το περιεχόμενό τους, και προσφέρονται να ντυθούν τα προτάγματα του εκάστοτε παρόντος. Όταν οι ιστορικοί μιλούν για βιαιότητες, τραύματα, θηριωδίες του παρελθόντος, οφείλουν να έχουν στον ορίζοντά τους την αντήχηση που θα έχουν στο παρόν. Στα πιθανά νοήματα που θα αποκτήσουν.

Με αυτήν την έννοια, οι «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» είναι ένα εγχείρημα παρέμβασης στον δημόσιο χώρο για ένα παρελθόν δύσκολο και συχνά εκρηκτικό. Ως αποθετήριο της μνήμης προσφέρει αναμφισβήτητες υπηρεσίες στη δυνατότητα να ανιχνευθεί η ιστορία από τα κάτω, η υποκειμενικότητα της τραυματικής δεκαετίας του 20ού αιώνα. Παρέχει πρόσβαση στις ψηφίδες της μεγάλης εικόνας. Ωστόσο, οι ψηφίδες δεν αντικαθιστούν τη μεγάλη εικόνα, τα μεγάλα διακυβεύματα της ιστορίας και του νοήματός της στο παρελθόν και το παρόν. Η συνείδηση και η σύνδεση με αυτά τα διακυβεύματα δεν είναι δυνατόν να λείπουν από την παραγωγή της ιστορίας – ούτε νομιμοποιούμε ως ιστορικοί να εθελουφλούμε μπροστά στη σύνδεση αυτή. Το ζήτημα είναι οι ιστορικοί, οι οποίοι έχουν αποπολιτικοποιηθεί οι ίδιοι, διστάζοντας ή αδιαφορώντας να διατυπώσουν καθαρή θέση σε δύσκολα ζητήματα. Κλεισμένοι ή κρυπτόμενοι στον ιστορικισμό τους, έχουν ακαδημαϊκοποιήσει ακόμη και την Προφορική Ιστορία και έχουν έτσι αποκοπεί από τα ζητήματα που απασχολούν την κοινωνία. Δεν είναι καινούργια ζητήματα αυτά, έχουν διατυπωθεί από τον Hayden White στο περίφημο άρθρο του *The Burden of the History*.¹⁵ Ο Hayden White, που ήρθε πολλές φορές και στην Αθήνα και μας μίλησε, επέστησε την προσοχή μας στην ακαδημαϊκοποίηση του παρελθόντος και στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου είδους παρελθόντος που αφορά μόνο τους ιστορικούς, αποκομμένου από το (ασφαλώς πολυσχιδές και αντιφατικό) ενδιαφέρον της ευρύτερης κοινωνίας και για το παρόν και για το παρελθόν. Αν σε κάτι μας χρησιμεύει η ιστορική κουλτούρα, είναι ότι βλέπει τους ιστορικούς ως μέρος του προβλήματος. Κι αν δεν δεις τον εαυτό σου ως μέρος του προβλήματος, ματαιώς θα αναζητείς λύσεις στο πρόβλημα.

15 Hayden White, «The Burden of History», *History and Theory* 5/2 (1966), σ. 111-134.

Προφορική Ιστορία, τραύμα και συγκρουσιακότητα στην ιστορική εκπαίδευση: Η προσέγγιση του Συμβουλίου της Ευρώπης

Άγγελος Παληκίδης

apalidik@he.duth.gr

Το Συμβούλιο της Ευρώπης γεννήθηκε το 1949 μέσα στα ερείπια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με πρωτοβουλία πολιτικών και πνευματικών ανθρώπων που είχαν βιώσει τη φρίκη και το μίσος των πολέμων του 20ού αιώνα.¹ Στο Συμβούλιο σταδιακά εντάχθηκαν 47 ευρωπαϊκά κράτη, ανάμεσα στα οποία και όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η θεμελιώδης μέριμνα του υπερεθνικού οργανισμού από την ίδρυσή του είναι η ενδυνάμωση στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του αξιακού τρίπτυχου *Ανθρώπινα δικαιώματα – Δημοκρατία – Κράτος δικαίου*, το οποίο θα βασίζεται στην ιδέα της πολιτισμικής επικοινωνίας και της κοινής ευρωπαϊκής κληρονομιάς.² Μεταξύ άλλων, το Συμβούλιο της Ευρώπης επιδιώκει μέσα από διακηρύξεις, καταστατικά κείμενα, εκδόσεις και δράσεις να προωθήσει την ελευθερία της έκφρασης, τα ίσα δικαιώματα στην εκπαίδευση (ειδικά των μειονοτήτων και των ευάλωτων ατόμων και ομάδων) και την εμπέδωση μιας κουλτούρας ειρηνικής και γόνιμης συμβίωσης. Εύλογα λοιπόν στρέφεται ενάντια στη δημαγωγία και τον λαϊκισμό, αντιμάχεται τη ρητορική μίσους, τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα. Το Συμβούλιο της Ευρώπης συνδράμει τα κράτη-μέλη του στην καταπολέμηση της διαφθοράς και της τρομοκρατίας, καθώς και στην υιοθέτηση των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων στους θεσμούς απονομής της δικαιοσύνης.³

Στο πλαίσιο αυτό το Συμβούλιο της Ευρώπης κατανόησε πολύ νωρίς τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει το μάθημα της Ιστορίας στη διαμόρφωση των συνειδήσεων των Ευρωπαίων πολιτών.⁴ Η ιστορία, στην παραδοσιακή της μορφή, ως μάθημα εθνικού και ηθικού φρονηματισμού, θεωρήθηκε υπεύθυνο για τη συντήρηση

1 Ιδρυτική πράξη του οργανισμού θεωρείται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Council of Europe, *European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms*, Rome, 4.11.1950).

2 Το πρώτο καταστατικό κείμενο που υπογράφηκε από τα κράτη-μέλη και αναφέρεται στη γνωριμία της ιστορίας και του πολιτισμού των άλλων και στην εμπέδωση κοινής ευρωπαϊκής κουλτούρας είναι η Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Σύμβαση (Council of Europe, *European Cultural Convention*, Paris, 19.12.1954).

3 Βλ. τον πλήρη κατάλογο των συμφωνιών και συστάσεων του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη δημοκρατία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στην ιστοσελίδα: Council of Europe Treaties and Directorate general of Democracy and Human Dignity/Treaties, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list> (ανάκτηση 12/10/2022).

4 Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής έρευνας που πραγματοποιώ στα αρχεία του Συμβουλίου της Ευρώπης, η παλαιότερη έκδοση (που συνάντησα έως τώρα), ειδικά αφιερωμένη στη διδασκαλία της Ιστορίας στη σχολική εκπαίδευση, είναι η ακόλουθη: E.H. Dance, *The Place of History in Secondary Teaching; A Comparative Study*, Council for Cultural Co-operation of the Council of Europe, George Harrap & Co. Ltd, Λονδίνο 1970.

εθνικιστικών και πολιτισμικών προκαταλήψεων και στερεοτύπων, που αναπαράγουν το μίσος και τη μισαλλοδοξία για τον άλλον και διαμορφώνουν το έδαφος για νέες συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις. Η διάδοση του διαδικτύου, με τους τρόπους που έγινε, και ο πολλαπλασιασμός των ανεξέλεγκτων (τουλάχιστον από τους επιστημονικούς και παιδαγωγικούς θεσμούς) πηγών ιστορικής γνώσης, ιδεών και στάσεων απέναντι στο παρελθόν, κατέστησε σαφές ότι η σχολική ιστορία πρέπει να επαναπροσδιορίσει εκ βάθρων τη θέση και τη λειτουργία της στην εκπαίδευση και την κοινωνία.⁵

Για ποιους λόγους όμως η διδασκαλία της Ιστορίας είναι τόσο σημαντική στον 21ο αιώνα; Η Snežana Samardžić-Markonić, Γενική Διευθύντρια Δημοκρατίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και ένας από τους ανθρώπους που πρωτοστάτησαν στον σχεδιασμό της στρατηγικής του οργανισμού, απαντά ως εξής: «Η ιστορία δίνει στους νέους ανθρώπους την ευκαιρία να ταξιδέψουν στον ιστορικό χώρο και χρόνο. Το να μαθαίνουμε για το παρελθόν μάς επιτρέπει να κατανοούμε καλύτερα και να αξιολογούμε τις τρέχουσες πολιτικές και κοινωνικές διαδικασίες. Η ιστορική γνώση και κατανόηση μάς βοηθούν να αναπτύξουμε σημαντικές δεξιότητες και στάσεις, όπως κριτική σκέψη, ευρύτητα πνεύματος, ανεκτικότητα και ικανότητα να καταλήγουμε ανεπηρέαστοι σε συμπεράσματα – ικανότητες που στην εκπαίδευση συχνά αναφέρονται ως “εγκάρσιες” ή “γενικές”». Προσθέτει δε ότι οι νέοι άνθρωποι, διδασκόμενοι ιστορία, θα εκτιμήσουν την αξία της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και θα βρουν πιο εύκολα τη θέση και τον ρόλο τους στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, ενώ αντίθετα θα είναι πιο ανθεκτικοί απέναντι σε κάθε μορφή χειραγώγηση.⁶

Για να μη μείνουν όλα αυτά σε επίπεδο ευγενών διακηρύξεων, το Συμβούλιο της Ευρώπης αφενός καταρτίζει ή ενισχύει διακυβερνητικά προγράμματα επιμόρφωσης εκπαιδευτικών και αφετέρου ενθαρρύνει και υποστηρίζει συμπράξεις με εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς φορείς, όπως τα σχολεία, οι οικογένειες, τα μουσεία και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις. Δεδομένου ότι οι πόροι του είναι περιορισμένοι και απαιτείται διαρκώς η συναίνεση και συνεργασία των κρατών-μελών, έμφαση δίνεται σε εύφλεκτες περιοχές της Ευρώπης, κυρίως σε εκείνες που βγαίνουν από πολέμους ή εσωτερικές συγκρούσεις.⁷

Ωστόσο, ο εκδημοκρατισμός της ιστορικής εκπαίδευσης, η εισαγωγή θεματικών με προβολές στην κοινωνική ζωή και γενικότερα η συμπερίληψη εννοιολογικών

5 Βλ. ενδεικτικά τις πιο πρόσφατες, σχετικές με το θέμα μας, συστάσεις και οδηγίες του Συμβουλίου: Council of Europe, *Recommendation 1283 (1996), History and the learning of history in Europe; Recommendation 1880 (2009), History teaching in conflict and post-conflict areas; Recommendation CM/Rec (2011)6 of the Committee of Ministers to member states on intercultural dialogue and the image of the other in history teaching; Quality history education in the 21st century - Educating for diversity and democracy: teaching history in contemporary Europe. Principles and guidelines (2018).*

6 Council of Europe, *Shared Histories for a Europe Without Dividing Lines*, Council of Europe Publishing 2014, σ. 4-7. Διαθέσιμο με ελεύθερη πρόσβαση σε ελληνική μετάφραση στον ιστότοπο <http://www.he.duth.gr/sharedhistories>.

7 Βλ. ενδεικτικά τα προγράμματα που εκπονήθηκαν για να στηρίξουν την επικοινωνία και τη συνεργασία των Ελληνοκύπριων και των Τουρκοκύπριων εκπαιδευτικών (τρίγλωσση έκδοση Council of Europe, *A look at our past – Μια ματιά στο παρελθόν μας - Geçmişimize Bir Bakış*, Council of Europe Publishing 2011 και *Developing a Culture of Cooperation when Teaching and Learning History*, Council of Europe Publishing 2016).

κατηγοριών και θεματικών, όπως η ταυτότητα, η μνήμη, το τραύμα, η συγκρουσιακότητα, η ιστορική συνείδηση και κουλτούρα, πολύ πρόσφατα έχουν αρχίσει να καταλαμβάνουν ουσιώδη χώρο στα κείμενα και στα προγράμματα του Συμβουλίου. Με βάση τη μελέτη των καταστατικών κειμένων που εκδόθηκαν την τελευταία εικοσαετία, μπορούμε να πούμε ότι οι πυλώνες της νέας φιλοσοφίας για την ιστορία είναι τέσσερις.⁸

Ο πρώτος πυλώνας έχει να κάνει με την πολιτική φύση του ίδιου του οργανισμού. Το μάθημα της Ιστορίας καλείται πλέον να συγκλίνει και να επικοινωνεί σε βάθος με τις κοινωνικές και πολιτισμικές σπουδές. Η μετάβαση από τη διδακτική παράδοση των εθνικών κρατών στην πολυδιάστατη και πολυαξιακή νέα διδακτική της Ιστορίας βασίστηκε σε δύο αναμφισβήτητες διαπιστώσεις: Πρώτον, η εθνοκεντρική και φρονηματιστική ιστορία καλλιεργεί μονολιθικές ταυτότητες, παράγει μονόπλευρα αφηγήματα και επιβάλλει μονοδιάστατες ερμηνείες – γι' αυτό και βρίθκει αποσιωπήσεων, αποκλεισμών και στρεβλώσεων. Και δεύτερον, τα εκπαιδευτικά συστήματα κάνουν πολύ λίγα πράγματα για να προστατέψουν τους μαθητές/-τριές τους και αυριανούς πολίτες από την προπαγάνδα, τη χειραγώγηση, τις μισές αλήθειες, τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, τα οποία στρέφονται όχι μόνο ενάντια στους εθνικούς «άλλους», αλλά και στο εσωτερικό των κοινωνιών, δηλαδή στις αποκλίνουσες από τον «κανόνα» της κυρίαρχης ομάδας θρησκευτικές, φυλετικές, γλωσσικές, σεξουαλικές και πολιτισμικές κοινότητες. Για τους λόγους αυτούς δεν είναι επαρκής η αναθεώρηση του ύφους και των περιεχομένων των παραδοσιακών πολιτικο-στρατιωτικών αφηγημάτων. Επιβάλλεται λοιπόν ο εμπλουτισμός του ιστορικού μαθήματος με θεματικές κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας, στις οποίες θα φωτίζονται οι πολλαπλές όψεις, οι ωσμώσεις και γενικά η πολυχρωμία και η συνθετότητα των κοινωνιών του παρελθόντος.

Ο δεύτερος πυλώνας αφορά τη σχέση της ιστορίας με το παρόν και θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι η γνώση του παρελθόντος είναι κλειδί για την κατανόηση και ερμηνεία του παρόντος. Για παράδειγμα, μελετώντας το παρελθόν οι νέοι άνθρωποι θα μπορούν να αντιληφθούν όχι μόνο την ιστορικότητα των ταυτοτήτων τους και των ταυτοτήτων των άλλων, αλλά και τη δυναμική φύση τους, η οποία διαμορφώνεται και εξελίσσεται μέσα από διαρκείς αλληλεπιδράσεις.

Ο τρίτος πυλώνας έχει να κάνει με τη σχέση του σχολικού μαθήματος με την επιστήμη της Ιστορίας. Βρισκόμαστε πλέον στην καρδιά της νέας Διδακτικής της Ιστορίας. Εδώ δίνεται έμφαση στη διαδικασία έρευνας και παραγωγής της ιστορικής γνώσης, σε αυτό δηλαδή που αποκαλούμε «επιστημονική πειθαρχία». Η διαδικασία ελέγχου, ανάλυσης και ερμηνείας των ιστορικών πηγών μέχρι πρόσφατα αποτελούσε έργο αποκλειστικά της ακαδημαϊκής ιστορίας και θεωρούνταν ασύμβατη με τη σχολική εκπαίδευση. Σήμερα, η Διδακτική της Ιστορίας επισημαίνει την ανάγκη να εξοικειώνονται οι μαθητές/-τριες με τα εργαλεία της ιστορικής επιστήμης και με τις μεθόδους παραγωγής ιστοριογραφικών κειμένων, ώστε να αντιλαμβάνονται

8 Μια αρκετά εμπειριστωμένη εικόνα των δραστηριοτήτων του οργανισμού μπορεί να σχηματίσει κανείς ανατρέχοντας στην ιστοσελίδα Council of Europe/History Teaching, <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/accueil> (ανάκτηση 12/10/2022).

ότι οι ιστορικές αφηγήσεις και ερμηνείες πρέπει να θεμελιώνονται σε ελεγμένες ως προς την εγκυρότητά τους ιστορικές πηγές. Εφόσον λοιπόν συμφωνούμε σήμερα ότι το μάθημα της Ιστορίας, όπως τα άλλα μαθήματα των σχολικών προγραμμάτων, υιοθετεί –σε εκπαιδευτική κλίμακα– τη μεθοδολογία της επιστήμης αναφοράς και ακολουθεί τις εξελίξεις στον επιστημονικό χώρο, οφείλουμε να ακολουθήσουμε δύο κρίσιμες επιλογές: Πρώτον, να εφαρμόσουμε ευρετικές και ανακαλυπτικές μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης, εργαζόμενοι/-ες κυρίως πάνω σε σώματα ιστορικών πηγών. Αυτό σημαίνει ότι σε επίπεδο ικανοτήτων και δεξιοτήτων οφείλουμε με συνέπεια σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, από την προσχολική ηλικία ως τις τελευταίες τάξεις του Λυκείου, να επιδιώκουμε την ανάπτυξη της αναλυτικής και κριτικής σκέψης, των δεξιοτήτων παρατήρησης, της ενσυναίσθησης, της ενεργητικής ευαισθησίας σε θέματα της κοινότητας, της συνεργατικότητας, των δεξιοτήτων επίλυσης συγκρούσεων, της ανοικτότητας στο διαφορετικό, της δεκτικότητας και της συναινετικότητας, ειδικά στις σχέσεις μας με ανθρώπους που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Και δεύτερον, να εισάγουμε στην εκπαίδευση νέα, πιο ανθρωποκεντρικά ιστοριογραφικά πεδία και επιστημολογικές οπτικές, που έως τώρα ήταν απύσες. Εδώ ανήκουν, για παράδειγμα, η Μικροϊστορία, η Τοπική Ιστορία, η Ιστορία του φύλου και της παιδικής ηλικίας και, ασφαλώς, η Προφορική Ιστορία. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι εννοιολογικές κατηγορίες της ιστορικής συνείδησης, της μνήμης, των ταυτοτήτων και του ιστορικού τραύματος – στοιχεία που βρέθηκαν στο επίκεντρο της συζήτησης στο Συμβούλιο της Ευρώπης κυρίως μετά τους πρόσφατους πολέμους στα εδάφη της Γιουγκοσλαβίας, στη Γεωργία και στην Αρμενία.

Από τις παραπάνω αρχές απορρέει ο τέταρτος πυλώνας, ο παιδαγωγικός, ο οποίος αφορά τη συμβολή του μαθήματος της Ιστορίας σε ένα ολιστικό σχέδιο διαμόρφωσης δημοκρατικών πολιτών και εμπέδωσης στα ευρωπαϊκά σχολεία μιας δημοκρατικής κουλτούρας. Γιατί θεωρείται κρίσιμη και επιτακτική η διασύνδεση της εκπαίδευσης με τη δημοκρατία και την κουλτούρα της; Παρά τη αυξανόμενη απόσταση από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τον εκδημοκρατισμό των ευρωπαϊκών κρατών, είναι κοινή πλέον πεποίθηση ότι τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν νέοι παράγοντες και αναβίωσαν παλαιότεροι που απειλούν τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες και καθιστούν επιτακτική την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των στρατηγικών αρχών και στόχων των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων. Η τρομοκρατία, η μετανάστευση, η άνοδος της ακροδεξιάς, η ξενοφοβία, η ισλαμοφοβία, ο αντισημιτισμός, η κυριαρχία ψηφιακών κόσμων μαζικής ενημέρωσης και επικοινωνίας, ο πολλαπλασιασμός των πηγών Δημόσιας Ιστορίας, το έλλειμμα δημοκρατίας και η διαφθορά διαμορφώνουν μια ζοφερή ατμόσφαιρα που δεν επιτρέπει συγκατάβαση, επανάπαυση ή ολιγωρία. Για τους λόγους αυτούς εκπονήθηκε την περίοδο 2014-7 ένα εντυπωσιακό πρόγραμμα-ομπρέλα με τίτλο «“Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies” (2014-2017)». Από το παραπάνω πρόγραμμα προέκυψε ένα συνεκτικό μοντέλο είκοσι δημοκρατικών ικανοτήτων, όπως ονομάστηκε, με απώτερο στόχο να αξιοποιηθεί σε πολλαπλά επίπεδα και σε διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα στα εκ-

παιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών του Συμβουλίου.⁹ Το πρόγραμμα εισάγει για πρώτη φορά την έννοια της δημοκρατικής κουλτούρας ως βασικού όρου για μια ειρηνική και εποικοδομητική ζωή στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Πώς όμως διασυνδέονται εννοιολογικά οι κουλτούρες με τη δημοκρατία και αυτές με την ιστορική διδασκαλία και μάθηση; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό έχει καταρχήν να κάνει με τη διαχρονική φύση αυτού που ονομάζουμε «κουλτούρα». Εξ ορισμού οι κουλτούρες είναι εσωτερικά ανομοιογενείς, δυναμικές και διαρκώς μεταβαλλόμενες, ενώ οι άνθρωποι κατά κανόνα εποικίζουν ταυτόχρονα πολλές κουλτούρες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με πολλούς τρόπους – εμπρόθετα ή όχι. Αντίστοιχα, όσον αφορά τη δημοκρατική ζωή, οι σχεδιαστές του προγράμματος επισημαίνουν ότι, όπως η δημοκρατία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς δημοκρατικούς θεσμούς και δίκαιο, έτσι και οι θεσμοί και το δίκαιο δεν μπορούν να λειτουργήσουν, αν δεν θεμελιωθούν σε μια κουλτούρα δημοκρατίας, δηλαδή σε εμπεδωμένες στη συνείδηση και εφαρμοσμένες στην καθημερινή ζωή των πολιτών δημοκρατικές αξίες, στάσεις και κυρίως πρακτικές.¹⁰

Η συσχέτιση του μαθήματος της Ιστορίας με τη δημοκρατική πολιτότητα και κουλτούρα είναι ιδιαίτερα κρίσιμη και για έναν ακόμη λόγο: Η θέση της Ιστορίας στα προγράμματα σπουδών πολλών ευρωπαϊκών, και όχι μόνο, κρατών δεν είναι δεδομένη ούτε αυτονόητη. Στη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα οι ιστορικοί και όσοι διδάσκουν Ιστορία πρέπει διαρκώς να αποδεικνύουν ότι η μελέτη της μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικο-πολιτικής ταυτότητας της νέας γενιάς στην προκειμένη περίπτωση, ότι η διδασκαλία της Ιστορίας μπορεί να συμβάλει στην προώθηση των δημοκρατικών αξιών, στη διαχείριση της κοινωνικο-πολιτισμικής ετερότητας, στην ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ειδικά των περιθωριοποιημένων και ευάλωτων κοινωνικών ομάδων.¹¹

Το πιο πολύτιμο εργαλείο για τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν Ιστορία, σύμφωνα με όλα τα κείμενα και τις συστάσεις που δημοσιεύτηκαν την τελευταία εικοσαετία από το Συμβούλιο της Ευρώπης, είναι η πολυπρισματικότητα. Η Tatiana Minkina-Milko, τέως επικεφαλής του Τομέα Ιστορικής Εκπαίδευσης, παρατηρεί: «Η Ιστορία είναι ένας πολύπλευρος καθρέπτης του παρελθόντος. Δεν υπάρχει μια μόνο αλήθεια που θα μπορούσε να αντανakλά την πολυπλοκότητα των ιστορικών εξελίξεων. Οι ιστορικές διαδικασίες σπάνια βασίζονται σε κοινές οπτικές. Συνήθως είναι διαφορετικές, μερικές φορές αντικρουόμενες και, ενδεχομένως, συγκρουσιακές. Μόνο μια πολυπρισματική προσέγγιση μπορεί να προσφέρει τη δυνατότητα σε κάποιον να διδάξει Ιστορία σε όλη την πολυπλοκότητά της».¹²

9 Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: Council of Europe / human rights and democratic citizenships <https://edoc.coe.int/en/human-rights-democratic-citizenship-and-interculturalism/7027-competences-for-democratic-culture-living-together-as-equals-in-culturally-diverse-democratic-societies-executive-summary.html> (ανάκτηση 12/10/ 2022).

10 Βλ. σχετικά Άγγελος Παληκίδης, «Διδάσκοντας ιστορία για μια δημοκρατική κοινωνία», στο Γεώργιος Τσιγάρας, Ελεονώρα Ναξίδου, Δημοσθένης Στρατηγόπουλος (επιμ.), Ανδρί κόσμος. Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Κωνσταντίνο Κ. Χατζόπουλο, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 507-523, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Διαθέσιμο και στην ιστοσελίδα <https://duth.academia.edu/AngelosPalikidis> (ανάκτηση 12/10/2022).

11 Βλ. ενδεικτικά Council of Europe, *Quality history education in the 21st century. Principles and guidelines*, 2018, σ. 14-17. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: Council of Europe/history teaching/culture of cooperation, <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/culture-of-cooperation> (ανάκτηση 13/10/2022).

12 Council of Europe, *Shared Histories*, ό.π., σ. 8-11.

Ο εισηγητής της έννοιας της πολυπρισματικότητας στο Συμβούλιο της Ευρώπης και στην ιστορική εκπαίδευση γενικότερα είναι ο Βρετανός ιστορικός Robert Stradling. Ο Stradling αναπτύσσει έναν ευρύτερο προβληματισμό για την έννοια, ενώ θέτει πολύ ουσιώδη ερωτήματα, τα οποία μας απασχολούν έως σήμερα. Πάντως, σε γενικές γραμμές δεν υπάρχει καταστατική διαφωνία στον ορισμό που είχε διατυπώσει: «Η πολυπρισματική θεώρηση στην Ιστορία και στη διδασκαλία της χαρακτηρίζεται κυρίως από το γεγονός ότι αποτελεί έναν τρόπο εξέτασης, και μια προδιάθεση εξέτασης ιστορικών γεγονότων, προσωπικοτήτων, εξελίξεων, πολιτισμών και κοινωνιών από διαφορετικές οπτικές γωνίες, μέσω της αξιοποίησης διαδικασιών και διεργασιών που είναι θεμελιώδεις για την Ιστορία ως επιστήμη».¹³

Πώς όμως συνδέονται οι αρχές, οι σκοποί και οι συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης με την Προφορική Ιστορία και το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» στο σύνολο των διαστάσεων και των επιπέδων του (ιστορικό, αρχαιολογικό και εκπαιδευτικό);

Έννοιες-κλειδιά που διατρέχουν όλα τα καταστατικά κείμενα του Συμβουλίου είναι η πολιτισμική ετερότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το κράτος δικαίου, η δημοκρατία, η ενσυναίσθηση, η ανεκτικότητα και η συμπερίληψη. Σε αυτά τονίζονται η ιστορικότητα και η φυσικότητα της ανομοιογένειας των κοινωνιών του παρελθόντος (τοπικών, εθνικών, ευρωπαϊκών και παγκόσμιων), ακόμη και των αντιθέσεών τους. Συστήνεται δε στις εκπαιδευτικές αρχές και στους/στις εκπαιδευτικούς να διδάσκονται θέματα από τη σύγχρονη και πρόσφατη ιστορία, ώστε τα παιδιά να κατανοούν καλύτερα όχι μόνο το παρελθόν αλλά και τον σύγχρονο κόσμο. Συστήνεται επίσης η υποχώρηση των κλειστών γραμμικών ιστορικών αφηγημάτων, εθνικών και υπερεθνικών, προς όφελος των ανοικτών αφηγήσεων και κυρίως των θεματικών προσεγγίσεων, που προσφέρονται για ουσιαστική έρευνα σε βάθος, κατανόηση, ανάλυση, ερμηνεία και συζήτηση σε φιλικά παιδαγωγικά περιβάλλοντα. Σε επιστημολογικό επίπεδο, αυτό σηματοδοτεί τη στροφή προς την Κοινωνική Ιστορία, την Πολιτισμική Ιστορία και τη Μικροϊστορία και συνολικά την «ιστορία από τα κάτω». Επίσης, υιοθετείται ένα ολιστικό παιδαγωγικό μοντέλο που βασίζεται σε διεπιστημονικές συνεργασίες και διαθεματικές προσεγγίσεις, ώστε να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην Ιστορία αφενός και τις κοινωνικές σπουδές, τη Φιλοσοφία, τη Λογοτεχνία, τη Γλώσσα και την Τεχνολογία αφετέρου. Έτσι, ο ιστορικός γραμματισμός εντάσσεται οργανικά σε ένα ευρύτερο σχήμα πολυγραμματισμών. Ως προς τη σκοποθεσία του μαθήματος, το Συμβούλιο της Ευρώπης προτείνει στους εκπαιδευτικούς να μεριμνήσουν ώστε να υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στις γνωστικές, τις συναισθηματικές και τις ηθικές διαστάσεις της ιστορικής μάθησης.

Σε αυτό το πλαίσιο η έως πρόσφατα αποκλεισμένη ή περιθωριοποιημένη Προφορική Ιστορία καλείται να διαδραματίσει καίριο ρόλο. Εκτιμάται ότι, καθώς οι προφορικές μαρτυρίες αφορούν πρόσφατα γεγονότα, είναι ικανές να «ζωντανέψουν» την ιστορία στα μάτια των νέων και να προσφέρουν την ιστορία ανθρώπων και

13 Robert Stradling, *Multiperspectivity in History Teaching: a Guide for Teachers*, Council of Europe, Germany 2003. Διαθέσιμο στα ελληνικά με τον τίτλο «Πολυπρισματική θεώρηση στη διδασκαλία της ιστορίας: οδηγός για καθηγητές».

ομάδων που δεν έχουν καταγραφεί στα επίσημα ιστορικά αρχεία. Μάλιστα, για κοινότητες, όπως οι Ρομά και οι νομαδικές κοινότητες, όπως οι Sinti και οι Yenish, που δεν έχουν δική τους γραφή, η Προφορική Ιστορία είναι το μοναδικό μέσο να ακουστεί η φωνή τους και να σημειωθεί η ύπαρξή τους στην ιστορία.¹⁴

Όσον αφορά τα ευαίσθητα, τραυματικά και συγκρουσιακά ιστορικά γεγονότα, το Συμβούλιο της Ευρώπης επισημαίνει την απροθυμία των εκπαιδευτικών να τα εντάξουν στη διδασκαλία τους, είτε επειδή δεν γνωρίζουν πώς να τα διαχειριστούν είτε επειδή φοβούνται ότι μπορεί να ανοίξουν παλιές πληγές, να διεγείρουν διαιρέσεις και να προκαλέσουν τριβές μέσα και έξω από την τάξη και την κοινότητα. Τονίζεται, ωστόσο, ότι είναι πολλαπλάσιος ο κίνδυνος που θα προκύψει από την αποσιώπησή τους, καθώς τότε οι μαθητές/-τριες μαθαίνουν από εξωσχολικές πηγές αμφίβολης εγκυρότητας αφηγήματα, τα οποία συνήθως βρίθουν από στρεβλώσεις, στερεότυπα και αποκλεισμούς εθνοτικών, θρησκευτικών και κοινωνικών μειονοτήτων, ενώ αρνούνται ή δαιμονοποιούν την εσωτερική ποικιλομορφία των κοινωνιών τόσο του παρελθόντος όσο του παρόντος.

Χωρίς αμφιβολία, η προφορική ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στην οποία εντάσσεται και το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», συνάδει απόλυτα με το σκεπτικό και τις βασικές αρχές του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ο συγκεκριμένος πόλεμος αποτέλεσε τελικά ιστορικό τραύμα για όλους τους λαούς που ενεπλάκησαν σε αυτόν, επιτιθέμενους και αμυνόμενους, κατακτητές και κατακτημένους, νικητές και ηττημένους. Παρά όμως τις κοινές συνισταμένες του ιστορικού τραύματος, όχι μόνο κάθε λαός αλλά και κάθε εθνοτική ή κοινωνική ομάδα βίωσε με ιδιαίτερους τρόπους τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου, γι' αυτό και εναποτέθηκαν στη συλλογική μνήμη τους με διαφορετική μορφή και ένταση. Άνδρες και γυναίκες, παιδιά και ενήλικες, αγρότες και αστοί, μορφωμένοι και αναλφάβητοι, αντιστασιακοί και άμαχοι, χριστιανοί και εβραίοι συνθέτουν την πολυδιάστατη ανθρωπολογία και ανθρωπογεωγραφία των αφηγήσεων. Ταυτόχρονα, οι μαρτυρίες τους, οι οποίες καλύπτουν ευρύ φάσμα βιωμάτων από την καθημερινή ζωή στις κατεχόμενες πόλεις και στα χωριά μέχρι τα βασανιστήρια και την καταναγκαστική εργασία στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, καθώς και η εξατομικευμένη διανοητική και ψυχολογική πρόσληψη αυτών των εμπειριών, φωτίζουν αυτό που ονομάζουμε «ιστορία από τα κάτω». Οι συνεντεύξεις όμως δεν περιορίζονται στις εμπειρίες της κατοχικής και εμφυλιακής περιόδου. Συμπεριλαμβάνουν τόσο την προπολεμική περίοδο, όσο κυρίως τα χρόνια μετά τον πόλεμο, τα οποία είναι καθοριστικά για τη διαμόρφωση των μνημονικών αναπαραστάσεων των μαρτύρων και των ερμηνευτικών σχημάτων που υιοθέτησαν. Όπως επισημαίνεται στον Οδηγό για Εκπαιδευτικούς¹⁵ και όπως εφαρμόζεται στα διδακτικά σενάρια της εκπαιδευτικής πλατφόρμας του Προγράμματος,¹⁶ είναι παρούσες οι εννοιολογικές κατηγορίες της

14 Council of Europe, *The Inclusion of the History of Roma and/or Travellers in School Curricula and Teaching Materials; Recommendation CM/Rec(2020)2*, Council of Europe 2020.

15 Άγγελος Παληκίδης, *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα*. Οδηγός για τους Εκπαιδευτικούς, Freie Universität Berlin, 2020. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα / Εισαγωγή – εκπαίδευση*, <https://www.occupation-memories.org/bildung/index.html> (ανάκτηση 12/10/2022).

16 Εκπαίδευση/Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα, <https://ekpaidevsi.occupation-memories.org>, (ανάκτηση 12/10/2022).

υποκειμενικότητας, της συλλογικότητας, του τραύματος και της μνήμης, καθώς και οι κρίσιμες για την ιστορική εκπαίδευση πτυχές της ιστορικής δικαιοσύνης και των ηθικών διαστάσεων της ιστορίας.

Από την πλευρά του τραύματος και της μνήμης, η γενιά των αφηγητών αποτελεί παραδειγματική περίπτωση επιστημονικής και παιδαγωγικής προσέγγισης. Οι περισσότεροι αφηγητές και αφηγήτριες πέρασαν την παιδική τους ηλικία στη «μακρά σκιά» της δεκαετίας του 1940, ενώ η αρχή μιας νέας σκληρής εποχής, της μετεμφυλιακής, τους βρήκε ως νεαρούς ενήλικες να επιχειρούν να αυτοπροσδιοριστούν ατομικά και συλλογικά μέσα από τα τραύματα, τις προσδοκίες και τις διαψεύσεις των γεγονότων που βίωσαν. Έχουν χαρακτηριστεί ως η «γενιά του πολέμου», η «γενιά της Αντίστασης», η «γενιά του Εμφυλίου» ή η «γενιά της ήττας» – μια γενιά που έζησε και έδρασε μέσα σε ακραίες συνθήκες την ελπίδα, την ήττα και τη ματαίωση του κοινωνικο-πολιτικού της οράματος. Ο αποχωρισμός, η εξαφάνιση ή ο θάνατος αγαπημένων προσώπων από τις πολεμικές συγκρούσεις, η πείνα, οι κακουχίες, η κακοποίηση και οι εκτελέσεις, ο διχασμός των τοπικών κοινωνιών και η εμπλοκή τους σε έναν αέναο κύκλο μίσους και εκδίκησης, ο πολιτικός, κοινωνικός και συχνά ποινικός στιγματισμός των γονιών και των συγγενών τους, ο οποίος μάλιστα μετακυλιέται σαν κληρονομική ασθένεια στα παιδιά, αλλά και η σωματική εξαθλίωση των ίδιων των παιδιών από τον χρόνιο υποσιτισμό, την ανεπάρκεια του ρουχισμού, την καταστροφή της οικογενειακής στέγης και την έλλειψη ιατρικής φροντίδας, είναι τα τυπικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων αυτής της περιόδου, των σημερινών ηλικιωμένων αφηγητών μας. Προστιθέμενη αξία για τον/την εκπαιδευτικό αποτελεί αναμφίβολα και το γεγονός ότι προσφέρονται για αναρίθμητες ή και ευφάνταστες θεματικές προσεγγίσεις.¹⁷

Από παιδαγωγική μεθοδολογική άποψη η υψηλή ποιότητα και πολυθεματικότητα της ψηφιοποίησης των προφορικών μαρτυριών και η πλαisiώσή τους με ιστορικές, γεωγραφικές και βιογραφικές πληροφορίες, καθώς και η παράθεση φωτογραφιών και λοιπών τεκμηρίων από τα προσωπικά και οικογενειακά αρχεία των αφηγητών/-τριών, προσφέρουν πλούσιο υλικό και ιδέες στους εκπαιδευτικούς. Εξάλλου, οι ποικίλες επιλογές απλής και σύνθετης αναζήτησης δημιουργούν ένα συναρπαστικό περιβάλλον ερευνητικής προσομοίωσης, απόλυτα συμβατό με τις σύγχρονες παιδαγωγικές αρχές της μεθόδου project, τόσο στην ελεύθερη όσο και στις πιο καθοδηγούμενες εκδοχές της.¹⁸

Αυτό με τη σειρά του διαμορφώνει ένα γόνιμο πλαίσιο συζήτησης και ελευθερίας στη διατύπωση απόψεων και ερμηνειών, όπου η πολυπρισματικότητα ανάγεται στη θεμελιώδη έννοια κάθε παιδαγωγικού εγχειρήματος. Ακόμη κι όταν οι μαρτυρίες δεν «συγκρούονται» μεταξύ τους αλλά περιγράφουν το ίδιο γεγονός από διαφορετική οπτική γωνία, προσφέρουν στους μαθητές και τις μαθήτριες τη δυνατότητα να κατανοήσουν την υποκειμενικότητα της πρόσληψης του γεγονότος και να προβληματιστούν για τις συνθήκες διαμόρφωσης και μετασχηματισμού της μνήμης των αφηγητών/-τριών. Το στοιχείο αυτό, βέβαια, το οποίο σε ανοικτά

17 Α. Παληκίδης, Οδηγός, ό.π., σ. 57-64.

18 Στο ίδιο, σ. 66-71.

εκπαιδευτικά συστήματα αποτελεί αρετή, στην ελληνική περίπτωση δυστυχώς αποδεικνύεται η αχίλλειος πτέρνα του συγκεκριμένου προγράμματος, καθώς δίνει το έναυσμα, σε πολιτικούς κυρίως κύκλους, να κατηγορηθεί για ιστορικό αναθεωρητισμό, σχετικοποίηση των ναζιστικών εγκλημάτων και αμφισβήτηση της ιστορικής αλήθειας.

Συμπερασματικά, το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ανταποκρίνεται πολλαπλά στις αρχές και τις οδηγίες του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη διδασκαλία της Ιστορίας. Ακριβώς επειδή εξ ορισμού δεν αποτελεί ιστορικό αφήγημα ούτε προτείνει ιστοριογραφική ερμηνεία, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι, δίνει τη δυνατότητα σε εκπαιδευτικούς και μαθητές να αντιληφθούν τη συνθετότητα και την ετερογένεια των κατοχικών κοινωνιών, να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τα ιστορικά τραύματα, να αναλογιστούν τις συνέπειες που επιφέρει η κατίσχυση των φασιστικών ιδεολογιών και να εκτιμήσουν τις αξίες του ανθρωπισμού και της δημοκρατίας. Σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα, όπως το ελληνικό, με ουσιώδεις ελλείψεις σε ποιοτικό εκπαιδευτικό υλικό και καλά καταρτισμένους εκπαιδευτικούς στην Ιστορία, ένα τέτοιο αρχείο μπορεί σήμερα να φαντάζει πολυτέλεια, αλλά σίγουρα συνιστά μια ανεκτίμητη παρακαταθήκη, που θα περιμένει όσους και όσες ειλικρινά νοιάζονται για την ιστορική παιδεία της νέας γενιάς να το αξιοποιήσουν.

Το έργο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ως ένα συνεκτικό παράδειγμα Δημόσιας Ιστορίας

Έλλη Λεμονίδου

elemon@upatras.gr

Η σύλληψη, προετοιμασία και λειτουργία του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ήρθε σε μια εποχή που είχε ωριμάσει πλέον και στη χώρα μας η συζήτηση περί της Δημόσιας Ιστορίας. Όπως είναι γνωστό, ο κλάδος αυτός της ιστοριογραφικής επιστήμης, που έχει θέσει επί της ουσίας αρκετές νέες παραμέτρους στον τρόπο προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος, γεννήθηκε στις ΗΠΑ στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα και γνώρισε ευρύτατη επέκταση και ανάπτυξη σε πολλές χώρες, ιδίως κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.¹ Θα μπορούσε να πει κανείς ότι η καλλιέργεια της Δημόσιας Ιστορίας ήρθε να καλύψει ουσιαστικά μια ανάγκη που είχε ανακύψει από τις ευρύτατες αλλαγές στον τρόπο προσέγγισης και αναφοράς στο ιστορικό παρελθόν κατά την ίδια χρονική περίοδο.² Στο παρόν κείμενο θα επανέλθουμε κατ' αρχάς στην πολύπλοκη συζήτηση γύρω από τον ορισμό και το περιεχόμενο της Δημόσιας Ιστορίας και στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς και γιατί το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένα συνεκτικό και ολοκληρωμένο παράδειγμα Δημόσιας Ιστορίας στον ελληνικό (και όχι μόνο) χώρο.

Είναι γεγονός πως οι ειδικοί μελετητές της Δημόσιας Ιστορίας δεν έχουν καταφέρει να έρθουν σε συμφωνία ως προς το ακριβές περιεχόμενο του όρου.³ Αυτό γίνεται

1 Για μια επισκόπηση των βασικών σταθμών στην εμφάνιση και εξέλιξη της Δημόσιας Ιστορίας σε διεθνές επίπεδο, βλ. Έλλη Λεμονίδου, «Δημόσια ιστορία: Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα», στο Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 83-86· Χάρης Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια Ιστορία. Μια Εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020, σ. 19-38.

2 Αναφερόμαστε σε μια σειρά από παράγοντες, πολύ διαφορετικούς μεταξύ τους, οι οποίοι στη μακρά διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών (με βασικά κινητήρια ορόσημα το γενικευμένο πνεύμα αμφισβήτησης της δεκαετίας του 1960 και τις καθεστωτικές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη το 1989) αναδιαμόρφωσαν πλήρως τον τρόπο με τον οποίο θυμόμαστε, μιλάμε και γράφουμε για το ιστορικό παρελθόν. Στους παράγοντες αυτούς συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, η αλλαγή παραδείγματος στις ιστοριογραφικές σπουδές μέσω της καλλιέργειας κλάδων όπως η κοινωνική και η πολιτισμική ιστορία, η ραγδαία ανάπτυξη του ίδιου του αντικειμένου των ιστορικών σπουδών (και ιδίως του κλάδου της Σύγχρονης Ιστορίας), η πύκνωση της επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών σε διεθνές επίπεδο, η εκτόξευση του ενδιαφέροντος για ζητήματα μνήμης μετά το 1990 (memory boom), καθώς και η διεύρυνση των διαύλων μέσω των οποίων ο μέσος πολίτης μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση σε γνώσεις και κάθε λογής αφηγήσεις για ζητήματα του παρελθόντος.

3 Για τον σχετικό προβληματισμό και την ευρεία συζήτηση που είναι σε εξέλιξη στην αγγλόγλωσση κυρίως επιστημονική κοινότητα γύρω από αυτό το θέμα βλ. Serge Noiret, «“Public history” e “stori apubblica” nell’arete», στο Francesco Mineccia και Luigi Tomassini (επιμ.), *Media e storia*, ειδικό τεύχος της περιοδικής έκδοσης *Ricerche Storiche* 39, 2-3 (Μάιος-Δεκέμβριος 2009) 280-287 και του ίδιου, «Per la Public History internazionale, una disciplina globale», στο Paolo Bertella Farnetti, Lorenzo Bertucelli και Alfonso Botti (επιμ.), *Public History. Discussioni e pratiche*, Mimesis, Μιλάνο 2017, σ. 9-33.

σαφές όχι μόνο μέσα από τη μελέτη εξειδικευμένων άρθρων και μονογραφιών με την υπογραφή διεθνώς καταξιωμένων ερευνητών, αλλά και από την απλή περιγραφή του αντικειμένου των άφθονων πανεπιστημιακών προγραμμάτων που προσφέρονται σε προπτυχιακό ή μεταπτυχιακό επίπεδο σε πολλές πλέον χώρες.⁴ Η ποικιλομορφία αυτή μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στον σχετικά βραχύ βίο που έχει πίσω του ο συγκεκριμένος κλάδος, τουλάχιστον ως διεθνώς διαδεδομένο ρεύμα της ιστοριογραφίας. Μπορεί ακόμα –κι αυτό μοιάζει πιο κατανοητό– να οφείλεται στον εκ των πραγμάτων ρευστό και γριφώδη χαρακτήρα του ίδιου του πρωτότυπου αγγλικού όρου, ο οποίος, μέσα στη φαινομενική του απλότητα, περικλείει από την πρώτη στιγμή ένα θεμελιώδες ερωτηματικό: «Public History» σημαίνει, τελικά, ιστορία για τους μη ειδικούς, ιστορία που έχει ως στόχο της την πρόσληψη από το ευρύ κοινό; Ή μήπως σημαίνει ιστορία (συν-) δημιουργημένη από τους απλούς πολίτες, μια σύγχρονη εκδοχή της «ιστορίας από τα κάτω» για την οποία πολλάκις είχε γίνει λόγος ήδη από τα προηγούμενα χρόνια; Υπάρχει και μια εξήγηση που οδηγεί σε ελαφρώς διαφορετικά μονοπάτια: Ο τρόπος ανάλυσης και οριοθέτησης της Δημόσιας Ιστορίας βρίσκεται σε στενή συνάρτηση με τον τρόπο που αυτή αξιοποιείται σε επίπεδο προσωπικό, ανάλογα δηλαδή με τη θεωρητική σκευή και τις επιστημονικές απόψεις του εκάστοτε εισηγητή, κυρίως όμως σε επίπεδο τοπικό, καθώς είναι σαφές ότι υπάρχουν ουσιώδεις διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός και εφαρμόζεται ο συγκεκριμένος κλάδος από χώρα σε χώρα.

Επιμένοντας στο ζήτημα του περιεχομένου και της ουσίας της Δημόσιας Ιστορίας, θέτουμε μια σειρά από ερωτήματα. Πρόκειται, έτσι γενικά, για την ιστορία που παράγεται και καταναλώνεται εκτός ακαδημαϊκών θεσμών και πρακτικών, όπως φαίνεται να είναι η επικρατέστερη ερμηνεία του όρου στην Ελλάδα; Πρόκειται, κάπως ειδικότερα, για την ιστορία που συνδέεται κυρίως με μια σειρά από θεσμούς, όπως τα μουσεία, τα αρχεία, τα ΜΜΕ, και άλλοι ακόμα, με σαφή προσανατολισμό προς το ευρύ κοινό, οι οποίοι επιπλέον λειτουργούν δυναμικά ως φορείς απασχόλησης ιστορικών που δεν μπορούν ή δεν επιθυμούν να απορροφηθούν στο ακαδημαϊκό περιβάλλον; Πρόκειται, σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, για τη δυνατότητα που δίνεται σε άτομα ή συλλογικότητες που είχαν αποκλειστεί μέχρι πρότινος από τα κεντρικά ιστοριογραφικά αφηγήματα να γίνουν ενεργοί μέτοχοι στο ιστοριογραφικό γίγνεσθαι, να καταθέσουν τις μαρτυρίες τους και να γίνουν και οι ίδιοι δημιουργοί ιστορίας;⁵ Πρόκειται, όπως υποστήριξε πρόσφατα ο Χάρης Εξερτζόγλου, για μια διαχείριση του παρελθόντος ρητά προσανατολισμένη στις ανάγκες του παρόντος, με άξονα την πρόσληψή του από ανθρώπινες ομάδες ή και θεσμούς, μια διαδικασία δηλαδή που βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με τη συλλογική μνήμη;⁶ Πρόκειται

4 Δειγματοληπτικά παρατίθενται οι εισαγωγικές σελίδες των ιστότοπων τριών προγραμμάτων Δημόσιας Ιστορίας και συγκεκριμένα του Trinity College του Πανεπιστημίου του Δουβλίνου: <https://www.tcd.ie/courses/postgraduate/courses/public-history-and-cultural-heritage--mphil--pgraddip>, του Πανεπιστημίου της Βιέννης: <https://fakzen-thks.univie.ac.at/en/about-us/public-history> και του Πανεπιστημίου της Μοντάνα στις ΗΠΑ: <https://www.umt.edu/history/publichistory/whatispublichistory.php> (ανάκτηση 30/9/2022).

5 Hilda Kean, «Introduction», στο Hilda Kean και Paul Martin (επιμ.), *The Public History Reader*, Routledge, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2013, σ. xiii.

6 Χ. Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια Ιστορία*, ό.π., σ. 19.

για μια πρακτική άμεσα και στενά συνδεδεμένη με την εφαρμοσμένη ιστορία, με συγκεκριμένες δηλαδή στοχεύσεις και «παραδοτέα»/«προϊόντα», σύμφωνα με μια διαρκώς ενισχυόμενη διεθνώς τάση; Πρόκειται μήπως για την εντελώς διαφορετικά δομημένη και ονομασμένη –και μάλλον αρνητικά φορτισμένη– συζήτηση που κυριάρχησε για χρόνια στη Γαλλία γύρω από τις δημόσιες χρήσεις της ιστορίας, με άξονα τις πολιτικές, κανονιστικού χαρακτήρα παρεμβάσεις στη διαχείριση του ιστορικού παρελθόντος, οι οποίες θεωρήθηκε ότι υπονομεύουν το έργο και την αυθεντία των επαγγελματιών της ιστορίας;⁷

Τι από όλα αυτά, και από τα πολλά ακόμα που παραλείπονται εδώ, είναι Δημόσια Ιστορία; Η απάντηση είναι απλή: Η Δημόσια Ιστορία έχει κάτι από όλα αυτά. Κανένας ορισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί άστοχος ή εκτός πραγματικότητας, καθώς κάθε προσέγγιση εμπεριέχει στοιχεία δοκιμασμένα στην πράξη, ή άμεσα συνδεδεμένα με βασικές θεωρητικές επιλογές του εκάστοτε εισηγητή. Θέλοντας και από την πλευρά μας να συμβάλουμε στον σχετικό προβληματισμό και ενόψει της ειδικότερης αναφοράς στο πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», τονίζουμε ότι πρωταρχική σημασία για τον ορισμό και την κατανόηση του αντικειμένου έχει η συνειδητοποίηση του προσανατολισμού των δράσεων της Δημόσιας Ιστορίας προς το ευρύ κοινό. Με ή χωρίς την κοινώς λεγόμενη εκλαΐκευση, μέσα από οποιονδήποτε δίαυλο, οι δράσεις του δημόσιου ιστορικού διαφοροποιούνται αισθητά από την παραγωγή της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, η οποία εκ των πραγμάτων, παρά την όποια ποικιλομορφία της, έχει έναν πιο «στεγνό», εξειδικευμένο και ενίοτε περικλειστο χαρακτήρα. Με αυτό το δεδομένο, δεν έχει σημασία (ή έχει πολύ μικρότερη σημασία) αν ο φορέας μετάδοσης της συγκεκριμένης γνώσης είναι ένας ακαδημαϊκός ιστορικός ή κάποιος επαγγελματίας είτε περιστασιακός θιασώτης της Δημόσιας Ιστορίας – η βαρύτητα δίνεται στο ίδιο το μήνυμα και τις ιδιότητές του, και λιγότερο στον αναμεταδότη του. Αξίζουν ωστόσο μια ιδιαίτερη μνεία τόσο οι περιπτώσεις των ακαδημαϊκών ιστορικών που σποραδικά ή συστηματικά έχουν ως συνειδητά προσδοκώμενο αποδέκτη των δράσεών τους το ευρύ κοινό, καθώς εκεί δοκιμάζονται στην πράξη τα όρια μεταξύ ακαδημαϊκής και Δημόσιας Ιστορίας, αλλά και οι ήδη αναφερθείσες περιπτώσεις ενεργού συμμετοχής των πολιτών στη διεύρυνση της ιστορικής ύλης μέσω της κατάθεσης μαρτυριών, της δημιουργίας οπτικοακουστικού υλικού ή άλλων μεθόδων.

Το δεύτερο στοιχείο που οφείλουμε να έχουμε υπόψη μας είναι η μεγάλη συμπεριληπτικότητα του όρου, που καλύπτει ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα μέσων και μεθόδων μέσω των οποίων υλοποιείται ο παντοειδής λόγος για το παρελθόν – στο φάσμα αυτό συγκαταλέγεται οργανικά και η σχολική ιστορία, παρά το γεγονός ότι για πολλούς και ευνόητους λόγους ο τομέας αυτός είθισται να έχει μια διακριτή αντιμετώπιση στον χώρο των ιστοριογραφικών και των παιδαγωγικών μελετών.

Τέλος, οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε και να αναγνωρίσουμε τον πολύ σημαντικό ρόλο που έχει η Δημόσια Ιστορία για τη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης. Αν και υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ των δύο όρων, καθώς η μνήμη σε

7 Έλλη Λεμονίδου, «Δημόσια ιστορία: Η διεθνής εμπειρία και το ελληνικό παράδειγμα», ό.π., σ. 85-86. Χ. Εξερτζόγλου, ό.π., σ. 33-37.

όλες τις διαστάσεις της είναι μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία, είναι σαφές ότι τα είδη και η μορφολογία των δράσεων της Δημόσιας Ιστορίας είναι καθοριστικά για τον σχηματισμό εικόνων και αντιλήψεων για το ιστορικό παρελθόν, άρα και για την οικοδόμηση κοινών ή συγκοινωνούντων στρωμάτων μνήμης στον πληθυσμό μιας περιοχής ή μιας χώρας – κι αυτός είναι άλλωστε ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την αναγνώριση της σημασίας του κλάδου τις τελευταίες δεκαετίες.

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπενθυμίσουμε, όσο πιο συνοπτικά γίνεται, ότι η ανάπτυξη της Δημόσιας Ιστορίας ως διακριτού αντικειμένου στην ελληνική ιστοριογραφική επιστήμη είναι υπόθεση δύο δεκαετιών, με ορισμένα σημαντικά ορόσημα (το συνέδριο του 2001 με τίτλο «Η ιστορία ως διακύβευμα. Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας»,⁸ το βιβλίο του Χάγκεν Φλάισερ για τους πολέμους της μνήμης το 2008,⁹ το ειδικό συνέδριο του 2013 στον Βόλο,¹⁰ το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Ανοικτού Πανεπιστημίου από το 2017,¹¹ η έκδοση της μονογραφίας του Χάρη Εξερτζόγλου το 2020¹²) και πολύ περισσότερες επιμέρους πρωτοβουλίες και δράσεις, που πιστοποιούν την αλματώδη αύξηση του ενδιαφέροντος για τον συγκεκριμένο τομέα.

Με αυτά τα δεδομένα θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τη θέση του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» στο πανόραμα της ελληνικής Δημόσιας Ιστορίας. Ασφαλώς είναι γνωστό ότι καταγραφή μαρτυριών από την εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα υπήρχε εδώ και πάρα πολλά χρόνια, μέσα από πολλούς διαύλους.¹³ Το ίδιο ισχύει και για το κομμάτι της οπτικοακουστικής παραγωγής, με μια πλούσια δεξαμενή ντοκιμαντέρ ή τηλεοπτικών αφιερωμάτων για το ίδιο θέμα, τα περισσότερα από τα οποία έχουν αξιοποιήσει σε μεγάλο βαθμό και το στοιχείο της μαρτυρίας.¹⁴ Ωστόσο, αυτό που διακρίνει το συγκεκριμένο πρόγραμμα από όλες τις προηγούμενες δράσεις, οι οποίες έχουν εκ των πραγμάτων αποσπασματικό χαρακτήρα, είναι η συνεκτική του διάσταση, η ενιαία επιστημονική αντίληψη και η δυνατότητα συνδυαστικής αξιοποίησης των επιμέρους εργαλείων του. Με αυτό τον τρόπο, και μολονότι δεν αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοιο, το πρόγραμμα είναι στην πράξη ένα παράδειγμα μιας ολοκληρωμένης δράσης Δημόσιας Ιστορίας, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που δώσαμε πριν από λίγο.

8 *Historein* 4 (2003-2004): Public Histories – η ύλη του τεύχους στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις ανακοινώσεις που είχαν παρουσιαστεί στο συνέδριο του 2001.

9 Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα 2008.

10 Το Συνέδριο διοργανώθηκε από το Δίκτυο για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας και την International Federation for Public History. Για μια επιλογή από τις ανακοινώσεις, βλ. Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, ό.π.

11 Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Δημόσια Ιστορία, <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history> (ανάκτηση 30/9/2022).

12 Χ. Εξερτζόγλου, *Η δημόσια ιστορία. Μια εισαγωγή*, ό.π.

13 Μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά η σημαντική δουλειά που έχει γίνει τα τελευταία ιδίως χρόνια στον τομέα της Προφορικής Ιστορίας, καθώς και το πλούσιο υλικό που εντοπίζεται σε σημαντικό αριθμό εκδόσεων με αντικείμενο όψεις του πολέμου και της Κατοχής, κατά κανόνα με εστίαση σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές ή σε έναν σαφώς καθορισμένο θεματικό άξονα της περιόδου.

14 Η πλουσιότερη δεξαμενή σχετικού υλικού βρίσκεται διάσπαρτη στο εκτενώς ψηφιοποιημένο και ελεύθερα προσβάσιμο στο διαδίκτυο αρχείο της ΕΡΤ (<https://archive.ert.gr>).

Κατ' αρχάς, γιατί το σύνολο του περιεχομένου του έχει σαφή στόχευση στο ευρύ κοινό και μάλιστα, κατά κύριο λόγο, στο μεγάλο πλέον κομμάτι του πληθυσμού που αξιοποιεί το διαδίκτυο για την αναζήτηση πληροφοριών ή αφηγήσεων για το παρελθόν. Ακόμα και για τα κάπως «δύσβατα» κομμάτια του συνοδευτικού επεξηγηματικού υλικού, όπως αυτά που αφορούν τα θέματα μνήμης (τραύμα και μνήμη, κουλτούρα μνήμης κ.λπ.), έχει επιλεγθεί μια προσέγγιση σαφώς προσιτή στον απλό χρήστη.

Κατά δεύτερο, η δομή του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» αξιοποιεί τρεις τομείς με κεντρική θέση στο πανόραμα της Δημόσιας Ιστορίας: α) την Προφορική Ιστορία, β) το οπτικοακουστικό υλικό και γ) τη διδασκαλία της Ιστορίας στο σχολείο. Αξίζει να σταθούμε στον πρώτο από τους τρεις διαύλους, αυτόν της Προφορικής Ιστορίας. Αυτό που διακρίνει το υλικό του προγράμματος από προηγούμενες προσπάθειες είναι, πέρα από το αρκετά μεγάλο δείγμα των μαρτυριών και τη σημασία της καταγραφής τους, δεδομένης της ηλικίας των περισσότερων συνομιλητών, η συστηματικότητα και τα επιστημονικά κριτήρια στην επιλογή των μαρτύρων και τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων. Με δεδομένη την εξορισμού αμεσότητα και ισχυρή επιδραστικότητα των προφορικών μαρτυριών ως ιστοριογραφικού εργαλείου (παρά τις εύλογες επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς), η συγκέντρωση ενός αξιοσημείωτου αριθμού συνεντεύξεων κάτω από την ίδια ομπρέλα διευκολύνει τη διενέργεια ποιοτικών μελετών και την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων από την ερευνητική κοινότητα. Η προσφερόμενη ταινία, από τη μεριά της, ως οπτικοακουστικό υλικό έχει το ενδογενές πλεονέκτημα της διεισδυτικότητας σε ευρύτερα στρώματα του κοινού, ενώ μπορεί σαφώς να αξιοποιηθεί τόσο σε χώρους εκπαίδευσης, όσο και στο πλαίσιο ποικίλων άλλων δράσεων. Τέλος, η πλουσιότερη εκπαιδευτική πλατφόρμα, ακολουθώντας τις σύγχρονες τάσεις της Διδακτικής της Ιστορίας και αξιοποιώντας, μεταξύ άλλων, τις αρχές της συμμετοχικότητας και της διαλειτουργικότητας, προσφέρει πλήθος ιδεών και προτάσεων για την αξιοποίηση του υλικού του προγράμματος στη σχολική πράξη. Ο βασικός στόχος του εκπαιδευτικού εγχειρήματος δεν είναι άλλος από τη συμβολή, μέσα από ένα ελκυστικό ψηφιακό περιβάλλον, στην οικοδόμηση και την εμπέδωση κριτικής και σφαιρικής γνώσης για ορισμένες από τις πλέον σημαντικές, όσο και ευαίσθητες και τραυματικές πτυχές της ιστορίας της Ελλάδας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Υπάρχει συνεπώς στα χέρια μας ένα συμπαγές υλικό, πλούσιο αλλά όχι αχανές, άρα ευκολότερα διαχειρίσιμο, με πολλαπλές δυναμικές αξιοποίησης εντός και εκτός του εκπαιδευτικού συστήματος, πρόσφορο για ένταξη σε οργανωμένα σχέδια δράσης, αλλά ταυτόχρονα άμεσα προσιτό και σε ατομικό επίπεδο για τον μέσο φιλόστορα περιηγητή του διαδικτύου. Ένα πρόγραμμα, επίσης, που γεννήθηκε, για να επανέλθουμε σε μια από τις προταθείσες συντεταγμένες της Δημόσιας Ιστορίας, ως απάντηση σε μια σειρά από ζητούμενα της δικής μας χωροχρονικής συγκυρίας, στην οποία η ιστορία και η μνήμη της Κατοχής (και ευρύτερα της δεκαετίας του 1940) εξακολουθούν να ασκούν μεγάλη, σχεδόν καταλυτική δυναμική.

Το μεγάλο ερώτημα που συνοδεύει αυτήν την, κατά την άποψή μας, ολοκληρωμένη πρόταση Δημόσιας Ιστορίας αφορά την επιρροή που αυτή τελικά

θα ασκήσει, τόσο στον χώρο της εκπαίδευσης, όσο και ευρύτερα στον χώρο των μελετών και του δημόσιου λόγου για τη δεκαετία του 1940. Αν και σίγουρα κάποια πρώτα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν από την αρχική φάση της λειτουργίας του προγράμματος, μια πληρέστερη εικόνα θα είναι δυνατό να σχηματιστεί μετά την παρέλευση ορισμένων ετών. Οι απαντήσεις που θα δοθούν τότε θα καλύψουν το αναγκαίο εκείνο στάδιο στην αποτίμηση κάθε προγράμματος Δημόσιας Ιστορίας, που έχει να κάνει με την πρόσληψή του. Θα ήταν επίσης ευκαταίε να αναζητηθούν αντιστοιχίες με συναφή ολοκληρωμένα προγράμματα για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την κατοχική εμπειρία που ενδέχεται να υπάρχουν, έστω και με διαφορετική μορφή, σε άλλες χώρες.¹⁵ Μέχρι τότε, δεν μένει παρά η έκφραση θερμών συγχαρητηρίων προς τους συντελεστές του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» και ευχαριστηρίων για τη δυνατότητα συμμετοχής και ανταλλαγής απόψεων στην ημερίδα της 28ης Μαΐου 2022.

---

15 Μια προσπάθεια διαφορετικής στόχευσης, αλλά απολύτως συναφής με αυτό το αίτημα, είναι η συμπάραθεση και εξέταση όψεων του κατοχικού φαινομένου και της συνδεδεμένης με αυτό βίας σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες στον συλλογικό τόμο Στράτος Δορδανάς, Βασιλική Λάζου, Βαγγέλης Τζούκας, Λάμπρος Φλιτούρης (επιμ.), *Κατοχική βία 1939-1945. Η ελληνική και ευρωπαϊκή εμπειρία*, Δήμος Ν. Σκουφά – Ασίνη, Κομμένο Άρτας – Αθήνα 2016.

Οι χρήσεις των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων στο πλαίσιο της Δημόσιας Ιστορίας κατά την κατοχική περίοδο

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου

siliadou@uowm.gr

1. Εισαγωγικά: Οι βάσεις δεδομένων MOG και η χρήση της «τοπικότητας»

Η δημιουργία της βάσης δεδομένων με τις προφορικές συνεντεύξεις των εμπλεκόμενων στην κατοχική συγκυρία ή στον Εμφύλιο αποτελεί κατά τη γνώμη μας μια πολύ ουσιαστική προοπτική για το μέλλον. Θα την εντάξουμε στην αναδυόμενη και διαρκώς μεγεθυνόμενη «Προφορική Ιστορία» ή στην «ιστορία από τα κάτω» η οποία συνεισφέρει στη διαμόρφωση μιας εικόνας για την περίοδο, που αφορά τη βιωμένη εμπειρία των απλών ανθρώπων, αυτή που δεν ταυτίζεται με την εμπειρία των επίσημων ιστορικών υποκειμένων. Ωστόσο, η συγκεκριμένη προσπάθεια, όπως κάθε ελπιδοφόρο εγχείρημα άλλωστε, χρήζει μιας αναθεώρησης, που οφείλει να απορρέει από την προβληματική ενός δόκιμου ακαδημαϊκού διαλόγου.

Οπωσδήποτε, μετά την κατάλυση της χούντας, η ιστορική σκέψη βγήκε από τον γύψο και αναζήτησε τον δρόμο της, πέρα από τις κίβδηλες παραχαράξεις της «νομιμόφρονος εθνοφροσύνης», υιοθετώντας την κριτική σκέψη και αποδεχόμενη την οπτική των «πολλαπλών αναγνώσεων». Κατά τη γνώμη μας, η βασική αρχή που τηρείται στο πλαίσιο του MOG σχετίζεται με τη διεύρυνση του περιεχομένου των ενεργειών βίας που συντελέστηκαν την περίοδο εκείνη, κατά την κατασκευή των ερωτήσεων των συνεντεύξεων και κατά την αξιολόγηση των κατευθύνσεων της έρευνας. Ειδικότερα, η βασική έννοια που διέπει τις συνεντεύξεις είναι η έννοια «βία», αφού η βία αποτελεί την επικυρίαρχη έκφανση κατά την περίοδο που προσδιορίζεται.

Ως «βία» κατά την υποβολή των ερωτήσεων των συνεντευξιαζομένων νοούνται όχι μόνο οι δολοφονίες αλλά όλες οι εκφάνσεις του φαινομένου: δηλαδή οι φυλακίσεις, οι σωματικές ποινές, οι εκτελέσεις, οι τραυματισμοί, οι μαζικές εξοντώσεις, τα ολοκαυτώματα, τα αντίποινα, οι εθνοκαθάρσεις, οι εθνοτικές εξοντώσεις, τα χρηματικά πρόστιμα/ποινές, οι δικαστικές διώξεις, οι εκτοπισμοί, η οικονομική εξόντωση, η καταστροφή του παραγωγικού ιστού, οι πυρπολήσεις, οι ομηρίες, η παρακολούθηση των εκτελέσεων, ο στρεβλός επισιτισμός, οι λαθροχειρίες, οι επιτάξεις ζώων, αυτοκινήτων, σπιτιών, περιουσιακών στοιχείων, γεννημάτων, η ηθική βία, οι βιασμοί όλων των μορφών, η τρομοκρατία, η διασπορά φόβου, και όλα τα ανάλογα.

Εν ολίγοις όμως θα πρέπει εξαρχής να τονίζεται ότι στο στόχαστρο των αφηγήσεων των φαινομένων βίας που λαμβάνονται από τους συνεντευξιαζόμενους

επιβάλλεται να τίθενται στο τραπέζι όλες οι μορφές βίας. Ακόμα, θεωρούμε πως οφείλουμε να διευκρινίζουμε ότι, κατά τη διαδικασία της συνέντευξης, πρέπει να αποδίδεται έμφαση σε εκείνους που θεωρούνται ως υποκείμενα της βίας και κυρίως στις «χρωματικές» συνυποδηλώσεις που συνοδεύουν τη βία.

Και εισάγουμε τώρα μία ακόμα παράμετρο, η οποία, κατά την άποψή μας, δεν έχει τύχει της δέουσας προσοχής στη διαδικασία του MOG και η οποία αιτιολογεί και το παράδειγμα των «χρήσεων» των σλαβόφωνων, που επιλέξαμε ως τίτλο. Θα αναπτύξουμε δηλαδή τις θεωρητικές μας σκέψεις για την αναγκαιότητα της μικροϊστορικής εστίασης μέσα στο πλαίσιο της νέας πολιτισμικής ιστορίας, που πιστεύουμε πως είναι σε θέση να φωτίσει, μέσα από το τοπικό, το διεθνές και το εθνικό.

Μέχρι σήμερα, η ιστοριογραφία είχε την τάση να διερμηνεύει τα γεγονότα της κατοχικής περιόδου, δημιουργώντας ένα μεγάλο ενιαίο αφήγημα, στο πλαίσιο του οποίου παρέχονταν, αναφορικά με κάθε συγκεκριμένο, οι ίδιοι αδιαφιλονίκητοι κώδικες προσέγγισης και αποτίμησης των τραυματικών εμπειριών της περιόδου. Όπως αποδείχτηκε όμως στη συνέχεια, τα εργαλεία αυτά και διαμεσολαβημένα από την μετέπειτα εμπειρία ήταν και αδύκιμα, όταν δεν λάμβαναν υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Επομένως, ασκώντας μια καλοπροαίρετη κριτική στο πλαίσιο του ακαδημαϊκού διαλόγου, θέλουμε να επαναφέρουμε στο προσκήνιο τη διαπίστωση ότι, κατά τη συγκρότηση των συνιστωσών του MOG, τέθηκαν σε δεύτερη μοίρα ζητήματα που σχετίζονταν με τη σημασία που είχε η εστίαση στους παράγοντες οι οποίοι διαμόρφωσαν το τοπικό συγκεκριμένο, άρα η αποτύπωση και η ερμηνεία των ιδιαίτερων συνθηκών των τοπικών κοινωνιών. Επιχειρώντας λοιπόν να συμβάλουμε στον διάλογο αυτό, ξεκινάμε θεωρώντας ως προϋπόθεση την επιλογή των συνεντευξιζομένων που αποτελούν το δείγμα του MOG, με κριτήριο την προέλευσή τους, από διαφορετικά και ίσως και συγκρουσιακά τοπικά πλαίσια. Έχοντας αυτά κατά νου, προτείνεται να συζητηθούν οι προϋποθέσεις κατασκευής ενός ερμηνευτικού σχήματος, ικανού να ανταποκρίνεται στη συγκεκριμένη συγκυρία και να λαμβάνει υπόψη του για παράδειγμα τα εθνοτικά ζητήματα ή τις διεκδικήσεις των εμπλεκόμενων δυνάμεων στο πολιτικό παζλ της περιόδου. Καταλήγουμε μάλιστα στο συμπέρασμα ότι θα είχε μεγάλη σημασία, παράλληλα με την επιλογή των συνεντευξιζομένων από διαφορετικά σημαίνοντα τοπικά πλαίσια, να υπάρξει μέριμνα ώστε το εκπαιδευτικό υλικό το οποίο παρέχεται να συμπεριλαμβάνει μια αποκωδικοποίηση των συνιστωσών των τοπικών κοινωνιών την κατοχική περίοδο.

Ειδικότερα, σε αυτό το συγκεκριμένο επιβάλλεται, κατά τη γνώμη μας, να ληφθούν υπόψη και να προσμετρηθούν κριτήρια, όπως η δημογραφική σύνθεση, η κοινωνική/ταξική διαστρωμάτωση, οι εθνοτικές ταυτότητες που κατασκευάστηκαν μέσα από τις ιστορικές συνθήκες ή επανακαθορίστηκαν μέσα στη δυναμική της κατοχικής συγκυρίας και καθόρισαν στη συνέχεια τις στάσεις του πληθυσμού της κατοχικής περιόδου, τα οποία αποτελούν παράγοντες που μπορούν να βοηθήσουν στην ερμηνεία των γεγονότων της περιόδου κρίσης, μετά την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Θεωρημένες μέσα από αυτό το πρίσμα οι συνεντεύξεις μας δεν ερμηνεύουν τις στάσεις της τοπικής κοινωνίας, αλλά συγκροτούν ένα πλαίσιο, το

οποίο προσφέρεται για την ενσυναίσθηση, δηλαδή για τη βαθύτερη προσέγγιση των παραμέτρων του τοπικού συγκείμενου που αιτιολογούν στάσεις και συμπεριφορές. Διαμορφώνουμε έτσι ένα ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο εδράζεται τόσο στα τοπικά, όσο και στα συλλογικά ιδεολογικά προτάγματα που καθορίζουν τη συγκυρία. Γιατί ως ουσιαστική αρχή της επιχειρούμενης έρευνας θεωρούμε την ένταξη των συνεντεύξεών μας σε ένα συγκροτημένο ιστορικό συγκείμενο που θα περιλαμβάνει την καταγραφή των χαρακτηριστικών του ιστορικού πλαισίου. Η επιλογή αυτή καθιστά εφικτή τη συσχέτιση των αποτελεσμάτων των συνεντεύξεων με τη δυναμική της «συγκυρίας» και διευκολύνει τις ερμηνείες τους.

Έτσι, για παράδειγμα, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την όποια συμμετοχή στα γεγονότα καταγράφεται από τον συνεντευξιζόμενο, με βάση τη μεταβλητή «μειονότητα»/«εθνοτικά ζητήματα», αλλά και να αποκωδικοποιήσουμε την ανανοηματοδότηση παλιών ταυτοτήτων, κάτω από τη δυναμική των νέων εθνικών/ διεθνών συγκυριών. Γιατί θεωρούμε πως μέσα από αυτό το σχήμα μπορούν να ερμηνευτούν κοινωνικές συμπεριφορές της περιόδου αναφοράς στη διαχρονικότητά τους και να οδηγηθούμε στην καταγραφή μιας νέας ανάγνωσης του παρελθόντος, υπό το φως των νέων δεδομένων.

Ωστόσο, επειδή έχουν εντοπιστεί από τη βιβλιογραφία μειονεκτήματα της μικροϊστορικής εστίασης, οφείλουμε να αποδώσουμε ιδιαίτερη σημασία στα εξής σημεία αναφοράς: πρώτα πρώτα να προσπαθήσουμε να αποτρέψουμε στην ανάλυσή μας αυτό που θα μπορούσαμε ίσως να ονομάσουμε «α-πολιτικοποίηση της βίας των αρχών κατοχής»,¹ αποτέλεσμα στο οποίο είναι πιθανόν να οδηγήσει ο εγκλωβισμός κατά αποκλειστικότητα στο πεδίο της «τοπικότητας». Ωστόσο, φρονούμε πως η εστίαση του ερευνητή στο πεδίο της «τοπικότητας» δεν αναιρεί εξ ορισμού τις διαστάσεις της πολιτικοποίησης της βίας. Αν οι ευκαιρίες εμβάθυνσης που δημιουργούνται, στην περίπτωση βέβαια που υπάρξει η καλή γνώση των τοπικών παραμέτρων, συνδυαστούν με την πολιτική δυναμική της συγκυρίας, η τοπικότητα ενσωματώνεται, κατά την άποψή μας, σε ένα εθνικό/διεθνές συγκείμενο και η έρευνα δεν οδηγεί στην α-πολιτικοποίηση της βίας, αλλά στη διαμόρφωση ενός ερμηνευτικού σχήματος με πολιτικές συνιστώσες.

Τέλος, σημαντική, κατά τη γνώμη μας, αξιωματική αρχή πρέπει να είναι η εκ προοιμίου αποδοχή του «αδόκιμου» χαρακτήρα κάθε συμψηφισμού. Η δυναμική της κατοχικής περιόδου επιτάσσει την εκ προοιμίου καταγγελία όλων των πολιτικών προθέσεων που μπορεί να ελλοχεύουν πίσω από την έρευνα. Γιατί η βία δεν έχει ποσοτικά χαρακτηριστικά αλλά ποιοτικά. Και από μόνη της αποτελεί ιστορικό δρώμενο.

2. Η Δημόσια Ιστορία και οι χρήσεις της

Περνάμε λοιπόν στο παράδειγμά μας, που σχετίζεται με τις χρήσεις από τη Δημόσια Ιστορία των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων, στο πλαίσιο της κατοχικής συγκυρίας. Η

---

1 Theda Skocpol, *State and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1979, σ. 4.

Δημόσια Ιστορία ως όρος έκανε την εμφάνισή της στις ΗΠΑ το 1970² και σχετίζεται με τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, τα ΜΜΕ, τις εκπομπές στην τηλεόραση, αλλά και τις επετείους, τα μουσεία και ό,τι σχετίζεται με τον χώρο του θεάματος και χτίζει τη σχέση μεταξύ της σύγχρονης ζωής και του παρελθόντος. Με τον όρο Δημόσια Ιστορία νοούνται όλες εκείνες οι πρακτικές και οι λόγοι που κάνουν χρήση του παρελθόντος για την ικανοποίηση των αναγκών του παρόντος. Η Δημόσια Ιστορία σχετίζεται με τους τρόπους πρόσληψης του παρελθόντος ή των διάφορων πτυχών του, από τις διάφορες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες, καθώς και από τους θεσμούς του παρόντος.³ Δηλαδή η Δημόσια Ιστορία σχετίζεται με το πώς η Ιστορία παρουσιάζεται μέσα από τον Τύπο, τον κινηματογράφο, το θέατρο, το διαδίκτυο, τα μνημεία.⁴

Οι λόγοι και οι πρακτικές συμβάλλουν στην επινόηση του παρελθόντος που βρίσκεται σε πλήρη ταύτιση με την ανάγκη της μνήμης και της ταυτότητας στα διάφορα ιστορικο-πολιτικά και κοινωνικά συγκείμενα κάθε περιόδου. Ωστόσο επινόηση του παρελθόντος δεν σημαίνει διαστρέβλωση του πραγματικού. Ο όρος σχετίζεται με τις διαφορετικές αναπαραστάσεις αυτού του παρελθόντος έξω από την επίσημη ακαδημαϊκή εκδοχή του.⁵ Σε αυτή ακριβώς τη διαλογική σχέση παρελθόντος και παρόντος περιλαμβάνεται και η έννοια της ιστορικής κουλτούρας, της οποίας σκοπός δεν είναι η εξέταση και η μελέτη του «τι πραγματικά συνέβη», όπως θα ίσχυε στην περίπτωση του ιστορικισμού του Ranke, αλλά στόχος της είναι το πώς το παρελθόν νοηματοδοτείται από το παρόν και σχετίζεται με αυτό, καθώς και το πώς διαμορφώνονται οι αντιλήψεις και οι στάσεις της σύγχρονης κοινωνίας σχετικά με αυτό.⁶ Στο πλαίσιο αυτό τίθεται και το ζήτημα της πολιτικής αξιοποίησης ή αλλιώς της χρήσης της ιστορίας από τους πολιτικούς, τους δημοσιογράφους καθώς και από τους ιστορικούς, που επηρεάζουν την κοινωνία με επιχειρήματα που ανταποκρίνονται στις τρέχουσες πολιτικές ανάγκες και που νομιμοποιούν με τον τρόπο αυτό τις επιλογές του παρόντος.⁷

Η ιστορία αποκτά ιδεολογική χρήση, η μνήμη του παρελθόντος κανονικοποιείται. Ιδιαίτερα, η πολιτική μνήμη, συγκροτημένη ως ένα αφήγημα με έντονο συναίσθημα, που δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση ή αναδιαπραγμάτευση, κατά τη συχνή μετατροπή της σε δημόσιο λόγο, αποτελεί τη βάση της συνέχειας μιας φαντασιακής κοινότητας,⁸ χωρίς όμως, σύμφωνα με τον Φίλιππο Ηλιού, να υπάρχει κάποιου είδους συνέχεια.⁹ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτικής μνήμης αναφέρουμε την εθνική μνήμη.¹⁰

Το συλλογικό τραύμα ενός λαού με τα ακόλουθα συναισθήματα της ντροπής,

2 R. Kelley, *Public History: Its Origins, Nature and Prospects*, 1978, σ. 16-28, Semantic Scholar.org, DOI 10.2307/3377666.

3 Χάρης Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια Ιστορία. Μια Εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020, σ. 19.

4 Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 25. Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και κατα-χρήσεις της ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015.

5 Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 21.

6 Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε Ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε. Ιστορική κουλτούρα, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση*, Ασίνη, Αθήνα 2021, σ. 222.

7 Χ. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 25.

8 Α. Σαλβάνου, *ό.π.*, σ. 55.

9 Χ. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 25.

10 Α. Σαλβάνου, *ό.π.*

του αφανισμού, της κατοχής ή της εξορίας γίνεται συλλογικό βίωμα και συλλογική μνήμη. Έμφαση δίνεται στη μνήμη των τραυματικών ιστορικών εμπειριών και στο πώς αυτές αναπαρίστανται κοινωνικά κι όχι στο πώς συνέβησαν τα γεγονότα του παρελθόντος.¹¹ Κι αυτό ακόμη το τραύμα είναι δυνατό να οδηγήσει στην κατάχρηση της ιστορίας, διότι το αίσθημα της ταπείνωσης και του εξευτελισμού υπάρχει πάντα στο ασυνείδητο και η αντίδραση είναι άμεση, σε όποια προσβολή και αδικία και ως εκ τούτου το τραύμα παίρνει άλλες διαστάσεις.¹²

3. Η κατασκευή των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων την κατοχική περίοδο

Έχουμε ήδη διατυπώσει τον ισχυρισμό ότι η γνώση της τοπικής ιστορίας, παράλληλα με την ευρύτερη διεθνή/εθνική, πρέπει να παρέχεται από τους εκπαιδευτές του MOG για να διευκολυνθεί η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Γιατί η Δυτική Μακεδονία κατοικήθηκε, μετά το 1923, από μεγάλο αριθμό προσφύγων, οι οποίοι αποκαταστάθηκαν αγροτικά από την ΕΑΠ. Οι σχέσεις τους με τους σλαβόφωνους γηγενείς κατοίκους απέβησαν προβληματικές, κυρίως εξαιτίας της αδυναμίας του ελληνικού κράτους να διαχειριστεί διαιτητικά τα ζητήματα της αποκατάστασης, που αποτελούσαν αντικείμενο διεκδίκησης, από γηγενείς και πρόσφυγες. Επιπλέον, η μεροληπτική ή προνομιακή μεταχείριση των προσφύγων έναντι των σλαβόφωνων επέτεινε την πόλωση. Και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, η συγκυρία της Κατοχής, ειδικά σε αυτή την περιοχή, αναπαρήγαγε παλιές ταυτότητες, αναθέρμανε διαφορές και δημιούργησε χαρακώματα.

Στην περίπτωση της Δυτικής Μακεδονίας έχουμε διάφορες διαδικασίες μετασχηματισμού των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων. Στην παρούσα έρευνα μας αφορούν οι μετασχηματισμοί της ταυτότητας των σλαβόφωνων της περιόδου 1941-1944 οι οποίοι και εντάσσονται στη «συγκυρία» Κατοχή. Πρόκειται για την τριχοτόμηση των σλαβόφωνων σε «ελληνόφρονες», «βουλγαρόφρονες» και «σλαβομακεδόνες» την περίοδο 1941-1944 και για την επιπλέον δημιουργία, την περίοδο 1943-1944, των «αποσχιστών “φιλογιουγκοσλάβων” σλαβομακεδόνων».

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε πως επιλέγουμε τον όρο «αποσχιστές “φιλογιουγκοσλάβοι” σλαβομακεδόνες» αντί του συνήθους «αυτονομιστές», επειδή θεωρούμε, με βάση τη θεωρία του Barth, ότι προέκυψαν από διχοτόμηση εκείνης της υποομάδας των σλαβόφωνων που είχε επιλέξει τη σλαβομακεδονική ταυτότητα. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, διαμορφώθηκε έτσι μια διχοτομημένη εθνοτική κατάσταση.¹³

Από τους συγκεκριμένους μετασχηματισμούς επιλέγουμε συνειδητά να μην αναφερθούμε στη διαδικασία αφομοίωσης που επιχειρήθηκε από το ελληνικό

11 Πύργος Κόκκινος, Δημήτρης Μαυροσκούφης, Παναγιώτης Γατσωτής, Έλλη Λεμονίδου, *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Νούγραμμα, Αθήνα 2010, σ. 20-21.

12 A. Dirk Moses, *The Problems of Genocide. Permanent Security and the Language of Transgression*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2021.

13 Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Waveland Press, Όσλο 1998.

κράτος κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς της εκπαίδευσης,¹⁴ αλλά και της πολιτικής ένταξης ως το 1936 και ιδιαίτερα μέσα από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του μεταξικού καθεστώτος, από το 1936 και μετέπειτα, επειδή το θέμα έχει μελετηθεί εξαντλητικά.

Για να πετύχουμε τη διερεύνηση της συγκεκριμένης υπόθεσης χρησιμοποιούμε ως κατηγορίες ανάλυσης τις εξής: α) τις συνέπειες της «συγκυρίας» της κατοχής στη Δυτική Μακεδονία, β) τον ρόλο των τοπικών ελίτ των σλαβόφωνων, γ) την «ηγεμονία» του ΕΑΜ/ΚΚΕ την κατοχική περίοδο στη Δυτική Μακεδονία δ) την επίδραση του γιουγκοσλαβικού παράγοντα στη δημιουργία των αποσχιστικών «φιλογιουγκοσλαβικών» τάσεων εντός των σλαβόφωνων.

Σε ό,τι αφορά τη «συγκυρία» της Κατοχής στη Δυτική Μακεδονία θα πρέπει να επισημάνουμε πως η περιοχή υπαγόταν στον διοικητικό τομέα Θεσσαλονίκης – Αιγαίου. Η συγκεκριμένη ζώνη γερμανικής κατοχής στη Δυτική Μακεδονία αποσκοπούσε στον έλεγχο των μεγάλων οδικών αξόνων προς την Ευρώπη, των λιμανιών και των αερολιμένων. Έτσι οι Γερμανοί, από την αρχή της εισβολής τους, κράτησαν στη Δυτική Μακεδονία τις πόλεις Φλώρινα και Κοζάνη¹⁵ και αρνήθηκαν ως το τέλος να τις εκχωρήσουν σε βουλγαρική ή ιταλική διοίκηση.¹⁶

Σκοπός της βουλγαρικής παρέμβασης ήταν η απόπειρα δημιουργίας βουλγαρικής διοίκησης στη Δυτική Μακεδονία. Στόχοι της παρέμβασης ήταν: α) η αφύπνιση/ κατασκευή βουλγαρικής εθνοτικής ταυτότητας ανάμεσα στον σλαβόφωνο πληθυσμό κυρίως της υπαίθρου, β) η έκθεση/αξιοποίηση του ντόπιου αστικού στοιχείου, το οποίο εξεδήλωνε δυσαρέσκεια απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Ως μέσα επίτευξης του σκοπού χρησιμοποιήθηκαν: α) ο ψυχολογικός πειθαναγκασμός των σλαβόφωνων της ελληνικής Μακεδονίας, β) η ιδεολογική διαφώτιση και η χειραγώγηση. Η σύσταση Επιτροπής «βουλγαρόφωνων» στην πόλη της Φλώρινας έγινε αμέσως μετά την είσοδο των Γερμανών στην πόλη.

Από την άλλη, το προσκλητήριο του ΕΑΜ/ΚΚΕ για τη συγκρότηση του εθνικού απελευθερωτικού μετώπου περιλάμβανε πρώτιστα τα μέλη της «σλαβομακεδονικής μειονότητας» που είχε αναγνωριστεί ως τέτοια από το ΚΚΕ, όπως προαναφέρθηκε, ήδη από το 1935. Επιχειρήθηκε έτσι στη Δυτική Μακεδονία, σε αντίστιξη με την ταυτότητα των «βουλγαρόφωνων», η θεσμική συγκρότηση, κατασκευή και διάχυση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας.

Οι διαδικασίες διχοτόμησης της εθνοτικής ταυτότητας των «σλαβομακεδόνων» είχαν ως αφετηρία τους την αυξημένη παρουσία εντός του ελληνικού εδάφους των παρτιζάνων του Τίτο, αλλά και την απόπειρα του Τέμπο να ποδηγετήσει την ηγεσία του ΕΑΜ/ΚΚΕ προς την κατεύθυνση της αναθέρωσης των θέσεων για αναγνώριση σλαβομακεδονικής μειονότητας εντός των ορίων του ελληνικού κράτους.

14 Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος*, Gutenberg, Αθήνα 2007.

15 I. Koliopoulos, *Macedonia in the Maelstrom of World War II*, 2012 (www.macedonian-heritage.gr/History-OfMacedonia/Downloads/History%20Of%20Macedonia_EN-14.pdf)

16 Χάγκεν Φλάισερ, «Γεωστρατηγικά σχέδια της Ναζιστικής Γερμανίας για τη μεταπολεμική Κρήτη», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 16, 1992, σ. 135-158· Βάιος Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012.

Καθοριστική υπήρξε η σύσκεψη στο Γιάιτσε της Βοσνίας (29.11.1943), στο πλαίσιο της οποίας υπογράφεται το ΑΣΝΟΜ (Αντιφασιστικό Σύμφωνο Λαϊκής Απελευθέρωσης). Σύμφωνα με αυτό, ελήφθη απόφαση για την ίδρυση Ομόσπονδης Γιουγκοσλαβίας, με συμπερίληψη σε αυτήν της υπό ίδρυση Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Στη διακήρυξη γινόταν λόγος για *Μακεδονία εντός της Γιουγκοσλαβίας* και για μακεδονικό έθνος. Η απόφαση διαχεόταν στο ελληνικό έδαφος με σκοπό τη στρατολόγηση «σλαβομακεδόνων» του ΕΛΑΣ στα τμήματα του Τίτο. Ακολούθησαν οι αποσχιστικές τάσεις μερίδας των σλαβομακεδόνων και η διχοτόμηση της ταυτότητάς τους.

4. Κατηγοριοποίηση των χρήσεων των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων στο πλαίσιο της Δημόσιας Ιστορίας

Οι χρήσεις των ταυτοτήτων των σλαβόφωνων υπήρξαν πολλών ειδών και απέρρεαν από διαφορετικά κίνητρα και σκοπιμότητες.

- **Στο πεδίο της ιστοριογραφίας** τη συναντάμε σε ένα πλήθος αυτοβιογραφικών κειμένων. Ορισμένα από αυτά αφορούσαν παρακαταθήκες σλαβομακεδόνων αγωνιστών, ηρώων του ΕΛΑΣ και προτύπων για τους άλλους σλαβόφωνους της περιοχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σλαβόφωνου Σταύρου Κωτσόπουλου, Γραμματέα της ΠΕ του ΕΑΜ Φλώρινας, ο οποίος στο ανέκδοτο αυτοβιογραφικό του κείμενο *Η Εθνική Αντίσταση στη Δυτική Μακεδονία*, που γράφτηκε στη Σόφια το 1981, αναφέρει τα εξής:

«Η 2η ΠΣ θα αρχίσει “με τον ελληνικό εθνικό ύμνο και ένα μακεδονικό επαναστατικό τραγούδι”... Πολλοί δε θάνατι και οι σλαβόφωνοι εκείνοι που θα τοποθετηθούν μιλώντας στη μητρική τους γλώσσα.¹⁷ Την παραμονή της 25ης Μαρτίου, το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ¹⁸ μοίρασαν και τοιχοκόλλησαν προκηρύξεις “με πατριωτικό και επαναστατικό περιεχόμενο” και οργάνωσαν πανηγυρικές συγκεντρώσεις σε πολλά χωριά».¹⁹

Ακόμα σημειώνει σε άλλο σημείο ο Σταύρος Κωτσόπουλος:

«...σε πολλά χωριά της Φλώρινας και Καστοριάς, όπως το Νεοχωράκι κι αλλού», «η λειτουργία στις εκκλησίες τελούνταν στα σλαβικά». Ο μητροπολίτης Φλώρινας αντέδρασε και παραπονέθηκε στους γραμματείς των Περιφερειακών Επιτροπών ΕΑΜ και ΚΚΕ..., του δηλώθηκε ότι «αυτό είναι πόθος των σλαβομακεδόνων να ακούνε τη θεία λειτουργία στη μητρική τους γλώσσα» και ότι «βρίσκεται στα πλαίσια της αρχής της ισοτιμίας, που έχει διακηρύξει η ηγεσία του κινήματος Αντίστασης».²⁰

Τα συμπεράσματα που συνάγονται είναι τα εξής: α) οι ταυτότητες των σλαβόφωνων που έχουν στρατευτεί με το ΕΑΜ/ΚΚΕ αποδίδονται από τον Κωτσόπουλο, άλλοτε με τον χαρακτηρισμό «ταυτότητες των σλαβόφωνων» και άλλοτε με τον χαρακτηρισμό «σλαβομακεδονικές» ταυτότητες, ενώ τα στοιχεία συγκρότησης αυτών των

17 Σταύρος Κωτσόπουλος, *Η εθνική αντίσταση στη Δυτική Μακεδονία*, αδημοσίευτο, Σόφια 1981, σ. 144. Στα αποσπάσματα έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

18 ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων. Ήταν η οργάνωση της νεολαίας του ΕΑΜ και ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1943.

19 Στ. Κωτσόπουλος, ό.π., σ. 135-136 και *Αγώνας* [Όργανο της ΠΕ Φλώρινας του ΚΚΕ], 25.03.1944, σ. 1.

20 Στ. Κωτσόπουλος, ό.π., σ. 175-176.

ταυτοτήτων, όπως αποδίδονται από τον Κωτσόπουλο, είναι η σλαβική μητρική γλώσσα ως γλώσσα επικοινωνίας και θρησκευτικής λατρείας, ενώ συμβολοποιείται η εθνική επανάσταση του 1821, η οποία ανάγεται σε πρότυπο αγωνιστικότητας και βούλησης αυτοπροσδιορισμού.

Στην ίδια κατηγορία εκείνων των κομμουνιστών που ακολουθούν την γραμμή του ΚΚΕ, αναγνωρίζοντας παράλληλα πως είναι σλαβομακεδόνες, εντάσσονται και οι εξής: ο Κυριάκος Πυλάης, σλαβόφωνος Καθοδηγητής της ΠΕ ΚΚΕ Κοζάνης,²¹ ο οποίος εξέδωσε το 1990 στην Αθήνα το βιβλίο *Μνήμες, βιώματα, στοχασμοί 1870-1990*²² και ο επίσης σλαβόφωνος Γιώργος Νεδέλκος (Μακεδόνας) που εξέδωσε το 2000 στη Φλώρινα το βιβλίο του *Αναμνήσεις απ' την Εθνική Αντίσταση στη Δυτική Μακεδονία*.²³ Ομοίως ο σλαβόφωνος δάσκαλος Παύλος Κούφης, απόφοιτος του Διδασκαλείου Φλώρινας, θα καταθέσει τη δική του ταυτότητα, του συνειδητοποιημένου κομμουνιστή σλαβομακεδόνα, στο βιβλίο του *Λαογραφικά Φλώρινας Καστοριάς*²⁴ στο οποίο θα κάνει αναφορά στην προσπάθεια λειτουργίας των «σλαβομακεδονικών» σχολείων.

Αυτοβιογραφικό βιβλίο μάς άφησε, επίσης, ο «γκραικομάνος» εκ των σλαβόφωνων, Κωνσταντίνος Τσώτσος, που διετέλεσε βοηθητικό στέλεχος της Συμμαχικής Στρατιωτικής Αποστολής. Στο βιβλίο του ο Τσώτσος εκφράζει την πικρία του επειδή δεν δικαιώθηκε από το μετακατοχικό κράτος.²⁵

Αυτοβιογραφικά κείμενα όμως γράφονται και από εκπροσώπους της ελληνικής κατοχικής διοίκησης, στα οποία οι σλαβόφωνοι θεωρούνταν το λιγότερο ταραξίες που προετοίμαζαν μαζί με τους κομμουνιστές την άλωση του κράτους, ή την υποκατάσταση της ελληνικής διοίκησης από μια μελλοντική βουλγαρική διοίκηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας ανάγνωσης της σλαβομακεδονικής ταυτότητας είναι το βιβλίο του κατοχικού Νομάρχη Φλώρινας Κωνσταντίνου Μπόνη.²⁶

Επίσης, στην εθνικόφρονα μεταπολεμική παράταξη στοιχίζεται και ένα πλήθος δημοσιογράφων του χώρου που εμμένουν ότι υπηρετούν τη μούσα της Κλειούς με αντικειμενική γραφή όπως οι: Γεώργιος Τζώρτζης («Η Φλώρινα. Ιστορία και αγώνες», στο Σταύρος Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Φλώρινα. Η ακριτική εθνική σκοπιά*, Έκδοσις εφημερίδος «Έθνος», Φλώρινα 1953, σ. 58 και «Η Φλώρινα κατά την Κατοχή», στο Κωνσταντίνος Μπάλλας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 151), η Αντιγόνη Τσάμη (*Η δράση των Εθελοντριών Αδελφών του Παραρτήματος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Φλωρίνης στην πολεμική και ειρηνική περίοδο*, Δήμος Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 38-40) και ο Σταύρος Κωνσταντινίδης (*Η Φλώρινα εις τας φλόγας. Συμβολή*

21 Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Τα χρώματα της βίας στη Δυτική Μακεδονία 1941-1944. Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιες συγκρούσεις*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 35-36.

22 Κυριάκος Πυλάης, *Μνήμες, βιώματα, στοχασμοί 1870-1990*, Αθήνα 1990.

23 Γιώργος Νεδέλκος (Μακεδόνας), *Αναμνήσεις απ' την Εθνική Αντίσταση στη Δυτική Μακεδονία*. Φλώρινα 2000.

24 Παύλος Κούφης, «1944 στη Φλώρινα. Προσπάθεια λειτουργίας μειονοτικών σχολείων», *Λαογραφικά Φλώρινας Καστοριάς*, σ. 24-30.

25 Κώστας Τσώτσος, *Άδοξη Δόξα 1940-1945. Πολεμική περιπέτεια στα βουνά, στους κάμπους, στα χωριά και στις πόλεις Λυγκηστίδος*, 1999, www.ktsotsos.com/Kostas_Tsotsos/Books.html (πρόσβαση 2017).

26 Κωνσταντίνος Μπόνης, *Η Φλώρινα κατά την Κατοχήν 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 1982.

εις την ιστορίαν της Δυτικής Μακεδονίας, Έκδοσις εφημερίδος «Έθνος», Φλώρινα 1957, σ. 43-44).

Το κοινό χαρακτηριστικό όλων συλλήβδην των παραπάνω αυτοβιογραφικών κειμένων είναι η πολύ μεταγενέστερη έκδοσή τους σε σχέση με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται, άρα ο κίνδυνος επαναπροσδιορισμού των εμπειριών που καταγράφονται με βάση όσα επακολούθησαν της Κατοχής και του Εμφυλίου, αφού η αποθησαυρισμένη μνήμη που καταθέτουν επηρεάζεται από τη διαμεσολάβηση των μετέπειτα συγκυριών.

- **Στο πεδίο της διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης** έχουμε καταρχήν τις δημόσιες αναπαραστάσεις του σλαβόφωνου ήρωα, του Κώττα, που αναδείχτηκε σε παράδειγμα συμμετοχής των σλαβόφωνων στους εθνικούς αγώνες. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του Γ.Χ. Μόδη, με το οποίο απαντάει στο περιοδικό της ΠΕ του ΚΚΕ για την υμνητική αναφορά στον Ντέλτσεφ και την ανάλογη μνεία στον Κλιάσεφ. Σκοπός είναι η απόδοση σε αυτούς της δολοφονίας του σλαβόφωνου οπλαρχηγού Κώττα.

«...Το καλοκαίρι του 1901 οι Τσακαλάρωφ και Κλιάσεφ επειδή απελπίστηκαν ότι θα μπορούσαν να εξοντώσουν τον Κώττα, μολονότι είχαν χρησιμοποιήσει κάθε παληανθρωπιά και ατιμία, εξήτησαν τη βοήθεια του Ντέλτσεφ και του Κέντρου Μοναστηρίου. Έφθασαν πράγματι ο «μεγάλος» και «οραματιστής» αρχηγός και ο αντιπρόσωπος του Κέντρου. Και όλοι μαζί με αγαστή ομοφωνία συναπεφάσισαν τη δολοφονία του εφτάψυχου Κώττα, που έχει στο ενεργητικό του την εξαφάνιση πολλών τρομερών μπέηδων, αληθινών τυράννων του Χριστιανισμού... Είναι κρίμα ότι το βιβλίο ως αυτό και ίσως και άλλα δεν είχε μεταφρασθή και δημοσιευθή. Εχρειάσθη να παρακαλέσω έναν φίλον μου να μεταφράση τα πλέον ενδιαφέροντα σημεία. Αν είχε μεταφρασθή, ίσως δεν θα είχαν το θράσος και οι πλέον φανατικοί Βούλγαροι κομιτατζήδες και οι πλέον διεστραμμένοι Έλληνες κομμουνιστάι να θορυβούν για το “Ήλιντεν!...”».²⁷

Αντίθετες αναφορές ακαδημαϊκές και τεκμηριωμένες στον ήρωα-σύμβολο των σλαβόφωνων που πολέμησε με την ελληνική μεριά τις οφείλουμε στον Καθηγητή Αντρέα Ανδρέου ο οποίος απέδειξε, με προσφυγή στο Αρχείο του ΥΠΕΞ, πως για την καταγγελία του Κώττα στους Τούρκους ευθυνόταν ο Καστοριάς Καραβαγγέλης.²⁸

- **Στο μεγαλύτερο μέρος της λογοτεχνικής παραγωγής**, η ταυτότητα των σλαβόφωνων δεν υφίσταται. Η πρώτη αναφορά σε αυτούς έγινε πολύ πριν από την Κατοχή, όταν ο Στράτης Μυριβήλης στο έργο του *Η Ζωή εν τάφω* και ειδικότερα στο κεφάλαιο «Ζάβαλη Μάικω» περιέγραφε μια σκηνή στην οποία ανάρρωνε στο σπίτι μιας σλαβόφωνης αγροτικής οικογένειας, που ζούσε βόρεια των ελληνικών συνόρων:

«δὲ θέλουν ν᾿ναί μῆτε „Μπουλγκάρ“, μῆτε „Σρρπ“ μῆτε „Γκρρτς“.
Μοναχὰ „Μακεντόν ὀρτοντόξ“»

Η τελευταία πρόταση περιλαμβάνονταν στις εκδόσεις του μυθιστορήματος 1924, 1930, 1932, αλλά αργότερα, στις μεταπολεμικές εκδόσεις, είχε κριθεί «πολιτικά φρόνιμο» να αφαιρεθεί. Πρόκειται για μια από τις σχεδόν ανύπαρκτες κατασκευές

27 Γ. Χ. Μόδης. *Μακεδονικές ιστορίες*.

28 Αντρέας Ανδρέου, *Κώττας*, Λιβάνης, Αθήνα 2003.

της πολιτισμικής μνήμης των σλαβόφωνων στη λογοτεχνία.

- Στον δημόσιο λόγο και ειδικότερα στον μετακατοχικό τύπο

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για τη χρήση της ταυτότητας των σλαβόφωνων είναι η εφημερίδα *Εκπαιδευτικός Ακρίτας*, η οποία καταγγέλλει την από μέρους του ΕΑΜ/ΚΚΕ απόπειρα δημιουργίας σλαβομακεδονικού σχολείου κατά την εαμοκρατία, για την εκπαίδευση των σλαβομακεδόνων. Οι σλαβόφωνοι εκπαιδευτικοί καλούνται να διαμορφώσουν σλαβομακεδονική εθνοτική ταυτότητα στα σλαβομακεδονικά σχολεία και διχοτομούνται σε Έλληνες σλαβόφωνους και σε σλαβομακεδόνες.

«...εκλήθησαν με προσωπική πρόσκληση δάσκαλοι εκ των “εντοπίων” στο χωριό Τριανταφυλλιά στις παρυφές του Βιτσιού. Μετά τη συγκέντρωση στο δημοτικό σχολείο του χωριού αναλύθηκε στους παρόντες η ύπαρξη “σλαβομακεδονικού εν Μακεδονία Έθνους, με τα ήθη, τα έθιμα, την γλώσσα, την νοοτροπία του, την ιστορία του, τον πολιτισμόν και τον χαρακτήρα του”, που είναι “διάφορον του Ελληνικού” και “δέον να έχη τα δικαιώματά του”, τα οποία “εστερήθη λόγω της κατακτητικής τάσεως του ελληνισμού”. Κατόπιν ζητήθηκε από τους “εντόπιους” δασκάλους – “ως επιτακτικόν καθήκον” – να αναγνωρίσουν την “εθνικότητά” τους και να εργαστούν “μετά ζήλου” για την “λειτουργίαν των σλαβομακεδονικών ονομασθέντων σχολείων” για τα οποία προορίζονταν ως δάσκαλοι²⁹» ...Τον λόγο μετά πήραν οι παριστάμενοι δάσκαλοι. Όλοι σχεδόν οι «εντόπιοι» δάσκαλοι αντιτάχθηκαν στο εγχείρημα.³⁰ Εξαίρεση ήταν ο δάσκαλος Ηλ. Λιάπτης από το Ξινό Νερό. Έκπληξη αποτέλεσε η στάση του πρόσφυγα δασκάλου Γ. Αθανασιάδη, που δέχτηκε να διοριστεί «ως Σλαβομακεδόνας δάσκαλος»³¹. Οι περισσότεροι τελικά δάσκαλοι αρνήθηκαν τον τίτλο του «Σκαλομακεδόνας», δήλωσαν ότι «τυγχάνουν Έλληνες» και πως «Σλαβομακεδονικόν έθνος δεν υφίσταται»³².

- Τα κείμενα του ΕΑΜ/ΚΚΕ στον τύπο του ΕΑΜ/ΚΚΕ

Στη Δροσοπηγή (Μπελκαμένη) πραγματοποιήθηκε η Α' Περιφερειακή Συνδιάσκεψη (ΠΣ) του ΕΑΜ Φλώρινας. Λίγες μέρες μετά την ΠΣ του ΕΑΜ Φλώρινας, επρόκειτο να γίνει, στο ίδιο χωριό και η ΠΣ του Σλαβομακεδονικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΣΝΟΦ) Φλώρινας.³³ Για τις 14 Σεπτεμβρίου ήταν προγραμματισμένη Επαρχιακή Συνέλευση για την ανάδειξη Επαρχιακού Συμβουλίου Φλώρινας.³⁴ Επίσης στην εφημερίδα Λαοκρατία της Περιφερειακής Επιτροπής Φλώρινας του ΕΑΜ της 19.10.1944, υπάρχει αναφορά στη β' Επαρχιακή συνδιάσκεψη του ΕΑΜ Φλώρινας που έλαβε χώρα στις 24 και 25 Σεπτεμβρίου.

Οι εφημερίδες καταγράφουν τις σχετικές προσκλήσεις με αναφορά ιδιαίτερη στους σλαβόφωνους.

29 *Εκπαιδευτικός Ακρίτας* [Φλώρινας], 4.3.1945, σ. 2.

30 *Εκπαιδευτικός Ακρίτας* [Φλώρινας], 21.4.1945, σ. 1 και 2.

31 *Εκπαιδευτικός Ακρίτας* [Φλώρινας], 6.5.1945, σ. 2.

32 *Εκπαιδευτικός Ακρίτας* [Φλώρινας], 3.6.1945, σ. 2.

33 Στ. Κωτσόπουλος, ό.π., σ. 139-140. Κίτσος Γιαγγιώργος, *Μπελκαμένη, χωριό του νομού Φλώρινας. Εκατό χρόνια ζωής*, Διογένης, Αθήνα 2000, σ. 171-173.

34 Θάνος προς Αλέκο, 13.9.1944. ΑΣΚΙ, ΑΚΚΕ, κ. 415, Φ=23/8/234.

«...Έλληνες και Σλαυομακεδόνες της Περιφέρειάς μας σφιχταγγαλιασμένοι κάτω από τις εντολές της Εθνικής Κυβέρνησης ας βαδίσουμε στη μάχη. Στην επίθεση για το τσάκισμα του κατακτητή, για τη διατήρησή μας στη ζωή, για την κατοχύρωση του σεβασμού της λαϊκής ετυμηγορίας... Έπαρχο βγάλαμε κάποιον Βελάκη απ' τη Μπάνιτσα [Βεύη] Σλαυομακεδόνα, εγγράμματο, πολύ καλό παιδί, δικό μας, πριν λίγες μέρες ήρθε απ' το Στρατόπεδο συγκέντρωσης όπου κρατιότανε επτά μήνες. Είναι γνωστός και αγαπητός τόσο από τους Σλαυομακεδόνες όσο και από τους Έλληνες. Γραμματέας του Επαρχιακού βγήκε κάποιος Λιάκος απ' το Πισοδέρι, δικηγόρος στη Φλώρινα. Τώρα βέβαια βγήκε έξω. Κρατήσαμε και στη σύνθεση του Επαρχιακού την ίδια αναλογία με τη σύνθεση του πληθυσμού. 2/3 Σλαυομακεδόνες, 1/3 Έλληνες, πάντως η σύνθεση έφερε ικανοποίηση σε όλο τον κόσμο».³⁵

Οι χρήσεις των ταυτοτήτων των βουλγαρόφωνων φασιστών

Η ύπαρξη των βουλγαρόφωνων εκ των σλαβόφωνων στηλιτεύεται τόσο από τις σελίδες του τύπου του ΕΑΜ, όσο και από τον τύπο της κατοχικής διοίκησης. Η συστράτευση της Βουλγαρίας με τον κατακτητή, ο εξοπλισμός των χωριών της Καστοριάς αλλά και κάποιων της Φλώρινας από το βουλγαρικό κομιτάτο καθιστά τους βουλγαρόφωνους «εχθρούς». Για το ΕΑΜ/ΚΚΕ αυτή είναι η αντίδραση:

«...Για την επαρχία, η ΠΕ Φλώρινας του ΚΚΕ σημείωνε ότι και εκεί χτυπήθηκε η “αντίδραση” και πιάστηκαν “κάμποσοι Έλληνες φασίστες και παοτζήδες”, αλλά και γνωστοί “βουλγαροφασίστες, που παρακινούσαν τους συγχωριανούς [τους] να οπλισθούν”».³⁶

«Εξαιρετική επιτυχία είχε επίθεση του τάγματος Βίτσι της ΙΧ Μεραρχίας εναντίον κομιτατζήδικων κέντρων αντιστάσεως Περικοπής-Πολυκεράσου που ενεργήθηκε στις 21.8.44. Η εξόντωση της κομιτατζήδικης αυτής φωλιάς ήταν πλήρης. Σκοτώθηκαν 20 κομιτατζήδες και 150 πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Το τάγμα Βίτσι πήρε λάφυρα 2 πολυβόλα, 4 οπλοπολυβόλα, 105 ατομικά όπλα και 30 ζευγάρια άρβυλα, καθώς και άφθονα πυρομαχικά και άλλα στρατιωτικά είδη. Δικές μας απώλειες 8 τραυματίες».³⁷

Αναφορά στους βουλγαρόφωνους κάνει και ο αρβανιτόφωνος αγωνιστής Κίτσος Γιαγγιώργος, ο οποίος θεωρεί ότι ήταν άδικη η τόσο στυγνή εξόντωσή τους, την οποία αποδίδει στον υπερβολικό φόβο του ΕΛΑΣ για εξοπλισμό των χωρικών.

«Δυστυχώς», σημειώνει ο Γιαγγιώργος, «οι άνθρωποι εκτελέστηκαν», ενώ ο ΕΛΑΣ θα «μπορούσε να αποτρέψει το κακό με συστάσεις». «Ήταν πατριώτες και δεν είχαν καμιά σχέση με συνεργασία με τους Γερμανούς. Έγιναν, όμως, «θύματα της σκληράδας που έδειξε απέναντί τους ο ΕΛΑΣ, φοβούμενος τον εξοπλισμό του χωριού, που ήταν κλειδί για την περιοχή αλλά και την προσπάθεια του Μπόνη ν' ανταποκριθεί στους σκοπούς του».³⁸

35 Θάνος προς Τάσιο (Γραφείο Περιφέρειας Μακεδονίας), 19.9.1944. ΑΣΚΙ, ΑΚΚΕ, κ. 415, Φ=23/8/235.

36 ΚΚΕ, ΠΕ Φλώρινας προς το Μακεδονικό Γραφείο, «Έκθεση δράσης», 23.6.1944, ΑΣΚΙ, ΑΚΚΕ, κ. 415, Φ=23/8/226.

37 Λαϊκή Φωνή [Όργανο της ΚΟΠΜ του ΚΚΕ], 26.8.1944, σ. 2.

38 Κίτσος Γιαγγιώργος, Σκιαγράφηση της Εθνικής Αντίστασης στη Φλώρινα, Αθήνα 1990, σ. 31· Συμβούλιον των

Οι χρήσεις των ταυτοτήτων των αποσχιστών εκ των σλαβόφωνων

Οι Εκθέσεις του ΕΛΑΣ

Έπρεπε «να προσβάλλη κινουμένης φάλαγγας επί της οδού Φλωρίνης-Κορυτσάς», να «καταλάβη την πόλιν της Φλωρίνης» και «να απαγορεύση την είσοδον εις το Ελληνικόν έδαφος τμημάτων των αυτονομιστών υπό τον Γκότση», μάλιστα δε «εις περίπτωσιν [...] εισόδου [των] να αφοπλίση ταύτα». Οι πληροφορίες ήταν ότι από 30 Οκτωβρίου «δύναμις περί τους 800 με 30 οπλ/λα με τον Γκότση ευρίσκονται εις Αγίαν Παρασκευήν-Πολυπλάτανον», ενώ και «ετέρα δύναμις ευρίσκεται εντός Σερβίας». Έτσι, «το Σύνταγμα ηναγκάσθη να διαθέση το πλείστον των δυνάμεών του δια να αποτρέψη ενδεχομένην κάθοδον προς Φλώριναν».³⁹ Υπεύθυνος «για την αντιμετώπιση των αυτονομιστών», που βρίσκονταν ήδη γύρω από το χωριό Πρώτη, λίγο έξω από τη Φλώρινα, είχε τεθεί ο καπετάνιος του Συντάγματος Βασίλης Γκανάτσιος (Χείμαρρος). Θα πραγματοποιηθεί ένοπλη σύγκρουση γύρω από την Πρώτη που θα αναγκάσει τους «αυτονομιστές να αποσυρθούν στα σύνορα Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας κοντά στο χωριό Πολυπλάτανος», όπου θα πάρει διάταξη και το 1/27 Τάγμα προς απαγόρευση κίνησής τους προς Φλώρινα, ενώ «η οριστική εκκαθάριση της παραμεθορίου από τα αυτονομιστικά τμήματα προβλέπονταν να γίνει ύστερα από την κατάληψη της Φλώρινας».⁴⁰

Αλλά και ο Νικόλαος Τσιρώνης, στέλεχος της ΟΠΛΑ Θεσσαλονίκης, αφού απομακρύνεται μετά τη Βάρκιζα στο Μοναστήρι περιγράφει τη συνάντησή με τον αυτονομιστή Γκότση ως εξής:

«Μπροστά στη σκοπιά, καβάλα στο άλογο, ένας Γιουγκοσλάβος αξιωματικός κουνούσε απειλητικά το μαστίγιό του έτοιμος να εκραγεί από τον θυμό του... Αμέσως σχεδόν έφτασε ο Σμόλικας... Εσύ Γκότση;... Φύγε από εδώ, δεν έχεις δουλειά μαζί μας, πάτησε τις φωνές ο Σμόλικας κάνοντας χειρονομίες».⁴¹

Φαίνεται όμως πως μετά την Καζέρτα και τη Βάρκιζα ένα μεγάλο μέρος των σλαβόφωνων έχασαν την εμπιστοσύνη τους στο ΕΑΜ/ΚΚΕ και στην εθνική πολιτική του.

«[...] ευθύς αμέσως μετά την υπογραφή του Λιβάνου μας κατηγορήσαν οι Σλαυόφωνοι, ότι τους κατεπροδώσαμεν και ότι είμεθα φασίσται. Μετά δε την υπογραφή και της Γκαζέρτας, τότε η εχθρότης έγινεν απροκάλυπτος και Έλληνες κομμουνισταί ευρισκόμενοι εις χωρία όπου επεκράτει το Σλαυόφωνον στοιχείον καθυβρίζοντο και διέτρεξαν μέγιστον κίνδυνον».⁴²

εν Φλωρίνη Πλημμελειοδικών, αρ. απόφ. 120/28.3.1946, ΓΑΚ-Αρχ. Φλώρινας, ΑΒΕ 27, Δικ. 1.1., ΣΑΕ 2, ό.π.

39 ΕΛΑΣ, ΙΧ Μεραρχία, 27ον Σύνταγμα Πεζικού, Έκθεσις επιχειρήσεως κατά της Φλωρίνης την 1.11.44, Ο Διοικητής του Συντάγματος Καρατάσος Στρατής, Ίλαρχος, ΤΤ 309 τη 8.11.44. Παρατίθεται στο Βάσος Τσακαλίδης-Χατζηνικολάου, *Ο αγών του βουνού κάτω από τον ζυγό του Κ.Κ.Ε.*, Ελεύθερη Σκέψις, 2009, Φωτογραφική ανατύπωση της έκδοσης του Μαρτίου 1947, σ. 40-42.

40 Μετά την απελευθέρωση της Φλώρινας, το 1/27 Τάγμα θα διαταχθεί από την ΙΧ Μεραρχία «να οργανώσει επιχείρηση για την εκδίωξη των αυτονομιστών από το χωριό Πολυπλάτανος». Μετά από δύο μέρες και «με ανάλογη διάταξη έκλεισε τα σύνορα βόρεια της Φλώρινας». Βασίλης Γκανάτσιος (Χείμαρρος), *Ένας Δάσκαλος Καπετάνιος καταγράφει και αξιολογεί τη δεκαετία 1940-1950*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 249-264.

41 Νίκος Τσιρώνης, στο Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, *Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες. Διαδρομές ζωής ή θανάτου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 52-55.

42 Εμμανουήλ Γρηγορίου, *Το βουλγαρικό όργιον αίματος εις την Δυτικήν Μακεδονίαν 1941-1944*, Πυρός,

Αλλά η προσχώρηση του Γκότσε και των δικών τους στον Τίτο αντιμετωπίστηκε ως εχθρική ενέργεια και από τους πρόσφυγες κομμουνιστές. Σε συνέντευξή του στον τύπο ο υπασπιστής του Άρη Βελουχιώτη, ο Κοσμάς Ηλιάδης, πρόσφυγας, δήλωνε:

«Μετά τη Φλώρινα έγινε η διάσπαση στο Βίτσι πάνω, στο χωριό πάνω από την Τριανταφυλλιά, που ήταν σχεδόν ακατοίκητο (Ατραπός;). Ήμασταν εκεί όλο το σύνταγμα και ο Γκότσης ήταν μαζί μας, έγινε καπετάνος λόχου. Έγινε η διάσπαση, ο Γκότσε πήρε 25-30 μαζί του και φύγανε. Ήταν αυτονομιστές. Αυτοί ήταν αυτονομιστές. Όταν ήταν ο Γιαννούλης στο Βίτσι δεν τολμούσαν να αυτονομηθούν. Μόλις έφυγε τον ζήτησαν πέρα ... Ο Πέιος και ο Κεραμιστής ήταν αυτονομιστές ζητούσαν αυτονομία της Μακεδονίας. Από εκεί με τον υπόλοιπο τον δικό μας τον λόχο έφυγα στον Γράμμο, στο 28ο σύνταγμα. Από εκεί πήγαμε στο Μελάνθιο. Μου λέει θα μείνουμε όλοι μαζί σε ένα μέρος, εξαιτίας των γεγονότων, να μην σκορπάμε να μην αυτονομηθούν και άλλοι».⁴³

Ο τύπος που ελεγχόταν από την Ελληνική Διοίκηση

Οι αναφορές του τύπου αυτού σχετίζονταν με «τα εγκλήματα της αριστεράς».

«Στις 15 Μαΐου 1944 συνελήφθησαν από κομμουνιστική ανταρτική οργάνωση οι Φλαμπουριώτες 1) Παπαθανασίου Κων/νος δημοδιδάσκαλος 2) Στεφανίδης Γεώργιος συνταξιούχος δημ/λος 3) Ιωάννης Ζιάκας 4) Ανδρέας Μητρούσης αγροτικός διανομέυς και 5) Γεώργιος Νικολαΐδης. Όλοι εκτελέστηκαν στα χωριά Τριανταφυλλιά και Βαψώρι, για να εξουδετερωθή η αντίδρασι του χωριού στις σλαυϊκές επιδιώξεις».⁴⁴

Οι επέτειοι και η Δημόσια Ιστορία για τους σλαβόφωνους

Η Επέτειος του 1821 και η επανάσταση του Ήλιντεν

Το 1821 είχε στον τύπο του ΕΑΜ/ΚΚΕ πολλά κοινά σημεία με τη λαϊκή επανάσταση του Ήλιντεν. Η προσπάθεια προσεταιρισμού των σλαβομακεδόνων στις τάξεις του ΕΛΑΣ ήταν το βασικό κίνητρο:

«...Η αστικοτσιφλικάδικη Ελλάδα νίκησε. Μα αν οι Έλληνες αστοτσιφλικάδες νίκησαν τους λαϊκούς αγωνιστές δεν μπόρεσαν να νικήσουν και το πνεύμα τους. Το πνεύμα της επανάστασης του 21 ριζώθηκε βαθιά στο λαό της Ελλάδας και για μας τους Νεοέλληνες η Επανάσταση του 21 είναι επανάσταση λαϊκή. Παρουσιάζεται ξανά στα 1844 και 1864. Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ Ρήγα στο Ήλιντεν του 1903 στο πρόσωπο του Ντέλτσεφ και των άλλων ηρώων του Μακεδονικού Αγώνα. Το Ήλιντεν είναι η επανάσταση του 1821 των Μακεδόνων. Όλοι οι Μακεδόνες ξεσηκώνονται για να διώξουν όχι μόνο τον Τούρκο κατακτητή μα και τους ντόπιουςτσιφλικάδες. Και το Ήλιντεν του 1903 είναι επανάσταση λαϊκή. Σ' αυτήν συνεργάζονται όλοι οι Μακεδόνες -Σερβίας-Βουλγαρίας-Ελλάδας...» «...Έλληνες και Σλαυομακεδόνες κομμουνιστές της περιφέρειας της Φλώρινας, συνεχιστές των ηρώων του 21 και του Ήλιντεν σήμερα το Κόμμα μας είναι από κάθε άλλη φορά πιο πολύ δυνατό και αδάμαστο. Η Πατρίδα μας από μας περιμένει την Αναγέννησή της...».⁴⁵

Αθήνα 1947, σ. 138-140 (Μέγαρχος του ΕΛΑΣ Καλαμπαλίκης, έκθεση για το αυτονομιστικόν).

43 Συνέντευξη του Πόντιου αγωνιστή του ΕΑΜ, υπασπιστή του Άρη Βελουχιώτη, Κοσμά Ηλιάδη.

44 Κωνσταντίνος Μπάλλας (επιμ.), *Λεύκωμα Εκπαιδευτικών Φλωρίνης*, ό.π., σ. 173.

45 Εφημερίδα Αγώνας, Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Φλωρίνης του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, Εφημερίδα Αγώνας, «Το ΕΑΜ ΤΟΥ 1944 είναι η Φιλική Εταιρεία του 1821», 25 Μαρτίου 1944, αρ. φ. 30, σ. 2.

«...Σε χωριά και πολιτείες της Μακεδονικής γης όπου λεύτεροι, μισο-λεύτεροι και σκλάβοι Σλαυομακεδόνες θα γιορτάζουν σήμερα την εθνική τους γιορτή τ' αγέρι του Ήλιντεν θα τους φέρει τα χαιρετίσματα που στέλνανε τα κρόσια της σημαίας του Κρουσόβου, θα τους φέρει τον ασίγαστο πόθο για τη Λευτεριά που φούντωναν τα λόγια του Ντέλτσεφ, Γρούεφ κ.λπ. τη φωνή των Νεκρών ηρώων του Ήλιντεν τη φωνή της μάχης του 1903. ...Στα μισοελεύθερα χωριά της περιφέρειάς μας που οι Σλαυομακεδόνες θα ζήσουν στιγμές λαχταριστής ελευθερίας... Το δρόμο που βαδίζουν ενωμένοι όλοι οι Λαοί της Βαλκανικής και τον κατοχυρώνει από κάθε επίθεση οποιασδήποτε αντίδρασης η Λαϊκή ενότητα. Στο δρόμο αυτό θα μας καλέση τ' αγέρι του Ήλιντεν, μα βαδίζουμε μη υπολογίζοντας θυσίες. Να βαδίσουμε καταχτώντας ένα – ένα τα δικαιώματα της ισοτιμίας και της Λευτεριάς μας...».⁴⁶

«...Όταν οι Λαοί της Μακεδονίας στη φωνή του Ντέλτσεφ, Γρούεφ κατάφεραν να οργανωθούν και ν' αρχίσουν τον απελευθερωτικό αγώνα ενάντια στον τούρκικο ζυγό όπως είχε γνωστό, οι Ιμπεριαλιστές της Βαλκανικής αναταράχθηκαν. Ένα Λαϊκό απελευθερωτικό κίνημα ωρίμαζε και φούντωνε στη Μακεδονική γη και τους Λαούς της με μια οργάνωση παρόμοια της Φιλικής Εταιρείας με σκοπούς όμοιους στον κοινό αγώνα κατά των κατακτητών, τη λευτεριά της Μακεδονίας και τη Δημοκρατοποίησή της, την ισοτιμία σ' όλους τους Λαούς της. Στον αγώνα αυτό σαν πλειοψηφία πρωτοπορούσαν οι Σλαυομακεδόνες... Ένας άγριος, εξοντωτικός αγώνας διαδέχθηκε το Ήλιντεν. Το Ήλιντεν πνίγηκε στο αίμα του... Η 25η Μαρτίου, το Ήλιντεν αντιπροσωπεύουν αγώνες εθνικολαϊκού χαρακτήρα, που τον στραγγάλισαν και εκμεταλλεύτηκαν οι Ιμπεριαλισμοί των βαλκανικών καπιταλιστών. Ξεκίνησαν με ίδιους σκοπούς, μεταχειρίστηκαν ίδια συνθήματα, οργανώθηκαν κατά ένα όμοιο τρόπο. Και σήμερα υποχρεωμένα να ξαναζήσουν κάτω από την πιο σκληρή Σκλαβιά, αναστήθηκαν ενωμένα, αγωνίζονται ενωμένα, θα ολοκληρωθούν ενωμένα. Ο χαρακτήρας τους και σήμερα είναι Λαϊκός και των δυο θα ολοκληρωθεί λαϊκά κι όπως συμφέρει στους λαούς. Όπως κατοχυρώνει τα δικαιώματά τους».⁴⁷

5. Αξιολόγηση - Συμπεράσματα

Με βάση τα παραθέματα που παρουσιάστηκαν καθίσταται σαφές αρχικά ότι οι ταυτότητες των σλαβόφωνων απασχολούν κυρίως την πλευρά των ηττημένων του Εμφυλίου. Από αυτούς οι ορθόδοξοι κομμουνιστές αυτοπροσδιορίζονται εντασσόμενοι στο νεοελληνικό ιστορικό αφήγημα ως σλαβομακεδονική μειονότητα, σύμφωνα με την απόφαση του ΚΚΕ του 1924. Η προσπάθειά τους να εντάξουν στον αγώνα τη σλαβομακεδονική μειονότητα επιστρατεύει όλους τους μηχανισμούς της Δημόσιας Ιστορίας λεκτικούς και μη. Χρησιμοποιούν τις εφημερίδες του ΕΑΜ, διοργανώνουν επετείους και προσπαθούν να παραλληλίσουν το 1821 με το ξεσκήμμα ενάντια στις κατοχικές δυνάμεις. Ακόμα συσχετίζουν την επανάσταση του Ήλιντεν του 1903 με τους αγώνες των εθνών και με το 21. Η Δημόσια Ιστορία χρησιμοποιεί

46 Ήλιντεν, Αγώνας, 20/7/1944, αρ. φ. 35, σελ. 1.

47 «Το Ήλιντεν είναι και θα μείνει λαϊκό», Αγώνας, 20/7/1944, αρ. φ. 35, σελ. 1.

τη συναισθηματική φόρτιση και προτείνει τη δική της ανάγνωση του παρόντος διά του παρελθόντος.

Οι αποσχιστές ή οι αυτονομιστές αυτοπροσδιορίζονται ως έχοντες φιλογιουγκοσλαβική μακεδονική ταυτότητα, καταργώντας έτσι τη γραμμή του ΚΚΕ του 1935 για την αναγνώριση των μειονοτήτων εντός των εθνών-κρατών. Η ταυτότητά τους δεν είναι αποδεκτή από τους ορθόδοξους σλαβόφωνους κομμουνιστές που ακολουθούν την εθνική πολιτική του ΚΚΕ. Ακόμα οι νικητές του Εμφυλίου βλέπουν τους σλαβόφωνους ως «άλλους» και δεν τους εντάσσουν στην εθνική ομάδα, ούτε αναλίσκονται στην απόδειξη πως εντάσσονται στο εθνικό αφήγημα. Και μάλιστα την περίοδο της εθnikοφροσύνης δεν γίνονται αποδεκτοί ούτε οι σλαβόφωνοι που πολέμησαν δίπλα στους Άγγλους τον κατακτητή. Είναι έκδηλη λοιπόν η κυριαρχία ενός κλίματος καχυποψίας. Αξίζει μάλιστα να σημειώσουμε πως το κλίμα της αντιπαλότητας ενισχύεται και από τις εθνοτικές διαφορές των κατοίκων της Μακεδονίας, αφού ούτε καν οι πρόσφυγες κομμουνιστές αναγνωρίζουν ή κατανοούν τις αυτονομιστικές κινήσεις ή την αμφισβήτηση της εθνικής ταυτότητας από την πλευρά των σλαβόφωνων κομμουνιστών.

Σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται φανερό ότι το πρόγραμμα MOG θα μπορούσε να πολλαπλασιάσει το δείγμα του και τις αναπαραστάσεις του, κινούμενο προς τους σλαβόφωνους του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, κάτι που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον.

Καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, προφορικές ιστορίες και ιστορικά τεκμήρια:

Διασυνδέσεις σε εκθεσιακά-μνημονικά περιβάλλοντα για το δύσκολο παρελθόν

Ευγενία Αλεξάκη

eugeniaalexaki@yahoo.gr

1. «Ιστορίες από τα παλιά και τα περασμένα» - Η προφορική αφήγηση ως τόπος

Στο τέλος του Ιουλίου '44 οι Γερμανοί έκαναν μια ακόμα επιδρομή προς τη βόρεια Μαντίνεια. Άντε πάλι για το βουνό, άντε πάλι για τη σωτηρία μας. Θυμάμαι τον πατέρα μας να ανεβαίνει και κείνος ήσυχος, ήρεμος, στωικός. Πού να ήξαιρα ότι τον έβλεπα για τελευταία φορά. Οι ταλαίπωροι οι χωρικοί ανέβαζαν μαζί τα ζώα τους, έσερναν και τα χοιρινά μαζί τους, δεν υπήρχε εμπιστοσύνη στη Νέα Τάξη πραγμάτων.

Ένα πρωινό ο πατέρας μου ανέβηκε στη θέση Τρούπα με τον Θόδωρα Θεωρέλλο, ήταν μοιραία εκείνη η μετάβασή του. Κατά το μεσημέρι σ' αυτό το σημείο απέναντί τους φάνηκαν Γερμανοί. Αυτοί ανέβαιναν σ' ένα σημείο του δημόσιου δρόμου Λεβιδίου-Βυτίνας. Στο δρόμο τους βρήκαν τρεις Κουτσουγεραίους, αυτοί ήταν βλαχερνιώτες, τους σκότωσαν και προχώρησαν. Μπροστά από την Τρούπα ήταν ένας μικρός κάμπος που τον έλεγαν Κάπελη. Σα φάνηκαν αναπάντεχα οι Γερμανοί σ' αυτό το σημείο ο Θόδωρος Θεωρέλλος και κάτι άλλοι έφυγαν [δυσανάγνωστο] προς την ψηλότερη κορυφή. Ο πατέρας και κάτι άλλοι δεν μπόρεσαν. Οι Γερμανοί τους έφτασαν· ένας Λεβιδιώτης ο οποίος με την ευκαιρία του συναγερμού πήρε και την [δυσανάγνωστο] μαζί γιατί είχε κάποιο κτηματάκι στην Κάπελη, δικαιολόγησε την παρουσία του στο βουνό. Ο πατέρας μου όμως δεν μπόρεσε να την δικαιολογήσει, τον εσκότωσαν, ήταν αυτό ένα θλιβερό περιστατικό που ετάραξε το χωριό, δεν μπορούσαμε να πιστέψουμε πως τόσο ξαφνικά χάθηκε ο πατέρας μας. [...] Ήθελα να γνώριζα αυτό τον Γερμανό να του έλεγα πώς δεν ντράπηκε να χτυπήσει αυτόν τον άγιο άκακο άνθρωπο που μόνο όταν τον έβλεπες ένοιωθες τη σοβαρότητα και την αλήθεια των λόγων του. Το μόνο που ελάφρυνε τη θέση του Γερμανού ήταν ότι δεν έκανε τον πατέρα μας να νοιώσει την αγωνία του θανάτου, τον χτύπησαν εκ των όπισθεν. Εδέχθη μια ριπή στη βάση του κρανίου και άλλη μια ριπή στην πλάτη. Ο πατέρας μας ήταν ένας άγιος ήρεμος πράος δίκαιος άνθρωπος. Αν του έμεινε ένα ίχνος σκέψης στο κρανίο του την στιγμή που έσβυνε δεν θα ήταν η λύπη του γιατί άφηνε τη ζωή του στα 56 του χρόνια αλλά θα ήταν αφιερωμένη σε μας τα παιδιά και στη γυναίκα του που μας αγαπούσε πολύ.

Ο Λεβιδιώτης χωρικός και μια κοπέλα που βρέθηκε τυχαία εκεί και που τους

πήραν οι Γερμανοί για να τους δείξουν το δρόμο μέχρι το ορεινό χωριό Καρδαρά και από εκεί για Τρίπολη δύσκολα πίστευαν ότι εκτέλεσαν τον πατέρα μας. Έτσι έφυγε από τη ζωή ο πατέρας μας και μετά από λίγο καιρό ήρθε η Ελευθερία. Ελευθερία βέβαια όχι ολοκληρωμένη, αλλά αυτό είναι μια άλλη ιστορία, μια άλλη περιπέτεια. Σε αυτό το σημείο θα ευχαριστήσω από μέρους μου και από μέρους των αδελφών μου και από την ιερά μνήμη της μητέρας μας τους Λεβιδιώτες και όσους συμμετείχαν στον πόνο μας για την απώλεια του πατέρα μας.¹

Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα καθόρισαν τα παιδικά και εφηβικά μου χρόνια. Ο πατέρας μου, Απόστολος Αλεξάκης (1921-2006), ήταν, στα μάτια μου, πρωτίστως ένας αφηγητής ιστοριών. Στο σπίτι, από τότε που τον θυμάμαι, μιλούσε διαρκώς για «τα παλιά και τα περασμένα», για τις εμπειρίες του σε διάφορα μέρη της Ελλάδας όπου έζησε με την οικογένειά του κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, αλλά κυρίως για τις εμπειρίες του κατά τη διάρκεια της Κατοχής στο Λεβίδι Αρκαδίας και τα όσα έζησε ως μέλος της ΕΠΟΝ. Κεντρική θέση στις αφηγήσεις του κατείχε η δολοφονία του πατέρα του, την 1η Αυγούστου 1944 από στρατιώτη της Βέρμαχτ, ο οποίος, σύμφωνα με μαρτυρίες, την ώρα που πυροβόλησε πισώπλατα τον άοπλο ειρηνοδίκη Λεβιδίου Σταύρο Α. Αλεξάκη συνοδευόταν από ταγματασφαλίτες.² Αργότερα, ο πατέρας μου θα καταγράψει τις μνήμες αυτές σε 2.500 χειρόγραφα σελίδες. Αποσπάσματα από τα χειρόγραφα απομνημονεύματά του, μαζί με διηγήματα, ποιήματα και σκίτσα του, αποτέλεσαν το κύριο υλικό μιας έκδοσης μέσω της οποίας επιχείρησα να ιστορικοποιήσω τον πατέρα μου, τη ζωή του και τα τραύματα – συλλογικά και προσωπικά – που έφερε. Η διαδικασία προσπέλασης και ερμηνείας του υλικού που εκείνος κατέλειπε υπήρξε για εμένα ιδιαίτερα γόνιμη και θεραπευτική. Μελετώντας, τεκμηριώνοντας, ερμηνεύοντας και συναρμολογώντας το πρωτογενές υλικό επιχειρούσα, όπως κατάλαβα στην πορεία, μια άσκηση κατανόησης της συνθήκης του άλλου και της δικής μου, τη δημιουργία ενός τόπου αρχειακού, ψυχικού, ενός τόπου δημιουργικής μνήμης. Η αφήγηση ιστοριών, προφορική και μετέπειτα γραπτή, συνειδητοποίησα πως συνιστούσε για τον πατέρα μου έναν «τόπο ύπαρξης» και έναν τρόπο επεξεργασίας της τραυματικής εμπειρίας, μια έστω ασυνείδητη διεργασία απο-τραυματοποίησης.³

Με αφετηρία τη βιωματική σχέση μου με αφηγήσεις που αφορούν μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα και μέσα από το πρίσμα της επικείμενης λειτουργίας, σε κεντρικό σημείο του Βερολίνου, ενός Κέντρου Τεκμηρίωσης για τη γερμανική κατοχή στην Ευρώπη, θα επιχειρήσω στο παρόν κείμενο να ανιχνεύσω τη δυναμική αλλά και τις προϋποθέσεις διασύνδεσης καλλιτεχνικών έργων που πραγματεύονται το ιστορικό τραύμα και το δύσκολο παρελθόν με προφορικές μαρτυρίες και ιστορικά τεκμήρια σε κέντρα τεκμηρίωσης και μουσεία.

1 Ευγενία Αλεξάκη (επιμ.), *Απόστολος Σ. Αλεξάκης. Θίασος ποικιλιών*, Τροπή, Αθήνα 2014, σ. 65-66. Στα αποσπάσματα από το αυτοβιογραφικό κείμενο του Απόστολου Αλεξάκη έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

2 Στο ίδιο, σ. 65, υποσημείωση 55.

3 Για τους τύπους διεργασιών ιστορικής απο-τραυματοποίησης, βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης - Θύτες και θύματα*, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 243-294.

2. Προφορικές μαρτυρίες σε μουσεία για το Ολοκαύτωμα και τόπους μνήμης

Όπως παρατηρούν η Ανδρομάχη Γκαζή και η Ειρήνη Νάκου,⁴ οι προφορικές μαρτυρίες αξιοποιήθηκαν σε μουσειακά-εκθεσιακά περιβάλλοντα, αρχικά, ως επικουρικά μέσα, ως συμπληρωματικά εργαλεία που κατά κανόνα συνόδευαν, εκθεσιογραφικά, και πλαισιώναν, ερμηνευτικά, μια συμβατική, προσανατολισμένη στο αντικείμενο (object oriented) και την υλικότητα μουσειολογική αφήγηση. Βαθμιαία, όμως, οι προφορικές ιστορίες έλαβαν περισσότερο κεντρικό ρόλο στον μουσειολογικό σχεδιασμό και λειτούργησαν ως εναλλακτικά μέσα παρουσίασης της ανθρώπινης εμπειρίας είτε σε περιπτώσεις που τα υλικά τεκμήρια δεν ήταν κατάλληλα είτε εξέλειπαν. Καθώς οι προφορικές μαρτυρίες συνδέθηκαν με την «ιστορία από τα κάτω», με την εξασφάλιση «φωνής» στους παραδοσιακά αποκλεισμένους από το επίσημο ιστορικό και κοινωνικό αφήγημα,⁵ η Προφορική Ιστορία υιοθετήθηκε ήδη στις δεκαετίες του 1980 και 1990 ως πρακτική από τα μουσεία εκείνα που ενδιαφέρονταν για μια πιο συμπεριληπτική και πολυφωνική παρουσίαση του παρελθόντος και για την άρση των κάθε είδους αποκλεισμών από τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της ιστορίας.⁶

Όσον αφορά ειδικότερα βιντεοσκοπημένες μαρτυρίες (video testimonies), η Steffi de Jong, στη διεισδυτική μελέτη της για τη θέση των οπτικοακουστικών αφηγήσεων σε μουσεία για το Ολοκαύτωμα και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, *The Witness as Object: Video Testimonies in Holocaust Museums*, παρατηρεί ότι η έκθεση βιντεοσκοπημένων μαρτυριών, παρόλο που βρήκε εφαρμογή σε ποικίλα μουσεία και εκθεσιακά περιβάλλοντα, πρωτοεμφανίστηκε και κανονικοποιήθηκε ως μουσειολογική πρακτική κατά κύριο λόγο σε «μουσεία μνήμης» (memorial museums).⁷ Η de Jong μελετά επισταμένα τις περιπτώσεις πέντε μουσείων που υπήρξαν πρωτοπόρα στη συλλογή και εκθεσιακή αξιοποίηση βιντεοσκοπημένων αφηγήσεων: του «Μουσείου Αντίστασης, Εκτοπισμού, Πολέμου, Δικαιωμάτων και Ελευθερίας» (Museo Diffuso della Resistenza, della Deportazione, della Guerra, dei Diritti, della Libertà, Torino), της «Έκθεσης για το Ολοκαύτωμα» στο Imperial War Museum (Λονδίνο), του «Μουσείου της Ιστορίας του Ολοκαυτώματος» στο Yad Vashem καθώς και των μόνιμων εκθέσεων στους τόπους μνήμης-πρώην στρατόπεδα συγκέντρωσης Νόιενγκαμμε και Μπέργκεν-Μπέλζεν. Μεταξύ άλλων, η de Jong αναλύει τη γενεαλογία του φαινομένου που η Annette Wiewiorka το 1998

4 Andromache Gazi & Irene Nakou, «Oral History in Museums and Education. Where do we stand today?», *MuseumEdu* 2 (2015), σ. 13-30.

5 Βέβαια, όπως τονίζει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «η προφορική ιστορία δεν περιορίζεται μόνο σε μια “από τα κάτω” προοπτική, ούτε αποτελούν όλες οι προφορικές μαρτυρίες από μόνες τους ένα “αντι-αρχείο”», Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Αρχεία, αντι-αρχεία και προφορική ιστορία», στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης και Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2021, σ. 8-29, το παράθεμα σ. 9.

6 A. Gazi & I. Nakou, *ό.π.*, σ. 17.

7 Υιοθετώντας τον συλλογισμό του Paul Williams (βλ. Paul Williams, *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Berg, Oxford & Νέα Υόρκη 2007), η de Jong αντιλαμβάνεται τα «memorial museums» ως εκθεσιακούς χώρους με διπλό χαρακτήρα: εκείνον του μνημείου και αυτόν του μουσείου ιστορίας. Από τη μια, δηλαδή, αποδίδουν φόρο τιμής στους νεκρούς και από την άλλη λειτουργούν με όρους κριτικής πλαισίωσης των εκθεμάτων τους. Βλ. Steffi de Jong, *The Witness as Object. Video Testimony in Memorial Museums*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 2018, σ. 6.

εύγλωττα θα περιγράψει ως η «εποχή του μάρτυρα»⁸ και διερευνά τον ρόλο των βιντεοσκοπημένων προφορικών μαρτυριών ανθρώπων που υπέστησαν διώξεις από το ναζιστικό καθεστώς, έζησαν τη γερμανική κατοχή στην Ευρώπη και επιζώντων του Ολοκαυτώματος⁹ ως «εκθεσιακών αντικειμένων», εξετάζοντας, παράλληλα, τους λόγους για τους οποίους οι μαρτυρίες αυτές βρήκαν από τη δεκαετία του 2000 συστηματική μουσειακή εφαρμογή ως αποτελεσματικοί δίαυλοι επικοινωνίας της μνήμης και της ιστορίας του Ολοκαυτώματος και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η χρήση προφορικών αφηγήσεων επιζώντων του Ολοκαυτώματος και των ναζιστικών διώξεων σε μουσειακά περιβάλλοντα υπαγορεύεται από ποικίλους λόγους. Οι προφορικές αφηγήσεις αντιστέκονται στη μαζοποίηση και αποπροσωποποίηση των θυμάτων. Οι εικόνες σωρών παπουτσιών ή οι φωτογραφίες μαζικών τάφων, για να αναφερθούμε στις εμβληματικές και ταυτόχρονα τετριμμένες εικόνες της βιομηχανοποιημένης ναζιστικής θηριωδίας, εξακολουθούν με έναν τρόπο να παρουσιάζουν στον επισκέπτη την πλευρά των θυτών. Σε αυτές τις εικόνες τα θύματα παραμένουν ένα γενικό, απρόσωπο σύνολο,¹⁰ ενώ η συχνή αναπαραγωγή τους ενδέχεται να οδηγήσει σε θεαματοποίηση (*spectacularization*) της φρίκης αλλά και στην υπερευαισθητοποίηση και την τραυματοποίηση του επισκέπτη. Στον αντίποδα, οι μάρτυρες-αφηγητές επιτρέπουν στον επισκέπτη τη συναισθηματική εμπλοκή με συγκεκριμένες ατομικές ιστορίες, με συγκεκριμένα πρόσωπα και ονόματα, παρουσιάζοντας έτσι την πλευρά των διωχθέντων και τον αγώνα τους για επιβίωση. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις τα υλικά τεκμήρια που θα μπορούσαν να εικονοποιήσουν την ακραία βία δεν είναι διαθέσιμα, οπότε οι προφορικές μαρτυρίες αξιοποιούνται ως κύρια εκθέματα. Ακόμη, οι προφορικές μαρτυρίες, εκτός από τη βιωματική προσέγγιση, συνεισφέρουν πραγματολογικά στοιχεία και ιστορικές πληροφορίες, φωτίζουν την αρχική λειτουργία των εκτιθέμενων αντικειμένων ή λειτουργούν ως ένα μέσο για την πιστοποίηση της αυθεντικότητάς τους στα μάτια του θεατή.¹¹

Ενδέχεται, ωστόσο, οι βιντεοσκοπημένες αφηγήσεις αντί να λειτουργούν «διορθωτικά» ή ως αφετηρία δημιουργικής συγκίνησης του επισκέπτη, να εντείνουν

8 Annette Wieviorka, *L'ère du témoin*, Hachette, Παρίσι 1998, αγγλική έκδοση: *The Era of the Witness*, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο, 2006.

9 Η de Jong χρησιμοποιεί τον όρο-έννοια «witness to history» αντί του όρου *eyewitness* που συνηθέστερα επιλέγεται για την απόδοση στα αγγλικά της γερμανικής λέξης *Zeitzeuge*. Με το «witness to history», το οποίο θα μπορούσαμε να μεταφράσουμε στα ελληνικά ως «μάρτυρας της ιστορίας», η de Jong επιχειρεί να προσδιορίσει όσους ανθρώπους έχουν βιώσει ιστορικά γεγονότα στο παρελθόν και καταθέτουν τις μνήμες αυτού του παρελθόντος στο παρόν. S. de Jong, *ό.π.*, σ. 27.

10 Ο James Young έχει υποστηρίξει ότι οι βιντεοσκοπημένες αφηγήσεις επιζώντων λειτουργούν διορθωτικά, αντισταθμίζοντας την απανθρωποποίηση και αποπροσωποποίηση των θυμάτων που συναντούμε στις εικόνες φρίκης και ταπείνωσης που έχουν κυριαρχήσει στην αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος. Βλ. S. de Jong, *ό.π.*, σ. 156 και James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust*, University Press, Bloomington 1988, σ. 163.

11 Ενδεικτική είναι η περίπτωση των μουσείων του Jewish Cultural Quarter, όπου οι προφορικές μαρτυρίες συνοδεύουν υλικά εκθέματα που αναπαριστούν τις διώξεις των Εβραίων, όπως κίτρινα αστέρια, στολές κρατουμένων σε στρατόπεδα και προσωπικά αντικείμενα ή αντικείμενα που αφορούν εβραϊκά έθιμα, όπως τελετουργικά σκεύη κ.ά. Βλ. σχετικά Annemiek Gringold, «Voices in the Museum. Videotaped Testimonies as Objects of Cultural and Historical Heritage in the Jewish Cultural Quarter Amsterdam», στο Werner Dreier, Angelika Laumer και Moritz Wein (επιμ.), *Interactions. Explorations of Good Practice in Educational Work with Video Testimonies of Victims of National Socialism*, Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» (EVZ), Berlin 2018, σ. 104-114.

την «αύρα» των αντικειμένων και των φωτογραφιών και να συμβάλουν σε μια πρόσκαιρη, μελοδραματική εμπειρία για τον επισκέπτη, η οποία απέχει από το ουσιαστικό ζητούμενο κάθε μουσειακής αναπαράστασης και αισθητικής μετουσίωσης του τραύματος, δηλαδή την ηθική εγρήγορση και την ιστορική περίσκεψη.¹² Η κριτική στη χρήση βιντεοσκοπημένων μαρτυριών σε μουσειακό ή και εκπαιδευτικό περιβάλλον υπενθυμίζει πως δεν πρόκειται για πρωτογενή τεκμήρια του παρελθόντος, αλλά για οπτικοακουστικές καταγραφές των αναμνήσεων ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα, η αφήγηση των οποίων, όμως, δεν είναι άμοιρη των μετασχηματισμών της μνήμης και των κοινωνικών και ιδεολογικών αναπλαισιώσεων της στην πορεία του χρόνου.¹³ Οι καταγραφές αυτές δεν είναι βέβαια πράξεις ουδέτερες, αλλά αποτέλεσμα επιλογών, φέρουν, επομένως, τη σφραγίδα του ίδιου του μέσου (οπτικοακουστική καταγραφή) και των σκηνοθετικών παραμέτρων (φωτισμός, φόντο, εστίαση της κάμερας, γωνίες λήψης κ.λπ.) και, προφανώς, της μεθοδολογίας λήψης της μαρτυρίας. Επίσης, οι βιντεοσκοπημένες αφηγήσεις εντός του μουσειακού περιβάλλοντος υπόκεινται, περαιτέρω, στη μουσειακή επεξεργασία-διαμεσολάβηση, όπως κάθε μουσειακό έκθεμα άλλωστε, και ανάγονται πλέον σε οπτικοακουστικές αναπαραστάσεις μιας μνημονικής πράξης.¹⁴ Η επιλογή των αποσπασμάτων από το σύνολο μιας μαρτυρίας, ο χώρος και ο τρόπος παρουσίασής της –από την αρχιτεκτονική του χώρου και τη χωροθέτηση της μαρτυρίας έως το μέσο και το μέγεθος προβολής της, την ένταση του ήχου, τη σημασιολογική και χωρική αλληλεπίδραση με άλλα εκθέματα, την ύπαρξη ή μη συνοδευτικών ερμηνευτικών κειμένων–, με άλλα λόγια, ο συνολικός εκθεσιακός σχεδιασμός και το εκάστοτε μουσειολογικό αφήγημα διαμορφώνουν καθοριστικά το μήνυμα που επικοινωνείται στον επισκέπτη, το οποίο μπορεί να διαφέρει σημαντικά από αυτό της αρχικής μαρτυρίας του αφηγητή.¹⁵

Στις περιπτώσεις εκθέσεων που πραγματεύονται ιστορικές εμπειρίες ακραίας βίας και συγκεκριμένα το Ολοκαύτωμα, τα ναζιστικά εγκλήματα και την ιστορία της γερμανικής κατοχής στην Ευρώπη αποτελεί σοβαρή πρόκληση το πώς τα εκθεσιακά μέσα –πρωτογενή αντικείμενα, έντυπα αρχαιακά τεκμήρια, φωτογραφίες, κινηματογραφικό υλικό, προφορικές μαρτυρίες– θα εκτεθούν ως σύνθετες, πολύσημες ιστορικές πηγές και πώς θα αναδεικνύεται το ιστορικό τους συγκείμενο, και όχι ως μέσα πρόκλησης «εύκολου πάθους» και «πένθους χωρίς ιστορικό προβληματισμό».¹⁶ Η πλαισίωση τέτοιων εκθεμάτων με ιστορικά στοιχεία –είτε μέσω συμβατικών πληροφοριακών πινακίδων ή μέσω πολυμεσικών εφαρμογών– είναι απαραίτητη και αναγκαίο να συμπεριλαμβάνει την κριτική ανάλυση της εκάστοτε πηγής (critical source analysis). Πληροφορίες για το ποιος τράβηξε, για

12 Γ. Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 249.

13 Άγγελος Παληκίδης, *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα. Οδηγός για τους εκπαιδευτικούς*, Freie Universität Berlin, 2020, σ. 32, <https://www.occupation-memories.org/downloads/MOG-odigos-gia-tous-ekpaidevtikous-gr.pdf> (ανάκτηση 28/9/2022). Ο Παληκίδης τονίζει, ταυτόχρονα, πως ο διαμοσελαβημένος χαρακτήρας της μνήμης δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει «στην απόλυτη σχετικοποίηση του πρωτογενούς βιώματος και συνακόλουθα στην αφοριστική απόρριψη του πραγματολογικού φορτίου των αφηγήσεων».

14 S. de Jong, *ό.π.*, σ. 162.

15 Βλ. A. Gazi & I. Nakou, *ό.π.*, σ. 20 και de Jong, *ό.π.*, σ. 19-20.

16 Jens-Christian Wagner, «Gewaltgeschichte ausstellen. Zur Musealisierung der deutschen Besatzungsherrschaft im Zweiten Weltkrieg», *Historische Urteilskraft - Magazin des Deutschen Historischen Museums*, 4: *Europa und Deutschland 1939-45. Gewalt im Museum* (2022), σ. 10-15.

παράδειγμα, την εκτιθέμενη φωτογραφία, πότε και για ποιο λόγο, τίνος την οπτική βλέπουμε, ποιο το αρχικό της μέγεθος, σε ποια μέσα και πότε έχει αναπαραχθεί, πώς διασώθηκε έως σήμερα και, αντίστοιχα, ποιος είναι ο αφηγητής της ιστορίας, πότε παραχώρησε την προφορική μαρτυρία, σε ποιο ερευνητικό ή άλλο πλαίσιο, ποιος ήταν ο συνεντευκτής, ποια τα βασικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας παραγωγής συνιστούν, μεταξύ άλλων, απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε τα μουσειακά αυτά εκθέματα να υπερβούν το επίπεδο του θεάματος και της αισθητικοποίησης της φρικής και να συνεισφέρουν στην ιστορική επίγνωση των αιτιών που οδήγησαν στη βία και την καταστροφή.

3. Σύγχρονη τέχνη σε Κέντρα Τεκμηρίωσης– Εναλλακτική πρόταση για τη μνημόνευση του δύσκολου παρελθόντος;

Προφορικές αφηγήσεις και αντι-αρχειακές πρακτικές ενσωματώθηκαν στην καλλιτεχνική πράξη ήδη από τη δεκαετία του 1970, στο πλαίσιο των αναζητήσεων της εννοιολογικής τέχνης και της τέχνης της θεσμικής κριτικής (*institutional critique*). Σήμερα, πολλοί από τους σύγχρονους καλλιτέχνες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ερασιτέχνες, δυνητικοί ή ακτιβιστές ιστορικοί υπό την έννοια ότι διεξάγουν ιστορική έρευνα, αναπτύσσουν κριτικές αναλυτικές μεθόδους, εμπλέκονται σε επιστημονικά φόρα, αμφισβητούν τον τρόπο με τον οποίο θυμόμαστε και ερμηνεύουμε το παρελθόν και παρουσιάζουν τις διάφορες αντικρουόμενες απόψεις για ιστορικά ζητήματα. Οι «καλλιτέχνες της μνήμης» (*memory art*) σχολιάζουν τις αποσιωπήσεις και τα κενά της επίσημης ιστορίας, διεκδικούν ορατότητα για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, προβάλλουν τις ιστορίες «άλλων», ξεχασμένες και περιθωριοποιημένες ιστορίες, τοποθετούνται κριτικά απέναντι σε μνημονικά ζητήματα και επίσημες πολιτικές μνήμης και επιχειρούν μια εναλλακτική αφήγηση του παρελθόντος και του παρόντος στη δημόσια σφαίρα. Δανειζόμενοι εργαλεία της επιστήμης της Ιστορίας, όπως την αρχειακή έρευνα και τη συλλογή προφορικών ιστοριών, δοκιμάζουν εναλλακτικούς καλλιτεχνικούς τρόπους πραγμάτευσης των ιστορικών και κοινωνικών τραυμάτων και αδικιών και εντάσσονται, έστω και διστακτικά, στα εργαλεία της μεταβατικής δικαιοσύνης, λειτουργώντας ως δίαυλοι επικοινωνίας ιστορικών και κοινωνικών αντιπάλων, προκειμένου να υποστηρίξουν διαδικασίες κοινωνικής ειρήνευσης και συμφιλίωσης διχασμένων κοινωνιών.¹⁷

Ιδιαίτερα οι καλλιτέχνες εκείνοι που πραγματεύονται επίμαχα, επώδυνα και τραυματικά ιστορικά γεγονότα υιοθετούν, πολύ συχνά, διευρυμένες αντι-αρχειακές και αντι-μνημονικές πρακτικές. Εξετάζοντας έργα από το πεδίο αυτό που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε –δανειζόμενοι την πρόταση της Eva Kernbauer¹⁸ ως

17 Για τον ρόλο της τέχνης στη μεταβατική δικαιοσύνη, βλ. Olivera Simić, «Arts and Transitional Justice», στο Olivera Simić (επιμ.), *An Introduction to Transitional Justice*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2021 (2η έκδοση), σ. 241-268· Pablo de Greiff, «On Making the Invisible Visible: The Role of Cultural Interventions in Transitional Justice Processes», στο Clara Ramírez-Barat (επιμ.), *Transitional Justice, Culture, and Society: Beyond Outreach*, Social Science Research Council, Νέα Υόρκη 2014, σ. 10-24.

18 Οι Desai, Hamlin και Mattson κάνουν λόγο για «historically engaged art», βλ. Dipti Desai, Jessica Hamlin και Rachel Mattson, *History as Art. Art as History. Contemporary Art and Social Studies Education*, Routledge, Νέα Υόρκη 2010, σ. 6. Πρόσφατα, η Eva Kernbauer θα χρησιμοποιήσει τον όρο «artistic historiography» για να περιγράψει τα καλλιτεχνικά έργα που έχουν ως θέμα τους την ιστορία, θέτουν υπό κριτική εξέταση τα ηγεμονικά

«κριτική καλλιτεχνική ιστοριογραφία», συναντάμε περιπτώσεις όπου καλλιτεχνική πράξη και ιστορική έρευνα δεν συνιστούν στεγανό αντιθετικό δίπολο. Σε τέτοια έργα, οι προφορικές μαρτυρίες κατέχουν κεντρική θέση όχι μόνο ως ερευνητική αφετηρία αλλά και ως μέρος της υπόστασης του έργου.¹⁹ Αντί να μνημειοποιούν φορμαλιστικά και να αισθητικοποιούν το τραυματικό παρελθόν, να ηθικολογούν ή να αντιμετωπίζουν τους θύτες και τα θύματα ως αφηρημένα, αποπροσωποποιημένα σύνολα, λαμβάνοντας, παράλληλα, υπόψη τους εγγενείς περιορισμούς και την αποσπασματικότητα οποιασδήποτε αναπαράστασης της φρίκης και της θηριωδίας, σύγχρονοι καλλιτέχνες αξιοποιούν την ιστορική πληροφορία και τις μνημονικές καταγραφές, συνεργάζονται με πρώην θύματα-επιζώντες ή και θύτες, με εκπροσώπους της κοινωνίας των πολιτών, κοινωνικούς ακτιβιστές, εργαστήρια ιστορίας, αρχειακούς φορείς, ερευνητικά κέντρα και μουσεία, προτείνοντας εναλλακτικές αναπαραστάσεις του Ολοκαυτώματος, γενοκτονιών, εθνοκαθάρσεων, της αποικιοκρατίας, ακραίων παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έμφυλων, ομοφοβικών, ρατσιστικών εγκλημάτων, του εκτοπισμού και άλλων τραυματικών ιστορικών γεγονότων.

Άλλοτε οι προφορικές μαρτυρίες που λαμβάνουν οι καλλιτέχνες ή/και συνεργαζόμενοι με αυτούς φορείς συνιστούν μέρος της διαδικασίας έρευνας και προετοιμασίας του καλλιτεχνικού έργου,²⁰ σε άλλες περιπτώσεις οι καλλιτέχνες αξιοποιούν υφιστάμενα αρχεία Προφορικής Ιστορίας, ενώ κάποιες φορές διεξάγουν οι ίδιοι προφορικές συνεντεύξεις και συγκροτούν αρχεία βιντεοσκοπημένων ή/και ηχογραφημένων προφορικών μαρτυριών, τα οποία, στη συνέχεια, ενσωματώνουν στο τελικό καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστικός είναι, για παράδειγμα, ο ρόλος των βιντεο-συνεντεύξεων στο εικαστικό-ερευνητικό πρότζεκτ της Άρτεμης Αλκαλάη «Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος».²¹ Στο έργο αυτό οι συνεντεύξεις έχουν περισσότερο τον χαρακτήρα μιας συζήτησης που πραγματοποιείται μετά τη φωτογράφιση των επιζώντων από την καλλιτέχνη. Οι συνομιλητές της προσκαλούνται σε μια ανοικτή αφήγηση περιόδων της ζωής τους που θα μπορούσε να τοποθετηθεί κάπου ανάμεσα στη μέθοδο της βιωματικής αφήγησης και τη «διαλογική επιτέλεση». Η καλλιτέχνη, αναφερόμενη στις συζητήσεις της με τους

αφηγήματα, αμφισβητούν κατεστημένες αντιλήψεις, εστιάζουν στις ασυνέχειες, τις ρωγμές και τις σιωπές της ιστορίας. Βλ. Eva Kernbauer, *Art, History, and Anachronic Interventions Since 1990*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2021.

19 Dīpti Desai, «Working with People to make Art: Oral History, Artistic Practice and Art Education», *The Journal of Social Theory in Art Education* 21 (2000), σ. 72-90.

20 Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το μνημείο *Τόποι της μνήμης*, ένα αντιναζιστικό μνημείο στη Βαυαρική Συνοικία στην περιοχή Σένεμπεργκ του Βερολίνου, έργο του 1993. Οι προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής, που είχαν συλλέξει μέλη του τοπικού Εργαστηρίου Ιστορίας τα προηγούμενα χρόνια, τέθηκαν στη διάθεση των καλλιτεχνών ήδη στο στάδιο του σχετικού διαγωνισμού για την ανέγερση μνημείου αφιερωμένου στους Εβραίους κατοίκους της συγκεκριμένης γειτονιάς που αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν ή εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα. Οι αφηγήσεις των κατοίκων που είχαν ζήσει την εποχή του αποκλεισμού, του διωγμού και του εκτοπισμού των Εβραίων γειτόνων τους υπήρξε, τελικά, καθοριστική για τη σύλληψη της ιδέας του έργου από τους Renata Stih και Frieder Schnock, ενώ και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες θα πάρουν, κατά τη διάρκεια της προσωπικής τους έρευνας για την ανάπτυξη του έργου, συνεντεύξεις από κατοίκους της περιοχής. Βλ. αναλυτικά Ευγενία Αλεξάκη, «*Η τέχνη ως ιστορία, ως καθημερινότητα και ως μνήμη: Αντιμνημειακές καλλιτεχνικές πρακτικές μνημόνευσης και επεξεργασίας του επώδυνου ιστορικού παρελθόντος. Το παράδειγμα των Τόπων της μνήμης*, Βερολίνο, 1993», στο *Γιώργος Κόκκινος και Παναγιώτης Γατσωτής* (επιμ.), Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση, Πεδίο, Αθήνα 2020, σ. 386-421.

21 <https://greekjewsholocaustsurvivors.art/> (ανάκτηση 27/9/2022).

επιζώντες, μας μεταφέρει τον επιτελεστικό χαρακτήρα της διαδικασίας αυτής: «Μετά τη φωτογράφιση παίρνει τη θέση μια μικρή συνέντευξη που βιντεοσκοπείται. Ακολουθώ με σεβασμό τις δυνάμεις του επιζώντος και τη διάθεσή του να μπει βαθιά ή και να αναβιώσει το επώδυνο παρελθόν. Μερικοί δεν θέλουν να στραφούν προς τα πίσω. Άλλοι στη διήγησή τους μπορεί να συγκινηθούν πολύ ή να μου ζητήσουν να κλείσω την κάμερα. Δεν τηρώ την επιστημονική μεθοδολογία μαρτυριών, θέλω απλώς να απαθανάτισω τη μορφή τους, να καταγράψω τον λόγο τους - όποιος κι αν είναι αυτός και για όποιο θέμα. Από τη νοσταλγία για την ευτυχισμένη ζωή πριν από την εκτόπιση, για την ακραία εμπειρία του εγκλεισμού, για τη ζωή μετά. [...] Τολμώ να πω ότι είναι ένα έργο συμμετοχικό. Και από τις δυο πλευρές η αγωνία για το “άγνωστο”, η περιέργεια, ο φόβος, ο πόνος μετατρέπονται σε εμπιστοσύνη, ανακούφιση, χαρά, συγκίνηση, αγάπη».²²

Στην ουσία, είναι οι επιζώντες εκείνοι που επιλέγουν τα γεγονότα και τα θέματα στα οποία θα σταθούν.²³ Μνήμες από αγαπημένα πρόσωπα, ιστορίες από τους γενέθλιους τόπους, τραγούδια στρατοπεδικά ή άλλα, ποιήματα, στιγμές από τη φρίκη των στρατοπέδων και τραυματικά βιώματα, αλλά κυρίως ιστορίες επιβίωσης, συνθέτουν ένα πολύτιμο μωσαϊκό αφηγήσεων ζωής που μοιράζονται οι επιζώντες με την καλλιτέχνη. Επίσης, ο χώρος δεν σκηνοθετείται ούτε προετοιμάζεται. Σε αντίθεση με το μονοχρωματικό, μαύρο ή γκρι κατά κανόνα, φόντο, που κυριαρχεί στις συνεντεύξεις επιζώντων του Ολοκαυτώματος και το οποίο προσδίδει έναν «άχρονο» χαρακτήρα στις μαρτυρίες,²⁴ στα βίντεο της Αλκαλάη είναι εμφανής ο χρόνος της συνέντευξης στο σήμερα και οι συνομιλητές της καταγράφονται στον προσωπικό τους χώρο, με τους αγαπημένους τους ανθρώπους κοντά τους, οι οποίοι συχνά συμμετέχουν και εκείνοι στη συζήτηση. Μαρτυρίες συζύγων, αδελφών, παιδιών εμπλουτίζουν την αφήγηση. Με τον τρόπο αυτό, τα φωτογραφικά πορτρέτα των επιζώντων και οι συνεντεύξεις-συζητήσεις μαζί τους συνιστούν οργανικά μέρη μιας συμμετοχικής καλλιτεχνικής πράξης όπου οι επιζώντες, οι οικείοι τους και η καλλιτέχνη επιτελούν από κοινού πράξεις μνημόνευσης, διεργασίας και, υπό όρους, θεραπείας του τραύματος, πράξεις συμφιλίωσης με τη μνήμη του μοναδικά ακραίου και αποτρόπαιου.²⁵

Τα τελευταία χρόνια διαφαίνεται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ώσμωση της ιστορικής τεκμηρίωσης με τη σύγχρονη τέχνη σε εκθεσιακό επίπεδο. Καλλιτέχνες προσκαλούνται από μουσεία, κέντρα τεκμηρίωσης, ερευνητικά ιδρύματα, αρχειακούς φορείς και τόπους μνήμης να εμπνευστούν και να αλληλεπιδράσουν με τα εκθέματα, τις συλλογές τους και τα αρχεία τους, και καταθέτουν καινοτόμες, συχνά

22 Άρτεμις Αλκαλάη, συνέντευξη στη γράφουσα, 30 Μαΐου 2019. Βλ. Ευγενία Αλεξάκη, «Τέχνη και μεταβατική δικαιοσύνη. Τόποι συμφιλίωσης στο έργο της Αρτέμιδας Αλκαλάη», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Κιμουρτζής και Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 359-389.

23 Και στις περιπτώσεις που μελετά η Dīpti Desai, οι καλλιτέχνιδες δεν τηρούν αυστηρά τη μεθοδολογία της συλλογής προφορικών ιστοριών, βλ. D. Desai, *ό.π.*, σ. 74.

24 S. de Jong, *ό.π.*, σ. 178.

25 Αποσπάσματα από τις αφηγήσεις Κερκυραίων Εβραίων που επέζησαν του Ολοκαυτώματος στην Άρτεμη Αλκαλάη έχουν συγκεντρωθεί σε ένα βίντεο διάρκειας 11'. Το βίντεο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην έκθεση «Κέρκυρα | Επιστροφή - Έλληνες Εβραίοι επιζώντες του Ολοκαυτώματος», στη Συναγωγή της Κέρκυρας (Οκτώβριος - Νοέμβριος 2020) και είναι διαθέσιμο στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://greekjewsholocaustsurvivors.art/project/kerkira-epistroti/> (ανάκτηση 28/9/2022).

αντι-μνημειακές προτάσεις, για τη συμβολική μετάπλαση του ιστορικού τραύματος, τη διαχείριση του επώδυνου παρελθόντος, την κριτική προσέγγιση της μνήμης και τη διάχυση της γνώσης για την ιστορία του επώδυνου παρελθόντος στο ευρύ κοινό. Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί το Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού (NS-Dokumentationszentrum München) που εγκαινιάστηκε τον Μάιο του 2015 ως «χώρος μάθησης και μνήμης της ιστορίας του εθνικοσοσιαλισμού».²⁶ Για τη στέγαση του Κέντρου χτίστηκε ένα σύγχρονο κτίριο στον χώρο όπου άλλοτε βρισκόταν η έδρα του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος (NSDAP),²⁷ σηματοδοτώντας την πρόθεση των τοπικών αρχών να μετατραπεί η τοποθεσία με το αρνητικό πρόσημο σε τόπο γόνιμης μνήμης, τόπο μνημόνευσης των εγκλημάτων της ναζιστικής δικτατορίας, μελέτης και συζήτησης για τα αίτια που επέτρεψαν τη διείσδυση της ναζιστικής ιδεολογίας σε ευρέα στρώματα της γερμανικής κοινωνίας αλλά και τις συνέπειες της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας έως σήμερα.²⁸ Στη μόνιμη έκθεση του Κέντρου με θέμα «Μόναχο και Εθνικοσοσιαλισμός», παρουσιάζεται ο ιδιαίτερος ρόλος που διαδραμάτισε η πόλη του Μονάχου –στην οποία το 1920 ιδρύεται το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, και τον Αύγουστο του 1935 ο Χίτλερ την ανακηρύσσει επισήμως «Πρωτεύουσα Πόλη του Κινήματος»– στην άνοδο του ναζισμού.²⁹ Μέσα από την παρουσίαση φωτογραφικού και κινηματογραφικού υλικού, διοικητικών εγγράφων, ανακοινώσεων στον Τύπο, επιστολών, διαταγμάτων και άλλων αρχειακών τεκμηρίων, συνοδευμένων από επεξηγηματικά κείμενα και πολυμεσικούς σταθμούς, εξετάζονται τα ερείσματα της ιδεολογίας του εθνικοσοσιαλισμού, του ρατσισμού και του αντισημιτισμού καθώς και οι κοινωνικές δομές και οι μηχανισμοί που οδήγησαν στην επικράτηση των εθνικοσοσιαλιστών ιδεολογημάτων και είχαν ως επακόλουθο τον συστηματικό αποκλεισμό, τις διώξεις, τον εκτοπισμό και την εξόντωση όλων εκείνων που στιγματίστηκαν ως εχθροί και κίνδυνος για το «υγιές» κοινωνικό σώμα. Ακόμη, η μόνιμη έκθεση του Κέντρου σχολιάζει, κριτικά, τις επίσημες πολιτικές μνήμης και τα κυρίαρχα στη γερμανική κοινωνία (Δυτική Γερμανία) μνημονικά αφηγήματα μετά το 1945. Εκθέσεις τέχνης, *in situ* εικαστικές και ηχητικές εγκαταστάσεις, περφόρμανς και άλλες καλλιτεχνικές και συμμετοχικές δράσεις στους χώρους του Κέντρου έχουν ενταχθεί από την αρχή στο σκεπτικό του, σε μια προσπάθεια πολυτροπικής εξέτασης και αφήγησης της ιστορίας στο παρόν.³⁰

Το 2020 το Κέντρο παρουσίασε την περιοδική έκθεση *Tell me about yesterday tomorrow*,³¹ όπου έργα από το ευρύτερο πεδίο της εικαστικής έκφρασης (ζωγραφική,

26 Lern- und Erinnerungsort zur Geschichte des Nationalsozialismus. Αναγράφεται στα αριστερά της εισόδου του κέντρου, συνοδεύοντας την κύρια ονομασία του.

27 Το γνωστό και ως «Καφέ Σπίτι» (Braunes Haus) –από το καφέ χρώμα των στολών του μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος– στέγασε στο Μόναχο τα κεντρικά κομματικά γραφεία από το 1931 έως τον βομβαρδισμό του το 1945.

28 Vom «Braunen Haus» zum NS-Doku, <https://www.nsdoku.de/historischer-ort/braunes-haus> (ανάκτηση 28/9/2022).

29 Βλ. Hans Günter Hockerts, «Warum war München die „Hauptstadt der Bewegung“?», στο Stefanie Hajak και Jürgen Zarusky (επιμ.), *München und der Nationalsozialismus. Menschen, Orte, Strukturen*, Metropol, Βερολίνο 2008, σ. 23-40.

30 Das NS-Doku, <https://www.nsdoku.de/historischer-ort/braunes-haus> (ανάκτηση 28/9/2022). Η επίσκεψη της μόνιμης έκθεσης, των περιοδικών εκθέσεων και εκδηλώσεων είναι δωρεάν για όλους. Το Κέντρο διαθέτει, επίσης, ανοικτή προς κάθε ενδιαφερόμενο Βιβλιοθήκη και Φόρουμ Μάθησης.

31 28 Νοεμβρίου 2019 - 10 Οκτωβρίου 2020.

εγκαταστάσεις, φωτογραφία, βίντεο) τέθηκαν σε διάλογο με τα εκθέματα του Κέντρου. Στους χώρους της μόνιμης έκθεσης, 55 έργα 46 καλλιτεχνών από όλον τον κόσμο -αρκετά από τα οποία αποτελούσαν νέες παραγωγές ειδικά για την έκθεση- επιχειρούσαν να καταθέσουν μια διεθνή, πολυφωνική οπτική στην εξέταση της γερμανικής ιστορίας. Το καθοδηγητικό μότο, άλλωστε, της έκθεσης «Μία έκθεση για το μέλλον του παρελθόντος» υποδηλώνει την πρόθεση των επιμελητών της να ανιχνευθούν τρόποι μνημόνευσης στο παρόν και στο μέλλον. Μεταξύ άλλων, η έκθεση *Tell me about yesterday-tomorrow* σχολίαζε την αναβίωση του εθνικισμού, του ρατσισμού και του αντισημιτισμού, τη βίαιη εκμετάλλευση των ανθρώπων και της φύσης, τις πολιτιστικές και πολιτικές επιπτώσεις του πολέμου, τον στιγματισμό ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων ως «άλλων» και τους εθνικούς μύθους.³²

Από τις ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες συμμετοχές ήταν εκείνη της Michaela Melián με το έργο *Το σπίτι της οικογένειας Man* (Mann Family House). Η γεννημένη στο Μόναχο καλλιτέχνη συμμετείχε με μια γλυπτική-ηχητική εγκατάσταση, στην οποία συμπεριέλαβε αποσπάσματα από μαρτυρίες μελών της οικογένειας Man. Συγκεκριμένα, δημιούργησε μια μακέτα που θύμιζε περιστερώνα, ένα πιστό μοντέλο του σπιτιού στο οποίο έζησε στο Μόναχο ο Τόμας Man με την οικογένειά του από το 1914 έως το 1933.³³ Από το εσωτερικό του σπιτιού-μακέτας ακούγονταν ηχογραφημένα αποσπάσματα από αλληλογραφία και άλλα κείμενα των Man, όπου αφηγούνται στιγμές από τη ζωή στο Μόναχο και τη μετέπειτα ζωή τους στην εξορία καθώς και αγαπημένες μουσικές που συντρόφευαν τη ζωή τους στο σπίτι στη βαυαρική πρωτεύουσα. Φράσεις από τα κείμενα αυτά προβάλλονταν και στον τοίχο πίσω από τη γλυπτική κατασκευή, η οποία εκτέθηκε στον τρίτο όροφο του Κέντρου, σε άμεση γειτνίαση και εννοιολογική διάδραση με τα μόνιμα εκθέματα του ορόφου που αφορούν την πολιτιστική ζωή του Μονάχου την περίοδο 1933-1945 και την εθνικοσοσιαλιστική πολιτιστική πολιτική, ακριβώς δίπλα, μάλιστα, από αρχαιολογικό υλικό για τη ναζιστική έκθεση «Εκφυλισμένη Τέχνη» (Μόναχο, 1937), με την οποία το ναζιστικό καθεστώς είχε διαπομπέψει τη μοντέρνα τέχνη. Θέματα της γερμανικής ιστορίας, ζητήματα της δημόσιας και ατομικής μνήμης αποτελούν κεντρικές θεματικές της δουλειάς της Michaela Melián. Ηχογραφημένες, κατά κανόνα, προφορικές μαρτυρίες που η καλλιτέχνη εντοπίζει σε κρατικά και ιδιωτικά αρχεία ενσωματώνονται με εκλεπτυσμένο τρόπο σε ηχογόνες και άλλες εγκαταστάσεις και εικαστικές της δημιουργίες.

32 Βλ. τον οδηγό της έκθεσης *Tell me about yesterday-tomorrow*, NS-Dokumentationszentrum, Μόναχο 2019 και την έκδοση Nicolaus Schafhausen και Mirjam Zadoff (επιμ.), *Tell me about yesterday-tomorrow*, NS-Dokumentationszentrum & Hirmer, Μόναχο 2021.

33 Την άνοιξη του 1933 η οικογένεια εγκατέλειψε το Μόναχο και δεν επέστρεψε ποτέ ξανά. Τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, οι εθνικοσοσιαλιστές κατέσχεσαν το σπίτι των Man και έβγαλαν σε πλειστηριασμό την περιουσία τους. Αργότερα, θα στεγαστεί εκεί η ναζιστική οργάνωση «φυλετικής υγιεινής» Lebensborn e.V. (Πηγή της ζωής), η οποία ιδρύθηκε από τον Χάινριχ Χίμλερ, με σκοπό την αύξηση του αριθμού των γεννήσεων παιδιών που πληρούσαν τα ναζιστικά πρότυπα των «φυλετικά καθαρών» και «υγιών Αρίων». Κατά τη διάρκεια του Β' Π. Π., το κτίριο θα υποστεί σοβαρές ζημιές και θα κατεδαφιστεί το 1952. Βλ. Michaela Melián, *Mann Family House*, <https://yesterdaytomorrow.nsdoku.de/kuenstlerinnen/melian> (ανάκτηση 30/9/2022) Stefan Hemler, «#yesterday2morrow @nsdoku: Münchner Fragen der Gegenwartskunst an die Zeitgeschichte», *Hypothesen*, 10.10.2020, <https://histbav.hypothesen.org/7111> (ανάκτηση 30/9/2022). Georg Lilienthal, «Der „Lebensborn e.V.“ der SS», Lemo, (29 April 2020), Deutsches Historisches Museum, Berlin, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/ns-regime/innenpolitik/der-lebensborn-ev-der-ss.html> ανάκτηση 30/9/2022).

Σε τέτοιες εκθέσεις, ιστορική έρευνα, καλλιτεχνική πράξη και Δημόσια Ιστορία διασταυρώνονται τολμηρά, προτείνοντας μια υβριδική μνημονική συνθήκη που χαρακτηρίζεται από διατομεακότητα και διαμεσικότητα. Είναι σε θέση, όμως, και υπό ποια ερμηνευτικά, καλλιτεχνικά και αφηγηματικά σχήματα, να συμβάλουν τέτοιου είδους υβριδικότητες στη μετακίνηση από τη γενικευτική, ενίοτε και ανακουφιστική, μνημόνευση που κατά κανόνα προσφέρουν τα συμβατικά δημόσια μνημεία και μουσεία για το τραυματικό παρελθόν, προς διαδικασίες κριτικού ιστορικού αναστοχασμού, ιστορικής επίγνωσης και γόνιμης μνήμης;

Μπορούμε να θεωρήσουμε πως τέτοιου είδους έργα, παρουσιαζόμενα σε κέντρα τεκμηρίωσης, μουσεία, τόπους μνήμης ή στον δημόσιο χώρο, δύναται να λειτουργήσουν ως ένας εναλλακτικός τρόπος αναπαράστασης και δημόσιας επεξεργασίας του ιστορικού και του συλλογικού τραύματος και της επώδυνης μνήμης; Ως ένα είδος Δημόσιας Ιστορίας που θα αποφεύγει τον αυτάρεσκο, λυτρωτικό χαρακτήρα του μνημείου και του «μουσείου θρήνου» προσφέροντας ευκαιρίες για έναν δημόσιο τόπο συλλογικής εργασίας μνήμης και ιστορικής ενσυναίσθησης; Μπορούν, άραγε, στον 21ο αι. τα κέντρα τεκμηρίωσης να πάρουν τη θέση των συμβατικών μουσείων, μνημείων και τελετών μνήμης, και να αποτελέσουν νέους, πολυτροπικού χαρακτήρα, τόπους μνήμης, γνώσης, έρευνας, διαλόγου, ηθικοπολιτικής διαπαιδαγώγησης και κριτικής αναμέτρησης με το δύσκολο παρελθόν;

4. Ιστορίες από τη γερμανική κατοχή στην Ευρώπη στο σύγχρονο μνημονικό περιβάλλον της Γερμανίας

Τον Οκτώβριο του 2020³⁴ η γερμανική Βουλή αποφάσισε την ίδρυση ενός Κέντρου Τεκμηρίωσης με τίτλο «Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και γερμανική κατοχή στην Ευρώπη» (Dokumentationszentrum «Zweiter Weltkrieg und deutsche Besatzungsherrschaft in Europa»). Το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο (Deutsches Historisches Museum, Βερολίνο) ανέλαβε να εκπονήσει το σχέδιο υλοποίησης του Κέντρου,³⁵ το οποίο τον Μάιο του 2022 εγκρίθηκε ομόφωνα από το ομοσπονδιακό υπουργικό συμβούλιο και τέθηκε πλέον προς συζήτηση στην αρμόδια επιτροπή του κοινοβουλίου.³⁶ Προγραμματικός στόχος του Κέντρου θα είναι η μελέτη, τεκμηρίωση και προβολή στο ευρύ κοινό της ιστορίας της γερμανικής κατοχής στην Ευρώπη κατά τον Β' Π. Π. καθώς και «η διερεύνηση και αποτίμηση των συνεπειών της Κατοχής, οι οποίες υφίστανται

34 9 Οκτωβρίου 2020. Όλα τα κόμματα, πλην του ακροδεξιού «Εναλλακτική για τη Γερμανία» (AfD), το οποίο απείχε της ψηφοφορίας, ενέκριναν ομόφωνα την πρόταση δημιουργίας του Κέντρου. Βλ <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2020/kw41-de-opfer-nationalsozialismus-797436> και <https://dserver.bundestag.de/btd/19/231/1923126.pdf> (ανάκτηση 30/9/2022).

35 Deutsches Historisches Museum, *Realisierungsvorschlag Dokumentationszentrum «Zweiter Weltkrieg und deutsche Besatzungsherrschaft in Europa» (ZWBE)*, Απρίλιος 2022, διαθέσιμο στο <https://www.bundesregierung.de/resource/blob/974430/2030382/458d9fa855a8310fd793e2e13df0aa31/2022-05-04-dokumentationszentrum-zwbe-data.pdf?download=1> (ανάκτηση 39/9/2022).

36 Και αυτή τη φορά το AfD απέρριψε το σχέδιο υλοποίησης, κάνοντας λόγο για «αρνητικό αφήγημα περί συλλογικής γερμανικής ενοχής». Βλ. Sven Felix Kellerhoff, «Millionen Opfer haben bisher in unserer Gedenkkultur keinen Platz», εφημ. *Die Welt*, 27.6.2022, <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article239591071/Besatzungsherrschaft-Wie-die-kuenftige-Dokumentation-aussehen-soll.html> (ανάκτηση 1/10/2022).

μέχρι και σήμερα». Έμφαση, σύμφωνα πάντα με την πρόταση δημιουργίας και το σχέδιο υλοποίησης του Κέντρου, θα δίνεται στην οπτική των θυμάτων και στην αποκατάσταση των ιστορικών κενών, ενώ ζητούμενο είναι ο τεράστιος όλεθρος και οι καταστροφές που προξένησαν στους ευρωπαϊκούς λαούς η γερμανική κατοχή και η ναζιστική ιδεολογία να εγγραφούν στη συλλογική και την επίσημη-θεσμική μνήμη στη σύγχρονη Γερμανία.

Το Κέντρο Τεκμηρίωσης θα λειτουργήσει σε αυτόνομο κτίριο, στο κέντρο της γερμανικής πρωτεύουσας. Με μια έκταση περίπου στα 15.000 τ.μ. θα περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, χώρους για τη μόνιμη έκθεση, αίθουσες περιοδικών εκθέσεων, Βιβλιοθήκη, από όπου θα είναι προσβάσιμο το Αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Κέντρου, καθώς και «χώρο περισυλλογής». Σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του νέου φορέα θα έχουν, όπως περιγράφεται στο σχέδιο υλοποίησης, το Πρόγραμμα Εκπαίδευσης –στο φυσικό και στο ψηφιακό περιβάλλον–, το ετήσιο Πρόγραμμα Υποτροφιών για έρευνα καθώς και σχετικής θεματικής επιστημονικές εκδηλώσεις. Στην εισήγηση του σχεδίου υλοποίησης του Κέντρου Τεκμηρίωσης στο υπουργικό συμβούλιο, η Γερμανίδα υπουργός Πολιτισμού, Claudia Roth, έκανε λόγο για αναδιαμόρφωση της πολιτικής μνήμης της χώρας της και χαρακτήρισε τη συμφωνία επί του σχεδίου υλοποίησης ως ένα βήμα προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ, παράλληλα, έθεσε το σκεπτικό δημιουργίας του Κέντρου για τη γερμανική κατοχή στην Ευρώπη σε ευρωπαϊκή προοπτική: «Στόχος είναι να φωτιστεί πώς η ολέθρια ναζιστική δικτατορία έφερε τον πόλεμο, την καταστροφή και τον αφανισμό, μέχρι και το έγκλημα κατά της ανθρωπότητας του Ολοκαυτώματος, σε ολόκληρη την Ευρώπη. Πώς επικοινωνούμε και ερευνούμε αυτά τα γεγονότα; Πώς τα παραδεχόμαστε και τα λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη ως κάλεσμα για τη σημερινή γερμανική ευθύνη; Πάνω απ' όλα, αυτή η μνήμη θα πρέπει να είναι στραμμένη προς το μέλλον και να καταστήσει σαφές πόσο σημαντική είναι η δημοκρατία, το κράτος δικαίου και η βιωμένη πολυμορφία των κοινωνιών μας για το ευρωπαϊκό εγχείρημα και για τη χώρα μας στην καρδιά της Ευρώπης.³⁷

Η μόνιμη έκθεση, αναπτυγμένη σε θεματικές ενότητες, θα επικεντρωθεί στην περίοδο 1939-1945, ενώ μέσω περιοδικών εκθέσεων στόχος είναι να παρουσιάζονται οι συνέπειες και προεκτάσεις της ιστορίας της γερμανικής κατοχής στην Ευρώπη έως σήμερα. Ζητούμενο για την ομάδα σχεδιασμού του Κέντρου είναι, μεταξύ άλλων, να μνημονευθούν η βαρβαρότητα και τα εγκλήματα της Βέρμαχτ στις κατεχόμενες χώρες, τα δεινά που προκάλεσε ο πόλεμος και η Κατοχή ιδίως στον άμαχο πληθυσμό και να αναγνωριστεί η γερμανική κατοχή ως κεντρική εμπειρία και σημαίνον ιστορικό τραύμα των Ευρωπαίων γειτόνων της Γερμανίας.

Το ζήτημα των τρόπων αναπαράστασης του τραυματικού ιστορικού παρελθόντος στο νέο Κέντρο Τεκμηρίωσης για τη γερμανική κατοχή στην Ευρώπη απασχόλησε

37 «Konzept Dokumentationszentrum Zweiter Weltkrieg und deutsche Besatzungsherrschaft in Europa beschlossen – Staatsministerin Roth: „Ein wichtiges erinnerungspolitisches Signal in diesen Zeiten“», Δελτίο Τύπου της Bundesregierung, 4/5/ 2022, διαθέσιμο στο <https://www.bundesregierung.de/breg-de/bundesregierung/bundeskanzleramt/staatsministerin-fuer-kultur-und-medien/aktuelles/konzept-dokumentationszentrum-zweiter-weltkrieg-und-deutsche-besatzungsherrschaft-in-europa-beschlossen-staatsministerin-roth-ein-wichtiges-erinnerungspolitisches-signal-in-diesen-zeiten--2030386> (ανάκτηση 30/9/2022).

συμπόσιο που οργάνωσε το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο τον Μάρτιο του 2022, με θέμα το πώς εκτίθενται, σήμερα, η βία και η τρομοκρατία που άσκησε η Γερμανία στην κατεχόμενη Ευρώπη κατά τον Β' Π. Π.³⁸ Πώς θεματοποιείται και αφηγηματοποιείται η βία χωρίς να αναπαράγεται ως θέαμα; Τι είδους πρωτογενή τεκμήρια από τη γερμανική κατοχή, αντικείμενα, φωτογραφίες, έργα τέχνης, προφορικές μαρτυρίες, αρχαιακό υλικό παρουσιάζονται, και με τι είδους μουσειογραφικά εργαλεία, ώστε το εκθεσιακό αποτέλεσμα -υλικό και πολυμεσικό- να υπερβαίνει το επίπεδο της εύκολης συναισθηματικής φόρτισης, της «αισθητικής της φρίκης και του πόνου» και του «πρόσκαιρου και επιπόλαιου θρήνου» και να προσφέρει εκθεσιακά περιβάλλοντα που θα υποστηρίζουν τον ιστορικό γραμματισμό; Πώς παρουσιάζονται συγκεκριμένες ιστορίες και η βιωμένη μνήμη ανθρώπων που γνώρισαν το ακραίο αλλά και, ταυτόχρονα, ιστορικοποιείται, μέσω του εκθεσιακού αφηγήματος, το τραύμα, ομολογούνται τα εγκλήματα, καταλογίζονται οι ευθύνες, απονέμεται συμβολική δικαιοσύνη; Με τι μέσα διαμορφώνεται ένας τόπος περισυλλογής για τη μνήμη των θυμάτων και όσων υπέστησαν χωρίς να δραματοποιείται η βαρβαρότητα και με τρόπο που δεν θα οδηγεί σε μια αποϊστορικοποιημένη θυματοποίηση; Και τι ρόλο μπορούν να έχουν αρχεία προφορικών ιστοριών σε έναν τέτοιο χώρο όπου, καταστατικά, θα επιδιώκει να αφηγηθεί και να καταστήσει ορατές ιστορίες που παραμένουν άγνωστες στην κυρίαρχη συλλογική μνήμη της Γερμανίας, να αναδείξει την πλευρά των θυμάτων και να καλύψει κενά της συλλογικής μνήμης στη Γερμανία για τον Β' Π. Π.;

Στο πλαίσιο όσων σχολιάστηκαν παραπάνω, θεωρώ πως είναι καίριος ο προβληματισμός για το πώς το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα», με το πολύτιμο υλικό που έχει συγκεντρώσει και πλαισιώσει ερμηνευτικά, μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στη διάχυση στο γερμανικό ευρύ κοινό της γνώσης για την Κατοχή στην Ελλάδα και τις καταστροφές που αυτή προξένησε. Η διάδραση, για παράδειγμα, του MOG με καλλιτέχνες που εργάζονται κριτικά στο πεδίο της ιστορίας και της μνήμης δύναται -με επίγνωση βέβαια των ορίων και των προκλήσεων που θέτει η χρήση προφορικών μαρτυριών σε εκθεσιακό περιβάλλον αλλά και του ατελούς χαρακτήρα κάθε καλλιτεχνικής αναπαράστασης της βίας και της τραυματικής εμπειρίας- να εμπλουτίσει γόνιμα τόσο το ίδιο το πρόγραμμα όσο και τις καλλιτεχνικές πρακτικές. Τέτοιου είδους συνέργειες θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν νέα προσληπτικά σχήματα, να συμβάλουν στην ορατότητα της ελληνικής ολέθριας εμπειρίας κατά την περίοδο της Κατοχής, να φέρουν την ιστορική πληροφορία, το μνημονικό αποτύπωμα του ιστορικού τραύματος καθώς και τις αξιώσεις της ελληνικής πλευράς σε νέες και διαφορετικές μνημονικές κοινότητες.

38 «EUROPA UND DEUTSCHLAND 1939-45. Gewalt im Museum», 31. Μαρτίου 2022, 4ο συμπόσιο στη σειρά «Historische Urteilskraft» του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου (Βερολίνο). Βλ. <https://www.dhm.de/besuch/veranstaltungen/tagungen-und-symposien/europa-und-deutschland-1939-45-gewalt-im-museum/> (ανάκτηση 1/10/2022). Οι εισηγήσεις δημοσιεύονται στο επιστημονικό περιοδικό του μουσείου: *Historische Urteilskraft-Magazin des Deutschen Historischen Museums*, 4: *Europa und Deutschland 1939-45. Gewalt im Museum* (2022). Είναι επίσης, διαθέσιμες στο <https://www.dhm.de/besuch/veranstaltungen/veranstaltungsmediathek/#c15705> (ανάκτηση 1/10/2022).

Ηρώο αφιερωμένο στα «Θύματα Εθνικής Αντίστασης 1941-1944» στο κέντρο του Λεβιδίου. Το όνομα «Σταύρος Απ. Αλεξάκης» διακρίνεται τελευταίο στη λίστα, στην κατηγορία «Απλοί πολίτες». Φωτ. Ρ. Ζωσιμάδου, 2022

Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού (NS-Dokumentationszentrum München) Φωτ. Ε. Αλεξάκη, 2020

Εικόνα από αρχειακό φιλμ στο Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού. Αμερικανοί στρατιώτες στο Μόναχο μεταφέρουν, ως τρόπαιο, πινακίδα των ορίων της πόλης, όπου αναγραφόταν ο επίσημος ναζιστικός χαρακτηρισμός του Μονάχου: «Πρωτεύουσα πόλη του Κινήματος», 30 Απριλίου 1945. Λίγο πριν, κατά την είσοδό τους στο Μόναχο, οι στρατιώτες είχαν χρησιμοποιήσει την πινακίδα ως στόχο. Την προηγούμενη μέρα, τα αμερικανικά στρατεύματα είχαν απελευθερώσει το γειτονικό στρατόπεδο του Νταχάου.

Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού. Αποψη της ενότητας «Πρόσωπα του άλλου Μονάχου» της μόνιμης έκθεσης του Κέντρου, όπου εκτίθενται σύντομες βιογραφίες προσωπικοτήτων του Μονάχου που στηλίτευσαν την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού. Η δεύτερη στήλη δεξιά είναι αφιερωμένη στον Τόμας Μαν.

Φωτ. Ε. Αλεξάκη, 2020

Michaela Melián, *Mann Family House*, 2019, ξύλο, πλαστικό, βερνίκι, αστάλι, προβολή, ήχος, 82 x 68 x 240 εκ.
Από την παρουσίαση του έργου στην έκθεση *Tell me about yesterday tomorrow*,
Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού.
Φωτ. Ε. Αλεξάκη, 2020

Κέντρο Τεκμηρίωσης Μονάχου για την Ιστορία του Εθνικοσοσιαλισμού. Άποψη της μόνιμης έκθεσης.
Στο βάθος διακρίνεται το έργο του Sebastian Jung *Τόπος μνήμης Νταχάου*, 9 Αυγούστου 2019
(KZ-Gedenkstätte Dachau am 9. August 2019). Πρόκειται για μια σειρά σχεδίων που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο
της περιοδικής έκθεσης *Tell me about yesterday tomorrow*, με τα οποία ο καλλιτέχνης σχολιάζει πρακτικές μνήμης
στην εποχή του φαινομένου του «σκοτεινού τουρισμού».
Φωτ. Ε. Αλεξάκη, 2020

Ο διευθυντής του Γερμανικού Ιστορικού Μουσείου (Deutsches Historisches Museum, Βερολίνο), Raphael Gross, εγκαινιάζει την επιστημονική ημερίδα «Γερμανία και Ευρώπη 1939-45. Η βία στο μουσείο», 31 Μαρτίου 2022. Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών για τη δημιουργία του Κέντρου Τεκμηρίωσης «Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και γερμανική Κατοχή στην Ευρώπη» που θα λειτουργήσει σε αυτόνομο κτίριο στο κέντρο της γερμανικής πρωτεύουσας.
Φωτ. Ε. Αλεξάκη, 2022

3ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Το MOG στο ελληνικό και
το γερμανικό σχολείο

Το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) ως Εργαστήριο Ιστορίας

Παναγιώτης Γατσωτής

gatsotis@sch.gr

Στην πολύ σύντομη αυτή εισήγηση θα ισχυριστώ κατά βάση ότι το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) διαθέτει στοιχεία που προσιδιάζουν στη λειτουργία ενός ψηφιακού εργαστηρίου Ιστορίας και, γι' αυτό, μπορεί να αποτελέσει, υπό όρους, ένα πολύτιμο online περιβάλλον μάθησης για τις/τους εκπαιδευτικούς που θα θελήσουν να το αξιοποιήσουν.¹

Με τον όρο «εργαστήριο Ιστορίας»² εννοούμε την προσομοίωση της εργασίας των ιστορικών σε ένα κατάλληλα οργανωμένο συνεργατικό μαθησιακό περιβάλλον, μέσα από την επεξεργασία πολυτροπικών και πολυπρισματικών ιστορικών πηγών στο πλαίσιο υποθέσεων εργασίας, εφαρμογής επιστημονικών μεθόδων και ερευνητικών διαδικασιών, με σκοπό τη μύηση των εκπαιδευομένων στην ιστορική σκέψη και γνώση. Η προσομοίωση αυτή στηρίζεται σε ορισμένες βασικές παραδοχές:

1. τη σύζευξη επιστημολογίας, ιστοριογραφίας και Διδακτικής της Ιστορίας³
2. τη συνύφανση ιστορικής σκέψης και γνώσης (μεθόδου και περιεχομένων, του πώς με το τι)
3. την ενεργητική εμπλοκή των μαθητών/-τριών στην οικοδόμηση μέρους της πολύπτυχης και πολύμορφης ιστορικής γνώσης.

1 Η διγλωσση ιστοσελίδα του προγράμματος: <https://www.occupation-memories.org/> (ανάκτηση 25/5/2022).

2 Η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία και ιστογραφία είναι ανεξάντλητη, αξίζει όμως να αναφερθούν οι εξής: Judy Sebba, *Ιστορία για όλους. Διδακτικές προτάσεις για το μάθημα της Ιστορίας στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο*, μετάφραση Μαρία Καβαλιέρου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000. Henri Moniot, *Η Διδακτική της Ιστορίας*, μετάφραση Έφη Κάννερ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 271. Μαρία Ρεπούση, *Μαθήματα Ιστορίας. Από την Ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004, σ. 252-253. Δημήτρης Μαυροσκούφης, *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005. Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας. Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 14. Ivo Mattozzi, *Εκπαιδύοντας αναγνώστες Ιστορίας*, μετάφραση Παναγιώτης Σκόνδρας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 153-167. Bruce A. Lesh, «*Why Won't You Just Tell Us the Answer?*» *Teaching Historical Thinking in Grades 7-12*, Stenhouse Publishers, Πόρτλαντ 2011. Arthur Chapman (επιμ.), *Knowing History in Schools. Powerful knowledge and the powers of knowledge*, UCL Press, Λονδίνο 2021, σ. 4-5, ελεύθερα προσβάσιμο στο <https://bit.ly/383D5kk> (τελευταία ανάκτηση 5/5/2022). Christine Counsell, «History», στο A.S. Cuthbert & A. Standish (επιμ.), *What Should Schools Teach? Disciplines, subjects and the pursuit of truth*, UCL Press, 2η έκδ., Λονδίνο 2021, σ. 155-156, ελεύθερα προσβάσιμο στο <https://bit.ly/3KLQXNJ> (ανάκτηση 5/5/2022). Πολύ χρήσιμοι οι ιστότοποι του University of Maryland, Baltimore County (<https://bit.ly/38USyU8>) και του History Lab for Civic Engagement (<https://bit.ly/3FirGJV>) – ανάκτηση 5/5/2022.

3 Γιώργος Κόκκινος. «Εκβάλλοντας στην ίδια κοίτη: Θεωρία/επιστημολογία της ιστορίας, ιστορία της ιστοριογραφίας, διδακτική της ιστορίας», στο Γ. Κόκκινος & Π. Γατσωτής (επιμ.), *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση. Θεωρητικός σχεδιασμός, εννοιολογικός οπλισμός, περιβάλλοντα μάθησης, σχέδια εργασίας*, Πεδίο, Αθήνα 2020.

Ουσιαστικά πρόκειται για μια σύγχρονη εκδοχή της παράδοσης που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1970 στην Αγγλία με το πρόγραμμα Schools Council Project History (1972), το οποίο διατηρεί μέχρι σήμερα ενεργό έναν πολύτιμο ιστότοπο,⁴ και συνεχίστηκε με τη συμβολή του Peter Rogers για τη Νέα Ιστορία.⁵ Στο περιβάλλον ενός εργαστηρίου Ιστορίας που λειτουργεί ως κοινότητα μάθησης βασισμένη στις αξίες του δημοκρατικού πλουραλισμού, συστηματικός είναι τόσο ο στοχασμός για διαδικασίες και πορίσματα της ιστορικής έρευνας όσο και ο στοχαστικός διάλογος που ευνοεί την ανάπτυξη δημοκρατικής ιστορικής συνείδησης και συνδέεται με τη συγκρότηση ενήμερων, ιστορικά εγγράμματων πολιτών. Έχει καταδειχτεί, άλλωστε, η στενή σχέση δημοκρατίας και Ιστορίας.⁶ Δομικό στοιχείο των εργαστηρίων Ιστορίας αποτελεί η χρήση ενεργητικών – βιωματικών μεθόδων μάθησης, όπως είναι η μέθοδος project, η μάθηση διά της δοκιμής και του λάθους, ότι ο Dewey έχει συνοψίσει στη φράση «Learning by doing», ήδη από το 1916.⁷

Στον ιστότοπο του προγράμματος μπορεί κανείς να βρει πλήθος αξιόλογων δευτερογενών και πρωτογενών πηγών, αξιοποιήσιμων διδακτικά ως υποστηρικτικού υλικού:

- Υπάρχει το θεωρητικό πλαίσιο σε μορφή οδηγού, χρονογραμμή και χρονολόγιο γεγονότων, χάρτες, πληροφοριακά και επεξηγηματικά κείμενα, αποσπάσματα ιστοριογραφικών έργων, λεξικό, «Θησαυρός» (ευρετήριο προσώπων και σύντομες πληροφορίες για τόπους, στρατόπεδα συγκέντρωσης και φυλακές κατά την εξεταζόμενη περίοδο), ενημερωμένη βιβλιογραφία.
- Υπάρχει επίσης πολύτιμο πολυτροπικό υλικό: Φωτογραφίες και σκίτσα, βιντεοσκοπημένες και απομαγνητοφωνημένες (πρόβλεψη για μαθητές/-τριες με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες) συνεντεύξεις που έχουν μεταφραστεί όπου χρειάζεται και παρουσιάζονται με δομημένο τρόπο, ταινία-ντοκιμαντέρ, δηλαδή στοιχεία που προσδίδουν κινηματογραφική διάσταση στο διαθέσιμο υλικό.
- Τέλος, προτείνονται διδακτικές εφαρμογές: Σενάρια διδασκαλίας με εισαγωγή, βίντεο και ασκήσεις/δραστηριότητες που πλαισιώνουν τις συνεντεύξεις και την ταινία.

Συνοπτικά, θα έλεγα ότι πρόκειται για έναν έγκυρα τεκμηριωμένο, πλούσιο, εύκολα προσβάσιμο και εύχρηστο ιστότοπο. Είναι ανοικτός με εγγραφή, ενώ διαθέτει οδηγίες χρήσης, «συχνές ερωτήσεις και απαντήσεις», συνδέσμους σε άλλους έγκυρους ιστότοπους. Επιγραμματικά: Προσφέρει ερεθίσματα για την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης.

Το εκπαιδευτικό υλικό έχει οργανωθεί στη βάση ερευνητικών ερωτημάτων τα οποία επιδιώκουν τη γνωστική σύγκρουση ανάμεσα, από τη μία πλευρά, στην προϋπάρχουσα-βιωμένη γνώση των μαθητών/-τριών, που συνδέεται με την

4 <http://www.schoolshistoryproject.co.uk/about/> (ανάκτηση 5/5/2022).

5 Peter J. Rogers, «The New History: Theory into Practice». The Historical Association. *Teaching of History Series 44*, 1979, ελεύθερα προσβάσιμο στο <https://bit.ly/3MTSh2y> (ανάκτηση 4/5/2022).

6 Αντώνης Λιάκος, *Η δημοκρατία και η ιστορία*, Πόλις, Αθήνα 2018.

7 John Dewey, *Democracy and Education*, Νέα Υόρκη 1916.

ιστορική κουλτούρα τους, από την άλλη, τη γνώση μιας επιστημονικής πειθαρχίας (της ιστορικής σκέψης), στην οποία η πλατφόρμα επιχειρεί να τις/τους μυήσει.

Οι θεματικές του ιστότοπου εστιάζονται ειδικότερα:

- Στη διερεύνηση του τραυματικού και επίμαχου παρελθόντος της Κατοχής (1941-1944).
- Στη μνήμη της Κατοχής, δηλαδή σε τόπους, κουλτούρα και αφιερώματα μνήμης, καθώς και στη σχέση τραύματος και μνήμης.
- Στην Προφορική Ιστορία, η προσέγγιση της οποίας αξιοποιείται μέσα από συνεντεύξεις, σε υλοποίηση της συναφούς μεθοδολογίας και με την κατάλληλη διδακτική αναπλαισίωσή τους (σενάρια).

Τίθενται έτσι κρίσιμα ζητήματα ιστορικής συνείδησης, ιστορικής δικαιοσύνης και ιστορικής κουλτούρας με άξονες ερωτήματα όπως «Πώς θυμόμαστε σήμερα την Κατοχή;»,⁸ «Πώς θα έπρεπε να τη θυμόμαστε;», «Γιατί είναι σημαντικό να τη θυμόμαστε;».

Το προτεινόμενο διαθέσιμο εκπαιδευτικό υλικό μπορεί να αξιοποιηθεί ποικιλότροπα μέσα από διαθεματικές συνδέσεις με μαθήματα όπως Ιστορία, Γλώσσα-Λογοτεχνία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Πολιτική Παιδεία, Ηθική Φιλοσοφία, Εργαστήρια Δεξιότητων, καθώς και σε πλαίσιο συνεργασίας εκπαιδευτικών από διαφορετικούς κλάδους (ειδικότητες) με άξονες την αξία της ειρήνης, τις αφηγήσεις που συγκεντρώθηκαν μέσω των συνεντεύξεων και την τραυματική μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ως πλεονεκτήματα θεωρούνται:

- Η πολυπρισματικότητα των μαρτυριών/αφηγήσεων που μπορούν να αξιοποιηθούν συγκριτικά ή/και συμπληρωματικά. Π.χ. η αφήγηση της Δήμητρας Ρουμπέση για τον διαμοιρασμό συσσιτίου από σχολείο στον υπό κατοχή Πειραιά δίνει διαφορετική εικόνα από την αφήγηση της Δήμητρας Παυλίδου για τον προπαγανδιστικό ρόλο ενός άλλου, βουλγαρόφωνου, σχολείου στη Θράκη.⁹
- Η δυνατότητα συνάρθρωσης των προφορικών μαρτυριών με την τοπική και τη γενική ιστορία.
- Οι ποικιλόμορφες και διαβαθμισμένης δυσκολίας προτεινόμενες δραστηριότητες, όπως συγγραφής κειμένων, δημιουργίας ψηφιακών παρουσιάσεων, εικονικών εκθέσεων ή λευκωμάτων, επεξεργασίας χαρτών και διαγραμμάτων, κριτικής συζήτησης με βάση το υλικό και άλλες, που ανταποκρίνονται σε διαφορετικά μαθησιακά στίλ,¹⁰ αλλά και σε άτομα με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες (π.χ. απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις).

8 Εδώ η συζήτηση εκβάλλει στη Δημόσια Ιστορία και την αισθητική με τη διερεύνηση σύγχρονων μνημείων, κινηματογραφικών ταινιών και άλλων έργων τέχνης, ενώ δυνητικά γίνονται συνδέσεις με διάφορους μαρτυρικούς τόπους μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, εντός και εκτός Ελλάδος. Βλ. σχετικά Άννα Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' παγκοσμίου πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα 2014.

9 Βλ. τη γενική παρουσίαση της πλατφόρμας από την Αρχοντία Μαντζαρίδου (<https://bit.ly/3yb2Trn>, σ. 15, ανάκτηση 5/5/2022).

10 Α. Μαντζαρίδου, ό.π., σ. 13.

Ωστόσο, εύλογα παραμένει ανοικτό το ζήτημα της υποδοχής του συγκεκριμένου ιστοτόπου από το ευρύτερο δημόσιο περιβάλλον. Διότι, όταν η Προφορική Ιστορία για την Κατοχή γίνεται αντιληπτή ως δόλια ανάδειξη του επιμέρους και περιπτώσιακού σε βάρος μιας (στερεοτυπικής κατά την εκτίμησή μου) αντίληψης της Ιστορίας αποκλειστικά ως κίνησης μαζών και ως πολιτικών-κοινωνικών διαδικασιών και ταξικών αντιθέσεων, όταν στο διαδίκτυο κυκλοφορούν απόψεις που θεωρούν μύθο «της νέας τάξης πραγμάτων μετά το 1945» το ότι ο ναζισμός προσπάθησε να εξαλείψει καθετί εβραϊκό, τότε είναι αναμενόμενο να προκύπτουν αντιδράσεις απέναντι σε Εργαστήρια Ιστορίας που επεξεργάζονται τη δημόσια μνήμη της Κατοχής διαμέσου και της Προφορικής Ιστορίας.

Υπάρχουν όμως και άλλες δυσκολίες που αφορούν, ειδικότερα, το εκπαιδευτικό τοπίο: Η «εξετασιοκρατία» – συνισταμένη των Πανελλαδικών Εξετάσεων της λεγόμενης «Τράπεζας Θεμάτων Διαβαθμισμένης Δυσκολίας», όπως αυτή λειτουργεί σήμερα, η υπερβολική προσκόλληση στο ένα και μοναδικό σχολικό βιβλίο («βιβλιοκεντρισμός»), οι υπερβολικά αναλυτικές «Οδηγίες διδασκαλίας» (τι θα διδαχτεί σε κάθε ώρα, από ποιες σελίδες του αποκλειστικού σχολικού εγχειριδίου), όλα αυτά μετατοπίζουν την έμφαση στην πιστή αναπαραγωγή του γραπτού κειμένου του ενός και μοναδικού σχολικού βιβλίου και μετατρέπουν τη μαθησιακή διαδικασία σε φροντιστήριο για τις εξετάσεις.¹¹ Σε τέτοιο καθεστώς ιστορικής εκπαίδευσης οι εκπαιδευτικοί μετατρέπονται σε διεκπεραιωτές διδακτέας ύλης εντός αυστηρά προκαθορισμένων χρονικών περιθωρίων, ακολουθώντας αυστηρά προδιαγεγραμμένες τροχιές υπό κεντρικό έλεγχο, παρά τη ρητορική περί αυτονομίας των σχολικών μονάδων. Αν σε αυτό προστεθούν οι ελλείψεις σε υποδομές (υπολογιστές, σύνδεση με το διαδίκτυο), καθώς και η απουσία διδακτικής κουλτούρας τόσο ως προς τη διαχείριση τραυματικών/επίμαχων ιστορικών ζητημάτων και πολυπρισματικών πηγών, όσο και ως προς την αξιοποίηση, με έγκυρο τρόπο, εκπαιδευτικών μέσων και υλικών πέρα από το σχολικό βιβλίο, τότε εύκολα καταλαβαίνει κανείς τα κωλύματα που προκύπτουν.

Θα ήθελα ωστόσο να κλείσω με κάτι πιο αισιόδοξο και κριτικό, που αναδεικνύει –υπό όρους πάντα– την αξία του ιστοτόπου. Οι σχετικά πρόσφατες συστάσεις της Euroclio¹² προσφέρουν πολύτιμα εργαλεία προσέγγισης των προφορικών μαρτυριών των επιζώντων από τραυματικά ιστορικά γεγονότα και τεκμηριώνουν ουσιαστικά, μεταξύ άλλων, και τις επιλογές των δημιουργών του ιστοτόπου (MOG). Σύμφωνα με αυτές:

«Οι ζωντανές μαρτυρίες και οι προσωπικές ιστορίες εκείνων των οποίων η ζωή επηρεάστηκε από τον πόλεμο και τη βία παρέχουν μια μοναδική ευκαιρία για διδασκαλία και μάθηση. Αποτελούν, ωστόσο, συγκεκριμένες και ευαίσθητες πηγές πληροφοριών και, γι' αυτό, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Οι ζωντανές μαρτυρίες αποτελούν ιστορικές πηγές και θα

11 «Teaching-to-the-test», Cuthbert & Standish, *ό.π.*, σ. 252.

12 Euroclio, *Making sense of the past that refuses to pass. Recommendations for responsible teaching of the wars in Yugoslavia and its successor states*. Co-funded by the Europe for Citizens Programme of the European Union, 2019, σ. 19, <https://bit.ly/3se5BXw> (ανάκτηση 5/5/2022). Πρβ. Robert Stradling, *Teaching 20th century European History*. Council of Europe, 2001, σ. 211-256.

πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες: Οι μαθητές/-τριες πρέπει να ασκούν κριτική σε όσα ακούνε. Επειδή η άμεση επαφή με τους μάρτυρες ενδέχεται να προκαλέσει συναισθήματα που περιορίζουν τον ορθολογικό και κριτικό στοχασμό, προαπαιτείται κατάλληλος σχεδιασμός, προσεκτική προετοιμασία και προβληματισμός. Η καλή κατανόηση τόσο του ιστορικού πλαισίου όσο και της Προφορικής Ιστορίας ως μεθόδου αποτελούν μέρος της έρευνας, όπως και η κατανόηση ότι μια μαρτυρία αντιπροσωπεύει μόνο μια προσωπική εμπειρία ανάμεσα σε πολλές άλλες».

Nutzung, Einsatz und Anwendung der MOG-Lernplattform in der Praxis.

Möglichkeiten und Erfahrungen im Unterrichtseinsatz an der Deutschen Schule Athen

Regina Wiesinger

wiesinger@dsathen.gr

Zum Einstieg erzähle ich ihnen eine kurze Begebenheit aus meinem Geschichtsunterricht in meiner 10.Klasse. Es handelt sich dabei um eine eher mäßig motivierte Klasse griechischer und deutscher Jugendlicher im Alter von 15 Jahren, die das Fach Geschichte als sehr mühsam und anstrengend empfinden, weil es ihnen vielfach zu abstrakt und zu fremd ist. Im März machte ich daher den Versuch die Schülerinnen und Schüler (SuS) mit dem MOG (Memories of the Occupation in Greece)-Zeitzeugenarchiv zu konfrontieren. Ich erzählte Ihnen zunächst vom Einzelschicksal zweier ZeitzeugInnen, Isaak Mizan und Giota Kolliopoulou-Konstantopoulou und spielte ihnen dann kurze Interviewsequenzen von ca. 10 Min aus den lebensgeschichtlichen Interviews der MOG-Lernplattform vor, ohne ihnen zunächst konkrete Arbeitsanweisungen zu geben. Die ganze Klasse hörte, zu meiner Überraschung, sehr aufmerksam zu. Am Ende der Filmsequenz wollten sich plötzlich alle SuS der Klasse dazu äußern. Alle SuS begannen von ihren griechischen oder deutschen Großeltern zu erzählen und Phibi, unsere Gastschülerin aus Deutschland meinte, dass sie die Geschichte, die Frau Giota Kolliopoulou-Konstantopoulou aus Kalavryta erzählte, sehr gut kenne, denn ihr griechischer Großvater, der als junger Mann nach Deutschland ging, war mit seiner Mutter in der Schule des Ortes Kalavryta eingeschlossen, als die Schule von den Deutschen in Brand gesteckt wurde. Noch spannender wurde es für Phibi und ihre Mitschülerinnen als ich ihnen die Aufgaben der Lerneinheit „Kriegsverbrechen“ auf der MOG-Lernplattform zeigte und sie in den Materialien ein Foto ihres Großvaters fand. Er war einer der 63 Jugendlichen, die in den 50er Jahren auf Initiative von Ehrengard Schramm die Chance erhielt eine berufliche Ausbildung in Deutschland zu erhalten.

Warum erzähle ich Ihnen diese Begebenheit aus meinem Unterricht?

Die lebensgeschichtlichen Interviews der MOG-Lernplattform haben etwas sehr Essentielles bei meinen SuS bewirkt: Im Unterschied zum Schulbuch, zu dem die SuS keinen Bezug zu ihrer Lebenswelt herstellen konnten, waren ihnen die Berichte der ZeitzeugInnen teilweise irgendwie bekannt. Jede Schülerin und jeder Schü-

ler konnte auf ein gewisses Vorwissen zurückgreifen, das er/sie aus Erzählungen in seiner Familie kannte oder schon einmal gehört hatte und bekanntlich hat das Vorwissen den größten Einfluss auf das Lernen, die Motivation und die Bereitschaft sich mit einem Lernstoff auseinanderzusetzen und diese Brücke zum Vorwissen und dem semantischen Netzwerk der SuS habe ich durch den Einsatz der MOG-Lernplattform erhalten. Die SuS wurden auf diese Art und Weise neugierig noch mehr über die Zeit, die Ereignisse und die ZeitzeugInnen zu erfahren.

Nach diesem Einstieg gestatten Sie mir ihnen etwas genauer die Zusammensetzung unserer Schülerschaft und die Lernvoraussetzungen zu beschreiben: Die Schülerschaft der Deutschen Schule Athen (DSA) besteht sowohl aus griechischen als auch aus deutschen SuS. Die Mehrheit unserer SuS sind Griechen. Viele Schüler und Schülerinnen haben einen binationalen Hintergrund mit jeweils einem griechischen und einem deutschen Elternteil. Ein weiteres Charakteristikum ist die Zweisprachigkeit.

Vor diesem Hintergrund ist die MOG-Lernplattform doppelt interessant, da sie diese bikulturelle Ausrichtung hat und sowohl in griechischsprachigen Fächern als auch in deutschsprachigen Fächern eingesetzt werden kann.

Das Interesse und die Akzeptanz bei den SuS ist grundsätzlich sehr groß, da die Themen „griechischer Widerstand“, „Kriegsverbrechen in Griechenland“, „Hungerkatastrophe“ relativ unbekannt sind und im Regelunterricht nicht auf diese Art und Weise unterrichtet werden – damit meine ich die Verknüpfung historischer Sachverhalte mit lebensgeschichtlichen Interviews, die die Auseinandersetzung mit der Geschichte ansprechender und verständlicher macht. Die SuS werden mit der Person des/r Zeitzeugen/Zeitzeugin vertraut, lernen seine Persönlichkeit, seinen Charakter, Familie, Ängste, Erfahrungen, Traumata,... kennen. Geschichtsbücher können diesen Zugang und diese Annäherung an die Geschichte nicht leisten. Geschichte bleibt daher immer etwas Fremdes, Fernes, Abstraktes, etwas, das nicht mit der aktuellen Welt der Jugendlichen kommunizieren kann und mit ihr nichts zu tun hat. Geschichte wird durch die lebensgeschichtlichen Interviews für die SuS konkreter. Sie verliert an Anonymität. Die Interviews erfordern Empathie von den SuS, sie fordern die Jugendlichen zur Reflexion über Vergangenes und Gegenwärtiges auf und zum Vergleich der Erfahrungen der Zeitzeugen mit den Erfahrungen anderer. Die Urteils- und Handlungskompetenz der SuS wird dadurch gestärkt.

Ich habe SuS erlebt, die Familienangehörige, Großeltern in Jannitsa, oder anderen Opfergemeinden hatten und die mich baten im MOG-Zeitzeugenarchiv nach ZeitzeugInnen aus Jannitsa zu suchen und sich im Anschluss auch mit der Thematik der Kriegsverbrechen auseinandersetzen wollten – die Frage nach dem „Warum“, den historischen, ideologischen, psychologischen Ursachen der brutalen Gewalt und Bestialität der Nazis, den Motiven der deutschen Besatzer beschäftigte sie besonders. Sie wollten das Unbegreifliche begreifen. Es machte sie sprachlos.

Die MOG-Lernplattform bietet ein großes Angebot an unterschiedlichen Modulen zu zentralen Aspekten der deutschen Okkupation. Ein Materialpool, mit ausführlichen historischen Quellen und wissenschaftlichen Materialien zur histori-

schen Kontextualisierung zu jeder Aufgabe erspart den Lehrerinnen und Lehrern (LuL) oder SuS die umständliche Suche nach Hintergrundinformationen. Sowohl die Aufgabenformate als auch die Hintergrundinformationen sind vielfältig und berücksichtigen unterschiedlichen Lernvoraussetzungen und Bedürfnisse der SuS. Es werden alle Lernkanäle der SuS angesprochen – die kognitiven, visuellen und auditiven. Die SuS können sich mit historischen Originalquellen, Texten oder Bildquellen beschäftigen, diese analysieren und interpretieren – das ist die klassische Auseinandersetzung mit Geschichte, darüber hinaus finden sich aber auch viele andere Formate, die eine sehr kreative, digitale Auseinandersetzung bieten – z.B: die Beschäftigung mit ausgewählten Filmsequenzen, Liedern, Karikaturen,...

Die Aufgabenformate berücksichtigen auch unterschiedliche Anforderungsbereiche und nehmen somit auch Rücksicht auf die Lernvoraussetzungen der SuS – sie eignen sich deshalb auch gut zum Einsatz für einen binnendifferenzierten Unterricht, fördern leistungsstarke und auch leistungsschwache SchülerInnen und bietet ihnen entsprechende Aufgabeformate.

Der Einsatz der MOG-Lernplattform ermöglicht auch problembasiertes Lernen, da die SuS mit Fragen und Problemen konfrontiert werden, die ein eigenständiges, selbstbestimmendes und entwickelndes Erarbeiten und Lösen fördern und sie animiert darüber hinaus weiter zu forschen.

Die MOG-Lernplattform kann auch fächerübergreifend eingesetzt werden: Die ZeitzeugInnen berichten häufig von Ausgrenzung, Diskriminierung, Verfolgung aufgrund politischer, ideologischer, religiöser Überzeugungen bzw. Anschauungen und nationaler Herkunft. Die SuS beschäftigen sich daher mit historischen Phänomenen gesellschaftlicher Ausgrenzung und staatlicher Gewalt gegen Andersdenkende und reflektieren aber gleichzeitig auch über aktuelle Formen von Diskriminierung und Rassismus in unserer modernen Gesellschaft.

Die Verknüpfung der Oral History mit lebensgeschichtlichen Interviews mit ansprechenden Unterrichtsmaterialien auf der MOG-Lernplattform fördert viel mehr als der konventionelle Unterricht das kritische Denken der SuS durch seinen pädagogisch wichtigen multimedialen Ansatz.

Und zum Abschluss noch das Feedback meiner Schüler und Schülerinnen. Es war recht differenziert:

- a. Für alle war die Nutzung einer MOG-Lernplattform neu,
- b. erstaunt hat sie die große Vielfalt unterschiedlicher Themen und Aspekte der deutschen Okkupation,
- c. ebenso wie die Fülle und Komplexität der Aufgabenstellungen, wofür sie definitiv eine Orientierung durch den Lehrer/die Lehrerin benötigten,
- d. gut gefallen haben den SuS die kreativen Arbeitsanregungen und deren digitale Umsetzung,
- e. interessant und motivierend fanden sie die vielen aktuellen Bezüge zu heute

- z.B: die Situation von Kindern in aktuellen Kriegsgebieten, die Bekämpfung des weltweiten Hungers, die Verbreitung rechtsextremer Ideologien und Antisemitismus in Europa, etc.,
- f. sie schätzten die „neue Art“ Geschichte durch ZeitzeugInnen zu lernen sehr,
- g. sie äußerten aber auch Wünsche: Ergänzung digitaler Tools: z.B. Mindmap-Tools, Button zum schnelleren Vor- und Rückspulen der Videos, u.a.,
- h. vereinzelt waren Aufgaben und Texte zu umfangreich,
- i. der zeitliche Aufwand ist nicht unerheblich – die SuS benötigten im Durchschnitt 8 Stunden für die Bearbeitung von Aufgaben der Lerneinheiten im Umfang von ca.5 Aufgaben,
- j. jede/r SuS sollte im Idealfall mit einem Laptop oder einem Tablet und Kopfhörern ausgestattet sein. Die Arbeit mit einem Smartphone ist sehr schwierig, da sich gewisse Dateien im Materialpool auf dem Handy nicht öffnen ließen.

Zum Abschluss

Von meiner Seite als Autorin der Lerneinheiten ein kritischer Blick auf den Einsatz in der Praxis:

- der zeitliche Aufwand ist nicht unerheblich – planen sie im Durchschnitt 6 Stunden ein, da die SuS ja zunächst den/die Zeitzeugen/in kennenlernen müssen und sich erst im Anschluss daran mit den Aufgaben der MOG-Lernplattform beschäftigen können.
- da jede Lerneinheiten aus einem umfangreichen Aufgabenpool besteht, ist es notwendig, dass die LuL eine oder mehrere konkrete Aufgaben auswählt, die die SuS zu bearbeiten haben.
- Zitate der ZeitzeugInnen titulieren die einzelnen Aufgaben. Ich habe bemerkt, dass es für SuS und auch für die LuL einfacher wäre, wenn die einzelnen Titel der Aufgaben auch schon einen Hinweis auf den Inhalt und das Thema der Aufgabe geben. (Die MOG-Website bietet allerdings unter der Kategorie „Bildung“ einen Überblick über zentrale Themen und Kompetenzen der jeweiligen Lerneinheiten. Hier können sich die LuL einen Überblick über die Aufgabenformate/Inhalte und Kompetenzanforderung verschaffen.)
- die SuS brauchen unbedingt Basiskenntnisse über die NS-Zeit (Ideologie, Herrschaftstechnik, Volksgemeinschaft, Umgang mit Andersdenken, Entrechtung, Verfolgung, Vernichtung der Juden, Holocaust,...)
- es fehlt ein Überblick über die Geschichte Griechenlands zw.1936 bis 1944.

Ich kann jedem die Arbeit mit der MOG-Lernplattform sehr empfehlen, sie macht den Unterricht abwechslungsreich, fördert und motiviert SuS zur eigenständigen und kritischen Auseinandersetzung mit Geschichte.

Χρήση, αξιοποίηση και εφαρμογή της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας MOG στην πράξη.

Δυνατότητες και εμπειρίες της αξιοποίησης στο μάθημα της Ιστορίας στη Γερμανική Σχολή Αθηνών

Regina Wiesinger

wiesinger@dsathen.gr

Ως εισαγωγή στο θέμα της διάλεξης, θα αναφερθώ σε ένα σύντομο συμβάν από το μάθημα Ιστορίας που κάνω στην Α' Λυκείου. Πρόκειται για μια τάξη μαθητών με μέτριο ενδιαφέρον για το μάθημα, που αποτελείται από Έλληνες και Γερμανούς εφήβους ηλικίας 15 ετών, οι οποίοι θεωρούν το μάθημα της Ιστορίας πολύ κουραστικό και δύσκολο, επειδή τους φαίνεται εν πολλοίς πολύ αφηρημένο και ξένο. Έτσι, τον Μάρτιο αποπειράθηκα να γνωρίσω στους μαθητές και τις μαθήτριες το Αρχείο των μαρτύρων του προγράμματος MOG (Memories of the Occupation in Greece). Πρώτα τους μίλησα για τη δύσκολη προσωπική ζωή δύο μαρτύρων, του Ισαάκ Μιζάν και της Γιώτας Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου, κι ύστερα τους έδειξα σύντομα αποσπάσματα συνεντεύξεων διάρκειας περίπου 10 λεπτών από τις βιογραφικές συνεντεύξεις της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας, χωρίς να τους δώσω συγκεκριμένες οδηγίες εργασίας. Όλη η τάξη, προς έκπληξή μου, άκουγε με μεγάλη προσοχή. Στο τέλος των αποσπασμάτων, ήθελαν ξαφνικά όλοι οι μαθητές και όλες οι μαθήτριες να σχολιάσουν τα όσα άκουσαν. Όλοι οι μαθητές και όλες οι μαθήτριες άρχισαν να μιλάνε για τους Έλληνες ή τους Γερμανούς παππούδες τους και η Φοίβη, η φιλοξενούμενη μαθήτριά μας από τη Γερμανία είπε ότι την ιστορία που αφηγήθηκε η κυρία Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου από τα Καλάβρυτα την ήξερε πολύ καλά, γιατί ο Έλληνας παππούς της, που πήγε νεαρός στη Γερμανία, βρέθηκε κλεισμένος στο σχολείο των Καλαβρύτων μαζί με τη μητέρα του, όταν οι Γερμανοί πυρπόλησαν το σχολείο. Ακόμη πιο συναρπαστικό ήταν για τη Φοίβη και τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές της όταν τους έδειξα τις ασκήσεις της μαθησιακής ενότητας «Εγκλήματα πολέμου» στην Εκπαιδευτική Πλατφόρμα κι εκείνη βρήκε μια φωτογραφία του παππού της. Ήταν ένας από τους 63 εφήβους που τη δεκαετία του '50, με πρωτοβουλία της Ehrengard Schramm, είχε την ευκαιρία να λάβει επαγγελματική εκπαίδευση στη Γερμανία.

Γιατί σας αφηγούμαι αυτό το περιστατικό από το μάθημά μου;

Οι βιογραφικές συνεντεύξεις της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας του MOG είχαν μια πολύ ουσιαστική επίδραση στους μαθητές και στις μαθήτριές μου. Σε αντίθεση με το σχολικό εγχειρίδιο, μέσα από το οποίο οι μαθητές και οι μαθήτριες δεν μπόρεσαν να

κάνουν καμία σύνδεση με τη δική τους ζωή, οι αφηγήσεις των μαρτύρων τούς ήταν εν μέρει γνωστές κατά κάποιον τρόπο. Κάθε μαθητής και κάθε μαθήτρια μπόρεσε να ανατρέξει σε μια κάποια προϋπάρχουσα γνώση, που είχε αποκτήσει από αφηγήσεις στην οικογένειά του/της ή είχε ακούσει κάπου και, ως γνωστόν, οι προϋπάρχουσες γνώσεις έχουν τη μεγαλύτερη επιρροή στη μάθηση. Το κίνητρο και την προθυμία ενασχόλησης με μια μαθησιακή ύλη και αυτήν τη γέφυρα προς τις προϋπάρχουσες γνώσεις και το σημασιολογικό δίκτυο των μαθητών/-τριών τα οφείλω στη χρήση της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας. Οι μαθητές και οι μαθήτριες απέκτησαν με αυτόν τον τρόπο την περιέργεια να μάθουν περισσότερα για την περίοδο, τα γεγονότα και τους μάρτυρες.

Έπειτα από αυτήν την εισαγωγή, θα μου επιτρέψετε να περιγράψω λίγο εκτενέστερα τη σύνθεση της μαθητικής μας κοινότητας και τις μαθησιακές προϋποθέσεις:

Η μαθητική κοινότητα της Γερμανικής Σχολής Αθηνών (ΓΣΑ) αποτελείται τόσο από Έλληνες/Ελληνίδες όσο και από Γερμανούς/Γερμανίδες μαθητές και μαθήτριες. Στην πλειονότητά τους είναι Έλληνες και Ελληνίδες. Πολλοί και πολλές έχουν οικογενειακό υπόβαθρο δύο εθνικοτήτων με έναν Έλληνα και έναν Γερμανό γονιό καθένας και καθεμία. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι η διγλωσσία.

Μέσα από αυτό το πρίσμα, η Εκπαιδευτική Πλατφόρμα είναι διπλά ενδιαφέρουσα, επειδή έχει αυτόν τον διττό πολιτισμικό προσανατολισμό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο στα ελληνόγλωσσα όσο και στα γερμανόγλωσσα μαθήματα.

Το ενδιαφέρον και η αποδοχή στους μαθητές και τις μαθήτριες είναι κατά βάση πολύ μεγάλα, αφού και τα θέματα «Ελληνική Αντίσταση», «Εγκλήματα Πολέμου στην Ελλάδα», «Λιμός» είναι σχετικά άγνωστα και στο κανονικό μάθημα δεν διδάσκονται με αυτόν τον τρόπο, δηλαδή **συνδέοντας τα ιστορικά γεγονότα με τις βιογραφικές συνεντεύξεις**, που καθιστά την ενασχόληση με την Ιστορία πιο ελκυστική και πιο κατανοητή. Οι μαθητές και οι μαθήτριες εξοικειώνονται με το πρόσωπο του μάρτυρα, γνωρίζουν την προσωπικότητά του, τον χαρακτήρα του, την οικογένεια, τους φόβους, τις εμπειρίες, τα τραύματά του. Τα βιβλία Ιστορίας δεν μπορούν να προσφέρουν αυτή την πρόσβαση και την προσέγγιση στην Ιστορία. Η Ιστορία παραμένει πάντα κάτι ξένο, μακρινό, αφηρημένο, κάτι που δεν μπορεί να βρει ανταπόκριση στον σημερινό κόσμο των εφήβων και δεν έχει καμία σχέση με αυτόν. Η Ιστορία γίνεται πιο απτή για τους μαθητές και τις μαθήτριες μέσα από τις βιογραφικές συνεντεύξεις. Χάνει την ανωνυμία της. Οι συνεντεύξεις απαιτούν ενσυναίσθηση εκ μέρους των μαθητών/-τριών, καλούν τους εφήβους να συλλογιστούν για το παρελθόν και το παρόν και να συγκρίνουν τα βιώματα των μαρτύρων με τα βιώματα άλλων. Έτσι ενισχύεται η ικανότητα κρίσης και δράσης αυτών που επεξεργάζονται τις προφορικές μαρτυρίες.

Είχα μαθητές και μαθήτριες που είχαν συγγενείς, παππούδες στα Γιαννιτσά ή άλλες μαρτυρικές κοινότητες και που με παρακάλεσαν να ψάξω στο Αρχείο του MOG για μάρτυρες από τους συγκεκριμένους τόπους και στο τέλος θέλησαν να ασχοληθούν και με τη θεματολογία των εγκλημάτων πολέμου – ιδιαίτερα τους απασχολούσαν το ερώτημα του «Γιατί», τα ιστορικά, ιδεολογικά, ψυχολογικά αίτια της απάνθρωπης βίας και της θηριωδίας των ναζί, τα κίνητρα των Γερμανών κατακτητών. Ήθελαν να

καταλάβουν το ακατανόητο. Αυτό που τους/τις άφηνε άφωνους/ες.

Η Εκπαιδευτική Πλατφόρμα του MOG έχει πλούσιο περιεχόμενο που καλύπτει διαφορετικές ενότητες σχετικά με βασικές πτυχές της γερμανικής Κατοχής. Μια δεξαμενή υλικού, με αναλυτικές ιστορικές πηγές και επιστημονικό υλικό για την τοποθέτηση κάθε άσκησης στην ιστορική περίοδο και τα συμφραζόμενά της, βοηθάει τον/τη δάσκαλο/-α ή τους μαθητές και τις μαθήτριες να αποφύγουν την περίπλοκη αναζήτηση πληροφοριών σχετικά με το γενικό ιστορικό πλαίσιο. Τόσο η μορφή των ασκήσεων όσο και το εκπαιδευτικό υλικό παρουσιάζουν ποικιλομορφία και λαμβάνουν υπόψη τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μαθητών και μαθητριών. Απευθύνονται δε σε όλους τους μαθησιακούς διαύλους των μαθητών/-τριών – γνωσιακούς, οπτικούς και ακουστικούς. Οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να ασχοληθούν με πρωτότυπες πηγές, κείμενα ή πηγές εικόνων, να τα αναλύσουν και να τα ερμηνεύσουν – αυτό είναι η συνηθισμένη ενασχόληση με την Ιστορία, αλλά πέραν αυτής υπάρχουν (στην πλατφόρμα) πολλές ακόμη μορφές ασκήσεων που προσφέρουν μια πιο δημιουργική, «πολυτροπική» ενασχόληση – π.χ. η ενασχόληση με επιλεγμένα κινηματογραφικά αποσπάσματα, τραγούδια, γελοιογραφίες.

Οι ασκήσεις είναι δομημένες με βάση διαφορετικά επίπεδα απαιτήσεων. Δεδομένου ότι λαμβάνουν υπόψη τις μαθησιακές δυνατότητες των συμμετεχόντων είναι σαφές ότι πληρούν τις προϋποθέσεις για μια διαφοροποιημένη μάθηση.

Η χρήση της Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας του MOG επιτρέπει ακόμη και την επαγωγική μάθηση, αφού τα ερωτήματα και οι προβληματισμοί που τίθενται ωθούν τους/τις μαθητές/-τριες να αναπτύξουν τον συλλογισμό τους, ενώ τους/τις ενθαρρύνει να ερευνήσουν περαιτέρω το θέμα.

Η Εκπαιδευτική Πλατφόρμα του MOG μπορεί να χρησιμοποιηθεί και διαθεματικά: Οι μάρτυρες συχνά μιλούν για αποκλεισμό, διακρίσεις και διωγμούς λόγω πολιτικών, ιδεολογικών, θρησκευτικών πεποιθήσεων και αντιλήψεων και λόγω εθνικής καταγωγής. Οι μαθητές ασχολούνται, επομένως, με το ιστορικό φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και της κρατικής βίας ενάντια στους αντιφρονούντες, αλλά και εκφράζουν τον προβληματισμό τους για τις μορφές διακρίσεων και ρατσισμού στη σύγχρονη κοινωνία. Η παράλληλη αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας (βιογραφικές συνεντεύξεις) και του κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού στην Εκπαιδευτική Πλατφόρμα συνιστά σημαντική εκπαιδευτικά πολυμεσική προσέγγιση η οποία προάγει πολύ περισσότερο απ' ό,τι το συμβατικό μάθημα την κριτική σκέψη των μαθητών.

Τέλος, η ανταπόκριση των συμμετεχόντων/-ουσών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα παρουσίασε μεγάλη διαφοροποίηση:

α. Η χρήση μιας Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας ήταν κάτι καινούργιο για τους μαθητές και τις μαθήτριες.

β. Έκπληξη τους προκάλεσε η μεγάλη ποικιλία διαφορετικών θεμάτων και πτυχών της γερμανικής κατοχής.

γ. Εξίσου τους εξέπληξε η πληθώρα και η περιπλοκότητα των ασκήσεων, για τις οποίες χρειάζονται σαφώς καθοδήγηση από τον δάσκαλο.

δ. Τους άρεσαν πολύ τα δημιουργικά ερεθίσματα των ασκήσεων και η ψηφιακή τους εφαρμογή.

ε. Η πληθώρα συσχετισμών με το σήμερα θεωρούν ότι είχε ενδιαφέρον και τους έδωσε κίνητρο – π.χ. η κατάσταση των παιδιών στις σύγχρονες εμπόλεμες περιοχές, η καταπολέμηση της παγκόσμιας πείνας, η εξάπλωση των ακροδεξιών ιδεολογιών και του αντισημιτισμού στην Ευρώπη.

στ. Εκτιμούν πολύ την προσέγγιση του μαθήματος της Ιστορίας μέσω των προφορικών μαρτυριών.

ζ. Εξέφρασαν όμως και επιθυμίες: προσθήκη ψηφιακών εργαλείων όπως το εργαλείο του νοητικού χάρτη ή η επιλογή για γρήγορη μετάβαση προς τα εμπρός και προς τα πίσω στο βίντεο.

η. Διαπιστώθηκε ότι κάποιες ασκήσεις και κάποια κείμενα είχαν πολύ μεγάλη έκταση.

θ. Ο χρόνος που απαιτείται δεν είναι ασήμαντος – οι μαθητές και οι μαθήτριες χρειάζονταν κατά μέσο όρο 8 ώρες προκειμένου να επεξεργαστούν 5 περίπου δραστηριότητες.

ι. Είναι προτιμότερο το υλικό να δουλευτεί από τους μαθητές και τις μαθήτριες μέσω laptop ή tablet, καθώς υπάρχουν αρχεία τα οποία δεν είναι προσβάσιμα μέσω smartphone.

Επίλογος

Κριτική ματιά στην πρακτική εφαρμογή από τη δική μου σκοπιά, ως συντάκτριας των διδακτικών ενοτήτων:

- Ο χρόνος που απαιτείται δεν είναι ασήμαντος – υπολογίστε κατά μέσο όρο 6 ώρες, καθώς οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει πρώτα να γνωρίσουν τους μάρτυρες ακούγοντας / μελετώντας τις μαρτυρίες τους προτού ασχοληθούν με τις διδακτικές δραστηριότητες.
- Κάθε μαθησιακή ενότητα αποτελείται από αρκετές ασκήσεις / δραστηριότητες με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικοί να πρέπει να επιλέξουν ποιες ακριβώς θα επεξεργαστούν οι συμμετέχοντες/-ουσες.
- Οι τίτλοι των δραστηριοτήτων είναι φράσεις των μαρτύρων. Παρατήρησα ότι θα ήταν πιο εύκολο για τους μαθητές και τις μαθήτριες αλλά και τους εκπαιδευτικούς, αν οι τίτλοι αναφέρονταν στο περιεχόμενο και το θέμα της άσκησης. (Ωστόσο, η ιστοσελίδα του MOG προσφέρει στην κατηγορία «Εκπαίδευση» μια επισκόπηση για τα κεντρικά θέματα και τις δεξιότητες που ασκούνται σε κάθε ενότητα. Εδώ οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αποκτήσουν μια γενική ιδέα σχετικά με τους στόχους και το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων.)
- Οι μαθητές και οι μαθήτριες χρειάζεται οπωσδήποτε να έχουν βασικές γνώσεις για τη ναζιστική περίοδο (την ιδεολογία, τη μέθοδο κυριαρχίας, την κοινότητα με την έννοια της εθνικής και βιολογικής ενότητας –*Volksgemeinschaft*–, την αντιμετώπιση των αντιφρονούντων, την αποστέρηση δικαιωμάτων, τους διωγμούς, την εξόντωση των Εβραίων, το Ολοκαύτωμα).
- Λείπει μια επισκόπηση της ελληνικής ιστορίας από το 1936 έως το 1944.

Συνιστώ ανεπιφύλακτα σε όλους να δουλέψουν με την Εκπαιδευτική Πλατφόρμα, προσφέρει ποικιλία στο μάθημα, προάγει και δίνει κίνητρο στους μαθητές και τις μαθήτριες ώστε να ασχοληθούν αυτόνομα και με κριτικό πνεύμα με την Ιστορία.

Η εκπαιδευτική πλατφόρμα MOG:

Προτάσεις αξιοποίησης της παιδαγωγικής σκευής για διδακτικές εφαρμογές στο μάθημα της ξένης γλώσσας

Ιωάννα Εξάρχου

i.exarchou@erasmios.gr

Ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης και γεωπολιτικής αστάθειας η εκπαίδευση χρειάζεται ισχυροποιημένα συστήματα και εργαλεία για να διδάξει τον πολιτισμό των ανθρώπινων αξιών, της δημοκρατίας και της ειρήνης. Η εκπαιδευτική πλατφόρμα του προγράμματος MOG προσφέρει, μέσα από την πλούσια παιδαγωγική της σκευή και την πολυτροπικότητά της, δυνατότητες διδακτικών εφαρμογών στο μάθημα της ξένης γλώσσας σε ένα πλαίσιο μεθοδολογίας που μπορεί να σχεδιαστεί με βάση:

- τη μέθοδο Project
- τη μέθοδο CLIL (Content Language Integrated Learning)
- την αξιοποίηση του γνωστικού υλικού στο πλαίσιο των προφορικών εξετάσεων DSDII.

Η παιδαγωγική σκευή της εκπαιδευτικής πλατφόρμας MOG αποτελεί ένα προσφυές μέσο για την εφαρμογή της μεθόδου project¹ στη διδασκαλία, ιδιαίτερα στο πλαίσιο διαθεματικών προσεγγίσεων, κατά τις οποίες εντάσσονται στο μάθημα της ξένης γλώσσας θεματικά περιεχόμενα άλλων μαθημάτων, όπως αυτό της Ιστορίας.

Η συγκεκριμένη μέθοδος είναι μια δέσμη διαδικασιών μάθησης ανοιχτού τύπου, που προϋποθέτει την ενεργή συμμετοχή όλων των μελών της μαθησιακής ομάδας και αποσκοπεί στην ανάπτυξη ερευνητικών δεξιοτήτων στους μαθητές, οι οποίοι, κατανοώντας την αλληλεξάρτηση, καθώς και τη συμπληρωματικότητα των σχολικών μαθημάτων, μαθαίνουν να αξιοποιούν πηγές και πληροφορίες, να τις αξιολογούν με κριτικό πνεύμα, να τοποθετούν τα γεγονότα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό διεθνές πλαίσιο, να αναλύουν και να συνθέτουν. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες, μαθαίνουν να διαλέγονται με άλλα πολιτιστικά περιβάλλοντα, πράγμα που αποτελεί σημαντικό άξονα διδακτικής στοχοθεσίας στο μάθημα της ξένης γλώσσας. Με όχημα την ξένη γλώσσα που μαθαίνουν, τους δίνεται η δυνατότητα να παραγάγουν πρωτότυπο υλικό με την αξιοποίηση του αρχείου που περιλαμβάνει μεταξύ άλλων ιστορικά έγγραφα, πλούσιο εικαστικό υλικό, αλλά και τις 93 συνεντεύξεις που διατίθενται σε εξαιρετική

1 Karl Frey, *Die Projektmethode*, Beltz, Weinheim 1991.

μετάφραση στα γερμανικά. Σημαντική συμβολή στην έρευνα των μαθητών παρέχει επίσης το γλωσσάριο, από όπου οι μαθητές μπορούν να αντλήσουν πληροφόρηση σχετικά με έννοιες που αφορούν θεματικά περιεχόμενα της έρευνάς τους, οι οποίες περιγράφονται με κατανοητό και ευσύνοπτο τρόπο στη γερμανική γλώσσα.

Η εκπαιδευτική πλατφόρμα μπορεί να αξιοποιηθεί εξίσου και με την εφαρμογή της μεθόδου CLIL² (Content Language Integrated Learning), η οποία στηρίζεται στη συνδυασμένη εκμάθηση γνωστικού αντικείμενου και ξένης γλώσσας.

Πρόκειται για μια μέθοδο διπλής εστίασης (dual focused teaching), στο πλαίσιο της οποίας η εκμάθηση της ξένης γλώσσας πραγματοποιείται παράλληλα με την εκμάθηση του περιεχομένου που αφορά άλλο σχολικό μάθημα, όπως λόγου χάρη αυτό της Ιστορίας. Σε αυτή την περίπτωση, η ιστορία διδάσκεται, όχι απλώς στην ξένη γλώσσα, αλλά και μέσω αυτής, τα δε δύο αντικείμενα είναι απολύτως ισότιμα μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η μέθοδος, για την οποία γίνεται πρώτη αναφορά το 1995 στο Συμβούλιο της Ευρώπης, έχει ενσωματωθεί στην ευρωπαϊκή νομοθεσία ως καινοτομία στον τομέα της ξενόγλωσσης εκπαίδευσης και της προώθησης της πολυγλωσσίας.

Η στοχοθεσία της επικεντρώνεται σε τέσσερα σημεία, γνωστά ως 4C:³

Content (εκμάθηση του θεματικού περιεχομένου)

Communication (ανάπτυξη γλωσσικών δεξιοτήτων με στόχο την επικοινωνία)

Cognition (ανάπτυξη στρατηγικών μάθησης και μεταγνωστικών δεξιοτήτων, κριτικής και αναλυτικής σκέψης)

Culture (βιωματική και γνωστική οικείωση των εννοιών της πολυπολιτισμικότητας και διαπολιτισμικότητας, συνειδητοποίηση και αποδοχή της διαφορετικότητας του άλλου πολιτισμού).

Το τετράπτυχο των διδακτικών στόχων της μεθόδου CLIL μπορεί να βρει υποδοχείς στις εκπαιδευτικές δομές της πλατφόρμας, το πλούσιο υλικό της οποίας προσφέρεται τόσο στην ελληνική, όσο και στη γερμανική γλώσσα επιτρέποντας παράλληλα και τη διεστιακή διδακτική προσέγγιση που αποτελεί τη βάση για την εφαρμογή της μεθόδου CLIL.

Άξια αναφοράς είναι επίσης και η δυνατότητα αξιοποίησης της πλατφόρμας στο πλαίσιο της προπαρασκευής των μαθητών για τις εξετάσεις DSDII, με στόχο την απόκτηση του Διπλώματος Γερμανικής Γλώσσας δευτέρου επιπέδου (Deutsches Sprachdiplom II). Οι εξετάσεις αυτές διενεργούνται υπό την αιγίδα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας και της Συνόδου Υπουργών Παιδείας (ΚΜΚ) των ομόσπονδων κρατιδίων (Länder).

Το Δίπλωμα Γερμανικής Γλώσσας αποτελεί ενδεικτικό γλωσσικής επάρκειας

² Christiane Dalton-Puffer, *Outcomes and processes in Content and Language Integrated Learning (CLIL): current research from Europe*, στο Werner Delanoy, Laurenz Volkman (επιμ.), *Future Perspectives for English Language Teaching*, Carl Winter, Heidelberg 2007.

³ Eurydice, *L'enseignement d'une matière intégré à une langue étrangère (EMILE) à l'école en Europe*, European Commission 2006.

για την εγγραφή των μαθητών σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γερμανίας, Αυστρίας και Ελβετίας.

Κατά τη διεξαγωγή των προφορικών εξετάσεων⁴ οι υποψήφιοι καλούνται να παρουσιάσουν και να υποστηρίξουν ενώπιον της εξεταστικής επιτροπής εργασία με θέμα της επιλογής τους, που έχει γίνει αντικείμενο επεξεργασίας στην τάξη προπαρασκευής στο πλαίσιο ενός project. Το θέμα πρέπει να είναι σχετικό με την κουλτούρα του γερμανόφωνου χώρου και να περιλαμβάνει μια διαπολιτισμική αναφορικότητα. Η πλούσια θεματική της πλατφόρμας μπορεί να προσφέρει πολλές επιλογές στους μαθητές, προκειμένου να εκπονήσουν και να παρουσιάσουν μια εργασία στο θεματικό πλαίσιο της Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας και του Πολιτισμού της χώρας τους, σε συσχέτισμό με εκείνον που αφορά τη γλώσσα που διδάσκονται και η οποία επιδιώκουν να καταστεί γλώσσα εργασίας στις σπουδές που σκοπεύουν να πραγματοποιήσουν στο ευρωπαϊκό πολιτιστικό περιβάλλον.

Εκτός του μεθοδολογικού πλαισίου που αναφέρθηκε εδώ, το υλικό της πλατφόρμας μπορεί να αξιοποιηθεί και σε ένα μεθοδολογικό πλαίσιο που αφορά απλές διδακτικές εφαρμογές που χρησιμοποιούμε στο μάθημα των Γερμανικών για την ανάπτυξη των τεσσάρων γλωσσικών δεξιοτήτων, τόσο των παραγωγικών όσο και των προσληπτικών.

Η επεξεργασία των θεμάτων της πλατφόρμας, σε οποιοδήποτε εκπαιδευτικό πλαίσιο, θα οξύνει την αντίληψη των νέων ανθρώπων για τη διαπολιτισμικότητα, θα τους κινητοποιήσει να εκφραστούν στη γερμανική γλώσσα, θα τους ευαισθητοποιήσει ιστορικά και θα διευρύνει με δημιουργικό τρόπο το πεδίο σκέψης τους, λειτουργώντας ως πλαίσιο δημιουργίας ιστορικών ερωτημάτων και αναζήτησης απαντήσεων, πράγμα το οποίο αποτελεί διακύβευμα και θεμελιώδους σημασίας παιδαγωγική συνθήκη για την εκπαίδευση του μέλλοντος.

---

4 Kultusministerkonferenz/ επιλογή *Themen/ Deutsches Sprachdiplom (DSD)* <https://www.kmk.org/themen/deutsches-sprachdiplom-dsd.html> (ανάκτηση 28/8/2020).

4ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Προφορική Ιστορία και
αξιοποίηση μαρτυριών I

Σκέψεις πάνω στη μεθοδολογία της συνέντευξης:

Συγκρίνοντας 4 αρχεία Προφορικής Ιστορίας για το Ολοκαύτωμα (MOG, Fortunoff, USC Shoah Foundation και USHMM Holocaust Eye-Witness program)¹

Το MOG (Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα) και η Προφορική Ιστορία

Γιώργος Αντωνίου

geoantoniou@hist.auth.gr

Το πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» ήταν, από την πρώτη μέρα της εξαγγελίας και δημιουργίας του, «καταδικασμένο» να τραβήξει την προσοχή των ειδικών και του φιλόστοργου αλλά και φιλοθεάμονος κοινού. Οι λόγοι πολλαπλοί όσο και σύνθετοι. Αφορούσε την πλέον προβεβλημένη και συζητημένη περίοδο της ελληνικής ιστορίας του 20ού αιώνα, τη δεκαετία του 1940. Αφορούσε επίσης τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών και άρα έθετε έμμεσα και άμεσα ζητήματα ατομικής και συλλογικής μνήμης. Επεκτάθηκε σε ζητήματα διδασκαλίας της περιόδου με συγκροτημένη και συγκεκριμένη παιδαγωγική οπτική. Τέλος, χρηματοδοτήθηκε από το ελληνογερμανικό ταμείο για το μέλλον εν μέσω της «οικονομικής κρίσης» και της νέας κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας της μεταμνημονιακής Ελλάδας.² Πράγματι το εύρος και η ένταση της δημόσιας συζήτησης γύρω από το MOG τα τελευταία τρία χρόνια κυριάρχησαν στον δημόσιο λόγο περί ιστορίας της δεκαετίας του 1940 και στην ουσία αποτέλεσαν συνέχιση αλλά και νεκρανάσταση, με νέους όρους, της συζήτησης περί ιστορικού αναθεωρητισμού, θεματική η οποία είχε μονοπωλήσει το δημόσιο ενδιαφέρον για περίπου μία δεκαετία.

Από τις πολλές ενδιαφέρουσες πτυχές της συζήτησης θα εστιάσουμε μόνο στη μεθοδολογική συζήτηση περί «Προφορικής Ιστορίας» και ειδικότερα περί της στόχευσης αλλά και του τρόπου διεξαγωγής των συνεντεύξεων του MOG. Η όποια συζήτηση έχει γίνει προς το παρόν στον δημόσιο χώρο απέναντι στο MOG κινήθηκε σε δύο κύριους άξονες κριτικής: α) την «πολιτική» και «ηθική» διάσταση του θέματος. Οι διαστάσεις αυτού του ζητήματος έχουν τεθεί με οξύτητα στον δημόσιο

1 Το παρόν αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της προφορικής ανακοίνωσης στην Ημερίδα. Ευχαριστώ θερμά την οργανωτική επιτροπή και τον καθηγητή Γ. Κόκκινο για την πρόσκληση.

2 Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της σύνδεσης της πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας με το ιστορικό παρελθόν της χώρας με αφορμή το MOG, βλ. G. Antonίου (2022), «The Adventures of an Oral History Archive in the Greek Public Domain», *Contemporary European History*, 1-5. doi:10.1017/S0960777322000765.

χώρο και δόθηκαν απαντήσεις τόσο από τους εμπλεκόμενους³ όσο και από, λίγους, ιστορικούς που θεώρησαν καθήκον τους να επισημάνουν επιπλέον διαστάσεις του ζητήματος, όπως για παράδειγμα την εύκολη εργαλειοποίηση των ερευνητικών και επιστημονικών ζητημάτων μέσω μιας προκρούστειας λογικής πολιτικής αντιπαράθεσης. Ενδεικτικό της σφοδρής και πολυεπίπεδης συζήτησης περί MOG είναι το γεγονός ότι σε αυτή πρωταγωνίστησε η ριζοσπαστική αριστερά (αλλά όχι μόνο) τόσο σε ρόλο καταγγέλλοντος όσο και, ταυτόχρονα, υπερασπιστή του προγράμματος, απόδειξη της πολυπλοκότητας και αντιφατικότητας του ζητήματος της ιστορικής μνήμης και των πολιτικών της μνήμης όσο και των οριζόντιων καταταμήσεων του επιστημονικού και πολιτικού δυναμικού.

Στο μεθοδολογικό ζήτημα που μας ενδιαφέρει η κριτική που ασκήθηκε στο MOG προέρχεται από δύο κατευθύνσεις. Αφενός από τους πολιτικούς σχηματισμούς που ήδη αναφέρθηκαν και οι οποίοι επέκτειναν την πολιτική και ηθική κριτική στο πρόγραμμα και με επιστημονικά ή επιστημονικοφανή επιχειρήματα. Αφετέρου από σοβαρότερες απόπειρες νηφάλιας κριτικής στο MOG με την απόπειρα διεξαγωγής μιας επιστημονικής συζήτησης γύρω από τη σημασία και την πιθανή συμβολή του προγράμματος.

Η μεθοδολογία της Προφορικής Ιστορίας που ακολουθήθηκε στο πρόγραμμα έγινε αντικείμενο επίθεσης τόσο από κομματικά έντυπα και ιστορικούς, όσο και από την ΟΛΜΕ και άλλους φορείς που αντέδρασαν στο πρόγραμμα. Από τις δεκάδες αναφορές στο θέμα οι απόψεις του Ν. Δάρδαλη, φιλόλογου, στον Ριζοσπάστη αντανακλούν την εικόνα της Προφορικής Ιστορίας και της μνήμης στο μέσο στρατευμένο κομματικά έντυπο.

Η επίκληση επίσης ότι πολλές μαρτυρίες αναφέρονται στο ΕΑΜ, το οποίο άλλωστε απαριθμούσε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες μέλη, δεν αναιρεί το γεγονός ότι μια προφορική μαρτυρία και μόνο, κομμένη και ραμμένη από τους συντελεστές του προγράμματος –έξω από τη συνολική ιστορική μεθοδολογία που απαιτεί επιστημονικότητα και την αξιοποίηση όλων των δυνατών πηγών και μεθόδων– δεν μπορεί να είναι το αποκλειστικό εργαλείο ανάδειξης της ιστορικής γνώσης,

ενώ αλλού σημείωνε ότι

Για ποιο λόγο οι προφορικές πηγές που θα αξιοποιηθούν στα σχολεία είναι μόνο αυτές οι 95 που προωθεί το πρόγραμμα, οι οποίες λήφθηκαν από το 2015 και μετά, ενώ αποκλείονται χιλιάδες μαρτυρίες που λήφθηκαν λίγα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τους συντάκτες να βρίσκονται αντικειμενικά σε κοντινή απόσταση από τα γεγονότα που εξιστορούν;⁴

Αντίστοιχα η επερώτηση βουλευτών του ΣΥΡΙΖΑ στο ελληνικό κοινοβούλιο τον Μάρτιο του 2021 σημείωνε ότι

Πρόκειται για μια απόπειρα προσέγγισης της συλλογικής ιστορικής μνήμης

3 Οι Νίκος Αποστολόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ, Ζέτα Παπανδρέου, Χάρης Αθανασιάδης έχουν απαντήσει δημόσια.

4 Ν. Δάρδαλης, *Ριζοσπάστης*, 4 Μαΐου 2021, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=11219802>

κυρίως μέσω προφορικών μαρτυριών, χωρίς την αναγκαία ιστορική τεκμηρίωση και με σκοπό την ανάπτυξη του επιπέδου ιστοριογνωσίας των Ελλήνων μαθητών [...] επειδή οι Έλληνες μαθητές/-τριες δεν γίνεται να έρχονται σε επαφή με την κατοχική μνήμη μόνο μέσω βιωματικών αφηγήσεων, χάνοντας έτσι τη συνολική, «μεγάλη εικόνα» της ανήκεστης βλάβης που άφησε πίσω της η ναζιστική θηριωδία.⁵

Ας σημειωθεί εδώ ότι τόσο τα ίδια τα επιχειρήματα στο μεθοδολογικό επίπεδο όσο και οι πολιτικές συνδηλώσεις τους είχαν χρησιμοποιηθεί αυτούσια και στις παρεμβάσεις άλλων πολιτικών χώρων (επερώτηση κατατέθηκε και από το ΚΙΝΑΛ μέσω του βουλευτή Κεγκέρογλου) αλλά και στην περίφημη συζήτηση περί ιστορικού αναθεωρητισμού που ξεκίνησε το 2004, όταν, στην προσπάθεια να επικριθεί η ερευνητική στροφή στη μελέτη της αριστερής βίας τη δεκαετία του 1940, η Προφορική Ιστορία είχε θεωρηθεί ως αναξιόπιστη και σαθρή ερευνητική επιλογή από τους τότε «αναθεωρητές».

Εν μέρει υπερασπιζόμενοι το περιεχόμενο της πλατφόρμας οι ειδικοί Ρ. Βαν Μπούσχοτεν και Γ. Θανασέκος σημείωσαν ότι

Το αρχείο, αναγνωρίζοντας τη σημασία της μαρτυρίας τους, τους αποδίδει την αξιοπρέπεια που τους αφαίρεσαν τόσο οι δυνάμεις Κατοχής όσο και οι μεταπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις. Βάσει αυτού του σκεπτικού, θεωρούμε αδικαιολόγητες και εσφαλμένες τις απαξιωτικές εκτιμήσεις των επικριτών του προγράμματος, ιδιαίτερα δε όταν προέρχονται από ιστορικούς.⁶

Ταυτόχρονα, όμως, οι δύο ειδικοί υιοθέτησαν μεγάλο μέρος της κριτικής έναντι του MOG αλλά και της Προφορικής Ιστορίας σημειώνοντας ότι

Οι μαρτυρίες δεν μιλάνε από μόνες τους και ότι χωρίς τα γνωστικά προ-απαιτούμενα υπάρχει κίνδυνος αποσπασματικής και συναισθηματικής προσέγγισης, η οποία με τη σειρά της υπονομεύει την κριτική σκέψη και προωθεί την απο-ιστορικοποίηση και αποπολιτικοποίηση ιστορικών γεγονότων.⁷

Ποιος ήταν λοιπόν ο ρόλος της μεθόδου της Προφορικής Ιστορίας στη συζήτηση περί MOG και κυρίως είναι δικαιολογημένη η μεθοδολογική κριτική και τι τακτικές ακολούθησε το πρόγραμμα που συνάδουν ή απέχουν από τις διεθνείς τακτικές διεξαγωγής προφορικών μαρτυριών και οργάνωσης αρχείων Προφορικής Ιστορίας; Επίσης, ποια είναι η πιθανή πρόσληψη του προγράμματος στο πλαίσιο της σχολικής αίθουσας; Παραδόξως, όσον αφορά την κριτική που ασκήθηκε από σοβαρούς επιστημονικούς φορείς όπως η ΕΠΙ, αυτή αφορούσε⁸ όχι τόσο το περιεχόμενο και

5 <https://www.syriza.gr/article/id/106366/Erwthsh-boyleytwon-SYRIZA-Proodeytikh-Symmachia:-Gia-thn-ek-paideytikh-platfoma-MOG-Mnhmes-apo-thn-Katochh-sthn-Ellada.html>

6 Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Γ. Θανασέκος, 20.03.2021, *Εφημερίδα των Συντακτών*, «Μνήμες Κατοχής και οι ελληνικές διεκδικήσεις αποζημιώσεων», https://www.efsyn.gr/nisides/286353_mnimes-katohis-kai-oi-ellinikes-diekdikiseis-apozimioseon

7 Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Γ. Θανασέκος, «Ναζιστικό καθεστώς, ναζιστικά εγκλήματα και παιδαγωγικά ζητούμενα», Κείμενο-παρέμβαση στη λίστα συζήτησης της ΕΠΙ, 9 Απριλίου 2022.

8 Στο ίδιο.

τη μέθοδο της Προφορικής Ιστορίας και των συγκεκριμένων συνεντεύξεων αλλά την παιδαγωγική διάσταση του προγράμματος και το ζήτημα αν και με ποιους όρους το MOG πρέπει να ενταχθεί στα σχολεία. Στο παρόν άρθρο θα ήθελα να υποστηρίξω ότι η παιδαγωγική διάσταση είναι σημαντική (άλλωστε βασικό συστατικό της πολεμικής εναντίον του προγράμματος ήταν το επιχείρημα ότι «η Γερμανία μας υποδεικνύει τι πρέπει να διδάσκουμε στα σχολεία μας» και ότι πάση θυσία το πρόγραμμα δεν πρέπει να ενταχθεί στα σχετικά εγκεκριμένα προγράμματα από πλευράς Υπουργείου)⁹ αλλά έπεται του ίδιου του ιστορικού περιεχομένου και του ζητήματος της διατήρησης και ανάδειξης ιστορικής μνήμης που επιτυγχάνεται μέσω του αρχείου.¹⁰

Είναι πλέον κοινός τόπος στη βιβλιογραφία του Ολοκαυτώματος ότι η ανάδειξη του ως κεντρικού ζητήματος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, έτι περαιτέρω ολόκληρου του 20ού αιώνα, έγινε δυνατή κάθε άλλο παρά χωρίς δυσκολία σε πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Η πορεία κάθε χώρας προς αυτή την αναγνώριση ήταν επίπονη και καθορίστηκε μέσα από δαιδαλώδεις πολιτικές της μνήμης και του τραύματος, όχι πάντοτε ορατές ή προφανείς.

Συνεπώς, το παρόν άρθρο αποτελεί μια εμπειρική προσέγγιση σε ένα ζήτημα με μεγάλο θεωρητικό υπόβαθρο. Η ανακίνησή του αποσκοπεί στο να αναδείξει ότι η μεθοδολογική κριτική που ασκήθηκε στο MOG περί αναξιπιστίας της μεθόδου και των ίδιων των πληροφορητών αποτελεί μια προκάτ κριτική η οποία δεν κατανοεί βασικά χαρακτηριστικά της Προφορικής Ιστορίας και της σχέσης μνήμης-αφήγησης και αρχείου. Αποσκοπεί, επίσης, στο να αναδείξει ότι ο τρόπος που επέλεξε το MOG να συλλέξει το υλικό του στη φάση της έρευνας πεδίου έχει συγκεκριμένη φιλοσοφία η οποία δεν απέχει σημαντικά από άλλα, μεγάλα και οργανωμένα αρχεία του εξωτερικού. Η σύγκριση αυτή γίνεται με μελέτη περίπτωσης κυρίως τις ελληνοεβραϊκές μαρτυρίες του MOG και θα εστιάσει στον τρόπο διεξαγωγής της συνέντευξης αλλά και στο ειδικό θέμα της συναισθηματικής φόρτισης των ερωτώμενων και στα παιδαγωγικά προσδοκώμενα αυτής της σχέσης συναισθήματος-πληροφορίας, πληροφορητή και κοινού.

Για τις ανάγκες του άρθρου διεξήχθησαν, μέσω τηλεδιάσκεψης, συνομιλίες και συνεντεύξεις με οκτώ ερευνητές και αρχειονόμους Προφορικής Ιστορίας, από τρία αρχεία. Συγκεντρώθηκε επίσης υλικό από τη διαδικασία προετοιμασίας και διεξαγωγής των συνεντεύξεων και φυσικά μελετήθηκε το τελικό αποτέλεσμα της συνέντευξης στα τέσσερα αρχεία.

1. Τα αρχεία και η εποχή τους

Μια καθοριστική διάσταση της δημιουργίας των τεσσάρων αρχείων είναι η εποχή στην οποία αποφασίζεται και υλοποιείται η διεξαγωγή των συνεντεύξεων και η οργάνωσή τους σε υλικό προς μελέτη από τρίτους. Η εποχή συλλογής του υλικού έχει μεγάλη

9 Έως και τον Ιούλιο του 2022 το πρόγραμμα δεν είχε λάβει έγκριση για να διδαχθεί στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

10 Σοβαρή κριτική στο ζήτημα ασκήθηκε από τους Ρ. Βαν Μπούσχοτεν και Γ. Θανασέκο στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, https://www.efsyn.gr/nisides/286353_mnimes-katohis-kai-oi-ellinikes-diekdikiseis-apozimioseon

σημασία σε τρεις βασικές διαστάσεις: α) για τα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα της περιόδου εκείνης, β) για τον εσωτερικό διάλογο μεταξύ ενδιαφερόντων των ερευνητών που διεξήγαγαν τις συνεντεύξεις και της διαμόρφωσης των ερωτήσεων σε σχέση με τα ιστοριογραφικά ερωτήματα της εποχής γύρω από το Ολοκαύτωμα, όσο και γ) για τη χρονική απόσταση από τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και άρα την ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκαν οι μάρτυρες την εποχή εκείνη.

Όσον αφορά το κοινωνικό πλαίσιο, στις ΗΠΑ η αρχική διαπίστωση της γενοκτονίας των Εβραίων της Ευρώπης ως διακριτού και σημαντικού επεισοδίου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου οδήγησε σε πολιτικές της μνήμης του γεγονότος ως του κατεξοχήν σημαντικού γεγονότος της εποχής, μόλις από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα. Τόσο για λόγους πολιτικής συγκυρίας όσο και για λόγους στροφής του πολιτισμικού παραδείγματος της αμερικανικής κοινωνίας από τους ήρωες και τις ψυχοπολεμικές αφηγήσεις στα θύματα και στην ανάδειξη των ιδιαίτερων εθνικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών ομάδων (οι πολιτικές της «ταυτότητας»), το Ολοκαύτωμα απέκτησε παραδειγματική θέση στην αμερικανική κοινωνία ως μια παγκόσμια και διαχρονική ηθική σταθερά, ως το μέτρο σύγκρισης του απόλυτου κακού, πολιτικά και λειτουργικά ενταγμένο στην εκάστοτε επικαιρότητα και πολιτισμικά καθοριστικό για τον επαναπροσδιορισμό των προτεραιοτήτων και αρχών της αμερικανικής κοινωνίας.

Αντίστοιχα, στην Ελλάδα το πολιτικό πλαίσιο του μεταπολεμικού σκηνικού απέτρεψε, μέχρι πρόσφατα, τέτοιου είδους αναγνωρίσεις και εργαλειοποιήσεις του ελληνοεβραϊκού δράματος. Αντίθετα, αν κάτι εντάχθηκε εργαλειακά στην πολιτική ζωή και μνημονική κληρονομιά της χώρας ήταν μάλλον η απουσία της μνήμης της εβραϊκής γενοκτονίας και η απουσία των Εβραίων από τη δημόσια σφαίρα. Αν, σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρία του πολιτισμικού τραύματος, η καταγραφή ενός γεγονότος ως τραυματικού προϋποθέτει κάποια «υλική» βάση, κάποιον έλεγχο στα μέσα συμβολοποίησης του παρελθόντος, η απουσία αυτής της διαδικασίας στην Ελλάδα φανερώνει την άρνηση της ελληνικής δημόσιας σφαίρας να ενσωματώσει το γεγονός ως μέρος της δικής της τραυματικής εμπειρίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Φανερώνει ταυτόχρονα και τον ρόλο της ίδιας της εβραϊκής κοινότητας σε σχέση με τις μεταπολεμικές στρατηγικές επιβίωσης στην Ελλάδα και την επιλογή της επίκλησης, ή μη, του γεγονότος για την οικονομική, κοινωνική και ηθική αποκατάστασή της, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει σιωπή ή λήθη χωρίς τη συναίνεση και των ίδιων των υποκειμένων.

Επακόλουθα, όσον αφορά την ίδρυση των αρχείων, χρονολογικά προηγείται το Fortunoff. Η προϊστορία του αρχείου ξεκινά το 1979 από πρωτοβουλία της κοινωνίας των πολιτών. Μια ομάδα επιζώντων και μελετητών αποφασίζει να καταγράψει τις φωνές των επιζώντων στην Πολιτεία του Κονέκτικατ. Το πανεπιστήμιο του Yale αποκτά τη συλλογή και επενδύει σε αυτή από το 1981.¹¹ Το USC (Ίδρυμα Spielberg) εμφανίζεται τη δεκαετία του 1990,¹² περίπου 15 χρόνια μετά. Το πρόγραμμα των αυτοπτών μαρτύρων του Ολοκαυτώματος του USHMM στην Ελλάδα εμφανίζεται

11 <https://fortunoff.library.yale.edu/about-us/founders/>

12 <https://sfi.usc.edu/video/usc-shoah-foundation-story>

μόλις το 2015 στη χώρα μας, λίγο πριν από τη δημιουργία του MOG και είναι το μόνο το οποίο απευθύνεται αποκλειστικά σε μη Εβραίους πληροφορητές.¹³

Είναι προφανές ότι οι περιορισμοί στη διαθεσιμότητα των μαρτύρων ήταν ένας σημαντικός παράγοντας για τα δύο τελευταία αρχεία. Ταυτόχρονα, η διεξαγωγή συνεντεύξεων από το 2015 και εξής σήμαινε ότι απευθύνονται σε μάρτυρες άνω των 85 ή 90 ετών, με τους προφανείς περιορισμούς στη μνήμη. Τα δύο αυτά προγράμματα στην πραγματικότητα συνέλεξαν μαρτυρίες από παιδιά και εφήβους στην Κατοχή, περιορισμός που δεν υπήρχε στα δύο παλιότερα και μεγαλύτερα αρχεία. Όμως το σαφώς ευνοϊκότερο πλαίσιο που έχει δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, αποτελεί ένα σαφές πλεονέκτημα που δύναται να παραμερίσει δισταγμούς και σιωπές των μαρτύρων. Συνεπώς, οι γενιές που αφηγούνται την ιστορία του Ολοκαυτώματος στα τέσσερα αυτά αρχεία διαφέρουν σημαντικά, ζήτημα το οποίο είναι καθοριστικό για την οπτική τους γωνία.

Όσον αφορά τους ίδιους τους πληροφορητές, το MOG επέλεξε ως στρατηγική την αντιπροσώπευση πολλών κοινωνικών ομάδων, όπως αντιστασιακοί, άμαχοι, όμηροι, Εβραίοι, διανοούμενοι. Το γεγονός αυτό δίνει, παρά τον σχετικά μικρό αριθμό των 93 συνεντεύξεων, εκπαιδευτικές και άλλες δυνατότητες και επιλογές στον χρήστη. Η έμφαση όμως σε μια σειρά από ανθρώπους-σύμβολα, δημόσιους διανοούμενους ή σύμβολα της Αντίστασης αφενός συμβάλλει στη διάσωση μαρτυριών ανθρώπων που σημάδεψαν την εποχή τους. Αφετέρου είναι γνωστό ότι τέτοιου είδους έμπειροι αφηγητές διαθέτουν πλήρως δοκιμασμένους και εκλεπτυσμένους αφηγηματικούς τρόπους, σε βαθμό που η επανάληψη ακόμη και ανεκδοτολογικών πληροφοριών να είναι ο κανόνας και όχι η εξαίρεση. Συνεπώς, το στοιχείο της έκπληξης, της καταγραφής της συναισθηματικής διάστασης της μαρτυρίας, του αυθορμητισμού και του απρόβλεπτου της διυποκειμενικής σχέσης πληροφορητή-ερευνητή είναι περιορισμένο σε σχέση με τις μαρτυρίες περισσότερο άπειρων πληροφορητών.

Αντιστρόφως ανάλογη με τη χρονικότητα της δημιουργίας των αρχείων είναι η δυνατότητα πρόσβασης στο υλικό τους. Τα αρχεία του USHMM και το MOG δίνουν ελεύθερη πρόσβαση στο υλικό μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας τους. Αντίθετα, το Fortunoff μέχρι πρόσφατα έδινε πρόσβαση μόνο τοπικά (πολιτική που άλλαξε πριν από μια πενταετία) και προστατεύει την ανωνυμία των πληροφορητών του. Το Ίδρυμα Spielberg δίνει πρόσβαση μόνο μέσω συνδρομής σε επιλεγμένα ιδρύματα στον κόσμο.

2. Οι συνεντεύξεις: Αντικειμενικότητα και Προφορική Ιστορία

Όσον αφορά την κριτική περί υποκειμενικών προφορικών μαρτυριών και ειδικά πολύ νέων ατόμων που ασκήθηκε στο MOG, η συζήτηση είναι μεγάλη διεθνώς και άρα θα περιοριστούμε σε εμπειρικές παρατηρήσεις πάνω στο υλικό των τεσσάρων αρχείων.¹⁴

Όσον αφορά τη διαδικασία της προετοιμασίας της συνέντευξης και τα τέσσερα

13 Το πρόγραμμα απευθύνεται σε όσους μη Εβραίους είδαν τις εκτοπίσεις ή βοήθησαν Εβραίους να διαφύγουν και θέλουν να καταγράψουν τις μαρτυρίες τους. Στην Ελλάδα το πρόγραμμα διεξήγαγε περίπου 60 συνεντεύξεις.

14 Η Ρένα Μόλχο έχει γράψει αναλυτικά κείμενα για τη συλλογή Σπίλμπεργκ, βλ. το αδημοσίευτο «Visual History and Centropa's Digital Archives in Retrieving Holocaust Memory».

αρχεία ακολούθησαν την τεχνική της προ-συνέντευξης, αν και με κυμαινόμενη τη σημασία της συγκεκριμένης διαδικασίας. Το Ίδρυμα Spielberg και το USHMM είχαν ως καθιερωμένη διαδικασία τη γνωριμία και συνομιλία με τον μάρτυρα πριν από τη συνέντευξη. Ειδικά το USHMM είχε συχνά τρεις κύκλους συνάντησης. Ο πρώτος, προαιρετικός, συνήθως είχε τη μορφή μίνι τηλεφωνικής ή διά ζώσης συνέντευξης. Ο δεύτερος αναλυτική συνέντευξη με βιντεοσκόπηση στη αγγλική γλώσσα και ο τρίτος κύκλος εμπεριείχε την τελική συνέντευξη στα ελληνικά. Το MOG και το Fortunoff είχαν μια μεικτή τακτική τηλεφωνικής ή προαιρετικά διά ζώσης προ συνέντευξης με κωδικοποιημένο σύντομο ερωτηματολόγιο.

Οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των αρχείων προκύπτουν στην ίδια τη διαδικασία της συνέντευξης. Το Ίδρυμα Spielberg είναι το μόνο το οποίο δούλεψε με συγκεκριμένο και αναλυτικό ερωτηματολόγιο, με αυστηρή χρονολογική και θεματική σειρά. Το USHMM στήριζε τη διαδικασία της συνέντευξης στις πληροφορίες που είχε συλλέξει στο στάδιο της προετοιμασίας χωρίς όμως να έχει μια δομημένη σειρά. Το Fortunoff και το MOG δεν είχαν διαμορφωμένο ερωτηματολόγιο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης και άφηναν τον αφηγητή να διαμορφώσει και να δομήσει την ιστορία ζωής, ανάλογα με το πού ήθελε να δώσει ο ίδιος/ίδια την έμφαση.

Στο συναφές ζήτημα των διευκρινιστικών ερωτήσεων κρίνονται σε μεγάλο βαθμό η παρεμβατικότητα και ο χαρακτήρας που επιλέγεται να δοθούν στη συνέντευξη από τον ερευνητή. Στο Spielberg και το USHMM οι ερωτήσεις για επιπλέον πληροφορίες και διευκρινίσεις γίνονται κατά τη ροή της συνέντευξης. Σε αυτά τα αρχεία είναι συχνό το φαινόμενο της διακοπής της ροής της αφήγησης για να δοθούν διευκρινίσεις. Στα άλλα δύο αρχεία οι διευκρινιστικές και follow-up ερωτήσεις, αν υπάρχουν, γίνονται προς το τέλος της συνέντευξης. Η επιλογή αυτή έχει μεγάλη σημασία για πολλούς λόγους. Ερευνητικά επιτρέπει στον μάρτυρα να υποδείξει ο ίδιος τα σημεία αιχμής, άρα οι προκαθορισμένες υποθέσεις του ερευνητή παίζουν μικρότερο ρόλο στη συνέντευξη, όμως στη μέθοδο των συχνών παρεμβάσεων η δομή της συνέντευξης έχει μεγαλύτερη θεματική συνοχή και επιτρέπει στον μάρτυρα να θυμηθεί καλύτερα λεπτομέρειες που παρέλειψε στην πρώτη, αυθόρμητη, αφήγηση. Συχνά οι μάρτυρες δεν αφηγούνται απλώς αλλά ξαναζούν τη στιγμή της αφήγησης. Η επαναφορά τους σε ένα ιστορικό επεισόδιο ή μια περίοδο μετά την πάροδο κάποιας ώρας δεν είναι καθόλου εύκολο να επιτευχθεί ενώ έχει χαθεί και η αντίστοιχη συναισθηματική κατάσταση που συνόδευε την αφήγηση.

Όσον αφορά το κρίσιμο ζήτημα του ρόλου των γεγονότων και της ανασύστασής τους μέσω προφορικών μαρτυριών ή την έμφαση που ενδεχομένως δίνεται λόγω της μεθόδου στην ανάδειξη της ατομικευμένης εμπειρίας και τραύματος οι στρατηγικές των αρχείων είναι τελείως διαφορετικές. Ειδικά το Ίδρυμα Spielberg δημιουργείται σε μια εποχή που η μαρτυρία θεωρείται αποδεικτικό στοιχείο, εμπειρικό δεδομένο της ιστορίας του Ολοκαυτώματος. Άλλωστε βασικό κίνητρο της δημιουργίας του αρχείου αλλά και της θέλησης πολλών επιζώντων να καταθέσουν τη μαρτυρία τους ήταν η αντιμετώπιση της άρνησης του Ολοκαυτώματος, η απόδειξη ότι τα πράγματα συνέβησαν όπως τα θυμούνται οι ίδιοι. Η διαχείριση της μαρτυρίας ως χειροπιαστής απόδειξης του τι συνέβη στο παρελθόν, η κυριολεκτική πρόσληψη των γεγονότων, η έμφαση των ερευνητών στην περιγραφή των συμβάντων και μόνο δευτερευόντως

των συναισθημάτων (οι ερωτήσεις για το θέμα «τραύμα» και «συναίσθημα» αφορούν αποκλειστικά τη μεταπολεμική πορεία και είναι περιορισμένες) παράγουν έναν σχεδόν θετικιστικό όγκο δεδομένων. Εύλογα αναρωτιέται κανείς αν και σε ποιον βαθμό επιτράπηκε η έκφραση της υποκειμενικότητας της μνήμης και σε ποιον βαθμό το αρχείο Προφορικής Ιστορίας του Spielberg αντιπροσωπεύει έναν καθρέπτη του γραπτού αρχείου/τεκμηρίου, σε προφορική μορφή. Ένα κλασικό αρχείο με μη κλασική μορφή; Ένα «αντικειμενικό» αρχείο για μια «αντικειμενική» ιστορία; Παρόμοια πορεία και τεχνική ακολούθησε και το αρχείο του USHMM, με τη μεγάλη έμφαση της συνέντευξης να μένει στην εξαντλητική περιγραφή λεπτομερειών και γεγονότων καθιστώντας τη μαρτυρία «στεγανή» και αξιόπιστη σε σχέση με την ιστορική πραγματικότητα.

Το Fortunoff, αντίθετα, έχει εξαρχής, εσωτερική, ψυχαναλυτική λογική. Η παρουσία διάσημων ψυχαναλυτών και θεωρητικών της μνήμης και της κριτικής της λογοτεχνίας στις δομές του αρχείου¹⁵ εξασφάλισε το απαραίτητο επιστημονικό βάθος και τη διασύνδεση της θεωρίας με τη διαδικασία της συνέντευξης. Ο μάρτυρας αφηγείται τη ζωή του και ταυτόχρονα εξωτερικεύει το τραύμα, ψυχαναλύεται στην κάμερα και φορτίζεται αντίστοιχα συναισθηματικά. Όπως και στην ίδια τη διαδικασία της ψυχανάλυσης, ο μάρτυρας σπάνια βγαίνει ανακουφισμένος και λυτρωμένος, η πληγή επανέρχεται με βιαιότητα κατά την αφήγηση.

Το MOG βρίσκεται στη μέση των δύο μεθόδων, δεν επιμένει στα γεγονότα ως αυτοσκοπό, ούτε όμως πιέζει ή οδηγεί τους μάρτυρες προς μια συναισθηματική και εσωτερική αφήγηση. Αυτή η μέση λύση αποτελεί μια εξαιρετική επιλογή η οποία επιτρέπει στους μάρτυρες να διαχειριστούν οι ίδιοι τον βαθμό έκθεσης, τόσο συναισθηματικά όσο και πραγματολογικά (αναφαίρετο δικαίωμα του μάρτυρα είναι η παράλειψη λεπτομερειών ή γεγονότων που δεν νιώθει άνετα να αφηγηθεί).

3. Η συνέντευξη ως παιδαγωγικό υλικό

Το θεωρητικό ζήτημα της αξιοποίησης προφορικών μαρτυριών τραυματικών γεγονότων δεν είναι απλό και δεν είναι τυχαίο ότι είναι το ζήτημα που δημιούργησε το μεγαλύτερο κύμα διαμαρτυριών ή και κριτικής έναντι του MOG. Ως μια πρώτη καταγραφή θα περιγραφούν οι προθέσεις των τεσσάρων αρχείων και κυρίως η πολιτική ένταξης της παιδαγωγικής προοπτικής εντός των συνεντεύξεων. Ως γενική παρατήρηση θα πρέπει να αναφερθεί ότι και στα τέσσερα αρχεία μάρτυρες αναφέρουν, συνήθως αυθόρμητα, και πολλές φορές στη διαδικασία της προσυνέντευξης, ότι βασικός λόγος που δέχτηκαν να δώσουν συνέντευξη ήταν η ανάγκη να πληροφορηθούν οι νεότεροι τι συνέβη κατά το Ολοκαύτωμα, η ανάγκη να παραμείνει η μαρτυρία τους εσαεί ως πολιτισμική κληρονομιά της ανθρωπότητας και ως όπλο έναντι κάθε μορφής ρατσισμού. Συνεπώς, είτε ένα αρχείο επιδιώκει να καταγραφεί ρητά αυτή η διάσταση είτε όχι, η διάσταση αυτή είναι εμπεδωμένη και αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας της συνέντευξης.

15 Doris Laub, Lawrence Langer, Geoffrey Hartman.

Όσον αφορά το φλέγον θέμα της μελλοντικής, ειδικά εκπαιδευτικής, αξιοποίησης, η πολιτική των τεσσάρων αρχείων δεν είναι ενιαία. Το USHMM και το Fortunoff οργάνωσαν και διεξήγαγαν τις συνεντεύξεις τους χωρίς να τους απασχολεί αυτή η διάσταση εντός της διαδικασίας. Το Fortunoff ενδιαφερόταν πρωτίστως να συμβάλει στην ίδια την κοινότητα των επιζώντων. Επιθυμούσε να αποτελέσει μηχανισμό αυτοκάθαρσης, ανάκτησης της προσωπικής αξιοπρέπειας των θυμάτων και των επιζώντων και προσπάθησε να συμβάλει στην, τότε ακόμη υπό διαμόρφωση, ανάδυση της κοινωνικής κατηγορίας των επιζώντων στη δημόσια σφαίρα. Άλλωστε το περίφημο «American Gathering», η πρώτη συλλογική προσπάθεια των επιζώντων σε αμερικανικό έδαφος να βγουν από την κοινωνική απομόνωση και σιωπή οργανώνεται μόλις το 1983, αφότου έχει ξεκινήσει η συλλογή υλικού στο Κονέκτικατ. Μεταγενέστερα το Fortunoff ανέπτυξε εκτεταμένα προγράμματα επεξεργασίας των συνεντεύξεων με μορφή οπτικοακουσικών ντοκιμαντέρ, κριτικής έκδοσης συνεντεύξεων, παραγωγής podcasts, κινήσεις που προσφέρουν μια πολυεπίπεδη μορφή εκπαιδευτικής αξιοποίησης των μαρτυριών του αρχείου.¹⁶

Ομοίως, το USHMM, το μεγαλύτερο παγκοσμίως ίδρυμα μελέτης του Ολοκαυτώματος, ενδιαφέρεται να τεκμηριώσει πτυχές της διαδικασίας των εκτοπίσεων, τόσο πραγματολογικά όσο και κοινωνικά. Οι συνεντεύξεις του παρατίθενται ασχολίαστες στο διαδίκτυο ως μια μορφή τεκμηριωτικού υλικού, μέσα στα εκατομμύρια τεκμήρια τα οποία διαθέτει το Ίδρυμα για την ερευνητική κοινότητα.

Μακράν το Ίδρυμα που επένδυσε περισσότερο στην παιδαγωγική διάσταση είναι το Spielberg, τόσο εντός της συνέντευξης όσο και με εκλεπτυσμένα παιδαγωγικά εργαλεία. Έχοντας ως εκπεφρασμένο στόχο την ευαισθητοποίηση των νέων γενιών το Ίδρυμα εξαρχής έθεσε κυρίως εκπαιδευτικούς και όχι ερευνητικούς στόχους. Έχοντας πλήρη συναίσθηση της αξίας του υλικού που παρήγαγε, είχε ενσωματώσει στη διαδικασία της συνέντευξης δύο τουλάχιστον ενότητες ερωτήσεων. Στην πρώτη, οι μάρτυρες συζητούν αναλυτικά για τους λόγους που τους ώθησαν να δώσουν τη μαρτυρία τους, εκφράζουν ρητά μηνύματα προς τη νέα γενιά και μιλούν ανοιχτά για το τραύμα. Στη δεύτερη, εμφανίζονται στην κάμερα μαζί με τα μέλη της οικογένειάς τους, συχνά με εγγόνια και δισέγγονα, αφού πρώτα έχουν παρουσιάσει φωτογραφικό υλικό όχι μόνο της υπό μελέτη περιόδου αλλά και της μεταπολεμικής ζωής τους.

Ταυτόχρονα, δημιούργησε μια ολόκληρη, πλήρως ανεξάρτητη μονάδα εκπαιδευτικής αξιοποίησης - είναι η κύρια διάσταση η οποία ενδιαφέρει τον οργανισμό.¹⁷ Η εκπαιδευτική του πλατφόρμα ενσωματώνει τις μαρτυρίες σε εκπαιδευτικά σενάρια, ψηφιακές εφαρμογές γεωγραφικών δεδομένων ανά χώρα, και περιλαμβάνει προτάσεις αξιοποίησης του υλικού μέσω, για παράδειγμα, μουσικών και εικαστικών μεθόδων, με εντυπωσιακά αποτελέσματα όσον αφορά την επίδραση που έχουν οι σύγχρονες αυτές μέθοδοι στους μαθητές.¹⁸

16 <https://fortunoff.library.yale.edu/education/>

17 Για παράδειγμα η διαδραστική συνέντευξη με επιζώντα, βλ. <https://iwitness.usc.edu/dit/pinchas#havea-conversation>

18 Για παράδειγμα, J. Broner, «iWalk: Mapping Jewish Life with your Mobile—New ways of teaching Jewish history in Luxembourg», 2020. *DHH blogpost*.

Όσον αφορά το MOG, ανέπτυξε άμεσα εξαιρετικά προσεγμένα και εκλεπτυσμένα εκπαιδευτικά σενάρια σε στενή σχέση με το προφορικό υλικό, τη χρήση τεχνολογίας και επικουρικές γραπτές πηγές.¹⁹ Εξέδωσε επίσης πλήρη οδηγό προς τους εκπαιδευτικούς, δημιουργώντας προϋποθέσεις ομαλής και εφικτής χρήσης του στις σχολικές αίθουσες. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε κάποιου είδους χαμένη ευκαιρία καθώς αυτή η αυταναφορική διάσταση, η τοποθέτηση δηλαδή των ίδιων των μαρτύρων πάνω στην αξία της μαρτυρίας τους και η παρακαταθήκη που αφήνουν στις νεότερες γενιές, δεν εντάχθηκε ποτέ στον κορμό της συνέντευξης. Μια διαφορετική επιλογή θα έδινε περισσότερο περιθώριο στους μάρτυρες να σχολιάσουν το τι σημαίνει για τους ίδιους η εκπαιδευτική αξιοποίηση της εμπειρίας τους.

4. Συμπεράσματα

Σε όλες τις επιμέρους διαστάσεις της προετοιμασίας, δημιουργίας αλλά και εκπαιδευτικής επεξεργασίας του, το MOG έχει ακολουθήσει διεθνή πρότυπα του υψηλότερου επιπέδου, προσαρμοσμένα σε ιδιαιτερότητες και ανάγκες που προέκυψαν τόσο από την ελληνική εμπειρία όσο και από την ηλικία των πληροφορητών του. Επιμέρους ζητήματα τα οποία αναδείχθηκαν λαμβάνονται υπόψη και ενσωματώνονται στην πλατφόρμα. Συνεπώς, τίποτα στο περιεχόμενο και τη στόχευση της πλατφόρμας δεν φαίνεται να δικαιολογεί την αντίδραση που προκλήθηκε.

Η αφορμή της γερμανικής χρηματοδότησης, σε συνδυασμό με το υπαρκτό ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων, αποτέλεσαν το πεδίο αντιπαράθεσης γύρω από ένα εξαιρετικά σημαντικό αρχείο. Η επένδυση πολιτικών χώρων και ακτιβιστών σε οξύτητα είναι ευεξήγητη. Η πρόθυμη συμμετοχή ιστορικών σε αυτή τη διαδικασία πολύ λιγότερο καθώς, όταν η ίδια η επιστημονική κοινότητα παραμερίζει τα όρια μεταξύ επιστημονικής αντιπαράθεσης και πολιτικής στοχοποίησης, τα αποτελέσματα είναι συνήθως αρνητικά για την πραγμάτευση του παρελθόντος στον δημόσιο χώρο. Ασφαλώς δεν περιποιεί τιμή στο ελληνικό κράτος ότι χρειάστηκε η γερμανική χρηματοδότηση για να αναδειχθούν πτυχές της ιστορικής μνήμης και της ναζιστικής Κατοχής στη χώρα.

Παρά τα προβλήματα στον δημόσιο χώρο, η συμβολή του MOG είναι ήδη καθοριστική. Οποιοσδήποτε δημόσιος διάλογος, όσο στρεβλά και αν εξελιχθεί, αφήνει το κοινό περισσότερο ενημερωμένο, πιο κοντά στην ιστορική γνώση και πιο κοντά στην ουσία των επιστημονικών αντιπαραθέσεων. Μόνη προϋπόθεση είναι να διεξαχθεί όντως αυτός ο διάλογος με τη δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή ειδικών και μη.

¹⁹ Για μια περίπτωση βλ. www.e-lesxi.gr/to-ψηφιακό-εκπαιδευτικό-σενάριο-για-τ/?fbclid=IwAR3GDcUc5RdCNtrc7ml2LiMGGlpzpcxNEBO0XqePSDtIH2IxtetgQccci2BQw

Οι προφορικές μαρτυρίες ως ιστορική πηγή. Ο παιδαγωγικός και πολιτικός τους ρόλος

Ελένη Αποστολίδου

elaposto@uoi.gr

1. Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό και η παρουσίασή μου στην Ημερίδα «Το MOG ως αντικείμενο μελέτης: Ιστοριογραφία, Τραυματική Μνήμη, Δημόσια Ιστορία, Ιστορική Εκπαίδευση» αποβλέπει όχι τόσο στο να πλαισιώσει την επίσκεψη και χρήση της πλατφόρμας και των αντίστοιχων εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, παρόλο που το δεύτερο μέρος της παρουσίασης αφορά ζητήματα μεθοδολογίας της Ιστορίας σε σχέση με την ιστορική εκπαίδευση, αλλά να θυμίσει και να συζητήσει και κάποιες πλευρές της Προφορικής Ιστορίας που πιθανόν να έδωσαν αφορμή και για αναφορές στην πλατφόρμα στον δημόσιο χώρο, αφορμή για τον έπαινο αυτής της δουλειάς, αλλά και για την αμφισβήτησή της. Στο πρώτο μέρος γίνεται αναφορά στην ιστορία, τη μεθοδολογία και το πολιτικό πλαίσιο ανάπτυξης της Προφορικής Ιστορίας. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται μαζί και αντιστοιχίζονται διαφορετικές περίοδοι της Προφορικής Ιστορίας όπως έχουν εντοπιστεί από ερευνητές της και θεωρητικούς της Ιστορίας, με αντίστοιχες, όπως προτείνεται, περιόδους ανάπτυξης της Διδακτικής της Ιστορίας, ή της έρευνας που πραγματοποιείται αυτή τη στιγμή στα διάφορα πανεπιστήμια σε σχέση με την ιστορική εκπαίδευση.

2. Η Προφορική Ιστορία και η ιστορία της

Αυτό το τμήμα της παρουσίασης είναι σε μεγάλο βαθμό στηριγμένο σε κείμενό μου στα αγγλικά ενός συλλογικού τόμου για την Προφορική Ιστορία που εκδόθηκε από την επιτροπή της UNESCO στη Σλοβενία το 2016.¹ Έχει όμως προσαρμοστεί ώστε να πλαισιώσει το δεύτερο και βασικό τμήμα της παρουσίασης που είναι η χρήση των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση, όπως και η «ενεργός» Προφορική Ιστορία όταν ασκείται από μαθητές.

Τι εννοούμε όμως με τον όρο «Προφορική Ιστορία»; Η Penniston-Bird διευκρινίζει ότι όταν ο όρος είναι στον ενικό αλλά με το αόριστο άρθρο να προηγείται, an oral history, τότε αναφερόμαστε απλώς σε μία αφήγηση, μία προφορική ιστορία. Όταν χρησιμοποιούμε τη φράση oral history, χωρίς άρθρο, τότε αναφερόμαστε σε μια

1 Eleni Apostolidou, «Between the past and the present, between the individual and the collective», στο D. Trškan (επιμ.), *Oral History Education*, Slovenian National Commission for UNESCO, 2016.

μεθοδολογία συλλογής προφορικών δεδομένων.² Συνοψίζει ότι η Προφορική Ιστορία συνιστά συγχρόνως μεθοδολογία που μπορεί να εφαρμοστεί, και βάση δεδομένων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, από διαφορετικούς κλάδους της ιστορικής έρευνας. Η Abrams όμως βλέπει στην Προφορική Ιστορία διαστάσεις κινήματος και μιλάει για δίκτυα ερευνητών σε όλο τον κόσμο που πιστεύουν στην αξία της προφορικής μαρτυρίας³ και που ουσιαστικά μέσω της έρευνάς τους επιδιώκουν κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.

Οι ερευνητές και όσοι ασκούν την Προφορική Ιστορία διακρίνουν δύο περιόδους στην ανάπτυξη της παραπάνω ερευνητικής μεθοδολογίας: την πρώτη που ονομάζεται περίοδος της «ανάκτησης»⁴ και όπου ο στόχος ήταν να έρθουν στην επιφάνεια και να καταγραφούν «φωνές» άγνωστες μέχρι τότε, και η οποία χρονικά τοποθετείται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και τη δεύτερη, την περίοδο των «υποκειμενικοτήτων», από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Αντίστοιχα, η ανάπτυξη της Προφορικής Ιστορίας σηματοδότησε τουλάχιστον δύο μετατοπίσεις στην ιστοριογραφία: πρώτα τη στροφή από την ιστορία των γεγονότων, με τη λογική του Ranke, στην Κοινωνική Ιστορία, όπως εκφράστηκε από το ιστοριογραφικό κίνημα των «Annales» στη μεσοπολεμική περίοδο, όπως και στην Ιστορία της «εμπειρίας». Η Ιστορία της εμπειρίας θεωρείται ότι ξεκίνησε όταν ο ιστορικός Edward Thompson⁵ δημοσίευσε το εμβληματικό έργο του *The Making of the English Working Class*, το 1963. Η δεύτερη στροφή ήταν η διεύρυνση της θεματολογίας της ιστοριογραφίας ώστε να συμπεριλάβει την καθημερινότητα και τα συναισθήματα.

Όσον αφορά την πρώτη περίοδο, η ιστοριογραφική μετάβαση από το εθνικό κράτος στην κοινωνία έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για πολυφωνία και συμπερίληψη στις ιστορικές αφηγήσεις όλων αυτών των ομάδων των «απλών» ανθρώπων που παραδοσιακά δεν είχαν ένα φόρουμ για να διατυπώσουν τις εμπειρίες της ζωής τους, και αυτό σε αντίθεση με τους ηγέτες. Οι ιστορικοί λοιπόν επικεντρώνονται στους «ανώνυμους», εκείνους τους ανθρώπους, που, όπως το έθεσε ο Tosh, «δεν θα ονειρευόντουσαν ποτέ να τιμήσουν τις αναμνήσεις τους με αυτόν τον τρόπο».⁶ Σε αυτήν την πρώτη περίοδο ανάπτυξης της Προφορικής Ιστορίας υπήρξε προβληματισμός και ενασχόληση σε σχέση με την αντιπροσωπευτικότητα των δεδομένων.⁷ Κατά τον Paul Thompson,⁸ πρωτοπόρο της κοινωνικής έρευνας και Προφορικής Ιστορίας, πολύ σημαντικοί παράγοντες στην προφορική έρευνα, και όσον αφορά το δείγμα, είναι η γνώση και η διάθεση κάποιου να συνεισφέρει στην έρευνα, άρα οι «πλούσιες» σε πληροφορίες περιπτώσεις και όχι ο μεγάλος, πόσο περισσότερο ο αντιπροσωπευτικός σε σχέση με τον οριζόμενο ως γενικό πληθυσμό, αριθμός των συμμετεχόντων. Από την άλλη πλευρά, η παράμετρος της προθυμίας

2 Corinna Penniston-Bird, «Oral history: the sound of memory», στο Sarah Barber & Corinna Penniston-Bird (επιμ.), *History beyond the Text*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2009, σ. 105.

3 Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας, μετάφραση* Λουκάς Ρηνόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ. 21.

4 Στο ίδιο, σ. 18.

5 Edward Thompson, *The Making of the English Working Class*, Penguin Books, Λονδίνο 1980.

6 John Tosh, *The Pursuit of History*, Pearson, Λονδίνο 2010, σ. 316.

7 Lynn Abrams, *ό.π.*, σ. 17.

8 Paul Thompson, *The Voices of the Past*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1988.

κάποιου να μιλήσει θα μπορούσε να είναι «δίκικοπο μαχαίρι»: οι περισσότεροι πρόθυμοι πληροφοριοδότες τείνουν να είναι άτομα που ανήκουν στη μεσαία τάξη και μορφωμένοι. Όπως το θέτει ο Thompson: «...οι εντελώς ανειδίκευτοι, οι «τραχείς» και «μη σεβαστοί», παραμένουν μέχρι την τελευταία στιγμή κοινωνικά άρατοι».⁹ Από το 1980 όμως και έπειτα έγινε ευρέως παραδεκτή η ιδιαιτερότητα της Προφορικής Ιστορίας ως μεθοδολογίας της οποίας πυρήνας αλλά και πλεονέκτημα είναι ακριβώς η υποκειμενικότητα.¹⁰ Την πρώτη εκείνη περίοδο ανάπτυξης της Προφορικής Ιστορίας, συζητήθηκαν επίσης και ζητήματα εγκυρότητας, «validity», των δεδομένων που παράγονται από την παραπάνω ερευνητική μεθοδολογία με επικέντρωση στα εξής δύο:

Πρώτον, τη φύση της ίδιας της μνήμης και το γεγονός ότι διαμεσολαβείται από τον πολιτισμό, τα συμφέροντα και την πολιτική, και το δεύτερο τη φύση της συνέντευξης Προφορικής Ιστορίας. Η αφήγηση που αρθρώνεται από τον ερωτώμενο θεωρείται ένα «προϊόν» που έχει παραχθεί τόσο από τον ερευνητή που θέτει τις ερωτήσεις όσο και από τον ερωτώμενο και αφηγητή. Μια άλλη έκφραση που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την παραπάνω σχέση είναι αυτή της «μοιραζόμενης/shared εξουσίας» του Frisch¹¹ που σημαίνει ότι «είναι στη φύση της Προφορικής και Δημόσιας Ιστορίας το να μην έχει κατ' αποκλειστικότητα ο ιστορικός το προνόμιο της ερμηνείας. Αντίθετα, η ερμηνευτική διαδικασία και η διαδικασία δημιουργίας νοήματος είναι στην πραγματικότητα κοινή εξ ορισμού – το στοιχείο αυτό είναι εγγενές στη διαλογική φύση μιας συνέντευξης...».¹² Στο ίδιο μήκος κύματος ο Grele παρουσιάζει τη συνέντευξη Προφορικής Ιστορίας ως «κοινή δραστηριότητα» του ιστορικού και του πληροφορητή ή ως «μία αφήγηση που έχει προκύψει από συνομιλία».¹³ Οι συνεντεύξεις Προφορικής Ιστορίας δεν δημιουργούνται μόνες τους αλλά μέσα σε αλληλεπίδραση συνεντευξιαστή-συνεντευξιαζόμενου, επομένως θα πρέπει να αναλύονται στις συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργούνται.¹⁴ Σε σχέση με το ζήτημα της μνήμης και της αξιοπιστίας της, εκτός από το ότι οι οπτικές των ανθρώπων για γεγονότα που έχουν ζήσει αλλάζουν στο παρόν, οι άνθρωποι επίσης συχνά αφηγούνται περιστατικά που δεν έχουν τελικά παρακολουθήσει οι ίδιοι και τα οποία γνωρίζουν από δεύτερο χέρι.¹⁵ Μια άλλη ένδειξη της ανακρίβειας των αναμνήσεων είναι το πολύ συχνό φαινόμενο του συμφυρμού στη μνήμη, και την αφήγηση κατόπιν, δύο χωριστών γεγονότων σε ένα. Ο Portelli, παρ' όλα αυτά, μας υπενθυμίζει ότι «οι λανθασμένες δηλώσεις είναι ψυχολογικά αληθείς και ότι αυτή η αλήθεια μπορεί να είναι εξίσου σημαντική με πραγματικά αξιόπιστες αναφορές».¹⁶

9 Στο ίδιο, σ. 128.

10 Lynn Abrams, *ό.π.*, σ. 18.

11 Michael Frisch, «Oral history and “Hard Times”: A Review Essay», στο Robert Perks & Alistair Thomson (επιμ.) *The Oral History Reader*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2003.

12 Linda Shopes, «“Insights” and “oversights”: Reflections on the documentary tradition and the theoretical turn in oral history», *The Oral History Review*, 41 (2), (2014) 265.

13 Ronald Greele, «Movement without aim, methodological and theoretical problems in oral history», στο Robert Perks & Alistair Thomson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 44.

14 Στο ίδιο, σ. 44.

15 Paul Thompson, *ό.π.*, σ. 137.

16 Alessandro Portelli, «What makes oral history different», στο Robert Perks & Alistair Thomson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 68.

Όσον αφορά τον δυναμικό χαρακτήρα της μνήμης που επηρεάζεται από τη συγκυρία του παρόντος, θα πρέπει να ερμηνεύονται οι μετατοπίσεις αυτές καθαυτές και όχι να θεωρείται ότι αχρηστεύουν τα δεδομένα της έρευνας. Αρκεί μια μεταστροφή και του ερευνητικού ερωτήματος από το «τι έγινε» στο «πώς σκέφτονταν οι άνθρωποι σε διαφορετικές χρονικές περιόδους», ώστε οι συνεντεύξεις να αποδώσουν στο μέγιστο για την ιστορική έρευνα. Μία όμως παρόμοια μετατόπιση μας μεταφέρει στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης της Προφορικής Ιστορίας, εκείνης που βλέπει το προϊόν της συνέντευξης όχι ως μια καταγραφή πληροφοριών που είτε είναι αληθή, είτε όχι, αλλά ως μια αφήγηση και κατασκευή.

Όσον αφορά τη δεύτερη περίοδο Προφορικής Ιστορίας, αυτή των «υποκειμενικότητων», μια περίοδο που τοποθετείται χρονικά τη δεκαετία του 1980,¹⁷ διευκολύνθηκε επίσης από μια άλλη ιστοριογραφική μετάβαση, η οποία είναι γνωστή ως η «συναισθηματική στροφή» στην ιστοριογραφία¹⁸ και που συνδέεται με τη «Νέα Πολιτισμική Ιστορία».¹⁹ Ο Burke συσχετίζει τη «Νέα Πολιτισμική Ιστορία» με την ανθρωπολογία που μελετά θέματα όπως «κληρονομικά τεχνουργήματα, αγαθά, τεχνικές διαδικασίες, ιδέες, συνήθειες και αξίες» ή «συμβολικές διαστάσεις της κοινωνικής δράσης» και ιδιαίτερα με την «καθημερινή ζωή» ή την «καθημερινή κουλτούρα».²⁰ Η Πολιτισμική Ιστορία, όπως περιγράφεται παραπάνω, περιλαμβάνει επίσης προφορικές πηγές και συμπεριφορές των απλών ανθρώπων με μια επακόλουθη διεύρυνση της θεματολογίας της στην καθημερινή ζωή και το συναίσθημα. Γι' αυτήν την περίοδο η Shopes λέει πως οι προφορικές συνεντεύξεις αρχίζουν να αναλύονται ως αφηγηματικές κατασκευές και όχι ως αρχειακές πληροφορίες, με τρόπο ώστε να γίνεται ερμηνεία και όχι μόνο αξιολόγηση της ακρίβειας του περιεχομένου των πηγών.²¹ Μια έννοια που συνοψίζει με τον καλύτερο τρόπο τη νέα αυτή προσέγγιση της Προφορικής Ιστορίας είναι η «υποκειμενικότητα». Η Passerini ορίζει την παραπάνω έννοια κυρίως ως διαφορετικές μορφές επίγνωσης όπως «η αίσθηση της ταυτότητας, η συνείδηση του εαυτού και κάποιες πιο συνειδητές μορφές διανοητικής δραστηριότητας».²² Η υποκειμενικότητα διαφοροποιείται από την ταυτότητα επειδή η ιστοριογραφία συνήθως αναφέρεται στις πολιτισμικές ταυτότητες σαν να είναι σταθερές στον τόπο και τον χρόνο, αλλά αποκλείει την υποκειμενική αντίληψή τους από τα άτομα.²³ Η Passerini θεωρεί πως ο όρος «υποκειμενικότητα» ως αναλυτικό εργαλείο είναι αναγκαίος λόγω της μεταπολεμικής πολιτικής πραγματικότητας και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη νεολαία και τα άλλα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960. Μιλά για μια αίσθηση πολιτικής ήττας από την πλευρά των Ιταλών εργατών κάτω από το φασιστικό καθεστώς και της νεολαίας μετά τον Μάιο του 1968. Ο κοινός παρονομαστής και σε αυτές τις δύο περιπτώσεις φαίνεται να είναι η έλλειψη «υποκειμενικής απελευθέρωσης», μιας απελευθέρωσης όσον αφορά την

17 Lynn Abrams, *ό.π.*, σ. 18.

18 Athina Athanasiou, Pothiti Hantzaroula, Kostas Yannakopoulos, «Introduction», *Historein*, 8, (2008) 5.

19 Peter Burke, *Varieties of Cultural History*, Cornell University Press, Ithaca-Nέα Υόρκη 1997.

20 Στο ίδιο, σ. 192.

21 Linda Shopes, *ό.π.*, σ. 258.

22 Luisa Passerini, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα, μετάφραση Οντέτ Βαρών-Βασάρ*, Νεφέλη, Αθήνα 2003, σ. 54.

23 Στο ίδιο, σ. 32-33.

«ψυχική και προσωπική σφαίρα» των υποκειμένων που εμπλέκονται στις πολιτικές διαδικασίες.²⁴

3. Ο ρόλος των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση

Αυτός ο ρόλος έχει σχέση με διαφορετικές περιόδους της ιστορικής εκπαίδευσης: τόσο αυτής της επικέντρωσης στην ιστορική σκέψη και της προσομοίωσης των διανοητικών «κινήσεων, συλλογισμών των ιστορικών από τους μαθητές, όσο και στην περίοδο που εστιάζει στην ανάπτυξη της ιστορικής συνείδησης».²⁵ «Η πρώτη περίοδος Διδακτικής της Ιστορίας αφορά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, όταν καθιερώνεται η Διδακτική της Ιστορίας ως ξεχωριστός επιστημονικός κλάδος και μαζί μεταβάλλεται και η άποψη των ειδικών για τη σχολική ιστορία. Δίνεται πλέον έμφαση στην ιστορική σκέψη σε αντίθεση με την απομνημόνευση “κλειστών” κυρίως εθνικών αφηγήσεων, κυρίαρχη πρακτική σε προηγούμενες περιόδους».²⁶ Το βασικό πλεονέκτημα από αυτήν την άποψη είναι ότι οι μαθητές, και ιδίως στο πλαίσιο μιας «ενεργητικής» Προφορικής Ιστορίας μετατρέπονται σε ερευνητές και παράγουν οι ίδιοι υλικό πηγών μέσω της καταγραφής προφορικών μαρτυριών. Χρησιμοποιούμε τον όρο «ενεργητική» Προφορική Ιστορία παρακολουθώντας την Trškan,²⁷ η οποία διαχωρίζει ανάμεσα στην «ενεργητική» Προφορική Ιστορία όπου οι μαθητές συλλέγουν μόνοι τους μαρτυρίες, και την «παθητική» Προφορική Ιστορία όπου οι μαθητές απλώς χρησιμοποιούν στο μάθημά τους καταγεγραμμένες μαρτυρίες, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της πλατφόρμας MOG.

Τα πλεονεκτήματα της χρήσης αποθετηρίων με προφορικές μαρτυρίες, ή και γραπτών ακόμα, «αυτοβιογραφικών» μαρτυριών,²⁸ έχουν πολλάκις καταγραφεί από τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν Ιστορία: ενώ ο Anderson επισημαίνει πως η χρήση της Προφορικής Ιστορίας στο Δημοτικό σχολείο επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους όσον αφορά την έρευνα και την ερμηνεία, κυρίως μέσα από τη σύγκριση πηγών διαφορετικών τύπων, και ότι ακόμη προσφέρει ευκαιρία διαγενεακών εμπειριών, «intergenerational learning»,²⁹ οι Crumplin & Divall³⁰ τονίζουν τη δυνατότητα που δίνεται στους μαθητές να έρθουν σε επαφή με μια ποικιλία «ιδιοσυγκρασιακών ατομικών ιστοριών» που αποκλίνουν από το σύνηθες πλαίσιο των μεγάλων ιστορικών αφηγήσεων. Αυτή ακριβώς η τελευταία πλευρά όσον αφορά τις μαρτυρίες, και ειδικά τις προφορικές μαρτυρίες, τονίζεται και από τη βιβλιογραφία που αφορά το Ολοκαύτωμα και τη διδασκαλία του, οπότε

24 Στο ίδιο, σ. 54-55.

25 Ελένη Αποστολίδου, «Εξέλιξη της διδακτικής της ιστορίας: επιστημολογικό και διδακτικό πλαίσιο», *Θέματα Επιστημών Αγωγής*, 2010.

26 Eleni Apostolidou, «Parallel lives? History and its Didactics», 7, *Public History Weekly* 6, DOI: dx.doi.org/10.1515/phw-2019-13398.

27 Danijela Trškan, «Guidelines for history teachers in primary and secondary schools», στο Danijela Trškan (επιμ.), *Oral History Education*, Slovenian National Commission for UNESCO, 2016.

28 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις Μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σ. 16.

29 Mick Anderson, «Oral history», *Teaching History*, (summer 2010) 33.

30 Michael Crumplin & Carol Duvall, C., «Defying the iron duke: assessing the battle of Waterloo in the classroom», *Teaching History*, 156 (2014), 53.

και μιλάμε για σύγχρονες των μαθητών μαρτυρίες επιζώντων, είτε με τη φυσική παρουσία των επιζώντων σε σχολεία, είτε μέσα από μαγνητοσκοπημένες προβολές στην τάξη. Η Βασάρ μιλώντας για τις μαρτυρίες σε σχέση με το Ολοκαύτωμα, γενικά και όχι για την εκπαίδευση, επισημαίνει: «Βλέπουμε λοιπόν ότι το αίτημα της αντικειμενικότητας δεν έχει εγκαταλείψει τη δεοντολογία του ιστορικού. Απλώς έχει αλλάξει περιεχόμενο: τώρα ταυτίζεται με την επιδίωξη να αναδείξει πλευρές της πραγματικότητας που αν δεν υπήρχαν οι προφορικές μαρτυρίες δεν θα τις γνωρίζαμε ποτέ».³¹ Η Claire (2004), από το μέτωπο της εκπαίδευσης, θεωρεί ότι η έκθεση των παιδιών σε προφορικές μαρτυρίες, συχνά με τη μορφή επισκεπτών στις σχολικές τάξεις και όχι πάντα βέβαια για το Ολοκαύτωμα, αποτελεί «αντίδοτο» σε μια επίσημη ιστορία των σχολικών βιβλίων που δεν συμπεριλαμβάνει την πολυπολιτισμικότητα των διάφορων τοπικών κοινοτήτων ή μειονότητες όπως οι γυναίκες.³² Συμπληρώνει πως το μεγαλύτερο πλεονέκτημα της Προφορικής Ιστορίας δεν είναι τα γεγονότα ή οι πληροφορίες, αλλά η προβολή διαφοροποιημένων προοπτικών και προσωπικών εμπειριών που δημιουργούν αμφιβολίες για κυρίαρχα στερεότυπα.³³ Τέλος, μια άλλη «φωνή» από το παρελθόν, αυτή τη φορά ενός επαγγελματία ιστορικού, εστιάζει σε δύο σημαντικές δυνατότητες και πλεονεκτήματα της Προφορικής Ιστορίας, της «έμφασης» και της «ατμόσφαιρας».³⁴ Ο Swain διευκρινίζει ότι με την «έμφαση» εννοεί τη διαφαινόμενη σημασία των γεγονότων που γίνονται αντικείμενο αφήγησης από τον πληροφορητή, ενώ η «ατμόσφαιρα» είναι το κάθε είδους πλαίσιο που κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύει τόσο στην ανάκληση τη μνήμη των συγκεκριμένων γεγονότων, όσο και την ερμηνεία τους. Η διαφοροποίηση λοιπόν όσον αφορά τις προσωπικές μαρτυρίες, γραπτές ή προφορικές, που δημιουργεί ρωγμές στη συλλογική μνήμη και η εκπαίδευση των μαθητών στην ανοχή κατ' αρχάς, αλλά και στην ερμηνεία του «διαφορετικού» που απαντάται σε παράλληλες και συγκρινόμενες μεταξύ τους «φωνές» από το παρελθόν, και σε φωνές από το παρόν που αναφέρονται στο παρελθόν, είναι από τα βασικά πλεονεκτήματα της Προφορικής Ιστορίας γενικά και ειδικότερα όταν η τελευταία χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση.

Ένα πλεονέκτημα της Προφορικής Ιστορίας που οι παιδαγωγοί της Ιστορίας τονίζουν πρωταρχικά είναι η αμεσότητα και η δύναμη πειθούς μιας σύγχρονης μαρτυρίας για το παρελθόν που προσφέρεται στους μαθητές με τη μορφή επισκέψεων, ηλικιωμένων συνήθως, πληροφορητών στα σχολεία. Έτσι, ο Preston³⁵ περιγράφει τους πληροφορητές που επισκέπτονται τα σχολεία ως «φυσικούς και ανθρώπινους δεσμούς με ένα εν πολλοίς αφηρημένο παρελθόν». Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται και η διαρκώς επιδιωκόμενη από τον εκπαιδευτικό συνάφεια του σχολείου και του γνωστικού αντικείμενου με την καθημερινή ζωή των μαθητών.³⁶ Μια άλλη λοιπόν πλευρά όσον αφορά τη χρήση προφορικών μαρτυριών στην τάξη, και ειδικά σε σχέση με το Ολοκαύτωμα, είναι και αυτή της τεκμηρίωσης

31 Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, *Η Ανάδυση μιας Δύσκολης Μνήμης*, Εστία, Αθήνα 2013, σ. 34.

32 Hilary Claire, «Oral history, a powerful tool or a double-edged sword?», *Teaching History*, (2004) 20.

33 Στο ίδιο, σ. 22.

34 Donald Swain, «Problems for practitioners of oral history», *The American Archivist*, 28 (1) (1965) 68.

35 Andrew Preston, «An authentic voice: perspectives on the value of listening to survivors of genocide», *Teaching History* 153, (2013) 62.

36 Hilary Claire, «Oral history, a powerful tool or a double-edged sword?», *Teaching History*, (2004) 20.

και του επιβεβαιωτικού, σε σχέση με το παρελθόν, χαρακτήρα που έχουν οι σχετικές μαρτυρίες για τους μαθητές. Τόσο ο Preston,³⁷ όσο και οι Fosteretal³⁸ (2014, σ. 87) αναφέρονται σε περιπτώσεις μαθητών που δεν μπορούν να πιστέψουν όσα ακούν στην τάξη για το Ολοκαύτωμα. «Η συνάντηση με τους επιζώντες έκανε το παρελθόν πιο αληθινό» είπε ένας δωδεκάχρονος μαθητής. «Είναι δύσκολο να το πιστέψεις όταν το διαβάζεις στα βιβλία, είναι τόσο ακραίο, όταν το ακούς όμως από έναν πραγματικό άνθρωπο που ήταν εκεί, τότε πείθεσαι ότι όντως συνέβη και ότι δεν είναι υπερβολή» λέει επίσης μια μαθήτρια 12 ετών συνεντευξιαζόμενη στο πλαίσιο έρευνας από τους ερευνητές του Κέντρου για την Εκπαίδευση για το Ολοκαύτωμα (Centre for Holocaust Education). Άλλοι μαθητές που συμμετείχαν στην ίδια έρευνα είπαν ότι η εμπειρία συνάντησής τους με τους επιζώντες τούς «τάραξε», «upsetting experience», αλλά και ότι τους βοήθησε να «καταλάβουν», και ότι θα έπρεπε να έχουν την ίδια εμπειρία και άλλοι προκειμένου να αναπτύξουν την απαιτούμενη ενσυναίσθηση.³⁹

Τέλος, και στο πλαίσιο των πλεονεκτημάτων όσον αφορά τη χρήση προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση στο σχολείο, ή και σε περιβάλλοντα άτυπης μάθησης όπως είναι τα μουσεία, καταγράφουμε και την άποψη που εκφράζει η Σολομών με αφορμή τη χρήση προφορικών μαρτυριών σε μουσεία Ολοκαυτώματος, όπως είναι το Γιαντ Βασέμ και αυτό του Άουσβιτς.⁴⁰ Στα παραπάνω μουσεία γίνεται ευρύτατη χρήση μαγνητοσκοπημένων αφηγήσεων, μαρτυριών, και ειδικά στο Άουσβιτς έχουμε την «υιοθέτηση μιας μουσειογραφικής αντίληψης επηρεασμένης από τον κινηματογράφο, τη βιντεοτέχνη και τις εικαστικές-ηχητικές εγκαταστάσεις»⁴¹. Εκτός από την επιλογή ενός τρόπου παρουσίασης εξαιρετικά ελκυστικού για το σημερινό κοινό, έχουμε και πάλι μια ««εξανθρωπισμένη», προσωποποιημένη και σαφώς εξατομικευμένη αφήγηση της ιστορίας»,⁴² χαρακτηριστικά δηλαδή των προφορικών μαρτυριών γενικά, όπως ειπώθηκε και παραπάνω. Τέλος, η Σολομών μάς εφιστά την προσοχή στη διάσταση της διαφοροποίησης και ποικιλίας που οι επιμελητές φρόντισαν να έχουν οι παραπάνω μαρτυρίες επιζώντων, μαρτυρίες ανθρώπων από διαφορετικές χώρες, διαφορετικού φύλου, κοινωνικής τάξης αλλά και προσωπικής προσέγγισης στην τραγωδία που έζησαν, όπως και στις επιλογές που συμπεριέλαβαν στις αφηγήσεις τους.⁴³

Δεν υπάρχουν όμως μειονεκτήματα ή αμφιβολίες όσον αφορά τις προφορικές μαρτυρίες και τη χρήση τους στην εκπαίδευση; Εκτός από τη «συνήθη» κριτική και αμφισβήτηση της αξιοπιστίας των προφορικών μαρτυριών ως ιστορικών πηγών, μια αμφισβήτηση που θα μπορούσε να μεταφερθεί και στην ιστορική εκπαίδευση,

37 Andrew Preston, *ό.π.*, σ. 62.

38 Stuart Foster et al, *What do students know and understand about the Holocaust?*, Centre for Holocaust Education, 2014, σ. 87.

39 Στο ίδιο, σ. 89.

40 Εσθήρ Σολομών, «Από την πλευρά των επιζώντων». Μουσείο Ολοκαυτώματος και προφορική ιστορία», στο Ειρήνη Νάκου και Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η Προφορική Ιστορία στα Μουσεία και στην Εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015.

41 Στο ίδιο, σ. 142.

42 Στο ίδιο, σ. 143.

43 Στο ίδιο, σ. 144.

οι Charpman & Edwards⁴⁴ επισημαίνουν και κάτι άλλο: ένα μεγάλο μέρος της ενασχόλησης με τις προφορικές μαρτυρίες αφορά τη «διάσωσή» τους και στη συνέχεια τη συντήρησή τους σαν να ήταν οποιοδήποτε άλλο μουσειακό έκθεμα ή στοιχείο πολιτισμικής κληρονομιάς.⁴⁵ Επί της ουσίας δε, χρησιμοποιούνται ως ιστορικές πηγές που θα συνέβαλαν σε μια κριτική ιστορική έρευνα. Παρόμοια ο McCully τονίζει ότι «συνιστούν σημαντικά θραύσματα των ιστορικών δεδομένων, αλλά σε αυτό το στάδιο δεν τίθενται στον κριτικό έλεγχο της ιστορικής ερμηνευτικής διαδικασίας».⁴⁶ Εδώ θα μπορούσαμε να έχουμε διάσταση ανάμεσα στον κοινωνικό και παρεμβατικό ρόλο της Προφορικής Ιστορίας, ο οποίος πολλές φορές αφορά την καταγγελία εγκλημάτων στο παρελθόν και την απόδοση δικαιοσύνης, και τον επιστημονικό της ρόλο που αφορά τη διερεύνηση πτυχών του παρελθόντος μέσα από ποικιλία πηγών οι οποίες και αντιπαραβάλλονται μεταξύ τους. Ο Κόκκινος, αφού ξεκίνησε την εργασία του σε συλλογικό τόμο για τη σχέση ιστορίας – δικαιοσύνης, με την απόφαση ότι «Η Ιστορία δεν αποδίδει δικαιοσύνη»,⁴⁷ διακρίνει τρία είδη δικαιοσύνης στα οποία και γίνεται αναφορά από τη βιβλιογραφία, την «ανταποδοτική – τιμωρητική», την «επανορθωτική – αποκαταστασιακή» και τη «μεταβατική».⁴⁸ Η όλη συζήτηση στο άρθρο και τον τόμο μάς θυμίζει και τον διαχωρισμό του Jackson⁴⁹ ανάμεσα στις δύο ακόλουθες διαφορετικές διαδικασίες: stockpiling και storytelling.⁵⁰ Το stockpiling αφορά την επιδιωκόμενη σε κλίμακα συγκέντρωση δεδομένων από κακομεταχείριση, βασανιστήρια και ανθρώπινο πόνο, προκειμένου να καταδειχτεί ο παράνομος και βίαιος χαρακτήρας διάφορων καθεστώτων και έχει πολιτικό, καταγγελτικό χαρακτήρα. Συνήθως σε αυτή τη διαδικασία συμμετέχουν όσοι ασχολούνται με την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Στη δεύτερη περίπτωση, storytelling, η ενασχόληση επικεντρώνεται στην κατανόηση της ατομικής εμπειρίας και έχει ερμηνευτική διάσταση. Η αναφορά σε «αριθμούς», όπως δηλώνει ο Jackson και είναι πλέον κάτι που αποτελεί κοινό τόπο ανάμεσα στους παιδαγωγούς της Ιστορίας, αποδυναμώνει τα θύματα διότι τα αποπροσωποποιεί.⁵¹ Αυτό μας θυμίζει και ένα άλλο βασικό πλεονέκτημα των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση, όχι μόνο φέρνουν στην επιφάνεια τις συνάψεις ανάμεσα στους μαθητές στο παρόν και τους εκπροσώπους μιας παλαιότερης γενιάς που ανήκει κατ' αυτόν τον τρόπο περισσότερο στο παρελθόν, αλλά «προσωποποιούν» την ιστορία και την κάνουν πιο ελκυστική ως αντικείμενο, ιδιαίτερα για τα μικρότερα παιδιά. Η πολιτική διάσταση όσον αφορά τη χρήση των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση εμφανίζεται και στο

44 Arthur Charpman & Chris Edwards, «Φωνές της ιστορίας. Σκέψεις για σύγχρονες μορφές αξιοποίησης της προφορικής ιστορίας στα σχολεία της Αγγλίας», στο Ειρήνη Νάκου και Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *ό.π.*

45 Στο ίδιο, σ. 207.

46 Alan McCully, «Προφορική ιστορία και κατανόηση ενός προβληματικού παρελθόντος», στο Ειρήνη Νάκου και Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 214.

47 Γιώργος Κόκκινος, «Εισαγωγή», στο Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης. Κιμουρτζής και Μάρκος Καρασαρίνης (επιμ.), *Ιστορία και Δικαιοσύνη*, Ασίνη, Αθήνα 2020, σ. 7.

48 Στο ίδιο.

49 Darius Jackson, «Research, policy and practice: survivor testimony and Holocaust education in England», στο D. Tržkan (επιμ.), *ό.π.*

50 Στο ίδιο, σ. 82.

51 Στο ίδιο, σ. 83.

πλαίσιο της «αναμνησιακής εκπαίδευσης».⁵² Ο Van Nieuwenhuysse,⁵³ στο άρθρο του για τη σχέση ιστορικής και «αναμνησιακής» εκπαίδευσης, επιμένει στον καθολικά ηθικό και παροντικό χαρακτήρα της τελευταίας που έρχεται σε αντίθεση με τις διαδικασίες ανάπτυξης ιστορικής σκέψης, στις οποίες και επικεντρώνεται εδώ και πάρα πολλά χρόνια η ιστορική εκπαίδευση.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό των προφορικών μαρτυριών, το οποίο μεταφέρεται από τον ευρύτερο χώρο της ακαδημαϊκής ιστορίας στον χώρο της ιστορικής εκπαίδευσης λόγω των σύγχρονων επιταγών για χρήση των πηγών στην τάξη, είναι και η υποτιθέμενη προβληματική υποκειμενικότητα των προφορικών μαρτυριών έναντι των γραπτών, όπως και πολλές φορές ο μη αντιπροσωπευτικός τους χαρακτήρας. Οι παραπάνω προβληματισμοί όπως είδαμε ανήκουν περισσότερο στην πρώτη περίοδο της Προφορικής Ιστορίας, αυτή που η Abrams⁵⁴ ονομάζει περίοδο της «ανάκτησης», «recovery period», ενώ αντίστοιχα η Shopes⁵⁵ ονομάζει «documentary period». Στην παραπάνω περίοδο της «ανάκτησης» ή όπου η προφορική μαρτυρία αξιολογείται ως έγγραφο, τμήμα ενός κλασικού αρχείου, εκείνο που ανακτάται είναι, βασικά, πληροφορίες και γεγονότα και η συζήτηση αφορά το «τι έγινε» και όχι το πώς βιώθηκε ό,τι έγινε, το οποίο είναι και το σημερινό focus τόσο της Προφορικής Ιστορίας όσο και της Ιστορίας εν γένει. Σε αυτό το πλαίσιο η οδηγία και η διαδεδομένη για τους προφορικούς ιστορικούς πρακτική ήταν η διασταύρωση των πληροφοριών με άλλα αρχεία, κάτι όμως που κάνουν οι ιστορικοί έτσι κι αλλιώς. Παρόλο που η παραπάνω περίοδος θεωρείται ότι χαρακτηρίζεται από μια θετικιστική πρόσληψη της Προφορικής Ιστορίας, οι παιδαγωγοί της Ιστορίας σήμερα τονίζουν την ανάγκη να εξοικειώνονται οι μαθητές με την ιδέα της διασταύρωσης του περιεχομένου μεταξύ διαφορετικών πηγών, ώστε να μην υποπέσουν στο ολισθηματικό αξιολόγησής κάποιας προφορικής μαρτυρίας ως αλάνθαστης και στο πλαίσιο της λογικής του «αυτόπτου μάρτυρα».⁵⁶ Άρα, λοιπόν, μια προφορική μαρτυρία, όσο ζωντανή και αν είναι και ελκυστική για τους μαθητές, δεν έχει το πλεονέκτημα της απευθείας σύνδεσης με το παρελθόν, αλλά θα πρέπει να ερμηνεύεται στο πλαίσιο παραγωγής της, όπως ακριβώς εν τέλει γίνεται και με τις γραπτές, ιδίως τις αυτοβιογραφικές πηγές. Εξού και η διατύπωση της Claire για τη χρήση της Προφορικής Ιστορίας στο Δημοτικό σχολείο ως «δίκοππου μαχαιριού». Όσον αφορά τη χρήση αποθετηρίου ή σε κάθε περίπτωση δημοσιευμένων προφορικών μαρτυριών μπορούμε να υποθέσουμε ότι τίθενται τα ίδια ερωτήματα στην τάξη όπως γίνεται και με μια γραπτή κειμενική πηγή.⁵⁷ Όσον αφορά την πρόσκληση στο σχολείο «πληροφορητών», η Claire προτείνει την ενθάρρυνση των μαθητών να σκεφτούν μια προφορική μαρτυρία από άλλη οπτική γωνία, ή ακόμη και την πρόσκληση στο σχολείο περισσοτέρων του ενός πληροφορητών

52 Γιώργος Κόκκινος, *ό.π.*, σ. 11.

53 Karel Van Nieuwenhuysse, «Remembrance education between history teaching and citizenship education», *Citizenship Teaching and Learning* 7 (2), (2012) 157-171.

54 Lynn Abrams, *ό.π.*, σ. 18.

55 Linda Shopes, *ό.π.*, σ. 260.

56 Robert Stradling, *Πολυπρισματική Θεώρηση στη Διδασκαλία της Ιστορία: Οδηγός για Καθηγητές*, Έκδοση του Συμβουλίου της Ευρώπης, 2010, σ. 16.

57 Hilary Claire, «Oral history, a powerful tool or a double-edged sword?», *Teaching History*, (2004) 23.

για κάποιο συγκεκριμένο θέμα. Τα ζητήματα ερμηνείας των πηγών τείνουν να είναι πιο δύσκολα για τους μαθητές του Δημοτικού που συνήθως προσκολλώνται στο γραπτό κείμενο ή την προφορική μαρτυρία και τα «διαβάζουν» ή τα ακούνε επί λέξει. Γι' αυτό και οι ειδικοί προτείνουν διερευνητική ιστορία στην τάξη με χρήση περισσότερο στοιχείων υλικού πολιτισμού και όχι κειμένων που παγιτεύουν μέσω του εκπεφρασμένου περιεχομένου τους και ανακόπτουν την τάση των μαθητών να κάνουν ερωτήσεις. Το γραπτό κείμενο αξιολογείται «υψηλά» από τους μαθητές και δύσκολα αντιμετωπίζεται κριτικά, η προφορική μαρτυρία έχει το πλεονέκτημα της εγγύτητας με κάποιον που ήταν παρών στα γεγονότα, ένα στοιχείο που γοητεύει και ίσως «καθλώνει» τους μαθητές. Η Penniston-Bird⁵⁸ προτείνει τη μετατόπιση από το κείμενο της προφορικής μαρτυρίας ως συγκεκριμένου περιεχόμενου στην προφορική μαρτυρία ως αφήγηση, άρα και κατασκευή. Η τελευταία προσέγγιση ερμηνεύει τις επιλογές του πληροφορητή και διαφοροποιεί το ερώτημα, από το «τι συνέβη» στο «τι ήταν σημαντικό» και στην εμπειρία του γεγονότος από τον συγκεκριμένο πληροφορητή ή την ομάδα που αυτός θα μπορούσε να εκπροσωπεί. Η Penniston-Bird επιμένει στην αντίληψη της υποκειμενικότητας της προφορικής πηγής ως πλεονεκτήματος για τη γνώση του παρελθόντος, άλλωστε υπάρχουν και θέματα που δεν θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο ιστορικής αφήγησης πάρα μόνο με τη συνδρομή των προφορικών συνεντεύξεων: θέματα οικογενειακής ιστορίας ή προσωπικών πτυχών της ζωής των ανθρώπων στο παρελθόν.

Αυτή όμως η τελευταία παρατήρηση μας μεταφέρει όχι μόνο στην «άλλη», τη δεύτερη περίοδο της Προφορικής Ιστορίας, αλλά και στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης της Διδακτικής της Ιστορίας. Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της παρουσίασης, η χρήση των προφορικών μαρτυριών στην ιστορική εκπαίδευση ταιριάζει όχι μόνο με την πρώτη περίοδο της Διδακτικής της Ιστορίας όπου η επικέντρωση των διδακτολόγων ή παιδαγωγών της Ιστορίας αφορά την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης αλλά και τη δεύτερη περίοδο όπου η εστίαση αφορά την ιστορική συνείδηση, δηλαδή την ενθάρρυνση των μαθητών να κάνουν συνδέσεις ανάμεσα στο παρελθόν και τη ζωή τους, ή τουλάχιστον στο παρόν. Σε αυτή τη δεύτερη περίοδο Διδακτικής της Ιστορίας όπου το πρόταγμα είναι η «συνάφεια» ανάμεσα στη σχολική ιστορική εκπαίδευση και τη ζωή του μαθητή,⁵⁹ εμφανίζονται με πιο συστηματικό τρόπο και τα συγκρουσιακά ζητήματα ως αντικείμενο της Ιστορίας στην τάξη. Το τελευταίο αφορά συγκεκριμένες επιλογές τόσο όσον αφορά το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης αλλά κυρίως όσον αφορά τη μεθοδολογία. Το «δύσκολο», διχαστικό ή τραυματικό παρελθόν, που διαμορφώνει ακόμα στάσεις στο παρόν, ως αντικείμενο διδασκαλίας προϋποθέτει ένα κοστρουκτιβιστικό μαθησιακό παράδειγμα⁶⁰ και μια γνωσιολογία που να βασίζεται στην παραδοχή ότι η πραγματικότητα είναι ανοιχτή σε εναλλακτικές ερμηνείες. Σε αυτή την περίοδο της Διδακτικής της Ιστορίας όπου η διδασκαλία της Ιστορίας αποβλέπει στη διάχυση της ιστορικής γνώσης

58 Corinna Penniston-Bird, «Oral history: the sound of memory», στο Sarah Barber & Corinna Penniston-Bird (επιμ.), *History beyond the Text*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2009.

59 Alison Kitson, et al., *Teaching and Learning History 11-18*, Open University Press, 2011, σ.145.

60 Έλλη Λεμονίδου, «Επίμαχα ή συγκρουσιακά ζητήματα στο μάθημα της Ιστορίας στη Γαλλία», στο Γιώργος Κόκκινος και Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.), *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ρόδον, Αθήνα 2016, σ. 206.

και σκέψης στον καθημερινό πρακτικό βίο,⁶¹ και όπου η προσοχή μας, όπως και αυτή των μαθητών μας, είναι προσανατολισμένη προς τις δημόσιες εκφάνσεις της ιστορίας,⁶² η συλλογή προφορικών μαρτυριών στο πλαίσιο πρότζεκτ Προφορικής ή Τοπικής Ιστορίας στο σχολείο ή η χρήση τους στο μάθημα της Ιστορίας μέσα στην τάξη ανοίγει δυνατότητες για μια ελκυστική για τους μαθητές, αλλά και κριτική συγχρόνως προσέγγιση του παρελθόντος.

Ένα σημείο στο οποίο εστιάζουν οι διδακτολόγοι της Ιστορίας σήμερα είναι η ανάπτυξη της ικανότητας των μαθητών να επεξεργάζονται κριτικά το πλήθος των πληροφοριών στο οποίο είναι εκτεθειμένοι, όπου αναγκαία συνθήκη για το τελευταίο είναι η εξάσκησή τους ήδη από το σχολείο στην παραπάνω διαδικασία. Αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί πάρα μόνο με τη συμπερίληψη του παρόντος, των συγκρούσεών του με αφορμή το παρελθόν, όπως και των δημόσιων αναπαραστάσεων του παρελθόντος στο μάθημα στην τάξη. Είτε η σχολική ιστορία ανήκει στην «γκρίζα» ή μοβ, κατά τον Seixas,⁶³ ζώνη, μεταξύ επιστημονικής ιστορίας και ιστορίας που υπηρετεί τη συλλογική μνήμη, είτε οι μαθητές εξασκηθούν στην «αποδόμηση», με τη λογική της νοηματοδότησης ή πλαισίωσης, των διάφορων δημόσιων αφηγήσεων για το παρελθόν, όπως προτείνει ο Körber,⁶⁴ ένα είναι σίγουρο, η Δημόσια Ιστορία δεν μπορεί να αγνοηθεί, ούτε από την ακαδημαϊκή, ούτε από τη σχολική ιστορία. Οι προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες μπορεί να έχουν συλλεχθεί από ερασιτέχνες προφορικούς ιστορικούς, τα ψηφιακά αποθετήρια και οι κάθε είδους ιστότοποι που τις φιλοξενούν, τα μουσεία όπου στη θέση των αντικειμένων υπάρχουν προφορικές μαρτυρίες, ή όπου οι ενδιαφερόμενοι «εναποθέτουν» τις μαρτυρίες τους συνεισφέροντας στη συλλογή του μουσείου,⁶⁵ είναι δύσκολο να αποκλειστούν από την τυπική ιστορική εκπαίδευση η οποία λαμβάνει χώρα στο σχολείο, εάν η τελευταία αποβλέπει στη διατήρηση στοιχειώδους επαφής με την πραγματικότητα και τις απαιτήσεις της.

4. Επίλογος

Έπειτα από μια «περιήγηση» θεωρητική και ιστορική στην Προφορική Ιστορία, όπως και μια επισκόπηση βιβλιογραφίας σε σχέση με την Προφορική Ιστορία στην εκπαίδευση, ελπίζω να φάνηκαν ο πλούτος και οι δυνατότητες της χρήσης της Προφορικής Ιστορίας στην τάξη, τόσο για ανάπτυξη κριτικού πνεύματος και επιστημονικών δεξιοτήτων στην Ιστορία, όσο και για ευαισθητοποίηση σε σχέση

61 Joern Rüsen, «The didactics of history in West Germany: Towards a new self-awareness of historical studies», *History and Theory* 26 (3), (1987) 213.

62 Antonis Liakos & Mitsos Bilalis, «The Jurassic Park of historical culture», στο Mario Carretero, Stefan Berger & Maria Grever (επιμ.), *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017, σ. 210.

63 Peter Seixas, «A history/memory matrix for history education», *Public History Weekly*, 4 (2016) 6, DOI: dx.doi.org/10.1515/phw-2016-5370.

64 Andreas Körber, «Historical consciousness, historical competencies – and beyond? Some conceptual development within German history didactics», *PEDOCS*, (2015) 23.

65 Μάρλεν Μούλιου, «Η δική μου / μας πόλη... Συμμετοχικές πρακτικές για τη συλλογή της μνήμης του αστικού χώρου και η συμβολή των μουσείων – πόλεων», στο Ρίκη Βαν Μπουσχότεν κ.ά. (επιμ.), *Η Μνήμη Αφηγείται την Πόλη*, Πλέθρον, Αθήνα 2016.

με πολιτικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές καταστάσεις που αφορούν όλους μέσα στο σχολείο και εκτός σχολείου. Η Προφορική Ιστορία, οι μαρτυρίες, μπορούν να γίνουν πεδίο ανάλυσης και κριτικής, μέσα από τη σύγκρισή τους με άλλες πηγές, κατά προτίμηση αντικρουόμενες, διασαφηνίζει ο οδηγός για τους εκπαιδευτικούς της πλατφόρμας,⁶⁶ αλλά και να εμπνεύσουν ό,τι οι Barton & Levstik αποκαλούν «care», έγνοια, φροντίδα για τον άλλο.⁶⁷ Η δομή της πλατφόρμας, οι συνεντεύξεις, οι ερωτήσεις πλαισίωσης, ο οδηγός του εκπαιδευτικού, όπως και η ενημέρωση γύρω από την Προφορική Ιστορία, διασφαλίζουν ότι ο πλούτος των συνεντεύξεων δεν θα μείνει ανεκμετάλλευτος με τον τρόπο που σχολίασε ο Cohen,⁶⁸ επισημαίνοντας ότι υπάρχουν πλέον πολλά ψηφιακά αποθετήρια αλλά αυτά δεν βοηθούν τους μη ειδικούς να τα χρησιμοποιήσουν. Υπάρχει λοιπόν ευρέως ο προβληματισμός σε σχέση με μια ψηφιακότητα που εμφανίζει τα πάντα προσιτά αλλά που δεν παρέχει εργαλεία για την αξιοποίησή της. Δεν αρκούν οι συνεντεύξεις, αλλά είναι αναγκαίο και ένα πλαίσιο να τις νοηματοδοτήσει, πράγμα το οποίο επιδιώκει το MOG.

---

66 Άγγελος Παληκίδης, *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα, Οδηγός για τους Εκπαιδευτικούς*, Freie Universität Berlin, σ. 42.

67 Keith Barton & Linda Levstik, *Teaching History for the Common Good*, Routledge, 2004.

68 Steve Cohen, «Shifting Questions: New Paradigms for Oral History in a Digital World», *The Oral History Review*, 40 (1), (2013) 161.

Ο ρόλος της μαρτυρίας ως εργαλείου για τη διδασκαλία της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

Η αξιοποίησή της στο παράδειγμα της ιστορικής έρευνας στο ανέκδοτο σχολικό αρχείο της περιόδου 1933-1944 της Γερμανικής Σχολής Αθηνών

Ελένη Κουμεντάκου

koumentakou@dsathen.gr

Στη σύντομη αυτή εισήγηση στόχος μου είναι να αναφερθούν ενδεικτικά και στοχευμένα οι προκλήσεις αλλά και τα παιδαγωγικά οφέλη από την πραγματοποίηση συνεντεύξεων με αποφοίτους της Γερμανικής Σχολής Αθηνών της περιόδου 1942-1944, καταδεικνύοντας τον ρόλο της μαρτυρίας στη διδασκαλία της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια κυρίως Εκπαίδευση.

1. Ιστορικά στοιχεία για την πορεία της Γερμανικής Σχολής Αθηνών

Μια μικρή εισαγωγή είναι απαραίτητη, ώστε να προσδιορισθεί επαρκώς το πλαίσιο της πραγματοποίησης των συνεντεύξεων. Η Γερμανική Σχολή Αθηνών αναγνωρίζεται ως χρονικό σημείο ίδρυσής της το έτος 1896. Στην πραγματικότητα η γερμανική σχολική εκπαίδευση στην Αθήνα είναι πολύ παλαιότερη. Τοποθετείται στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους και συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία ισχυρής γερμανικής παροικίας, απόρροια και της άφιξης του Βαυαρού βασιλιά Όθωνα στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύεται το 1834, στο Ναύπλιο, μια Γερμανική Σχολή, η οποία μεταφέρεται αργότερα στην Αθήνα και προσφέρει εκπαιδευτικό έργο ως το 1862, όταν ο Όθωνας εγκαταλείπει την Ελλάδα. Το 1872 η κυρία Bernhardine Hoffmann ιδρύει στην Αθήνα γερμανόφωνο δημοτικό σχολείο με δικό της αποκλειστικό κεφάλαιο, το οποίο θα παραμείνει σε λειτουργία έως το 1888.¹

Αργότερα, μια σειρά από ευνοϊκές συγκυρίες, αλλά και οι δράσεις και το ενδιαφέρον μιας ξεχωριστής προσωπικότητας της εποχής, του σπουδαίου Γερμανού αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου Wilhelm Dörpfeld, διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών από το 1887, σηματοδοτούν τη γένεση ενός σχολείου, το οποίο έμελλε να εξελιχθεί σταδιακά σε έναν χώρο μάθησης, καλλιέργειας αυτόνομων

---

¹ Jens Godber Hansen, *Το Γυμνάσιο Dörpfeld στην Αθήνα (Γερμανική Σχολή Αθηνών). Ιστορία και δομή ενός γερμανικού σχολείου του εξωτερικού*, Αθήνα 2017, σ. 7-8.

προσωπικότητων αλλά ταυτόχρονα και σε ένα σταθερό σύμβολο ελληνογερμανικής φιλίας. Το χειμώνα του 1897-1898 ξεκινά η κατασκευή του σχολικού κτιρίου σε αρχιτεκτονικά σχέδια του Dörpfeld στο κέντρο της Αθήνας και συγκεκριμένα στο οικοδομικό τετράγωνο ανάμεσα στις μετέπειτα δημιουργηθείσες οδούς Πρασσά, Αραχώβης (τώρα Μερλιέ), Ασκληπιού και Βαλτετσίου. Τα επίσημα εγκαίνια του κτιρίου πραγματοποιούνται στις 23 Μαρτίου 1898. Μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο η Σχολή διατηρεί τον χαρακτήρα του Δημοτικού σχολείου ενώ αναστέλλει τη λειτουργία της στις αρχές του 1917, λόγω του δυσχερούς για τη Γερμανία πολιτικού κλίματος. Η Σχολή θα επαναλειτουργήσει τον Σεπτέμβριο του 1921, με τη σύμφωνη γνώμη των ελληνικών αρχών, αποτελώντας μάλιστα το πρώτο γερμανικό σχολείο, το οποίο θα επαναλειτουργήσει μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή.²

Στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων η Σχολή θα αναπτυχθεί και θα αναβαθμιστεί. Το 1927 λαμβάνει την επίσημη αναγνώρισή της από το ελληνικό κράτος και η ταχεία ανάπτυξή της καθιστά απαραίτητη την επέκταση των κτιριακών της υποδομών. Ωστόσο, λίγο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1931, ο νόμος που ψηφίζεται από την κυβέρνηση Βενιζέλου με υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου απειλεί σοβαρά την ύπαρξή της. Συγκεκριμένα, ο νόμος αυτός απαγορεύει με άρθρο του τη φοίτηση των παιδιών με ελληνική υπηκοότητα στο δημοτικό και ορίζει ότι προσβάσιμη για τους Έλληνες θα είναι μόνο η γυμνασιακή βαθμίδα. Αποτέλεσμα είναι να εγκαταλείψουν το δημοτικό οι Έλληνες και να αναστείλει τη λειτουργία του το νηπιαγωγείο. Στη Σχολή, πλέον, λειτουργούν το γερμανικό δημοτικό και από την 7η τάξη, δύο τμήματα, ένα ελληνικό και ένα γερμανικό. Το 1935 με διάταξη του γερμανικού Υπουργείου Παιδείας η Σχολή αναγνωρίζεται ως «Πλήρες Δημόσιο Ανώτερο Εκπαιδευτήριο», ισοδύναμο με τα αντίστοιχα του Ράιχ.³

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1939, σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται και από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας για τη λειτουργία του σχολείου. Ορίζεται παράλληλα με τον Γερμανό διευθυντή και Έλληνας διευθυντής, ενώ παραχωρείται στη Σχολή το δικαίωμα μεικτών τάξεων, κατ' εξαίρεση με τα υπόλοιπα σχολεία στην Ελλάδα, στα οποία επιβάλλεται η διάκριση αρρένων και θηλέων. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής το σχολείο συνεχίζει τη λειτουργία του με διακοπές. Τα δύσκολα αυτά χρόνια διεισδύει στη Σχολή η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, επηρεάζοντας καθοριστικά τον τρόπο λειτουργίας της. Μετά την απελευθέρωση από τη γερμανική κατοχή, το 1944, η Σχολή κλείνει τις πύλες της για δώδεκα χρόνια.⁴ Επαναλειτουργεί τον Οκτώβριο του 1956, σε άλλες κτιριακές εγκαταστάσεις, στο Μαρούσι, ενώ από το 2015 πραγματοποιήθηκε σταδιακά η επανένωση των δύο τμημάτων, ελληνικού και γερμανικού, ώστε οι μαθητές/-τριες στο σύνολό τους να παρακολουθούν ένα ενιαίο πρόγραμμα σπουδών, το οποίο τους οδηγεί στην απόκτηση του γερμανικού διεθνούς απολυτηρίου (DIA). Η ιστορία της Γερμανικής Σχολής Αθηνών είναι,

2 Στο ίδιο, σ. 11-25.

3 Στο ίδιο, σ. 28-40.

4 Στο ίδιο, σ. 43-49.

λοιπόν, άμεσα συνδεδεμένη με την πορεία της ελληνικής πολιτικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής πραγματικότητας.

2. Το πλαίσιο της εκπαιδευτικής δράσης «Η ΓΣΑ θυμάται»

Τον Σεπτέμβριο του 2019, δεκατρείς μαθήτριες και μαθητές της Γερμανικής Σχολής Αθηνών με την παιδαγωγική υποστήριξη δύο εκπαιδευτικών της Σχολής –της Regina Wiesinger και της Έλενας Κουμεντάκου– αλλά και με την πολύτιμη συμβολή και υποστήριξη του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου και του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»⁵ και προσωπικά του διευθυντή του προγράμματος, καθηγητή κύριου Αποστολόπουλου, αναλαμβάνουν να αναμετρηθούν με το παρελθόν του σχολείου τους, ερευνώντας διεξοδικά μια δύσκολη ιστορική συγκυρία, την περίοδο του ναζισμού και της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα. Αφορμή αποτελεί ένας εκπαιδευτικός μαθητικός διαγωνισμός, ο οποίος λαμβάνει χώρα κατά το σχολικό έτος 2019-2020 με γενικότερο τίτλο *Erinnern Für die Gegenwart*⁶ (Μνήμη για το Παρόν) και υποστηρίζεται από το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας (AA) και την Κεντρική Υπηρεσία για τα Σχολεία του Εξωτερικού (ZfA) σε συνεργασία με το Ομοσπονδιακό Κέντρο για την Αγωγή του Πολίτη και το Ίδρυμα «Μνήμη, Μέλλον και Ευθύνη», ενώ τελεί υπό την αιγίδα του Χάικον Μάας, υπουργού Εξωτερικών της Γερμανίας. Ο διαγωνισμός αφορά τα γερμανικά σχολεία του εξωτερικού. Συνολικά, χρηματοδοτήθηκαν παγκοσμίως πενήντα οχτώ (58) εκπαιδευτικές δράσεις.⁷ Συνοδοιπόροι στο απαιτητικό αυτό εγχείρημα στάθηκαν το Γενικό Λύκειο του Διστόμου και το σχολείο Fritz Karsen στο Βερολίνο.

Στόχος του μαθητικού αυτού διαγωνισμού είναι η καλλιέργεια της ιστορικής μνήμης και η διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών μέσα στη σχολική κοινότητα, οι οποίες θα κινητοποιήσουν το ενδιαφέρον των μαθητών/-τριών για τη μελέτη του παρελθόντος, την εμβάθυνση των ιστορικών τους γνώσεων με τη μελέτη πρωτογενών και δευτερογενών πηγών και εντέλει τη διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων. Απώτερο στόχο, βεβαίως, αποτελεί η προοπτική διαμόρφωσης σκεπτόμενων και ενεργών πολιτών που αντιλαμβάνονται τη θέση τους στη διεθνή κοινότητα, στο πλαίσιο του υγιούς κοσμοπολιτισμού. Και ενώ η καταληκτική ημερομηνία για την ολοκλήρωση των εκπαιδευτικών δράσεων των συμμετεχόντων σχολείων τοποθετείται αρχικά από τους φορείς διοργάνωσης τον Ιανουάριο του 2020, λόγω της πανδημικής κρίσης του covid19, κρίνεται απαραίτητη ορισμένη χρονική παράταση και συγκεκριμένα ορίζεται ως καταληκτική ημερομηνία ο Οκτώβρης του 2020.⁸

3. Οι δράσεις που αναπτύχθηκαν

Στο πλαίσιο της συμμετοχής της Γερμανικής Σχολής Αθηνών στον προαναφερόμενο

5 Freie Universität Berlin, <https://www.occupation-memories.org/>

6 Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, <https://erinnern-gegenwart.de/site/> (ανάκτηση 19/09/2022).

7 Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, <https://erinnern-gegenwart.de/site/die-projekte/> (ανάκτηση 19/09/2022).

8 Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, <https://erinnern-gegenwart.de/site/> (ανάκτηση 19/09/2022).

εκπαιδευτικό διαγωνισμό, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο υλοποιείται στη Σχολή από τον μαθητικό όμιλο που συγκροτείται για τον σκοπό αυτό, έχει υψηλές προσδοκίες αλλά και απτούς στόχους και αναπτύσσει ποικιλία δράσεων, με βασικό στόχο τη διαμόρφωση μιας διαδραστικής ψηφιακής πλατφόρμας (<https://dsa-erinnert.org/>), ελεύθερα προσβάσιμης στο κοινό, η οποία να αποτυπώνει την πορεία της Γερμανικής Σχολής Αθηνών τα έτη 1933-1944, παράλληλα με τα πολιτικά, οικονομικά, στρατιωτικά και κοινωνικά γεγονότα και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην Ελλάδα, τη Γερμανία αλλά και σε όλο τον κόσμο. Στους μαθητές/-τριες δόθηκε η δυνατότητα να μελετήσουν το πλούσιο αρχειακό υλικό της Σχολής της περιόδου 1933-1944, καθώς επίσης και σχετικά κρατικά και πανεπιστημιακά αρχεία. Στο αρχειακό υλικό της Σχολής, οι πολυάριθμοι φάκελοι μαθητών και εκπαιδευτικών, οι καταχωρίσεις στα βιβλία κοινοποιήσεων και οι αποφάσεις των συνεδριάσεων τούς επέτρεψαν να σχηματίσουν ζωντανή εικόνα για την εσωτερική λειτουργία της Σχολής τα χρόνια εκείνα. Το αρχειακό υλικό έρχεται να ρίξει φως στο οικογενειακό υπόβαθρο των μαθητών και των δασκάλων, στην κοινωνική θέση των γονέων και στα κίνητρα που τους οδήγησαν να στείλουν τα παιδιά τους στη Σχολή, αλλά και στις πολιτικές πεποιθήσεις των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Οι μαθητές της εποχής, μέσα από τα γραπτά τους, καταθέτουν τα όνειρα και τις προσδοκίες τους για το μέλλον, ενώ συγχρόνως εκφράζουν τους φόβους και τις ανησυχίες που γεννά μέσα τους η δίνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν από τους μαθητικούς φακέλους για τις δραματικές συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της ναζιστικής κατοχής απηχούν τη ματιά των κατακτητών πάνω στους κατακτημένους.

Είναι γεγονός ότι ο μαθητικός αυτός διαγωνισμός ώθησε τους μαθητές/-τριες στην ιστορική μελέτη του παρελθόντος. Μέσα από ομαδικές αλλά και ατομικές εργασίες κατανόησαν την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε τρεις βασικούς άξονες, περνώντας από το ειδικό στο γενικό αλλά και αντίστροφα: η ιστορία του κόσμου μας, η ιστορία της χώρας μας, η ιστορία του σχολείου μας. Ασχολήθηκαν με κρίσιμες ιστορικές περιόδους. Διαμόρφωσαν σύγχρονη κουλτούρα μνήμης, με στόχο τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης και την καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης. Σε αυτή την κατεύθυνση συνετέλεσαν και οι ποικίλες δράσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της ομάδας αλλά και της συνεργασίας της με άλλους φορείς. Ενδεικτικά, αναφέρονται ορισμένες από αυτές:

- i. Έρευνα στα αρχεία της Γερμανικής Σχολής Αθηνών της περιόδου 1933-1944 αλλά και σε άλλες πηγές, όπως στο Ομοσπονδιακό Αρχείο του Γερμανικού Κράτους και την Ερευνητική Βιβλιοθήκη για την Ιστορία της Εκπαίδευσης στο Βερολίνο.
- ii. Συνεργασία και μαθητική ανταλλαγή με το Γενικό Λύκειο του Διστόμου και το Λύκειο Φριτς Κάρζεν στο Βερολίνο.
- iii. Επισκέψεις σε τόπους μνήμης (π.χ. Ravensbrück, Anne-Frank-Zentrum, Μαουσολείο Διστόμου κ.α.).
- iv. Συναντήσεις με πρόσωπα της πολιτικής σκηνής και ανθρώπους του πνεύματος (Michael Roth, Theodoros Daskarolis, Βύρων Μήτος κ.ά.).
- v. Εποικοδομητική συνεργασία με το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και το Πρόγραμμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα».

vi. Πραγματοποίηση συνεντεύξεων με αποφοίτους της εποχής (Μαυρίδης, Νεγρεπόντης).

4. Τα οφέλη και οι παιδαγωγικές προκλήσεις

Κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού αυτού προγράμματος διακρίναμε ως εκπαιδευτικοί τα παιδαγωγικά οφέλη τα οποία έχει για τους μαθητές/-τριες η ουσιαστική επαφή τους με το ιστορικό παρελθόν του σχολείου τους. Ήρθαμε επίσης αντιμέτωποι με μια σειρά προκλήσεων. Παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένες από αυτές:

i. Η καλλιέργεια των απαραίτητων δεξιοτήτων στην ομάδα των μαθητών/-τριών, ώστε να δημιουργηθεί γόνιμο έδαφος για τη διδακτική αξιοποίηση των σχολικών αρχειακών τεκμηρίων της Γερμανικής Σχολής Αθηνών, της περιόδου 1933-1944. Δεξιότητες, όπως η συνθετική δημιουργική ικανότητα, η διερευνητική στάση απέναντι στη γνώση, η κριτική σκέψη και η διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων κρίθηκαν απαραίτητες και καλλιεργήθηκαν συστηματικά και ποικιλοτρόπως.

ii. Η προετοιμασία των εβδομαδιαίων συναντήσεων του ομίλου, ώστε οι μαθητές/-τριες να αξιοποιήσουν τις πρότερες ιστορικές τους γνώσεις, αλλά και να εμβαθύνουν ουσιαστικά στα ιστορικά δεδομένα της εποχής με τις κατάλληλες κάθε φορά ιστορικές πηγές.

iii. Η αξιοποίηση σύγχρονων τεχνολογικών μέσων τόσο στο πλαίσιο της έρευνας, όσο και στο πλαίσιο της αποτύπωσης των αποτελεσμάτων της έρευνας, αφούγκραζόμενοι ως εκπαιδευτικοί, την ανάγκη των μαθητών/-τριών να εκφραστούν, αξιοποιώντας τα μέσα τα οποία μεταχειρίζονται και στην καθημερινή τους επικοινωνία: τον λόγο, την εικόνα, τη μουσική. Γοητευμένοι από τον συνδυασμό της παραδοσιακής προφορικής αφήγησης με τα μέσα της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας, όπως ο υπολογιστής, η κάμερα, οι συσκευές ηχογράφησης ή τα εργαλεία τηλεπικοινωνίας, οι μαθητές/-τριες ενεπλάκησαν ενεργά στην προσπάθεια ψηφιακής αποτύπωσης των αποτελεσμάτων της έρευνας. Είναι γεγονός ότι η πολυμεσική και πολυτροπική προσέγγιση των ιστοριών με ψηφιακά μέσα, η οποία αποδίδεται πλέον στην εκπαιδευτική διαδικασία με τον όρο Ψηφιακή Αφήγηση (αγγλικός όρος: Digital Storytelling), αποτελεί μια πρακτική συγκερασμού αφηγηματικού και ψηφιακού περιεχομένου, συμπεριλαμβανομένων εικόνων, ήχου και βίντεο, ώστε να δημιουργηθεί μια ταινία μικρού μήκους με δυνατά συγκινησιακά συστατικά.

5. Πραγματοποίηση συνεντεύξεων με αποφοίτους της Γερμανικής Σχολής Αθηνών των ετών 1942-1944

Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο του προαναφερθέντος εκπαιδευτικού προγράμματος οργανώθηκε και η πραγματοποίηση μιας σειράς συνεντεύξεων με αποφοίτους της Γερμανικής Σχολής Αθηνών των ετών 1942-1944. Αυτή η προοπτική αποτέλεσε για όλη την ομάδα -μαθητές

και εκπαιδευτικούς- μια μοναδική εμπειρία ζωής. Είναι σημαντικό να καταγραφούν τα ανάμεικτα συναισθήματα των μαθητών/-τριών, τα οποία, εμείς, ως εκπαιδευτικοί, κληθήκαμε να διαχειριστούμε μαζί με τα παιδιά, όπως ο ενθουσιασμός τους στην ιδέα της πραγματοποίησης των συνεντεύξεων αλλά και ο δισταγμός τους, ακόμη και ο φόβος, καθώς αισθάνονταν πολύ μεγάλη ευθύνη απέναντι στη διαδικασία. Τους/τις συγκινούσε, επίσης, το γεγονός ότι θα συνομιλούσαν με ανθρώπους μεγάλης ηλικίας, οι οποίοι, παρά τις σαφώς διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνιστώσες που είχαν βιώσει, είχαν ένα αδιαμφισβήτητο κοινό στοιχείο με τους συνεντευξιαστές μαθητές/-τριες: είχαν φοιτήσει στη Γερμανική Σχολή Αθηνών, μian άλλη εποχή, κάτω από άλλες συνθήκες, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, με διαφορετικές προκλήσεις και προοπτικές αλλά αυτά δεν αναιρούσαν το γεγονός ότι σε λίγο καιρό οι μαθητές/-τριες θα ήταν συναπόφοιτοί τους.

Η προετοιμασία

Όλα τα μέλη της ομάδας ήθελαν να μετέχουν στη διαδικασία των συνεντεύξεων και επιθυμούσαν περισσότερο από κάθε φορά να ενημερωθούν και να μελετήσουν. Ήταν δεδομένο ότι επιζητούσαν περαιτέρω εκπαίδευση, για να είναι κατάλληλα προετοιμασμένοι/-ες. Η συνειδητοποίηση ότι κάθε συνέντευξη είναι μοναδική και σχεδόν αδύνατον να επαναληφθεί, λόγω κυρίως της ηλικίας των μαρτύρων, αύξανε το αίσθημα της ευθύνης και γεννούσε νέες προσδοκίες σε όλα τα μέλη της ομάδας: μαθητές, μαθήτριες και εκπαιδευτικούς. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των μαθητών/-τριών συζητήθηκαν ποικίλα θέματα που άπτονται ζητημάτων, τα οποία αφορούν την Προφορική Ιστορία. Ειδικότερα, οι μαθητές/-τριες:

i. Κατόνησαν ότι ο σκοπός των συνεντεύξεων, πέρα από την αδιαμφισβήτητη ουσιαστική ανθρώπινη επαφή, είναι η συλλογή πληροφοριών και τεκμηρίων και εν συνεχεία η κατανόηση και η αξιολόγησή τους, ώστε να είναι δυνατή η αξιοποίησή τους στο παρόν αλλά και στο μέλλον.

ii. Συζήτησαν για την αξιοπιστία των προσωπικών αναμνήσεων ως ιστορικών τεκμηρίων.

iii. Αναφέρθηκαν στα ζητήματα της ανθρώπινης μνήμης, όπως την επιλεκτικότητα της και την επιρροή του χρόνου που μεσολαβεί ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, ερμηνεύοντας τη φράση «το κάτοπτρο της μνήμης».⁹

iv. Προβληματίστηκαν για τη δυσκολία της ανάκλησης γεγονότων από το παρελθόν, όχι μόνο λόγω αδυναμιών της μνημονικής λειτουργίας αλλά και λόγω των προκαταλήψεων που επηρεάζουν την ανθρώπινη σκέψη. Ειδικότερα «όταν ζητηθεί από τα άτομα να διηγηθούν επώδυνες αναμνήσεις, πιθανόν να ενεργοποιηθούν μια σειρά από διαδικασίες που θα εμποδίσουν την εύκολη ανάκληση ή τον αναστοχασμό γύρω από τα γεγονότα εκείνης της εποχής».¹⁰

9 Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμος πρώτος, εκδότης Γεώργιος Κασδόνης, Αθήνα 1894, Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, http://www.snhell.gr/testimonies/content.asp?id=105&author_id=40, (ανάκτηση 15/09/2022).

10 Charlotte Fischer, Stefania Costache, Δρ Χαρά Μακρυγιάννη, *Μια εισαγωγή στην Προφορική Ιστορία*. Όταν

v. Αντάλλαξαν απόψεις σχετικά με την ατομικότητα της μαρτυρίας και τον περιορισμένο βαθμό της αντιπροσωπευτικότητάς της.

vi. Ήρθαν σε επαφή και μελέτησαν τις επτά καθοδηγητικές αρχές ηθικής δεοντολογίας:¹¹

1. Σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.
2. Σεβασμός στην ελεύθερη, οικειοθελή και ενημερωμένη συγκατάθεση.
3. Σεβασμός στα παιδιά, τους ηλικιωμένους, τους πρόσφυγες και εκτοπισμένους, τα θύματα, τους ανάπηρους ή οποιοδήποτε άλλο άτομο θεωρείται ευάλωτο ή μπορεί να γίνει ευάλωτο μέσα από μια συνέντευξη Προφορικής Ιστορίας.
4. Σεβασμός σε προσωπικά στοιχεία, την εμπιστευτικότητα και στο δικαίωμα του ατόμου που καλείται να απαντήσει στις ερωτήσεις να αποσύρει τη συνέντευξή του (όροι για την απόσυρση πρέπει επίσης να περιληφθούν στο έντυπο συγκατάθεσης).
5. Σεβασμός στη δικαιοσύνη και τη συμπερίληψη, σεβασμός στην αντιπροσωπευτικότητα και δίκαιη παρουσίαση των κοινοτήτων ή ομάδων που εξετάζονται.
6. Εξισορρόπηση των κινδύνων και των ωφελειών.
7. Ελαχιστοποίηση κινδύνου, ιδιαίτερα όταν γίνεται συνέντευξη με ευάλωτα άτομα.

Οι μαθητές/-τριες, ακόμη, παρακολούθησαν συνεντεύξεις μαρτύρων στην πλατφόρμα του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» και προχώρησαν σε σχετικές παρατηρήσεις: διάκριση του βιωματικού χρόνου (βιογραφικοί σταθμοί/ κοινωνικό προφίλ) και του αφηγηματικού χρόνου (ρυθμός αφήγησης, θεματικές ενότητες), διατύπωση ερμηνευτικών υποθέσεων, ενώ προχώρησαν και σε περαιτέρω μελέτη και ανάλυση αποσπασμάτων με τη βοήθεια στοχευμένων ερωτήσεων και εργασιών. Τέλος, συνδύασαν τις προφορικές μαρτυρίες, τις οποίες είχαν μελετήσει, και με άλλες ιστορικές πηγές.

Η αναζήτηση και η πρώτη επαφή

«Είναι όλα θέμα εμπιστοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού. Μια συνέντευξη θεωρείται πετυχημένη μόνο και μόνο εάν βασίζεται σε μια σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στο άτομο που θέτει τις ερωτήσεις και στο άτομο που καλείται να απαντήσει... Η δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης χρειάζεται χρόνο και προσπάθεια».¹² Κατ' αρχάς, οι μαθητές και οι μαθήτριες, με την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών τους, έκαναν τη σχετική αναζήτηση στο αρχαικό υλικό της Σχολής, αναζητώντας πρόσωπα με τα οποία θα μπορούσαν να έρθουν σε επαφή και να πάρουν συνέντευξη. Στη συνέχεια, διασταύρωσαν κάποιες από τις πληροφορίες που συνέλεξαν με τις πληροφορίες που

οι εμπειρίες των εν ζωή ανθρώπων γίνονται ιστορία, Όμιλος Ιστορικού Διαλόγου και Έρευνας, Λευκωσία 2011, https://www.ahdr.info/images/pdf/oral-history/ORAL-HISTORY_GR.pdf, σ.10 (ανάκτηση 15/09/2022).

11 Kirsten O'Hare, *Oral History Ethics Tips*, <http://storytelling.concordia.ca/oralhistory/resources/tips/ethic.html> (ανάκτηση 15/09/2022).

12 C. Fischer, S. Costache, Δρ Χ. Μακρυγιάννη, *ό.π.*, σ. 13 (ανάκτηση 15/09/2022).

υπάρχουν στην ιστοσελίδα των αποφοίτων της Γερμανικής Σχολής Αθηνών.¹³ Μετά από αυτή τη διαδικασία απευθύνθηκαν στον Σύλλογο Αποφοίτων της Γερμανικής Σχολής και συγκεκριμένα στον κύριο Γαλάνη, ο οποίος, έχοντας προσωπικό ενδιαφέρον, αλλά και διατηρώντας ουσιαστικές, ανθρώπινες επαφές με αποφοίτους της Σχολής, προσέφερε περαιτέρω πληροφορίες. Αρχικά, επικοινωνήσε με τους αποφοίτους και τους μίλησε για το έργο των μαθητών/-τριών και στη συνέχεια τους έφερε σε επαφή με τους/τις μαθητές/-τριες που θα έπαιρναν τη συνέντευξη. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αρχικά προγραμματισμένες συνεντεύξεις ήταν πολύ περισσότερες από αυτές που τελικά πραγματοποιήθηκαν λόγω των απρόσμενων συνθηκών που δημιουργήθηκαν από την πανδημική κρίση.

Πριν από τη συνέντευξη

Στο επόμενο βήμα δημιουργήθηκαν ομάδες μαθητών/-τριών και επιμερίστηκαν οι εργασίες με βάση τα ενδιαφέροντα και τις επιθυμίες τους. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα:

i. Προκαταρκτική έρευνα: Μια ομάδα μαθητών ανάλαβε την έρευνα και την καταγραφή στοιχείων για τη ζωή και τη δράση του αποφοίτου και καθόριζε τα υπό διερεύνηση ζητήματα της συνέντευξης. Καθοριστική, εδώ, ήταν και η πρότερη έρευνα σχετικά με την ιστορία του σχολείου. Η παραπάνω διαδικασία βοηθά στο να έχει κάποιος ενεργό ρόλο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δηλαδή να αξιοποιεί τα αναπάντεχα στοιχεία τα οποία του προσφέρονται, θέτοντας επιπρόσθετα ερωτήματα αλλά και να αντιμετωπίζει με ενσυναίσθηση κάθε δυσκολία του συνομιλητή του.

ii. Προετοιμασία και ανάληψη ρόλου/-ων ευθύνης για την αξιοποίηση και τη χρήση των τεχνικών μέσων.

iii. Σύνταξη ερωτηματολογίου: Συνολική εργασία των μαθητών/-τριών, διατύπωση και επαναδιατύπωση ερωτήσεων με την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών και, ομολογουμένως, την ευαισθησία των νέων παιδιών (ενδεικτικά αναφέρω ερωτήσεις προς αποφυγή, π.χ. κλειστού τύπου ή ασαφείς ή υποδεικτικές ή φορτισμένες). Ωστόσο, διευκρινίστηκε ότι είναι σημαντικό να διερευνηθεί περαιτέρω μια ενδιαφέρουσα πληροφορία, η οποία πιθανόν θα προκύψει αναπάντεχα από τη συνέντευξη, αλλά και να μην επαναλαμβάνονται ζητήματα που έχουν ήδη απαντηθεί.

iv. Στο πλαίσιο του ερωτηματολογίου συζητήθηκαν και επιμέρους πρακτικά θέματα, όπως η ανάγκη παραχώρησης χρόνου στον ομιλητή κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (όταν τον χρειάζεται), ώστε να σκεφτεί, η ανάγκη διατήρησης της οπτικής επαφής, του χαμόγελου, της κατάλληλης στάσης του σώματος (γέρνω μπροστά, εάν χρειάζεται), αλλά και της ισορροπημένης απόστασης. Επίσης, η ανάγκη πιθανών διαλειμμάτων, αλλά και η επαναφορά στο παρόν του ομιλητή, πριν ολοκληρωθεί η συνομιλία. Η αποφυγή ολοκλήρωσης της συνέντευξης με απότομο ή συναισθηματικά φορτισμένο ύφος.

v. Σύνταξη του Παραχωρητηρίου της συνέντευξης.

13 Σύλλογος Αποφοίτων Γερμανικής Σχολής Αθηνών, <https://www.ex-dsathen.gr/>

Η διαδικασία της συνέντευξης

Αμέσως πριν από τη διαδικασία της συνέντευξης η ομάδα των μαθητών/-τριών, μαζί με εκπροσώπους της διεύθυνσης του σχολείου υποδέχτηκαν θερμά στον χώρο του σχολείου τον απόφοιτο, ο οποίος συνοδεύεται κάθε φορά από τον κύριο Γαλάνη. Τον ευχαρίστησαν για τη συνάντηση και την επικείμενη συνέντευξη. Ακολούθησε μια σύντομη, χαλαρή συζήτηση ανάμεσα στους μαθητές/-τριες και στον απόφοιτο, στην οποία αναφέρθηκαν, εκτός των υπολοίπων, και οι σχετικές πληροφορίες για την εκπαιδευτική δράση, στο πλαίσιο της οποίας γινόταν η συνάντηση. Στη συνέχεια τού παρουσίασαν τα σχετικά νομικά έντυπα συγκατάθεσης, τα οποία θα έπρεπε να υπογράψει μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας.

Και οι δύο συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με μεγάλο ενθουσιασμό και χαρά από την ομάδα των μαθητών. Οι αρχικές στιγμές αμηχανίας των μαθητών κατά την πρώτη επαφή τόσο με τον κύριο Μαυρίδη, όσο και με τον κύριο Νεγρεπόντη, ξεπεράστηκαν πραγματικά πολύ γρήγορα. Σε αυτό βοήθησε και το πηγαίο χιούμορ των ομιλητών, που δημιούργησε ζεστή ατμόσφαιρα και κλίμα εμπιστοσύνης. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της συνέντευξης οι μαθητές/-τριες προχώρησαν στις ακόλουθες εργασίες:¹⁴

1. Αποθήκευση του ηχητικού και οπτικοακουστικού υλικού σε τουλάχιστον δύο διαφορετικά μέσα (υπολογιστής και σκληρός δίσκος).
2. Αποθήκευση και κατηγοριοποίηση των φωτογραφιών.
3. Σύνταξη Ημερολογίου, στο οποίο καταγράφηκαν πληροφορίες σχετικά με τα πρόσωπα, τον τόπο, τον χρόνο της συνέντευξης, καθώς και το πλαίσιο, τη διαδικασία και το περιεχόμενο της συνέντευξης.
4. Σύνταξη Καρτέλας Συνέντευξης με τα στοιχεία της συνέντευξης, του αφηγητή και των ερευνητών (σύντομη αναφορά).
5. Διαδικασία απομαγνητοφώνησης.
6. Αρχαιοθέτηση της συνέντευξης.

Σύντομα συμπεράσματα. Αναστοχασμός

Οι μαθητές/-τριες, μετά την ολοκλήρωση κάθε συνέντευξης, επισήμαναν πολλά από τα στοιχεία, τα οποία είχαν συζητηθεί κατά τη διάρκεια της προετοιμασίας τους. Ενδεικτικά παρατίθενται ορισμένοι καταληκτικοί προβληματισμοί:

- Επιλεκτικότητα της μνήμης. Οι συνεντεύξεις αυτές, οι οποίες αποτελούν μορφή Προφορικής Ιστορίας, στηρίζονται στις αφηγήσεις των προσώπων και προϋποθέτουν τη μνήμη, από την οποία αντλείται το υλικό των αφηγήσεων. Πρόκειται για μια ενεργό μνήμη, της οποίας οι μηχανισμοί λειτουργούν ως στρατηγική επιβίωσης των ατόμων, στηρίζοντας την προσπάθειά τους να ταξινομήσουν τις αναμνήσεις τους προκειμένου να μπορέσουν να διαχειριστούν τις εμπειρίες τους. Ο λόγος

14 Ομάδα Προφορικής Ιστορίας Αθήνας, <https://bit.ly/3gzbt0t> (ανάκτηση 18/09/2022).

συγκροτείται με αλληπάλληλες ανασηματοδοτήσεις, με τη συμβολή όχι μόνο της μνήμης αλλά και της λήθης, της αποσιώπησης ή της απώθησης. Κατά συνέπεια στη χρήση γραπτών ή προφορικών αναπολήσεων προσωπικών εμπειριών δεν πρέπει να ξεχνάμε την επιλεκτικότητα της μνήμης, δηλαδή τα κοινωνικά αίτια που ευνοούν την επιβίωση ορισμένων μαρτυριών και την αποσιώπηση ή τη λήθη άλλων. Η επιλεκτικότητα και αποσπασματικότητα της ανασυγκροτημένης εμπειρίας, συνειδητή ή ασυνείδητη, γραπτής ή προφορικής, είναι πάντως χρωματισμένη από ιδεολογική και πολιτική άποψη.

- Διαφορά της ατομικής μνήμης από τη συλλογική μνήμη. Τα όρια της ατομικής και της συλλογικής μνήμης στις αφηγήσεις είναι ρευστά, διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν. Το ατομικό γίνεται συλλογικό και το συλλογικό ανάγεται σε ατομικό. Οι πληροφορίες, ωστόσο, που αντλούμε είναι πολύτιμες, τα άτομα θυμούνται και ανασυγκροτούν το παρελθόν τους ως μέλη μιας κοινωνικής ομάδας καθώς η περιρρέουσα ιστορία διεισδύει στην ατομική μνήμη.
- Ρευστότητα προφορικού λόγου. Ο προφορικός λόγος είναι ρευστός και συχνά ανακριβής. Τις δυσκολίες αυτές τις αντιμετωπίσαμε κυρίως κατά τη διάρκεια της απομαγνητοφώνησης.
- Αναγκαιότητα κατάλληλης προετοιμασίας και εγρήγορση κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Η κατάλληλη προετοιμασία είναι απαραίτητη και απαιτεί χρόνο. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης οι μαθητές πρέπει να ακούνε προσεκτικά (ενεργητική ακρόαση) και να μη θέτουν ερωτήσεις, στις οποίες ο μάρτυρας έχει απαντήσει μέσα από άλλες ερωτήσεις, αλλά και να είναι υπομονετικοί, παρέχοντας στον μάρτυρα τον χρόνο να απαντήσει με τον δικό του τρόπο. Κανόνας πρέπει να είναι ότι «Δεν αντιδिकώ με τον μάρτυρα και δεν διορθώνω τον μάρτυρα».
- Σεβασμός του ομιλητή. Είναι σημαντικό, επίσης, να κρατούν τον μάρτυρα σε έναν «δρόμο» αλλά να μην τον διακόπτουν συνέχεια. Να αλληλεπιδρούν με τον μάρτυρα, εντοπίζοντας το σημείο εκείνο που χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση και φυσικά να τον ευχαριστήσουν για την έκθεσή του.
- Αναστοχασμός. Τέλος, μετά την ολοκλήρωση της συνέντευξης τίθενται ερωτήματα στο πλαίσιο του αναστοχασμού και της αξιολόγησης της καταγεγραμμένης συνέντευξης, όπως επικοινωνία μάρτυρα και μαθητών/-τριών, σπουδαιότητα ή μη των δηλώσεων, μαρτυριών, διασταύρωση πληροφοριών με άλλες πηγές.

Βιντεο-συνεντεύξεις ως εργαλείο στο μάθημα:

Η ψηφιακή εκπαιδευτική πλατφόρμα στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου

Damian Thönges

damian.thoenges@cedis.fu-berlin.de

Οι προσωπικές συναντήσεις με μάρτυρες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν είναι πια εύκολα εφικτές, καθώς η απόσταση από τα γεγονότα μεγαλώνει. Ακόμα και στα δικά μου σχολικά χρόνια πριν από περίπου δεκαπέντε χρόνια, οι συναντήσεις με μάρτυρες γίνονταν συνήθως στο πλαίσιο διαλέξεων με συζητήσεις στο σχολείο ή σε τόπους μνήμης. Σε τέτοιες περιπτώσεις όμως μπορεί να μην υπήρχαν αρκετές ευκαιρίες για την πλαισίωση των αφηγήσεων αυτών και να μην ήταν δυνατή η κριτική θεώρησή τους.

Οι αφηγήσεις αυτές είναι προσωπικές και έτσι εμπλουτίζουν και διευρύνουν τη γνώση των γεγονότων. Σε αντίθεση με τις πηγές των θυτών, οι μαρτυρίες δίνουν πληροφορίες για τις επιπτώσεις στις ζωές των ανθρώπων που τους στιγματίζουν μέχρι και σήμερα.

Από τη δεκαετία του 1980, έχουν δημιουργηθεί μεγάλες συλλογές πηγών με τη μορφή ψηφιακών συνεντεύξεων. Στη βάση αυτών αναπτύχθηκε εκπαιδευτικό υλικό σε διάφορες μορφές, αρχικά σε DVD, το οποίο χρησιμοποιείται στο σχολικό μάθημα στη Γερμανία, Ρωσία, Τσεχία και Πολωνία. Το οπτικοακουστικό μέσο καθιστά τις μαρτυρίες πιο εύκολα διαθέσιμες και προσφέρει στον ακροατή τη δυνατότητα επανάληψης, διακοπής και επιλογής συγκεκριμένων αποσπασμάτων. Οι μαθητές μπορούν επίσης να εξετάζουν τις συνθήκες διεξαγωγής της συνέντευξης και να αποκτήσουν αφηγηματικές δεξιότητες. Ο ψηφιακός χώρος σίγουρα δεν μπορεί να αντικαταστήσει την προσωπική συνάντηση με έναν μάρτυρα, ωστόσο οι βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις προσφέρουν τη δυνατότητα για διαδραστική και κριτική ενασχόληση με την πηγή.

Το 2012 δημοσιεύτηκε το εκπαιδευτικό υλικό του Προγράμματος «Zeugen der Shoah» (Μάρτυρες της Σοά). Βασίζεται στο Visual History Archive της USC Shoah Foundation, το οποίο περιλαμβάνει γύρω στις 52.000 συνεντεύξεις με επιζώντες της Σοά (κυρίως Εβραίοι, αλλά και Σίντι και Ρομά, εκδιωγμένοι λόγω πολιτικών πεποιθήσεων, θύματα της ευγονικής και ομοφυλόφιλοι). Η διάσταση της συλλογής αυτής δύσκολα μπορεί να γίνει αντιληπτή λόγω του μεγάλου αριθμού των συνεντεύξεων, οι οποίες ρίχνουν φως σε σκοτεινές εποχές βίας, θανάτου και μαζικών δολοφονιών. Το μέγεθος και το αρχειακό υλικό στην πρωτογενή του μορφή καθιστά το Αρχείο ένα περίπλοκο εργαλείο για το σχολικό μάθημα. Το Visual History Archive πάντα είχε

όμως και έναν εκπαιδευτικό σκοπό, ο ίδιος ο Steven Spielberg ήθελε τους επιζώντες να γίνουν «δάσκαλοι» για τις επόμενες γενιές.

Μια ομάδα τεχνικών μαζί με εκπαιδευτικούς και ιστορικούς στο CeDiS – Center für Digitale Systeme (Κέντρο Ψηφιακών Συστημάτων) έκαναν την προσπάθεια να αξιοποιήσουν αυτό το πλούσιο υλικό για τη σχολική εκπαίδευση, έχοντας εμπιστοσύνη στις δυνατότητες των αυθεντικών μαρτυριών και τολμώντας νέες παιδαγωγικές καινοτομίες.

Αποτέλεσμα αυτών των εργασιών ήταν η δημιουργία ενός εκπαιδευτικού DVD, που είναι ο «πρόγονος» της ψηφιακής Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας. Αρχικά, κάθε DVD συμπεριελάμβανε μόνο τρεις μαρτυρίες, οι οποίες αναπόφευκτα έπρεπε να συντομευτούν, ώστε να γίνουν κατάλληλες για το σχολικό μάθημα. Προϋπόθεση ωστόσο παρέμεινε η διατήρηση του γνωστικού και συναισθηματικού χαρακτήρα της συνέντευξης. Το υλικό στα DVD συνοδεύεται από απομαγνητοφωνήσεις και διάφορες δραστηριότητες για τους μαθητές.

Ουσιαστικά, μπορούν να διακριθούν δύο μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να επιλέξουν αν θέλουν να ακολουθήσουν μια κυρίως θεματική ή βιογραφική προσέγγιση. Η ερώτηση είναι: Να προσεγγίσουν ένα ζήτημα με βάση ένα συγκεκριμένο γεγονός (π.χ. Πώς θυμούνται διάφοροι μάρτυρες την έναρξη του πολέμου;) ή να δουλέψουν με μια μόνο μαρτυρία, την οποία οι μαθητές την εξετάζουν από διαφορετικές όψεις στο σύνολό της; Στα διάφορα σχολικά πρότζεκτ που πραγματοποιήθηκαν με αξιοποίηση του εκπαιδευτικού υλικού, οι υπεύθυνοι/-ες εκπαιδευτικοί ακολουθούσαν συχνά μια σύνθεση των δύο προσεγγίσεων: Ξεκινώντας πολυπρισματικά από ένα συγκεκριμένο ιστορικό ζήτημα, ακολουθεί η εντατική ενασχόληση με μία συγκεκριμένη βιογραφία, η οποία στο τέλος συσχετίζεται και ενσωματώνεται στη γενικότερη αρχική ερώτηση.

Η ενασχόληση με τη βιντεο-συνέντευξη μπορεί να γίνει από ποικίλες οπτικές γωνίες. Επιπλέον, μπορέσαμε να παρατηρήσουμε σε πολυάριθμα σχολικά προγράμματα ότι οι νέοι αναπτύσσουν έντονη προσοχή λόγω της πολύπλευρης φύσης του μέσου αλλά και αμεσότητα λόγω της συναισθηματικής φύσης της αφήγησης. Το CeDiS χρησιμοποιεί αυτές τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις σε διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα εδώ και σχεδόν 15 χρόνια. Το βασικό ζήτημα στη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού αφορά τελικά το ερώτημα πώς μπορεί να σχεδιαστεί ένας χώρος αλληλεπίδρασης, στον οποίο οι νέοι μπορούν να έρχονται σε επαφή με τους μάρτυρες στο πλαίσιο της βιντεοσκοπημένης συνέντευξης και έπειτα να μάθουν από αυτούς.

Επιτρέψτε μου να το συγκεκριμενοποιήσω εν συντομία χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του αρχείου «Zwangsarbeit 1939-1945» («Καταναγκαστική εργασία 1939-1945»), το οποίο δημιουργήθηκε στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου μαζί με το Ίδρυμα EVZ και το Γερμανικό Ιστορικό Μουσείο. Η ιστορία των καταναγκαστικών εργατών για πολύ καιρό έμεινε άγνωστη για το ευρύτερο κοινό. Το θέμα ήρθε στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1990 με τη διεκδίκηση αποζημιώσεων από πρώην καταναγκαστικούς εργάτες. Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους που μοιράστηκαν τις ιστορίες τους επιθυμούσαν αυτές να αξιοποιηθούν στο σχολικό

μάθημα.

Υπάρχουν πολλές μαθητικές ομάδες που εργάζονται με το αρχείο «Zwangsarbeit 1939-1945», στο οποίο οι συνεντεύξεις είναι ελεύθερα προσβάσιμες στο σύνολό τους. Το Αρχείο αξιοποιείται κυρίως στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αλλά και στα πανεπιστήμια, λόγω της δυνατότητας που προσφέρει ως υλικό για ερευνητικά πρότζεκτ, αλλά και για προγράμματα που αφορούν την Τοπική Ιστορία.

Ωστόσο, αυτή η προσέγγιση απαιτεί πολύ χρόνο και γνώση του ιστορικού πλαισίου, η οποία δεν μπορεί πάντοτε να θεωρηθεί δεδομένη στα σχολεία. Ως εκ τούτου, στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου προετοιμάστηκαν και για αυτό το Αρχείο επιλεγμένες συνεντεύξεις για το σχολικό μάθημα, οι οποίες εμπλουτίστηκαν με πρόσθετο υλικό. Επίσης, κυκλοφόρησαν DVD, τα οποία διατίθενται από το 2012 μέσω του Ομοσπονδιακού Οργανισμού για την Εκπαίδευση των Πολιτών και συνεχίζουν να έχουν ζήτηση.

Ωστόσο, στο επόμενο βήμα, η μετάβαση σε ένα διαδικτυακό περιβάλλον από το 2016 μας επέτρεψε να προσθέσουμε μια ολόκληρη σειρά από καινούργιες λειτουργίες, οι οποίες διευκολύνουν την επεξεργασία, τον εμπλουτισμό και την αναβάθμιση του περιεχομένου καθώς και τη συμπερίληψη διαδραστικών λειτουργιών.

Η εφαρμογή είναι προσβάσιμη από διάφορες συσκευές και, πάνω απ' όλα, είναι προσβάσιμη μέσω του διαδικτύου. Οι καινούργιες δομές επιτρέπουν επίσης την παράλληλη ανάπτυξη πολλών εκπαιδευτικών πλατφορμών.

Πολυάριθμοι εταίροι στην Τσεχική Δημοκρατία, τη Ρωσία και την Πολωνία ανέπτυξαν στη συνέχεια τις δικές τους εκδοχές της εκπαιδευτικής πλατφόρμας στο πλαίσιο της πολιτικής της μνήμης στην αντίστοιχη χώρα.

Κάποιες συνοπτικές σκέψεις

- Η πολυπρισματικότητα εντοπίζεται στην προκειμένη περίπτωση μέσα από την επιλογή επτά συνεντεύξεων από διαφορετικές ομάδες καταναγκαστικών εργατών, οι οποίες εμφανίζονται δίπλα δίπλα στην πλατφόρμα. Η ιστορική πλαίσιση γίνεται μέσω μιας ταινίας ντοκιμαντέρ για την καταναγκαστική εργασία στο Τρίτο Ράιχ, ενός λεξικού και πρόσθετων πηγών. Οι δραστηριότητες είναι προσαρμοσμένες στο σχολικό μάθημα και διατηρούνται σπονδυλωτές.
- Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι νέοι μπορούν να εμπλουτίζουν τα κείμενα/ τις εργασίες τους με φωτογραφίες, έγγραφα και αποσπάσματα των συνεντεύξεων. Στο τέλος, ο μαθητής καλείται να κάνει τη δική του ενδοσκόπηση πάνω στο θέμα καθώς και να αναρωτηθεί για τις δυνατότητες και για τα όρια του μέσου που χρησιμοποιεί.
- Επίσης, οι λειτουργίες για τους εκπαιδευτικούς επιτρέπουν τη στοχευμένη προετοιμασία του μαθήματος. Επιπλέον, ο εκπαιδευτικός, βασισμένος στο υπάρχον υλικό, έχει τη δυνατότητα να συντάξει καινούργιες ερωτήσεις και δραστηριότητες και να τις προσαρμόσει στο σχολικό μάθημα.
- Οι μαθητές μπορούν να παρουσιάζουν τις εργασίες τους στην τάξη και να τις

αποθηκεύουν στον δικό τους προσωπικό λογαριασμό. Και για τα δύο Αρχεία και το αντίστοιχο εκπαιδευτικό υλικό υπάρχουν εγχειρίδια για τους εκπαιδευτικούς, τα οποία προσφέρουν παραδείγματα και προτάσεις για την αξιοποίηση στο σχολικό μάθημα.

- Το εκπαιδευτικό υλικό αποσκοπεί στην ανάπτυξη διαφόρων δεξιοτήτων, όπως: 1) την αναλυτική ικανότητα, να συνδέσουμε, να καταλάβουμε και να πλαισιώσουμε την αφήγηση, 2) την κριτική ικανότητα, 3) ψηφιακές και ηλεκτρονικές δεξιότητες και 4) την αφηγηματική ικανότητα. Με αυτό τον τρόπο οι μαθητές συμβάλλουν στη διατήρηση και διαφύλαξη της τραυματικής μνήμης αυτών των ανθρώπων, σημαντική κληρονομιά για τις επόμενες γενιές.

Σχετικοί σύνδεσμοι στο εκπαιδευτικό υλικό

Ψηφιακό Αρχείο Συνεντεύξεων «Zwangsarbeit 1939-1945»: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/>

Σχετική Εκπαιδευτική Πλατφόρμα:

Γερμανική εκδοχή: <https://lernen-mit-interviews.de/>

Τσέχικη εκδοχή: <https://nucenaprace.cz/>

Πολωνική εκδοχή: <https://edukacja.wojnaipamiec.pl/>

Ρωσική εκδοχή: <https://obuchenie-na-osnove-intervyu.org/>

Το Πρόγραμμα «Zeugen der Shoah. Lehren und Lernen mit Video-Interviews»: <https://www.zeugendershoah.de/>

5ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Προφορική Ιστορία και
αξιοποίηση μαρτυριών II

Ποιος φοβάται την Προφορική Ιστορία; Παρατηρήσεις για την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας της περιόδου 2003-2022

Κώστας Κασβίκης

kkasvikis@uowm.gr

1. Εισαγωγή

Στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, η Προφορική Ιστορία αναδείχθηκε σε διακριτό αντικείμενο της ακαδημαϊκής έρευνας με σημαντικό αντίκτυπο στη σύγχρονη ιστορία και στο πώς αυτή εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες. Αν και οι συνεντεύξεις σημαντικών ιστορικών προσώπων του πολιτικού, στρατιωτικού και κοινωνικού βίου περιλαμβάνονταν και παλιότερα στις πηγές ιστορικής τεκμηρίωσης, η πιο χαρακτηριστική συμβολή της Προφορικής Ιστορίας ήταν να συμπεριλάβει στο ιστορικό αρχείο τις εμπειρίες και τις οπτικές των απλών ανθρώπων και των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που έως τότε παρέμεναν «κρυμμένοι» στην ιστορική έρευνα και αφήγηση. Οι πρώτες απόπειρες «συλλογής προφορικών μαρτυριών» καταγράφονται στα τέλη του Μεσοπολέμου στις ΗΠΑ, αλλά ουσιαστικά η Προφορική Ιστορία αναδύθηκε στο ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο της αμερικανικής «Νέας Αριστεράς» στη δεκαετία του 1960, η οποία θα ευνοήσει την προσπάθεια για μια πιο συμμετοχική ιστορία με τη συμπερίληψη και των φωνών των ανθρώπων που έως τότε βρίσκονταν εκτός ιστορικής εστίασης.¹

Η εμφάνιση της Κοινωνικής Ιστορίας ακριβώς την ίδια περίοδο, σε συνδυασμό με το έντονο ενδιαφέρον για τη μνήμη, λίπαναν το έδαφος για την Προφορική Ιστορία, η οποία επέφερε σημαντικές αλλαγές στην ιστορική έρευνα, στον βαθμό που δεν αποτελούσε απλώς μια νέα ιστορική μεθοδολογία ή μια νέα ιστοριογραφική κατεύθυνση, αλλά συνδεόταν ουσιαστικά με τις ευρύτερες μετατοπίσεις της ιστορικής συνείδησης τις οποίες προκάλεσε η λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.² Όπως σημειώνει ο Α. Λιάκος αυτή η στροφή της ιστορικής συνείδησης στο β' μισό του 20ού αιώνα συνδέεται με την ανάδυση της ιστορικής μνήμης η οποία απέκτησε κεντρική σημασία στον λόγο περί ιστορίας, έναν λόγο τροφοδοτημένο πλέον και με την υποκειμενική ιστορική εμπειρία των ατόμων.³ Στο ρεπερτόριο της μνήμης και

1 Αντώνης Λιάκος, «Γιατί η προφορική ιστορία;», στο Ειρήνη Νάκου, Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 35· Αιμιλία Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε; Ιστορική κουλτούρα, δημόσια ιστορία, ιστορική εκπαίδευση*, Ασίνη, Αθήνα 2021, σ. 119-120.

2 Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 36· Α. Σαλβάνου, *ό.π.*, σ. 120.

3 Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 37-38.

των «τόπων» της (αυτοβιογραφίες, μουσεία, μνημεία, επέτειοι, εορτασμοί μέσω ενήμερωσης και εθνικές εορτές) περιλαμβάνονται και οι προφορικές ιστορίες, οι οποίες παρείχαν νέες δυνατότητες χαρτογράφησης των προσωπικών εμπειριών σε ένα δημόσιο τοπίο γνωστών και κοινών γεγονότων και λειτούργησαν ως όχημα για εναλλακτικές ιστορίες ανάκτησης της ιστορικής μνήμης.⁴ Έτσι η Προφορική Ιστορία απέκτησε κομβικό ρόλο για την ανάδυση της ιστορικής εμπειρίας, λειτουργώντας «όχι ως μια άλλη μέθοδος της ιστορικής γνώσης, αλλά ως μια πολιτισμική πρακτική».⁵ Ουσιαστικά η Προφορική Ιστορία επαναπροσδιόρισε τον ιστορικό τρόπο σκέψης αλλά και την ευρύτερη σχέση μας με το παρελθόν, λόγω της συμμετοχικότητας στην παραγωγή της ιστορίας, τη δημιουργία αφηγημάτων από τα ίδια τα υποκείμενα που ενθυμούνται, τον αναστοχασμό που εμπλέκεται σε αυτή τη διαδικασία και την ανάδειξη της σημασίας των απλών ανθρώπων στην ιστορική δράση.⁶

2. Προφορική Ιστορία, Δημόσια Παιδαγωγική και Σχολική Ιστορία

Στις μέρες μας, η Προφορική Ιστορία έχει αποκτήσει μια σειρά σημασιών οι οποίες κυμαίνονται από τη γνώση για το παρελθόν που μεταδίδεται από στόμα σε στόμα και από τη μια γενιά στην άλλη έως τις πρακτικές καταγραφής, αρχειοθέτησης και ανάλυσης των μαρτυριών αυτοπτών μαρτύρων και των ιστοριών ζωής. Παρά τις αποκλίσεις στην εννοιολόγησή της, οι ιστορικοί που ασχολούνται με την Προφορική Ιστορία φαίνεται ότι συμφωνούν, ωστόσο, ότι αποτελεί «ένα αποτελεσματικό μέσο για τη συμμετοχή των ανθρώπων στην ανακάλυψη και τη δημιουργία της ιστορίας αλλά και στην κριτική αξιολόγηση των διαδικασιών μέσα από τις οποίες παράγονται οι ιστορίες για το παρελθόν».⁷ Υποστηρίζεται ότι οι ιστορικές αφηγήσεις των απλών καθημερινών ανθρώπων μπορούν να υπηρετήσουν μια δημόσια παιδαγωγική λειτουργία σε τομείς όπως το δίκαιο, η πολιτική, τα μέσα ενημέρωσης και η πολιτειότητα. Οι κυβερνητικές επιτροπές, το δικαστικό σύστημα και οι διάφοροι δημόσιοι θεσμοί αναζητούν πλέον προφορικές ιστορίες σε μια προσπάθεια αποκατάστασης των ιστορικών ζημιών. Επομένως, η Προφορική Ιστορία έχει δημόσιο παιδαγωγικό ρόλο και αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου δημοκρατικού κινήματος. Για αυτό τον λόγο η εκπαίδευση που χρησιμοποιεί και την Προφορική Ιστορία παρέχει τη δυνατότητα στους δασκάλους και στα παιδιά να «κάνουν» ιστορία με τις κοινότητές τους, να εισάγουν ιστορικές πηγές «από τα κάτω», να διαφοροποιήσουν την ιστορική εστίαση, να ανοίξουν νέους τομείς ιστορικής αναζήτησης, να αμφισβητήσουν ορισμένες από τις υποθέσεις και τις κρίσεις μας για το παρελθόν και να φέρουν στο προσκήνιο σημαντικές ομάδες ανθρώπων που σε μεγάλο βαθμό έχουν αγνοηθεί ή σκόπιμα έχει καταπιεστεί η φωνή τους.⁸

4 Geoff Eley, *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 2005.

5 Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 41.

6 Α. Σαλβάνου, *ό.π.*, σ. 123-124.

7 Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook, «Introduction: Oral History Education for Twenty-First-Century Schooling», στο Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook (επιμ.), *Oral History and Education, Theories, Dilemmas, and Practices*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2017, σ. 2.

8 K. R. Llewellyn, N. Ng-A-Fook, *ό.π.*, σ. 2-3.

Προφανώς, αυτοί είναι σοβαροί λόγοι και για τη συστηματική εισαγωγή και αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στην ιστορική εκπαίδευση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο P. Thompson στο εμβληματικό του βιβλίο για την Προφορική Ιστορία *The Voice of the Past: Oral History*, που δημοσιεύτηκε το 1978, τονίζει τη σημασία της Προφορικής Ιστορίας στην εκπαίδευση καθώς θεωρεί ότι «ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντά της», ενθαρρύνει τη συνεργασία μαθητών και εκπαιδευτικών, «φέρει την ιστορία μέσα στην κοινότητα και τη βγάζει έξω από αυτήν», διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για επικοινωνία, επομένως και την κατανόηση, ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ανάμεσα στις γενιές, και συνολικά αποτελεί ένα μέσο ριζικής μεταμόρφωσης της κοινωνικής σημασίας της ιστορίας.⁹

Φυσικά η παραπάνω ενθουσιώδης υποδοχή και αποδοχή της Προφορικής Ιστορίας θα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη το γεγονός ότι, εκτός από τις περιπτώσεις που οι αφηγητές σκόπιμα καταθέτουν παραμορφωμένες ιστορικές αφηγήσεις, γενικότερα σε πολλές περιπτώσεις οι μάρτυρες του παρελθόντος συχνά δεν είναι σε θέση να παράσχουν επαρκείς περιγραφές του παρελθόντος ακόμη και όταν το επιθυμούν. Διάφοροι επιστημονικοί κλάδοι (γνωστική και κλινική ψυχολογία, νευροψυχολογία), συμπεριλαμβανομένης της Διδακτικής της Ιστορίας, επισημαίνουν ότι η «ενθύμηση» δεν αποτελεί ένα «αντίγραφο» του παρελθόντος αλλά είναι πάντοτε μια διαδικασία ανασύνθεσης που επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες. Επομένως, οι προφορικές μαρτυρίες μπορεί να μην αποτελούν αυτό που πιστεύουν οι μαθητές και ενδεχομένως κάποιοι εκπαιδευτικοί.¹⁰

Παρά τους προφανείς κινδύνους, η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας ως διδακτικού εργαλείου στη σχολική ιστορία έχει καταστεί πολύ δημοφιλής στη σχολική εκπαίδευση στον αγγλοσαξονικό χώρο αλλά και σε πολλές χώρες της Ευρώπης.¹¹ Έχει γίνει πλέον απόλυτα αποδεκτό ότι οι προφορικές ιστορίες στην εκπαίδευση παρέχουν εξαιρετικές μαθησιακές εμπειρίες και ουσιαστικές δυνατότητες ώστε οι μαθητές και οι μαθήτριες, αλλά και οι εκπαιδευτικοί, να ανταποκριθούν στις σύγχρονες απαιτήσεις της ιστορικής εκπαίδευσης. Οι προφορικές ιστορίες αποτελούν καταρχήν ένα πολύτιμο παιδαγωγικό εργαλείο για την κατανόηση και την ερμηνεία του παρελθόντος, εφόσον ευνοεί στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και ταυτόχρονα των μαθησιακών ικανοτήτων στην ιστορία.¹² Η ενασχόληση με την Προφορική Ιστορία μπορεί να συμβάλλει αποφασιστικά στην κριτική ιστορική διερεύνηση, στην καλλιέργεια κομβικών ιστορικών ικανοτήτων, όπως η ανάλυση και η αξιολόγηση των πηγών, αλλά και στην ουσιαστική κατανόηση της πολυπλοκότητας της ιστορίας, καθώς μέσα από τις διαφορετικές προφορικές

9 Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μετάφραση Ρ. Β. Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, Πλέθρον, Αθήνα 2002.

10 Christiane Bertram, Wolfgang Wagner, Ulrich Trautwein, «Learning Historical Thinking With Oral History Interviews: A Cluster Randomized Controlled Intervention Study of Oral History Interviews in History Lessons», *American Educational Research Journal* 54 (3) (2017), σ. 445.

11 Ch. Bertram, W. Wagner, U. Trautwein, *ό.π.*, σ. 444-484· Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook (επιμ.), *Oral History and Education, Theories, Dilemmas, and Practices*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2017· Danijela Trškan (επιμ.), *Oral History Education. Dialogue with the past*, Slovenian National Commission for Unesco, Λουμπλιάνα 2016.

12 Karen M. Dutt-Doner, Susan Allen, Kathryn Campanaro, «Understanding the Impact of Using Oral Histories in the Classroom», *The Social Studies* 107 (6) (2016), σ. 257.

ιστορίες οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να διαπιστώσουν και να τεκμηριώσουν τις πολλές και διαφορετικές προοπτικές και εμπειρίες ανθρώπων κατά τη διάρκεια ιστορικών χρονικών περιόδων ή γεγονότων. Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η Προφορική Ιστορία αποτελεί ένα αποτελεσματικό μέσο προσωπικής και ιστορικής σύνδεσης των μαθητών με τους ανθρώπους του παρελθόντος και νοηματοδότησης της ανθρώπινης εμπειρίας στον χρόνο. Τέλος, οι προφορικές ιστορίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά ως μέσο για την καλλιέργεια της δημοκρατικής πολιτειότητας, ιδιαίτερα όταν η Προφορική Ιστορία εμπλέκεται στην εξέταση επίμαχων και τραυματικών ιστορικών γεγονότων.¹³

Οι ερευνητές που ασχολούνται με την Προφορική Ιστορία στην εκπαίδευση διακρίνουν τις ενεργητικές και τις παθητικές μορφές αξιοποίησής της στη σχολική ιστορία, τις οποίες ορίζουν ως «ενεργητική προφορική ιστορία» («active oral history») και «παθητική προφορική ιστορία» («passive oral history»). Στην πρώτη περίπτωση οι μαθητές ως «αρχάριοι ερευνητές» (novice researchers) συλλέγουν απευθείας τις δικές τους προφορικές ιστορίες για ένα συγκεκριμένο θέμα, παίρνουν συνεντεύξεις από μάρτυρες, προβαίνουν σε συγκρίσεις με άλλες ιστορικές μαρτυρίες, αναλύουν και ερμηνεύουν δεδομένα, παράγουν ιστορικές αφηγήσεις και άλλα αφηγηματικά προϊόντα τα οποία παρουσιάζουν στην τάξη. Στη δεύτερη περίπτωση στο Πρόγραμμα Σπουδών και στις διδακτικές πρακτικές των εκπαιδευτικών ενσωματώνονται «έτοιμες» πηγές Προφορικής Ιστορίας (ηχογραφήσεις, βιντεοταινίες, βιβλία, τηλεοπτικά προγράμματα, ιστοσελίδες, ηλεκτρονικά / ψηφιακά μέσα) που περιλαμβάνουν προφορικές μαρτυρίες μέσα από τις οποίες οι μαθητές και οι μαθήτριες κατανοούν αυτή τη μορφή ιστορικής έρευνας και παράλληλα προσεγγίζουν το περιεχόμενο που ορίζει το εκάστοτε Πρόγραμμα Σπουδών.¹⁴

Είναι σημαντικό ότι ακόμα και μέσα από παθητικές προσεγγίσεις της Προφορικής Ιστορίας, οι μαθητές χρησιμοποιούν αφηγήσεις ιστορικών χρονικών περιόδων ή/και γεγονότων «από πρώτο χέρι» και αποκτούν μια αίσθηση της ιστορίας. Όταν μάλιστα οι μαθητές και οι μαθήτριες συμμετέχουν σε πιο ενεργητικές διαδικασίες ατομικής ή ομαδικής έρευνας της Προφορικής Ιστορίας, εκτός από την ίδια την ιστορική κατανόηση, κατορθώνουν να ζωντανέψουν την ιστορία αποτυπώνοντας προσωπικές ιστορίες και συνδέοντάς τη με άτομα προκειμένου να κατανοήσουν καλύτερα τις εμπειρίες και την άποψή τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι προφορικές ιστορίες μετατρέπονται σε ένα ισχυρό παιδαγωγικό εργαλείο για την ιστορική κατανόηση με ευρύτερα, αλλά εξίσου σημαντικά, μαθησιακά και κοινωνικά οφέλη. Αυτά περιλαμβάνουν την επέκταση των γνώσεών τους για την τοπική κοινότητα, την απόκτηση δεξιοτήτων συνέντευξης, ικανοτήτων τεκμηρίωσης και διατήρησης της ιστορίας για τις επόμενες γενιές. Οι προφορικές ιστορίες συμβάλλουν στη σύνδεση

13 K. M. Dutt-Doner, S. Allen, K. Campanaro, *ό.π.*, σ. 257-258· Barry A. Lanman and Laura M. Wendling (επιμ.), *Preparing the next generation of oral historians: An anthology of oral history education*, AltaMira Press, Lanham, MD, 2006· Glemm G. Whitman, *Dialogue with the past. Engaging students & meeting standards through oral history*, AltaMira Press, Walnut Creek, CA 2004· Glenn Whitman, «Motivating the twenty-first-century students with oral History», D. Ritchie (επιμ.), *The Oxford handbook of oral history*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2011, σ. 449-469.

14 Barry A. Lanman and Laura M. Wendling (επιμ.), *ό.π.*, σ. xix.

της κοινότητας με τους μαθητές, επιτρέποντάς τους να μοιράζονται τις ιδέες τους και παράλληλα να μαθαίνουν από άλλους. Ερευνητικά project Προφορικής Ιστορίας επιτρέπουν επίσης στους δασκάλους να ανταποκρίνονται στα διαφορετικά στιλ μάθησης των μαθητών τους καθώς ευνοούν την εμπλοκή των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία και εμπλουτίζουν το φάσμα των μεθόδων μάθησης, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει προφορικές, γραπτές, συνεργατικές, επικοινωνιακές και άλλες δεξιότητες, πέρα από τη συμβατική εστίαση στις δεξιότητες ανάγνωσης. Τα κοινωνικά οφέλη της Προφορικής Ιστορίας, εκτός από την αίσθηση του πολίτη που ήδη σχολιάσαμε, σχετίζονται με τις βαθύτερες συνδέσεις με τους ανθρώπους και την ανάπτυξη διαπροσωπικών δεξιοτήτων.¹⁵

Τέλος, σύμφωνα με τους A. Charman και Ch. Edwards, η Προφορική Ιστορία στην εκπαίδευση –οι ερευνητές αναφέρονται ουσιαστικά στις ενεργητικές μορφές Προφορικής Ιστορίας– μπορεί να έχει τρεις εκδοχές: 1. *Προφορική Ιστορία ως Συλλογή Μαρτυριών*, η οποία εστιάζει στη συλλογή των φωνών του παρελθόντος· 2. *Προφορική Ιστορία ως Κληρονομιά*, που επικεντρώνεται στη διατήρηση και δημοσιοποίηση των φωνών του παρελθόντος· 3. *Η Προφορική Ιστορία ως Έρευνα*, η οποία στοχεύει στη διερεύνηση και ερμηνεία των φωνών του παρελθόντος. Τονίζουν ότι και οι τρεις εκδοχές έχουν θέση στην εκπαίδευση και παρέχουν οφέλη για τους μαθητές, αλλά ουσιαστικά μόνο η τρίτη έχει ουσιαστική σημασία για την ιστορική μάθηση καθώς συνδέεται άμεσα με την ιστορία ως επιστημονική πειθαρχία, αφού αφορά την κριτική ιστορική έρευνα και συμβάλλει στον μετασχηματισμό της ιστορικής γνώσης των μαθησιακών υποκειμένων.¹⁶

3. Η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα: η οπτική των Προγραμμάτων Σπουδών Ιστορίας

Με βάση και τα παραπάνω, η Προφορική Ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει στην ιστορική σκέψη και κατανόηση μέσα από την ενσωμάτωση των προφορικών μαρτυριών ως ιστορικών πηγών ή την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας ως εργαλείου αναζήτησης και έρευνας. Στη δεύτερη περίπτωση αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από την υλοποίηση μικρών στοχευμένων ερευνών ή ευρύτερων project / σχεδίων εργασίας με θέμα τη μνήμη, τα βιώματα και τις εμπειρίες των ανθρώπων. Επομένως, η σημασία που αποδίδεται στην Προφορική Ιστορία στο πλαίσιο της ελληνικής εκπαίδευσης μπορεί να ανιχνευθεί μέσα από τρεις ατραπούς:

A. την ανάλυση των επίσημων προδιαγραφών για την Προφορική Ιστορία, όπως αυτές ενσωματώνονται στα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας,

B. την έρευνα για το πώς αξιοποιείται η Προφορική Ιστορία στο εκπαιδευτικό υλικό της Ιστορίας (πηγές ή δραστηριότητες-ασκήσεις στα σχολικά εγχειρίδια),

15 K. M. Dutt-Doner, S. Allen, K. Campanaro, *ό.π.*, σ. 257-258.

16 Arthur Charman και Christopher Edwards, «Φωνές της Ιστορίας. Σκέψεις για σύγχρονες μορφές αξιοποίησης της προφορικής ιστορίας σε σχολεία της Αγγλίας», στο Ειρήνη Νάκου, Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 206-208.

Γ. την έρευνα για τις συγκροτημένες δράσεις Προφορικής Ιστορίας με πρωτοβουλία εκπαιδευτικών ή και των μαθητών και μαθητριών.

Η παρούσα εργασία θα επικεντρωθεί στην πρώτη περίπτωση και ουσιαστικά θα επιχειρηθεί μια επισκόπηση στα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας στον βαθμό που αυτά αποτυπώνουν αλλά και προωθούν τις επίσημες προθέσεις της Πολιτείας για τη σχολική ιστορία, διαμορφώνουν τις διδακτικές προϋποθέσεις αλλά και λειτουργούν, μέσα από τη διαδικασία σχεδιασμού, υλοποίησης και αξιολόγησης τους, ως ηγεμονικοί μηχανισμοί προώθησης της «επίσημης γνώσης», της γνώσης δηλαδή που θεωρείται ως κατάλληλη και έγκυρη για τους μαθητές και τις μαθήτριες.¹⁷ Επομένως, έχει ενδιαφέρον να αξιολογηθεί πώς και σε ποιον βαθμό η Προφορική Ιστορία ενσωματώνεται στις προδιαγραφές ιστορικής διδασκαλίας και μάθησης και μέσα από ποιες διδακτικές και οργανωτικές διαδικασίες ενθαρρύνονται η έρευνα και μελέτη των προφορικών μαρτυριών. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Αγγλίας, τα σχετικά προγράμματα (projects) που υλοποιούνται από εκπαιδευτικούς και μαθητές και μαθήτριες συνήθως δεν αφορούν την κανονική σχολική πρακτική και πραγματοποιούνται εκτός ωρολογίου προγράμματος του μαθήματος της Ιστορίας, επομένως παρουσιάζουν έναν περιθωριοποιημένο χαρακτήρα, παρά την παρότρυνση για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας στα αναλυτικά προγράμματα της χώρας.¹⁸

Η επισκόπηση θα εστιάσει σε τέσσερα διαφορετικά Προγράμματα Σπουδών που έγιναν νόμοι του ελληνικού κράτους τα τελευταία 20 χρόνια, από τα οποία το παλιότερο εφαρμόζεται ακόμα στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση αφού τα εν χρήσει σχολικά εγχειρίδια βασίζονται σε αυτό, άλλα δύο ακυρώθηκαν και το πιο πρόσφατο ισχύει εν δυνάμει αλλά θα εφαρμοστεί ουσιαστικά με τη συγγραφή των νέων σχολικών εγχειριδίων.

3.1. Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας 2003

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) Ιστορίας του 2003 αποτελεί μέρος του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ).¹⁹ Το τελευταίο αποπειράθηκε να εφαρμόσει μια συνολική και συγκροτημένη διδακτική πρόταση για την Υποχρεωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα (Δημοτικό, Γυμνάσιο) με βασικό χαρακτηριστικό την ενιαιοποιημένη, ολιστική και διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, μέσα από την οριζόντια σύνδεση των γνωστικών αντικειμένων και παράλληλα την προώθηση διαθεματικών δραστηριοτήτων και σχεδίων εργασίας (projects) στο πλαίσιο επιπλέον διαθέσιμου διδακτικού χρόνου («Ευέλικτη Ζώνη»)²⁰ Η ανάλυση του ΔΕΠΠΣ έδειξε ότι παρά τις διακηρύξεις διατηρήθηκε ένα

17 Michael W. Apple, *Ιδεολογία και Αναλυτικά Προγράμματα*, μετάφραση Τ. Δαρβέρης, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986. Michael W. Apple, *Επίσημη γνώση*, μετάφραση Μ. Μπατίλας, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

18 A. Charman και Ch. Edwards, *ό.π.*, σ. 206-207.

19 Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών*, 2003.

20 Σταμάτης Ν. Αλαχιώτης, «Για ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 7 (2002), σ. 7-18· Ηλιάς Γ. Μασσαγγούρας, «Διεπιστημονικότητα, διαθεματικότητα, και ενιαιοποίηση στα νέα

αρκετά συντηρητικό ιδεολογικό πλαίσιο περιεχομένου και οι όποιες καινοτομίες δεν διαπέρασαν τα γνωστικά αντικείμενα τα οποία, αν και διεπιστημονικά, παρέμεναν διακριτά και ανεξάρτητα στο σχολικό πρόγραμμα²¹ και προφανώς με τις δικές τους παθογένειες.

Ενδεικτική είναι σε αυτήν την περίπτωση η περιορισμένη αξιοποίηση των νέων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων όπως της Προφορικής Ιστορίας. Στο θεωρητικό – μεθοδολογικό μέρος του ΑΠΣ της Ιστορίας, η Προφορική Ιστορία συνδέεται οργανικά με την Τοπική Ιστορία και προτείνεται η αξιοποίησή της «με καταγραφή στοιχείων από τα βιώματα και τις μνήμες των Ελλήνων που κατάγονται από περιοχές» όπως ο Πόντος, η Μ. Ασία, η Β. Ήπειρος.²² Ουσιαστικά οι μεθοδολογικές επιλογές συνδέουν την Προφορική Ιστορία, αν και δεν το δηλώνουν ρητά, με την τραυματική εθνική μνήμη. Επίσης, σε ένα από τα προτεινόμενα Σχέδια Εργασίας για την Ε' Δημοτικού, με θέμα «Κάστρα του τόπου μου», οι προφορικές μαρτυρίες προτείνονται ως μια πηγή αναζήτησης πληροφοριών.²³

3.2. Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας 2015

Το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών» για την υποχρεωτική εκπαίδευση (Δημοτικό, Γυμνάσιο) και το Λύκειο και έγινε νόμος του κράτους τον Ιανουάριο του 2015. Στο συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών η Προφορική Ιστορία απουσιάζει από τη θεωρητική διδακτική θεμελίωση του Προγράμματος για το Δημοτικό και το Γυμνάσιο και μόνο στη Διδακτική Μεθοδολογία για τη Β' Λυκείου αναφέρεται ότι οι προφορικές πηγές είναι μέρος της ποικιλίας των πηγών που ανέδειξαν οι νέες ιστοριογραφικές οπτικές.²⁴ Σε επίπεδο προτεινόμενων διδακτικών δραστηριοτήτων οι μαθητές/-τριες στη Β' Λυκείου καλούνται προς «Αναζήτηση και συλλογή προφορικών μαρτυριών από απογόνους προσφύγων, οι οποίοι ενδεχομένως βρίσκονται στην τάξη» για το Προσφυγικό ζήτημα (1923)²⁵ και στη Γ' Λυκείου «Να αξιοποιήσουν προφορικές ή δημοσιευμένες προσωπικές μαρτυρίες σχετικές με την σύγχρονη Ιστορία της Κύπρου» για το Κυπριακό ζήτημα.²⁶ Οι παραπάνω επιλογές υποδεικνύουν ότι το Πρόγραμμα Σπουδών, όπως ακριβώς και το προηγούμενο, αντιμετωπίζει την Προφορική Ιστορία αποκλειστικά ως τεκμήριο για την ενίσχυση της εθνικής μνήμης. Τέλος, στη Γ' Λυκείου – Προσανατολισμού Ιστορίας, στην ενότητα με τίτλο «Το εργαστήρι της Ιστορίας», οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται «να διακρίνουν τα είδη/τυπολογίες των πηγών (γραπτές, προφορικές, παραστατικές:

Προγράμματα Σπουδών: Τρόποι οργάνωσης της σχολικής γνώσης», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων 7* (2002), σ. 19-36.

21 Κώστας Αγγελάκος, «Η διαθεματικότητα και τα “νέα” προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: Κριτική προσέγγιση μιας ασύμβατης σχέσης» στο Κώστας Αγγελάκος, Γιώργος Κόκκινος (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση των πηγών*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2004, σ. 43-54.

22 Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *ό.π.*, σ. 228.

23 Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, *ό.π.*, σ. 203.

24 ΦΕΚ181/Β/23-01-2015, σ. 2464.

25 ΦΕΚ181/Β/23-01-2015, σ. 2541.

26 ΦΕΚ181/Β/23-01-2015, σ. 2559.

μνημεία, έργα τέχνης, αρχαιολογικά ευρήματα)»²⁷ ενώ και πάλι για το Προσφυγικό Ζήτημα προτείνεται «Συζήτηση – προφορικές μαρτυρίες από τον τόπο καταγωγής των μαθητών και τις περιοχές εγκατάστασης των παππούδων τους».²⁸

3.3. Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας 2018-2019

Το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών για το Δημοτικό, το Γυμνάσιο και τις Α' και Β' Λυκείου αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική και συγκροτημένη απόπειρα ώστε η σχολική ιστορία στην Ελλάδα να συγχρονιστεί με το επιστημονικό παράδειγμα που υιοθετείται κυρίως στον αγγλοσαξονικό χώρο και να ανταποκριθεί στη σύγχρονη θεωρητική συζήτηση αλλά και πρακτική για τη διδασκαλία της Ιστορίας.²⁹ Ανάμεσα στις πολλαπλές καινοτομίες που εισήγαγε το συγκεκριμένο Π.Σ. Ιστορίας σε επίπεδο θεωρητικής θεμελίωσης, ιστορικού περιεχομένου και διδακτικής μεθοδολογίας της Ιστορίας είναι και το γεγονός ότι για πρώτη φορά σε Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας η Προφορική Ιστορία αξιοποιείται ουσιαστικά και πολύπλευρα σε όλο το φάσμα του.

Η αναβάθμιση της Προφορικής Ιστορίας σε αυτό το Πρόγραμμα Σπουδών γίνεται εμφανής ήδη από το θεωρητικό του πλαίσιο όπου ανάμεσα στους στόχους επιστημολογικού περιεχομένου δηλώνεται και «να ενθαρρυνθεί η εξοικείωση των μαθητών και μαθητριών με νεότερα πεδία της ιστορικής επιστήμης, όπως η μικροϊστορία και η προφορική ιστορία».³⁰ Ακόμα πιο ουσιαστική εφαρμογή της Προφορικής Ιστορίας εντοπίζεται στο περιεχόμενο της Γ' Δημοτικού για τη θεματική ενότητα «Οικογενειακή Ιστορία: Οι μικρές ιστορίες συναντούν τη μεγάλη ιστορία», με μια σειρά από προτεινόμενες διδακτικές δραστηριότητες που αξιοποιούν την Προφορική Ιστορία μέσα από τη συλλογή προφορικών μαρτυριών που προβάλλουν άγνωστες πτυχές της ιστορίας και της χρήσης ενός κτιρίου, την ομαδική δημιουργία οδηγών συνέντευξης στην τάξη με ειδικότερα θέματα της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής στο παρελθόν (επαγγελματικές ασχολίες, παιδική εργασία, κατοικία, συνθήκες διαβίωσης, τρόποι μεταφοράς και επικοινωνίας, έμφυλες σχέσεις, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου), τη διασκευή διαλόγων και δραματοποίησή τους στο πλαίσιο της προετοιμασίας μιας θεατρικής παράστασης ή ακόμη και μιας κινηματογραφικής ταινίας με θέματα που έχουν αναδειχθεί από τις προφορικές μαρτυρίες που θα έχουν συλλεχθεί.³¹

Με ανάλογο τρόπο στη θεματική ενότητα «Όψεις της τοπικής κοινωνίας και η έρευνά της» στη Δ' Δημοτικού, ένας από τους στόχους είναι οι μαθητές και οι

27 ΦΕΚ181/Β/23-01-2015, σ. 2568-2569.

28 ΦΕΚ181/Β/23-01-2015, σ. 2580.

29 Kostas Kasvikis and Georgia Kouser, «Antiquity Revisited: Challenges and Opportunities in the Creation of the New Greek History Curriculum», *History Education Research Journal* 16 (2) (2019), σ. 182-194· Giorgios Kokkinos, «A Report on Greek History Education», *History Education Research Journal* 16 (2) (2019), σ. 179-181· Angelos Palikidis, «Why is Medieval History Controversial in Greece? Revising the Paradigm of Teaching the Byzantine Period in the New Curriculum (2018-19)», *Espacio, Tiempo y Educación* 7 (2) (2020), σ. 177-191· Maria Vlachaki, Giorgios Kokkinos, Zeta Papandreou, «Approaching mythology in the history curriculum of compulsory education in Greece», *History Education Research Journal* 16 (2) (2019), σ. 229-247.

30 ΦΕΚ 2020/Β/3-06-2019, σ. 22920.

31 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62097.

μαθήτριες «να κατανοήσουν την αξία των προφορικών μαρτυριών ως ιστορικών πηγών και να αναπτύξουν δεξιότητες παραγωγής αρχαιακού υλικού (προφορικές μαρτυρίες)» για την επίτευξη του οποίου προτείνονται μια σειρά από διδακτικές δραστηριότητες συνέντευξης από μέλη της οικογένειας, από ανθρώπους της γειτονιάς και της ευρύτερης περιοχής για το πώς ήταν η ζωή τους όταν ήταν παιδιά, και από συγγενείς τους που βίωσαν άμεσα ή έμμεσα τη μετανάστευση.³²

Στη ΣΤ' Δημοτικού η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας αναδεικνύεται ως εργαλείο είτε στην κατεύθυνση της μελέτης προφορικών μαρτυριών, είτε έρευνας της μνήμης για τραυματικά γεγονότα της ελληνικής ιστορίας, όπως το προσφυγικό και ο Εμφύλιος Πόλεμος. Για την κατανόηση της εμπειρίας της προσφυγιάς των Ελλήνων της Μικράς Ασίας προτείνονται δραστηριότητες όπως η «Ανάγνωση, ή παρακολούθηση, μαρτυριών προσφύγων για τον εντοπισμό αξιολογικών δηλώσεων σχετικών με το πόσο σημαντικός υπήρξε ο ξεριζωμός για τους ίδιους τους πρόσφυγες» με στόχο τον συσχετισμό των δηλώσεων με τις έννοιες της μνήμης και της ταυτότητας αξιοποιώντας και σχετικά ντοκιμαντέρ: «*Παιδιά ήμαστε τότε...*», «*Οι Μικρασιάτες θυμούνται*» (1999)³³ αλλά και η «Καταγραφή προφορικών μαρτυριών σύγχρονων προσφύγων στην Ελλάδα και επισήμανση ομοιοτήτων και διαφορών με τους πρόσφυγες του '22. Συζήτηση για τις αιτίες της σύγχρονης προσφυγιάς, για τα συναισθήματα και τις σκέψεις των σύγχρονων προσφύγων».³⁴ Για το ζήτημα του Εμφυλίου, ανάμεσα σε άλλες διδακτικές δραστηριότητες, προτείνεται και η «Αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών σχετικών με τη μεταχείριση των αντιστασιακών (εκτοπισμοί, φυλακίσεις, εκτελέσεις) από τις κυβερνήσεις μετά το τέλος της Κατοχής».³⁵ Τέλος, η μεθοδολογία της Προφορικής Ιστορίας αξιοποιείται και σε περιπτώσεις προτεινόμενων θεματικών φακέλων (μια καινοτομία του συγκεκριμένου προγράμματος) όπως στην περίπτωση του φακέλου «Από νοικοκυραίοι... πρόσφυγες» για τη ΣΤ' Δημοτικού με θέμα την προσφυγική εμπειρία του Μεσοπολέμου. Για την επεξεργασία του φακέλου από τα παιδιά προτείνεται στους εκπαιδευτικούς να αντλήσουν εκπαιδευτικό υλικό ανάμεσα σε άλλες πηγές (κινηματογραφικές ταινίες ή ντοκιμαντέρ, λογοτεχνικά κείμενα) και από μαρτυρίες και συνεντεύξεις προσφύγων.³⁶

Στο ίδιο Πρόγραμμα Σπουδών για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας εμφανίζεται στα περιεχόμενα της Α' Λυκείου, αφού η ανάπτυξη του ιστορικού περιεχομένου για τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου σταματάει στα τέλη του 19ου αιώνα. Στην Α' Λυκείου, προτείνονται διδακτικές δραστηριότητες που αφορούν τη λήψη συνεντεύξεων απογόνων μεταναστών για το ζήτημα της υπερπόντιας μετανάστευσης στα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αιώνα, την αναζήτηση προφορικών μαρτυριών για την ψυχροπολεμική διαίρεση του Τείχους του Βερολίνου, τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με επιζώντες του ελληνικού εμφυλίου, όπου είναι δυνατό, ή/και με μέλη των οικογενειών τους, όπως και συνεντεύξεων από

32 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62102-62103.

33 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62213.

34 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62213-62214.

35 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62222.

36 ΦΕΚ 5222/Β/21-11-2018, σ. 62230.

συγγενείς ή γνωστούς των μαθητών/-τριών, οι οποίοι μετανάστευσαν στο εξωτερικό μεταπολεμικά, αλλά και από τα μέλη των οικογενειών των σύγχρονων προσφυγικών ροών.³⁷

Ανάλογες προσεγγίσεις υιοθετούνται και στη θεματική ιστορία της Β' Λυκείου, όπου προτείνονται δραστηριότητες μελέτης μαρτυριών προσφύγων για τα στερεότυπα του ντόπιου και του πρόσφυγα στη θεματική ενότητα «Η Ελλάδα των μεταναστών και των προσφύγων (19ος-20ός αι.)», την αναζήτηση και αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας και τη μελέτη προφορικών μαρτυριών για τους Έλληνες διασωθέντες από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στη θεματική ενότητα «Ο ναζισμός και τα θύματά του».³⁸ Στις δύο τελευταίες μάλιστα περιπτώσεις προτείνεται για την άντληση του σχετικού υλικού η διαδικτυακή πλατφόρμα «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (<https://www.occupation-memories.org/>).

3.4. Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας 2021-2022

Με την κατάργηση του προηγούμενου Π.Σ. Ιστορίας (2018-2019) από την ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας το 2020, συνοδευμένη και με την ασαφή επιχειρηματολογία του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής, εκπονήθηκαν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα νέα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας για όλες τις βαθμίδες τα οποία και έγιναν νόμος του Κράτους.³⁹ Το ενδιαφέρον είναι ότι τα ίδια προγράμματα αναρτήθηκαν και στον ιστότοπο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής⁴⁰ αλλά με την εξής διαφοροποίηση: τα ΦΕΚ και των 3 βαθμίδων περιλαμβάνουν μόνο περιεχόμενα και στόχους ενώ τα ίδια προγράμματα δημοσιευμένα στον ιστότοπο περιλαμβάνουν και τη στήλη «ενδεικτικές δραστηριότητες». Αφήνοντας κατά μέρος τον σχολιασμό αυτής της αδόκιμης αναντιστοιχίας, υιοθετούμε την άποψη του Π. Γατσωτή⁴¹ ότι η παράλειψη αυτής της στήλης από την επίσημη νομική κατοχύρωση των Π.Σ. δεν ακυρώνει τον κανονιστικό χαρακτήρα των προτεινόμενων ενδεικτικών δραστηριοτήτων για τη διδακτική πράξη, γι' αυτό στην ανάλυση που ακολουθεί λαμβάνονται υπόψη συνδυαστικά όλα τα σχετικά κείμενα. Να σημειωθεί, τέλος, ότι το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας ακολουθεί πιστά, και σε πολλά σημεία αναπαράγει αυτούσια, το Πρόγραμμα του 2015⁴² και χαρακτηρίζεται από σοβαρά θεωρητικά, παιδαγωγικά και διδακτικά προβλήματα που σχετίζονται με την υιοθέτηση του παραδοσιακού επιστημονικού παραδείγματος για τη διδασκαλία της Ιστορίας, με βασικά χαρακτηριστικά την παράβλεψη των *ψυχονοητικών προϋποθέσεων της μάθησης*, την εστίαση στην παραδοσιακή ιστορική συνείδηση, τη σύγχυση ανάμεσα στις ιστορικές έννοιες πρώτης και δεύτερης τάξης (μεταϊστορικές),

37 ΦΕΚ 2020/Β/3-06-2019, σ. 22928, 22939, 22941, 22942, 22946.

38 ΦΕΚ 2020/Β/2-06-2019, σ. 23018, 23031-23032, 23034.

39 ΦΕΚ 1963/Β/14-5-2021 (Δημοτικό), ΦΕΚ 5233/Β/11-11-2021 (Γυμνάσιο), ΦΕΚ 5284/Β/12-11-2021 (Λύκειο).

40 <http://iep.edu.gr/el/nea-ps-provoli>.

41 Παναγιώτης Γατσωτής, «Τα προγράμματα σπουδών Ιστορίας του 2021/2015. Μια κριτική από διεθνή σκοπιά», *Νέα Παιδεία* 181 (2022), σ. 47.

42 Δημήτρης Κ. Μαυροσκούφης, «Το Frankenstein Curriculum του μαθήματος της Ιστορίας», *Νέα Παιδεία* 181 (2022), σ. 19.

τον γνωσιοκεντρικό χαρακτήρα και την έμφαση στη δηλωτική γνώση έναντι της ιστορικής διερεύνησης, τη γραμμική και εθνοκεντρική προσέγγιση της ιστορικής αφήγησης, την απάλειψη της ετερότητας.⁴³

Η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στο συγκεκριμένο πρόγραμμα είναι και πάλι περιορισμένη, όπως και σε αυτό του 2015, καθώς στο θεωρητικό – διδακτικό πλαίσιο του Δημοτικού αλλά και του Γυμνασίου απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στις δυνατότητές της, ούτε προτείνεται σε επίπεδο περιεχομένου, στόχων ή δραστηριοτήτων. Ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του Προγράμματος της Ιστορίας του Λυκείου καθώς προτείνονται ως διδακτικές δραστηριότητες στη Β' Λυκείου: «Να αναζητήσουν και να συλλέξουν προφορικές μαρτυρίες από απογόνους προσφύγων, οι οποίοι ενδεχομένως βρίσκονται στην τάξη»,⁴⁴ η οποία είναι σχεδόν πανομοιότυπη με δραστηριότητα για την ίδια τάξη στο Πρόγραμμα Ιστορίας του 2015, και «Να αξιοποιήσουν προφορικές ή δημοσιευμένες προσωπικές μαρτυρίες σχετικές με την σύγχρονη Ιστορία της Κύπρου»,⁴⁵ δραστηριότητα η οποία υπήρχε και στη Γ' Λυκείου του Προγράμματος Ιστορίας του 2015.

Στην Ιστορία Γ' Λυκείου (Προσανατολισμού) επαναλαμβάνεται πανομοιότυπα ο στόχος: «να διακρίνουν τα είδη/τυπολογίες των πηγών (γραπτές, προφορικές, παραστατικές: μνημεία, έργα τέχνης, αρχαιολογικά ευρήματα)»⁴⁶ που υπήρχε και στην αντίστοιχη τάξη στο Πρόγραμμα Ιστορίας του 2015 και για το προσφυγικό ζήτημα: «Να συλλέξουν στο πλαίσιο ομαδικής εργασίας και να επεξεργαστούν προφορικές μαρτυρίες από τον τόπο καταγωγής τους και τις περιοχές εγκατάστασης των παππούδων τους»,⁴⁷ βελτιώνοντας παρόμοια δραστηριότητα που υπήρχε για την ίδια τάξη στο Πρόγραμμα Σπουδών του 2015, στην κατεύθυνση μιας πιο ενεργητικής διερεύνησης της Προφορικής Ιστορίας. Πέρα από τη σχεδόν αυτούσια μεταφορά στόχων και δραστηριοτήτων από το ένα πρόγραμμα (2015) στο άλλο (2021-2022) παρατηρεί κανείς ότι τόσο η κατανόηση της ιδιαιτερότητας των προφορικών μαρτυριών έναντι των άλλων ιστορικών πηγών, όσο και η έρευνα της Προφορικής Ιστορίας περιορίζεται στο Λύκειο και κυρίως στην Ιστορία Κατεύθυνσης, επομένως ένα μεγάλο μέρος των μαθητών και μαθητριών αποκλείεται από την εξοικείωση με τη σημασία και τη συμβολή της Προφορικής Ιστορίας στην ιστορική έρευνα και στην κατανόηση του παρελθόντος.

4. Συζήτηση

Η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκε αρχικά με δυσπιστία, αν όχι με αρνητικό τρόπο, από τη μεταπολιτευτική ιστοριογραφία και εισήχθη κατά βάση

43 Π. Γασωτής, *ό.π.*, σ. 47-56. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *ό.π.*, σ. 13-26. Βλ. επίσης το Αφιέρωμα στο Περιοδικό *Νέα Παιδεία* 181 (2022).

44 Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, *Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στις Α', Β' και Γ' τάξεις Λυκείου*, Αθήνα 2021, σ. 71.

45 *Ό.π.*, σ. 88.

46 *Ό.π.*, σ. 97.

47 *Ό.π.*, σ. 110.

μέσα από την κοινωνική ανθρωπολογία.⁴⁸ Παρ' όλα αυτά, τα τελευταία 30 χρόνια, έχει αναδειχθεί σε ένα σημαντικό πεδίο της ιστορικής και κοινωνιολογικής έρευνας μέσα από σεμινάρια, ημερίδες και συνέδρια, τη συγκρότηση ομάδων Προφορικής Ιστορίας με σημαντική δραστηριότητα, την πανεπιστημιακή της θεσμοθέτηση,⁴⁹ αλλά και την παραγωγή ιστοριογραφικών έργων που βασίζονται αποκλειστικά στην Προφορική Ιστορία ή αξιοποιούν και τις προφορικές μαρτυρίες για ζητήματα, όπως η Κατοχή, η Αντίσταση και ο Εμφύλιος, η μεταναστευτική εμπειρία, οι μειονότητες, οι Εβραίοι, το γυναικείο φύλο, τα επαγγέλματα, το εργατικό κίνημα, η υγεία, η νεολαία, η εκπαίδευση, ο αστικός χώρος και το μουσείο.⁵⁰ Αντίθετα όμως με τις παραπάνω εξελίξεις, φαίνεται ότι η ιστορική εκπαίδευση στη χώρα μας αδυνατεί για μια ακόμα φορά να ενσωματώσει αποτελεσματικά τα νέα ιστοριογραφικά είδη αλλά και τις μεθοδολογίες που τα συνοδεύουν.

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, στα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας τα τελευταία 20 χρόνια το μοτίβο αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας διαμορφώνεται ως εξής: από την αμήχανη και περιορισμένη εισαγωγή της Προφορικής Ιστορίας στο ΑΠΣ του 2003 και στο Πρόγραμμα του 2015 οδηγηθήκαμε σε μια πιο ουσιαστική ανάδειξή της στα Π.Σ. του 2018-2019 και στην υποτίμησή της στο νέο Πρόγραμμα Ιστορίας (2021-2022). Αυτή η εικόνα αποτυπώνεται και στον Πίνακα 1 όπου συνοψίζεται η συχνότητα εμφάνισης ενεργητικών και παθητικών μορφών Προφορικής Ιστορίας στις θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές, στους στόχους και στις προτεινόμενες διδακτικές δραστηριότητες στα Προγράμματα Σπουδών της Ιστορίας τα τελευταία 20 χρόνια, τα οποία, εκτός από αυτό του 2018-2019, ελάχιστα αξιοποιούν την Προφορική Ιστορία, με οποιασδήποτε μορφή διδακτικής προσέγγισης, ως εργαλείο για την έρευνα και κατανόηση ιστορικών ζητημάτων.

Αντίθετα, το Π.Σ. Ιστορίας του 2018-2019 καινοτομεί σε αυτό τον τομέα, καθώς, όχι

48 Α. Λιάκος, «Γιατί η προφορική ιστορία;», ό.π., σ. 36-37. Α. Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε;*, ό.π., σ. 124.

49 Για μια πρώτη επισκόπηση της παραγωγής Προφορικής Ιστορίας στην Ελλάδα, βλ. Κωνσταντίνα Μπάδα, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Εισαγωγή», στο Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, ό.π., σ. 23-28. Αλέκα Μπουτζουβή, Μαρία Θανοπούλου, «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 (2002), σ. 3-21. Α. Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε;*, ό.π., σ. 124-127, και τις μελέτες στο Μαρία Θανοπούλου και Αλέκα Μπουτζουβή (επιμ.), «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107, Α' Ειδικό τεύχος (2002).

50 Ενδεικτικά: Τασούλα Βερβενιώτη, *Διπλό βιβλίο, Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση – Η ιστορική ανάγνωση*, Αθήνα, Βιβλιόραμα 2003. Μαρία Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου, Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2000. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Ελλάδα: 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα 1997. Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης, μετάφραση Μιχάλης Λαλιώτης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, (Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012), Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Δήμητρα Λαμπροπούλου, Μάρλεν Μούλιου, Ποθητή Χαντζαρούλα (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορικές μαρτυρίες για το παρελθόν και το παρόν του αστικού χώρου*, Πλέθρον, Αθήνα 2016. Ειρήνη Νάκου, Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015. Ποθητή Χαντζαρούλα, *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2012.

μόνο εισάγει συστηματικά την Προφορική Ιστορία, αλλά προωθεί και ενεργητικές μορφές προσέγγισης της μέσα από την έρευνα των μαθητών και μαθητριών ήδη από τη Γ' και Δ' Δημοτικού. Το συγκεκριμένο Πρόγραμμα, χωρίς συνολικά να απεμπολεί και μια πιο συμβατική προσέγγιση της Προφορικής Ιστορίας μέσα από τη μελέτη ενός ήδη υπάρχοντος σώματος προφορικών μαρτυριών, περιλαμβάνει διδακτικές προτάσεις για στοχευμένη αναζήτηση και καταγραφή προφορικών μαρτυριών, οι οποίες διαπερνούν τον κορμό του, τους θεματικούς φακέλους και τη Θεματική Ιστορία της Β' Λυκείου.

		ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ			
		ΑΠΣ 2003	Π.Σ. 2015	Π.Σ. 2018-2019	Π.Σ. 2021-2022
Ενεργητική Προφορική Ιστορία	Θεωρητικό πλαίσιο	1		1	
	Δημοτικό			7	
	Γυμνάσιο				
	Λύκειο		1	4	2
Παθητική Προφορική Ιστορία»	Θεωρητικό πλαίσιο				
	Δημοτικό	1		3	
	Γυμνάσιο				
	Λύκειο		2	3	1

Πίνακας 1: Συχνότητα αξιοποίησης ενεργητικών και παθητικών προσεγγίσεων της Προφορικής Ιστορίας στα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας (2003-2022)

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, εξίσου περιορισμένες στα περισσότερα Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ 2003, Προγράμματα Σπουδών 2015 και 2021-2022) είναι και οι θεματικές για τις οποίες προτείνονται ενεργητικές (έρευνα προφορικών μαρτυριών) και παθητικές (μελέτη υπαρχουσών προφορικών μαρτυριών) προσεγγίσεις της Προφορικής Ιστορίας. Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι ο κοινός τόπος και ακολουθεί το Κυπριακό Ζήτημα. Ουσιαστικά σε αυτές τις περιπτώσεις η Προφορική Ιστορία συνδέεται αποκλειστικά με το τραύμα και τη μνήμη που αφορά τον εθνικό εαυτό. Αντίθετα, στο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας του 2018-2019 αξιοποιούνται διαφορετικές προσεγγίσεις της Προφορικής Ιστορίας για την έρευνα και μελέτη, εκτός από το προσφυγικό ζήτημα των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, ενός μεγάλου φάσματος ιστορικών ζητημάτων που περιλαμβάνουν την Κατοχή, τον Εμφύλιο, το Ολοκαύτωμα, τον Ψυχρό Πόλεμο, την υπερπόντια μετανάστευση των Ελλήνων και τη σύγχρονη μετανάστευση, ενώ η καταγραφή προφορικών μαρτυριών αναδεικνύεται και σε σημαντικό εργαλείο έρευνας της οικογενειακής ιστορίας, της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας του τόπου.

Κλείνοντας το παρόν κείμενο, θα ήθελα να σημειώσω τη σημασία του προγράμματος «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» για την έρευνα αλλά και

τη διδασκαλία της Προφορικής Ιστορίας στη χώρα μας. Με δεδομένη την πενιχρή δυνατότητα που δίνει το πιο πρόσφατο Πρόγραμμα Σπουδών για την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας αλλά και την ευρύτερη δυσανεξία για μια ουσιαστική κατανόηση και ερμηνεία της επίμαχης δεκαετίας του 1940 (Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος, Ολοκαύτωμα) στην ελληνική ιστορική εκπαίδευση,⁵¹ τα αρχεία προφορικών μαρτυριών και οι ψηφιακές συλλογές συνεντεύξεων που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος και το εκπαιδευτικό υλικό που παράχθηκε, όλα προσβάσιμα από τον διαδικτυακό του τόπο, παρέχουν τις δυνατότητες στους εκπαιδευτικούς για την ουσιαστική ένταξη της Προφορικής Ιστορίας στο ιστορικό μάθημα και στους μαθητές και στις μαθήτριες να εξετάσουν αφηγήσεις από πρώτο χέρι για σημαντικές πτυχές της Κατοχής και να αναπτύξουν μια εναλλακτική αντίληψη για τη συγκεκριμένη περίοδο, να κατανοήσουν καλύτερα τις εμπειρίες και τις απόψεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα μέσα από τις αναμνήσεις και τις προσωπικές τους ιστορίες, όπως και να σχεδιάσουν και να πραγματοποιήσουν τις δικές τους ερευνητικές απόπειρες.

---

51 Andreas P. Andreou and Kostas Kasvikis, «A new “old-fashioned” textbook for Greek Primary education: Going backwards after the conflict», *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research (IJHL-TR)*13 (1) (2015), σ. 44. Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Γατσωτής, Έλλη Λεμονίδου, «Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στα σχολικά βιβλία Ιστορίας. Οι περιπτώσεις της Ελλάδας και της Γαλλίας», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική* 26 (2012), σ. 217-242. Άγγελος Παληκίδης, «Μια δεκαετία που δεν τελείωσε ακόμη: η δεκαετία του 1940 στη σχολική ιστορία», στο Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Αντρέας Π. Ανδρέου, Κώστας Κασβίκης, Ιωάννης Μπέτσας (επιμ.), *Κατοχή και Εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη* 2019, σ. 509-534.

Αξιοποίηση του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα (MOG) στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση:

Ένα παράδειγμα από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Γεωργία Κουσερή

kouseri@eled.auth.gr

Ευαγγελία Καλογήρου

evkalogirou@uth.gr

Βασιλική Κουτσοκέρα

vakoutsokera@uth.gr

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο θα παρουσιαστεί ένα παράδειγμα αξιοποίησης του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και συγκεκριμένα στο Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το αρχείο αξιοποιήθηκε κατά τα ακαδημαϊκά έτη 2019-2020 και 2020-2021, στο πλαίσιο του μαθήματος με τίτλο «Προφορική Ιστορία και εκπαίδευση» το οποίο διδάχθηκε για δύο συνεχόμενες ακαδημαϊκές χρονιές και επικεντρώθηκε στην αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας σε σχέση με σύγχρονες προσεγγίσεις της ιστορικής εκπαίδευσης. Για τον σκοπό αυτό η σύνδεση των όρων της Προφορικής Ιστορίας πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσα από παραδείγματα χρήσης προφορικών μαρτυριών σε σχέση με ποικίλα θέματα (προσωπικές μνήμες και οικογενειακή ιστορία, τραυματικά γεγονότα και ιστορία, μαρτυρίες σε σχέση με το κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον των μαθητών της προσχολικής ηλικίας κ.ά.), εφόσον θεωρήθηκε ότι είναι τα πλέον κατάλληλα θέματα που δύνανται να βοηθήσουν τους φοιτητές/-τριες να συνειδητοποιήσουν ότι η Προφορική Ιστορία αφορά θέματα που συνδέονται με τις ανησυχίες τους αλλά και τα ενδιαφέροντα των μαθητών τους. Επιλέχθηκε η αξιολόγηση να πραγματοποιηθεί με τη δημιουργία και τον σχεδιασμό σεναρίων και την αξιοποίηση αρχείων προφορικών μαρτυριών. Στο άρθρο παρουσιάζονται ενδεικτικά παραδείγματα της αξιοποίησης του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) στα σενάρια που παρήχθησαν από τους φοιτητές/-τριες.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

Η Προφορική Ιστορία βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος στο πλαίσιο των μνημονικών σπουδών.¹ Η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στην εκπαίδευση έχει μακρά παράδοση σε χώρες όπως η Μ. Βρετανία,² ανθεί δε τα τελευταία χρόνια και στη χώρα μας³ και με πρακτικές εφαρμογές στην εκπαίδευση.⁴

Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία, ο γενικός σκοπός του σχεδιασμού του μαθήματος «Προφορική Ιστορία και εκπαίδευση» ήταν ο μελλοντικός εκπαιδευτικός να έρθει σε επαφή τόσο με τις αρχές της Προφορικής Ιστορίας όσο και με σύγχρονες απόψεις για την ιστορική εκπαίδευση. Εκτός από την εστίαση σε βασικές έννοιες που συνδέονται με την Προφορική Ιστορία, όπως οι έννοιες της υλικής και άυλης μαρτυρίας, οι έννοιες της μνήμης και της ιστορίας, της βιοϊστορίας και των ιστοριών ζωής (life histories), τη διαδικασία και τα στάδια διεξαγωγής συνεντεύξεων και ανάλυσης και ερμηνείας τους, το μάθημα εστίασε και στο θεωρητικό και παιδαγωγικό πλαίσιο της «επιστημονικής προσέγγισης» της ιστορικής εκπαίδευσης. Η «επιστημονική προσέγγιση» υποστηρίζει ότι οι μαθητές μπορούν να διδαχθούν τη διερεύνηση του παρελθόντος αξιοποιώντας τις ιστορικές πηγές και ότι με βάση αυτή τη μελέτη μπορούν να εκφράζουν επιχειρήματα γι' αυτό. Στόχος της προσέγγισης αυτής δεν είναι ασφαλώς να κάνει τα παιδιά ιστορικούς αλλά να τα βοηθήσει να εξοικειωθούν με τη δουλειά του ιστορικού και με αυτό τον τρόπο να αποκτήσουν μεταγνωστικές δεξιότητες τέτοιες που να μπορούν να αμφισβητούν ατεκμηρίωτες απόψεις που θα αντιμετωπίσουν γύρω τους για το παρελθόν και να εκφράσουν τους δικούς τους ερμηνευτικούς συλλογισμούς για αυτό.⁵ Επίσης,

1 Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2000· Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, μτφρ. Λουκάς Ρινόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα 2014.

2 Mick Anderson, «Oral History: a source of evidence for children in the Primary classroom», *Primary History* 2010 (32-33), The Historical Association· Arthur Chapman & Chris Edwards, «Φωνές της Ιστορίας. Σκέψεις και σύγχρονες μορφές αξιοποίησης της προφορικής ιστορίας σε σχολεία της Αγγλίας», στο Ε. Νάκου & Α. Γκαζή (επιμ.) *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 199-210· Thu Anh Le Claire, «Oral History - A powerful tool or a double-edged sword?», *Primary History* 2004, (20-23), The Historical Association.

3 Βλ. ενδεικτικά: Βασιλική Σακκά «Προφορική ιστορία και σχολείο: η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία και η διδακτική της αξιοποίηση». Ανακοίνωση στο συνέδριο ΣΕΦΚ-ΠΕΦ, Λεμεσός 3-4 Οκτωβρίου, 2008, υπό δημοσίευση στα Πρακτικά του Συνεδρίου, <http://www.academia.edu/904000/>, (ανάκτηση 8/1/2022). Μαρία Ρεπούση & Χαρά Ανδρεάδου, *Προφορικές Ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Διεύθυνση Πολιτισμού και Παιδείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010. Ould-Okojie, J. «Exploring our roots. Oral History in the local community», *Primary History*, 2007, (18-19), The Historical Association. Ειρήνη Νάκου, «Η προφορική ιστορία στην εκπαίδευση ως ριζοσπαστική μαθησιακή διαδικασία», Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.) *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*. Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, σ. 339-352, http://epi.uth.gr/wp-content/uploads/2021/05/2013_proceedings_150dpi.pdf, (ανάκτηση 18/9/2022). Ειρήνη Νάκου, «Προφορική ιστορία στην εκπαίδευση. Βασικά ζητήματα και προβληματισμοί», στο Ε. Νάκου & Α. Γκαζή (επιμ.), *ό.π.*, σ. 23-33. Τασούλα Βερβενιώτη & Γιούλη Χρονοπούλου, (επιμ.), *Προφορική Ιστορία και Σχολικό Πρόγραμμα*, 4ο ΠΕΚΕΣ, Δίκτυο Σχολείων για την Τοπική και Προφορική Ιστορία, Αθήνα, 2020. http://oralhistorygroups.gr/proforiki_istoria-sxoleio/ (ανάκτηση 4/10/2020). Ομάδες Προφορικής Ιστορίας, *Το Χρονικό των ομάδων Προφορικής Ιστορίας*. <http://oralhistorygroups.gr/oralhistorygroups/>, (ανάκτηση 3/1/2022).

4 Μαθητικό Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 2019 <http://oralhistorygroups.gr/mathitiko-synedrio-2019/>, ανάκτηση 1/3/22 και το υλικό της ΕΠΙ και των Ομάδων Προφορικής Ιστορίας.

5 Peter Seixas, *Benchmarks of historical thinking: A framework for assessment in Canada*. Center for the Study of Historical Consciousness, University of British Columbia, Vancouver, 2006 (1-12), Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ830511.pdf> (ανάκτηση 22/09/2022). Peter Lee, «Putting principles into practice: Understanding

η διδασκαλία του μαθήματος εστίασε και σε παραδείγματα αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας σε σχέση με το τραύμα, την Τοπική Ιστορία, τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, τις εκπαιδευτικές εφαρμογές στα μουσεία, τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο, ακόμη και το θέατρο.

Ακολουθώντας τους προηγούμενους στόχους και το θεωρητικό πλαίσιο που επιλέχθηκε για τη μελέτη της Προφορικής Ιστορίας, ο αναλυτικός προγραμματισμός του μαθήματος είχε ως ακολούθως:

Εβδομάδα	Ενότητες
1η	Εισαγωγή σε βασικές έννοιες
2η	Συλλογή προφορικών μαρτυριών με τη μέθοδο της συνέντευξης
3η	Συλλογή προφορικών μαρτυριών με τη μέθοδο της συνέντευξης
4η	Συλλογή προφορικών μαρτυριών με τη μέθοδο της συνέντευξης
5η	Ερμηνεία προφορικών μαρτυριών
6η	Ιστορική εκπαίδευση και Προφορική Ιστορία (μοντέρνες προσεγγίσεις διδασκαλίας)
7η	Προφορική Ιστορία και τυπική εκπαίδευση (το παιδαγωγικό πλαίσιο)
8η	Προφορική Ιστορία και μουσεία
9η	Προφορική Ιστορία σε σχέση με τραυματικές εμπειρίες
10η	Προφορική Ιστορία και Τοπική Ιστορία
11η	Προφορική Ιστορία, ταυτότητα και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες
12η	Προφορική Ιστορία και διάφορες μορφές τέχνης (κινηματογράφος, λογοτεχνία, θέατρο)

Πίνακας 1. Αναλυτικός χρονικός προγραμματισμός του μαθήματος σε επίπεδο εβδομάδας

Η αξιολόγηση του μαθήματος περιλάμβανε δύο εργασίες από πλευράς φοιτητών. Η πρώτη εργασία είχε ως αντικείμενο την παρουσίαση πρόσφατης βιβλιογραφίας⁶ (ελληνικής ή ξενόγλωσσης) για την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας στην εκπαίδευση σε σχέση με ένα συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα. Η δεύτερη εργασία ζητούσε τον σχεδιασμό ενός διδακτικού σεναρίου που θα είχε σκοπό την αξιοποίηση μιας προφορικής μαρτυρίας ή περισσότερων μαρτυριών για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας στο πλαίσιο των αρχών της «επιστημονικής προσέγγισης». Οι φοιτητές καλούνται, σύμφωνα με την «επιστημονική προσέγγιση», στον σχεδιασμό τους να αναπτύξουν και να εστιάσουν στο βασικό ερευνητικό ερώτημα

history», στο M.S. Donovan, & J.D., Bransford (επιμ.), *How students learn: History in the classroom*, 2005, (31-78), National Academy Press, Ουάσιγκτον, DC.

6 Ενδεικτικά άρθρα που αξιοποιήθηκαν: Bjorn Wansink, Itzel Zuiker, Theo Wubbels, Maurits Kamman, & Sanne Akkerman, «“If you had told me before that these students were Russians, I would not have believed it”: an international project about the (New) ‘Cold War’», *Teaching History*, 166, 2017, (30-34), The Historical Association. Robin Whitburn, Michelle Hussain & Abdullahi Mohamud, «‘Doing justice to history’: the learning of African history in a North London secondary school and teacher development in the spirit of ubuntu», *Teaching History*, 146, 2012 (18-27), The Historical Association. Chris Edwards. «Putting life into history: how pupils can use oral history to become critical historians», *Teaching History*, 123, 2006, (21-25), The Historical Association. Karen Horn, «Oral history in the classroom: Clarifying the context through historical understanding». *Yesterday and Today*, (11), 72-83, 2014. https://www.researchgate.net/publication/273130778_Oral_history_in_the_classroom_Clarifying_the_context_through_historical_understanding (ανάκτηση 22/09/2022).

για το ιστορικό γεγονός που διερευνούν στο σενάριό τους, το ιστορικό του πλαίσιο και επομένως τις έννοιες «πρώτου βαθμού» που συνιστούν τη δηλωτική γνώση και στη συνέχεια την ανάδειξη μιας έννοιας «δευτέρου βαθμού» στην οποία θα εστιάσουν η διερεύνηση και το σενάριο με τις αντίστοιχες μικροδραστηριότητες, και τέλος η αξιολόγηση των μεταγνωστικών δεξιοτήτων. Πιο αναλυτικά η δομή του σεναρίου παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα, τον Πίνακα 2:

Πρόκειται να σχεδιάσετε ένα διδακτικό σενάριο διερεύνησης ενός ιστορικού ζητήματος (υποθετικά για τους μαθητές σας) με την αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας.

Απαντήστε σε ένα κείμενο 1.500-2.000 λέξεων:

- Ποιο είναι το ιστορικό ζήτημα που διερευνάτε; Ποιο είναι το ιστορικό πλαίσιο για το ζήτημα αυτό (έννοιες πρώτου βαθμού);
- Με ποια από τις «δευτέρου βαθμού» έννοιες της ιστορικής σκέψης θα ασχοληθείτε (έννοια σημαντικότητας, αλλαγής και συνέχειας, αιτιών και συνεπειών, ενσυναίσθησης, ηθικής διάστασης των ερμηνειών του παρελθόντος); Γιατί; Ποια είναι τα στοιχεία που θέλετε να αναδείξετε και να συζητήσετε με τους μαθητές σας;
- Παραθέστε τέσσερις δραστηριότητες/ ασκήσεις/ ερωτήσεις που να υποστηρίζουν τη διερεύνηση αυτής της έννοιας και δικαιολογήστε. Με ποιον τρόπο οι δραστηριότητες που επιλέξατε θα στηρίξουν το παιδαγωγικό σας πλαίσιο; Γιατί; Δικαιολογήστε. (Κάθε δραστηριότητα εμπεριέχει: Ερώτηση-κλειδί, μαθησιακούς στόχους, διδακτικό και μαθησιακό υλικό, προετοιμασία, δραστηριότητα, υποθετικό αποτέλεσμα δραστηριότητας.)
- Πώς θα πετύχετε την καλλιέργεια μεταγνωστικών δεξιοτήτων σε σχέση με την ιστορική σκέψη των μαθητών σας; Παραθέστε τέσσερις δραστηριότητες/ ασκήσεις που να υποστηρίζουν τις μεταγνωστικές δεξιότητες σε σχέση με την έννοια που επιλέξατε και τη θεματική της ιστορίας που ερευνάτε.
- Τέλος, πολύ σημαντικά είναι τα συμπεράσματα τα οποία έχουν προσωπικό χαρακτήρα για τον καθένα από εσάς. Καθορίζουν την όλη σας προσπάθεια, γι' αυτό δώστε τους την κατάλληλη προσοχή. Διατυπώστε εκεί τις δυσκολίες που συναντήσατε, τις νέες ιδέες και τα καινούργια ερωτήματά σας.

Πίνακας 2. Δομή σεναρίου

Για να δημιουργήσουν τα σενάρια τους οι φοιτητές θα έπρεπε να δημιουργήσουν τις δικές τους προφορικές μαρτυρίες με συνεντεύξεις και αντίστοιχα να τις αξιοποιήσουν εκπαιδευτικά ή να αξιοποιήσουν μαρτυρίες που βρίσκονται σε αρχεία. Προτάθηκαν τα ακόλουθα αρχεία από τα οποία οι φοιτητές μπορούσαν να αντλήσουν προφορικές μαρτυρίες:

Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα

<https://www.occupation-memories.org>

Ηχητικοί περιπάτοι για τη δεκαετία του 1940, Μουσείο της πόλης του Βόλου

<https://vmoc.gr/κατοχη/>

Ομάδες Προφορικής Ιστορίας (ΟΠΙ)

<http://oralhistorygroups.gr/oralhistorygroups/>

Ειδικότερα, το αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) επιλέχθηκε καθώς είναι ένα αρχείο που εκτός από τις πλούσιες προφορικές μαρτυρίες που συγκεντρώνει και στην ολότητά τους και αποσπασματικά, διαφυλάσσουν τη μνήμη για την γερμανική κατοχή στην Ελλάδα, επιπλέον, εμπεριέχει εκπαιδευτικά σενάρια και εκπαιδευτικές προτάσεις που αξιοποιούν αυτές τις προφορικές μαρτυρίες.

Πιο συγκεκριμένα, το αρχείο περιλαμβάνει 93 συνεντεύξεις που αναφέρονται στα εγκλήματα πολέμου αλλά και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και συνοδεύεται από έναν πλούσιο οδηγό διδακτικής αξιοποίησης⁷ (Παληκίδης, 2020), σύμφωνα με σύγχρονες απόψεις της ιστορικής εκπαίδευσης και ταυτόσημες με τις θεωρητικές επιλογές του υπό διδασκαλία μαθήματος. Τα σενάρια του αρχείου στηρίζονται στην παιδαγωγική αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών και τη δυναμική ένταξή τους σε διδακτικά σενάρια στην Ιστορία ακολουθώντας βασικές αρχές της Διδακτικής της Ιστορίας που αναδεικνύονται από την πρόσφατη έρευνα.

3. Αξιοποιώντας το υλικό του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) σε διδακτικά σενάρια

Θα σταθούμε στην παρουσίαση δύο σχεδιασμών σεναρίων που προέκυψαν από τις εργασίες των φοιτητών μου σε σχέση με την αξιοποίηση του αρχείου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG).

Το πρώτο σενάριο αξιοποιείται ως παράδειγμα για την ενσωμάτωση διδακτικών προτάσεων του αρχείου με θέμα την περίοδο της Κατοχής στην Ελλάδα. Το δεύτερο σενάριο αξιοποιεί προφορικές μαρτυρίες του αρχείου σε σχέση με άλλες προφορικές μαρτυρίες – στην προκειμένη περίπτωση μαρτυρίες που αφορούν την καταστροφή του χωριού Κωσταράζι Καστοριάς, σε ένα πλαίσιο δραστηριοτήτων που σκοπό έχουν να απαντήσουν σε ένα ερευνητικό ερώτημα.

A. Διδακτικά σενάρια που αξιοποιούν τις διδακτικές προτάσεις του αρχείου

Το σενάριο της Βασιλικής Κουτσοκέρα απευθύνεται σε παιδιά σχολικής ηλικίας και διερευνά την περίοδο της Κατοχής μέσα από τα παιδικά μάτια των μαθητών. Το σενάριό της αρχικά έχει δραστηριότητες αφόρμησης και χωρίζεται σε τρεις ενότητες: Η πρώτη ενότητα αφορά το χρονικό και το ιστορικό πλαίσιο της Κατοχής, η δεύτερη ενότητα την εξοικείωση με τις μεθόδους της Προφορικής Ιστορίας και η τρίτη ενότητα την επαφή με το ψηφιακό αρχείο προφορικών μαρτυριών MOG και την ανάλυσή τους.

Ξεκινώντας με αφόρμηση την ανάγνωση του βιβλίου της Άλκης Ζέη *Ο περίπατος του Πέτρου*⁸ στη μορφή του graphic novel, η εκπαιδευτικός ορίζει τις πηγές για τη διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου της περιόδου. Θέτει το ερευνητικό ερώτημα «Πώς βίωσαν την Κατοχή τα παιδιά εκείνης της εποχής; Πώς μπορούμε να μάθουμε για αυτό;», βάσει αυτού επιλέγει να ασχοληθεί με δραστηριότητες κατανόησης της έννοιας των ιστορικών πηγών για το συγκεκριμένο ιστορικό θέμα και αξιοποιεί πηγές από το βιβλίο της Ιστορίας και προφορικές μαρτυρίες από το αρχείο MOG.

7 Άγγελος Παληκίδης, *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα. Οδηγός για τους εκπαιδευτικούς*. Freie Universität Berlin, 2020, https://www.occupation-memories.org/bildung/_Inhaltselemente_rd/Manual/index.html (ανάκτηση 28/5/2021).

8 Άλκη Ζέη, *Ο περίπατος του Πέτρου* (graphic novel), Μεταίχμιο, Αθήνα 2020.

Ερευνητικό ερώτημά μας είναι:

Πώς βίωσαν την Κατοχή τα παιδιά εκείνης της εποχής; Πώς μπορούμε να μάθουμε για αυτό;

Έννοια δευτέρου βαθμού που θα αξιοποιηθεί: Έννοια των ιστορικών πηγών

Μαθησιακοί Στόχοι:

- Η δημιουργία ενός αυθεντικού πλαισίου μάθησης για την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος των παιδιών για το θέμα.
- Η ανάδειξη των πρότερων γνώσεων των παιδιών για το θέμα.

Αφόρμηση για τις δράσεις μας αποτελεί η ομαδική ανάγνωση του βιβλίου της Άλκης Ζέη *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου* στην πρόσφατη μορφή του σε graphic novel. **Τι συνέβαινε στη χώρα μας όταν ο Πέτρος πήγαινε στις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού;**

Προϋπάρχουσα γνώση: Καταγράφουμε την πρότερη γνώση τους για τον Β' Π.Π. και την Κατοχή και τα ερωτήματά τους και κάνουμε τις απαραίτητες συνδέσεις.

Περιγραφή: Ορμώμενοι από τη συζήτηση που προηγήθηκε πάνω στις ερωτήσεις αρχικού προβληματισμού, καταγράφουμε γνώσεις, ιδέες, ερωτήσεις που προκύπτουν από τα ίδια τα παιδιά και σχηματίζουμε ένα ιστόγραμμα στον πίνακα. Δεν δίνουμε τις απαντήσεις στις ερωτήσεις αλλά καταστρώνουμε έτσι το σχέδιό μας, για να απαντηθούν οι ερωτήσεις από τις ομαδικές δράσεις των μαθητών και τα ίδια τα παιδιά. Δεν τις σβήνουμε από τον πίνακα. Ανιχνεύουμε το ενδιαφέρον ενασχόλησης των παιδιών με το συγκεκριμένο θέμα και δρούμε αναλόγως.

Το χρονικό και ιστορικό πλαίσιο

(4 διδακτικές ώρες)

Μαθησιακοί Στόχοι:

- Η μελέτη ιστορικών πηγών για τον Β' Π.Π. και την ελληνική Κατοχή
- Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου

Προετοιμασία ομάδων: Γίνεται προσπάθεια οι μαθητές να χωριστούν σε ομάδες μεικτής δυναμικής όσον αφορά το φύλο, τη μαθησιακή ετοιμότητα και το κοινωνικο-συναισθηματικό προφίλ του κάθε μαθητή. Επίσης, κάθε ομάδα θα αποτελείται από 4-5 παιδιά.

Διδακτικό και μαθησιακό υλικό: Βίντεο, χάρτες, φωτογραφίες, πρωτοσέλιδα εφημερίδων, παρουσίαση ppt, 3 χαρτόνια διαφορετικού χρώματος.

Δραστηριότητα προσανατολισμού: Έχουμε ήδη επεξεργαστεί με τα παιδιά λέξεις και φράσεις που υποδηλώνουν χρόνο, όπως «χθες, παλιά, παρελθόν», «τώρα, σήμερα, στην εποχή μας, στις μέρες μας», «αύριο, μέλλον, μετά από καιρό, μετά από χρόνια». Έχουμε επίσης κάνει πολλές νύξεις με την ιστοριογραμμή και στο μάθημα της Ιστορίας. Εστιάζουμε την προσοχή μας στις πηγές (διασκευασμένες και μη) που έχουμε ετοιμάσει σε φύλλο εργασίας από το βιβλίο Ιστορίας

Περιγραφή:

Φτιάχνουμε 2 χρονογραμμές στον πίνακα από χαρτόνι, όπου όλες έχουν ίδια διάρκεια: 1940-1945. Η 1η είναι για το τι συμβαίνει στα παιδικά χρόνια του Πέτρου στην Αθήνα, η δεύτερη για το τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές της Ελλάδας αυτό το διάστημα και η τρίτη τι συμβαίνει στην Ευρώπη. Κάθε ομάδα παίρνει ένα διαφορετικό αρχείο φωτογραφιών και ντοκουμέντων (βίντεο, χάρτες, φωτογραφίες, πρωτοσέλιδα εφημερίδων) για να ασχοληθεί με διαφορετική χρονογραμμή. Μετά την εργασία κάθε ομάδας και την παρουσίασή της βάσει του φωτογραφικού υλικού που θα έχουν κολλήσει στη χρονογραμμή τους, ενθαρρύνουμε τη διατύπωση νέων ερωτημάτων. Παρουσιάζουμε τέλος εμείς ένα σύντομο ppt σχετικά με τον Β'Π.Π., το διεθνές πλαίσιο, τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τον αντίκτυπο στη χώρα μας.

Το σενάριο συνεχίζει με την κατανόηση της φύσης των ιστορικών πηγών και ειδικά των προφορικών μαρτυριών και την εξοικείωση με τις μεθόδους της Προφορικής Ιστορίας. Οι μαθητές συλλέγουν προφορικές μαρτυρίες με βάση επιστημονικές αρχές. Η φοιτήτρια ακολουθεί απλά βήματα για να βοηθήσει τους μαθητές της να διεξαγάγουν μια προφορική μαρτυρία βιωματικά μεταξύ τους ώστε να καταλάβουν τον τρόπο συλλογής του υλικού. Σκοπός να κατανοήσουν την αξία της Προφορικής Ιστορίας.

Εξοικείωση με τις μεθόδους της Προφορικής Ιστορίας

(4 διδακτικές ώρες)

Ερώτημα-κλειδί: - **Αν ερχόταν στην τάξη μας ο Πέτρος, πώς θα του παίρναμε συνέντευξη και τι θα έπρεπε να προσέξουμε;**

Πρόσδος προηγούμενου μαθήματος: Κάνουμε τη σύνδεση με τις ερωτήσεις προβληματισμού του graphic novel στην εισαγωγική φάση, υποβαλλοντας το παραπάνω ερώτημα και ακούγοντας τις ιδέες και τις σκέψεις των μαθητών.

Μαθησιακοί Στόχοι:

- Να έρθουν σε επαφή με το αντίστοιχο κρίσιμο λεξιλόγιο (συνέντευξη, αυτοβιογραφική συνέντευξη, συνεντευκτής, μάρτυρας, απομαγνητοφώνηση, αρχείο, δεοντολογία, μεταγραφή, ανάλυση).
- Να αντιληφθούν την αξία της Προφορικής Ιστορίας.
- Να αναπτύξουν δεξιότητες ψηφιακού γραμματισμού.
- Να συνεργαστούν και να λειτουργήσουν ως ομάδα ανταλλάσσοντας απόψεις.

Διδακτικό και μαθησιακό υλικό: Σημειωματάρια, φύλλο-οδηγός συνέντευξης, συσκευές ηχογράφησης.

Περιγραφή: Με αφορμή τον ήρωα του βιβλίου, θα εξασκηθούμε στον ρόλο του συνεντευκτή και του συνεντευξιζόμενου. Θλούμε τα παιδιά να πάρουν συνέντευξη ανά ζεύγη με τον διπλανό τους εναλλάσσοντας τον ρόλο του συνεντευκτή και του συνεντευξιζόμενου. Το θέμα μας θα είναι «οι πιο παλιές μας μνήμες». Δίνουμε σε κάθε ζευγάρι ένα φύλλο οδηγιών με βασικές ανοιχτές και αδρές ερωτήσεις πάνω στο θέμα και καλλιεργούμε στα παιδιά ότι είναι επιδιωκόμενο να αναπτύξουν κι άλλο τον οδηγό συνέντευξης προσέχοντας μην παραβιάσουν αρχές δεοντολογίας (υπερβολική εξοικείωση, χειραγώγηση, έκφραση προσωπικών απόψεων, κρίσεων και συναισθημάτων). Όπως θα τονίσουμε στα παιδιά, κάθε συνέντευξη θα καταγράφεται. Στη συνέχεια, με απόλυτη ακρίβεια πολύ κοντά μετά το πέρας των συνεντεύξεων θα γίνουν δύο εναλλάξ απομαγνητοφωνήσεις κ.ά. Οι μαθητές/-τριες είναι ελεύθεροι/ες να κινηθούν προς διάφορα σημεία της τάξης αλλά και του προαυλίου ώστε να υπάρχει όσο το δυνατόν λιγότερος θόρυβος. Κάθε συνέντευξη θα διαρκέσει 10 λεπτά. Μετά καλούνται οι συμμετέχοντες/ουσες να επιστρέψουν στην τάξη. Έπειτα ξεκινάει η απομαγνητοφώνηση. Εδώ τονίζουμε πόσο σημαντικό είναι να καταγράφονται τα πάντα! Κάθε παιδί ακούει με ακουστικά ακούει τις απαντήσεις του/της συμμαθητή/-τριας του και τις καταγράφει αναλυτικά. Εμείς διακριτικά υποστηρίζουμε στις δυσκολίες που θα εμφανιστούν στο κάθε ζευγάρι. Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της απομαγνητοφώνησης, εξηγούμε τη διαδικασία δημιουργίας βασικών αξόνων και κυρίων σημείων-κλειδιά παίρνοντας ως παράδειγμα μια απομαγνητοφώνηση. Τέλος, αφήνουμε τους/τις μαθητές/-τριες να κάνουν κι εκείνοι την οριζόντια και κάθετη ανάλυση των κειμένων των συνεντεύξεων.

Πίνακας 4. Απόσπασμα από τη δεύτερη ενότητα του σεναρίου της Βασιλικής Κουτσοκέρα

Στη συνέχεια έχουμε ενσωμάτωση διδακτικού σεναρίου που προτείνεται από το αρχείο MOG (Μαρτυρίες της Δήμητρας Παυλίδου και της Ρουμπέση) στη ροή του σχεδιασμού του σεναρίου της φοιτήτριας και με αυτό τον τρόπο ανιχνεύεται

τόσο το ιστορικό πλαίσιο όσο και η έννοια των ιστορικών πηγών. Αξιοποιούνται δύο ηχητικές πηγές προφορικών μαρτυριών ηλικιωμένων γυναικών πια που τα χρόνια της Κατοχής ήταν έφηβες, με ιδιαίτερη έμφαση στη σχολική ζωή και την καθημερινότητά τους εκείνη τη χρονική στιγμή. Αξιοποιούνται οι δραστηριότητες που προτείνει το αρχείο με γραπτές πηγές και χάρτες αναφορικά με εκφάνσεις της ζωής τους την περίοδο της Κατοχής.

Επαφή με ψηφιακές προφορικές μαρτυρίες και ανάλυσή τους

(8 διδακτικές ώρες)

Ερώτημα-κλειδί: Πώς βίωσαν τα παιδιά την Κατοχή στην Ελλάδα;

Πρόοδος προηγούμενου μαθήματος: Έπειτα από το ιστορικό πλαίσιο και από την εξοικείωση των παιδιών με τη διαδικασία συνεντεύξεων προχωρούμε στο κεντρικό ερώτημα προς διερεύνηση, τα βιώματα των παιδιών κατά την Κατοχή στην Ελλάδα. Θα αξιοποιηθούν δύο ηχητικές πηγές προφορικών μαρτυριών ηλικιωμένων γυναικών πια που τα χρόνια της Κατοχής ήταν έφηβες. Τα αρχεία των συνεντεύξεων καθώς και κάποιες από τις ιδέες των δραστηριοτήτων αντλήθηκαν από την εκπαιδευτική πλατφόρμα της ιστοσελίδας «Μνήμες από την Κατοχή».

Μαθησιακοί Στόχοι:

- Να τοποθετούν στον γεωγραφικό χάρτη τη ζωή και τη δράση των αφηγητών.
- Να κατανοούν την επίδραση που ασκούν τα μεγάλα γεγονότα στις ατομικές ζωές.
- Να σταχυολογήσουν τα πρόσωπα που αναφέρονται στις μαρτυρίες και τον ρόλο που διαδραμάτισαν.
- Να μελετούν βιογραφικά στοιχεία των αφηγητών και να αντιλαμβάνονται τον ρόλο τους στην πορεία της ζωής τους.
- Να αντιληφθούν το υποκειμενικό βίωμα ενός γεγονότος μέσα από τη σύγκριση πηγών.
- Να καλλιεργήσουν δεξιότητες αναλυτικής και κριτικής σκέψης.

Διδακτικό και μαθησιακό υλικό: *Μαρτυρίες της Δήμητρας Παυλίδου και της Δήμητρας Ρουμπέση:* δύο ψηφιακές ηχητικές μαρτυρίες γυναικών για τα βιώματά τους ως έφηβες τα χρόνια της Κατοχής, απομαγνητοφωνημένα κείμενα συνεντεύξεων, εκτυπωμένες φωτογραφίες, κείμενα της εποχής, λεξικό ιστοσελίδας «Μνήμες από την Κατοχή», εκτυπωμένα όλα τα φύλλα εργασίας από την ιστοσελίδα «Μνήμες από την Κατοχή».

Πίνακας 5. Απόσπασμα από την τρίτη ενότητα του σεναρίου της Βασιλικής Κουτσοκέρα

Να τονιστεί ότι ο χωρισμός των μαθητών σε ομάδες και η γενικότερη ομαδοσυνεργατική διδασκαλία είναι κύριο μέλημα του σεναρίου για ένα ανοιχτό πλαίσιο διδασκαλίας που προάγει τις αρχές της κοινωνικής οικοδόμησης της γνώσης και της καλλιέργειας κοινωνικών δεξιοτήτων.

Μέσα από ποικίλες δραστηριότητες επιχειρήθηκε να προσεγγιστεί η έννοια των ιστορικών πηγών στους μαθητές. Στο τέλος όλων των δραστηριοτήτων ανακεφαλαιώνονται όλα τα βασικά σημεία στα οποία γίνεται εστίαση μέσω ιστογράμματος στον πίνακα και τις εντυπώσεις-κρίσεις των μαθητών μέσω των ερωτήσεων αναστοχασμού σχετικά με το πώς θα μελετήσουν τη ζωή των παιδιών σε κάποια άλλη ιστορική περίοδο και πώς θα αξιοποιήσουν τις προφορικές μαρτυρίες ως ιστορικές πηγές του παρελθόντος.

B. Διδακτικά σενάρια που αξιοποιούν προφορικές μαρτυρίες του αρχείου σε συνομιλία με άλλες προφορικές μαρτυρίες

Στο επόμενο παράδειγμα θα συναντήσουμε έναν διαφορετικό σχεδιασμό. Η Ευαγγελία Καλογήρου στο δικό της σενάριο με στόχο την έννοια των ιστορικών πηγών αλλά και την έννοια των αιτιών και συνεπειών αξιοποιεί συνεντεύξεις από το αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα (MOG)» σε σχέση με διερευνητικά ερωτήματα που εκκινούν από την έρευνά της για το Παλαιό Κωσταράζι Καστοριάς. Πρόκειται για ένα χωριό που πυρπολήθηκε στις 13 Απριλίου του 1944 από τους Γερμανούς. Το χωριό καταστράφηκε στο μεγαλύτερό του μέρος εκείνη τη μέρα ως αντίποινα, καθώς οι Γερμανοί είχαν πληροφορίες για τη συχνή εμφάνιση ανταρτών εκεί και τη βοηθητική δράση του Δημητρίου Γάβρου, μυλωνά του χωριού.⁹ Οι κάτοικοι υποχρεώθηκαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου να το εγκαταλείψουν οριστικά το 1947 και να μεταφερθούν στο Άργος Ορεστικό ή σε διπλανά χωριά. Το 1950 αποφασίστηκε η δημιουργία του νέου χωριού, Νέο Κωσταράζι στην τοποθεσία που βρίσκεται σήμερα σε ημι-ορεινή θέση, 3-4 χιλιόμετρα μακριά από το παλιό χωριό. Το σενάριό της έχει δύο θεματικές: «Πριν από το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης του Κωσταραζίου» και «Μετά το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης».

Στην πρώτη θεματική (Πριν από το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης του Κωσταραζίου) οι μαθητές έρχονται σε επαφή με το ίδιο το ιστορικό γεγονός, την πυρπόληση του Κωσταραζίου Καστοριάς κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Διερευνώντας την έννοια των ιστορικών πηγών, όπως διαφαίνεται και από το ερευνητικό της ερώτημα (Πώς μπορούμε να μάθουμε για τα τραυματικά γεγονότα για το Κωσταράζι;), η φοιτήτρια αξιοποιεί και συγκρίνει ιστορικές πηγές, υλικές και άυλες, κειμενικές, φωτογραφικές, προφορικές) με τους μαθητές για το ιστορικό πλαίσιο του ιστορικού γεγονότος, με ασκήσεις ανάγνωσης και ερμηνείας πηγών.

Διδακτικό σενάριο: Πώς μπορούμε να μάθουμε για τα τραυματικά γεγονότα για το Κωσταράζι;

Έννοια δευτέρου βαθμού που θα αξιοποιηθεί: Έννοια των ιστορικών πηγών

Θεματική 1η: Πριν από το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης του Κωσταραζίου

1η Μέρα

1η Δραστηριότητα: Ιστορικό πλαίσιο (2 διδακτικές ώρες)

Είδος δραστηριότητας: Κατασκευή εννοιολογικού χάρτη με τις έννοιες πρώτου βαθμού για το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου μέσα από τη διερεύνηση γραπτών πηγών.

Στόχοι: Οι μαθητές:

- να διερευνήσουν μια γραπτή ιστορική πηγή ώστε να απαντήσουν σε ιστορικό ερώτημα,
- να διερωτηθούν για το τι μπορεί και τι δεν μπορεί να τους πει η πηγή για το ιστορικό θέμα που διερευνούν,
- να συνεργαστούν και να λειτουργήσουν ως ομάδα ανταλλάσσοντας απόψεις.

⁹ Στράτος Δορδανάς, *Αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944)*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2002, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/20569> (ανάκτηση 1/3/22).

2η Δραστηριότητα (2 διδακτικές ώρες)**Είδος δραστηριότητας:** Η φωτογραφία και η προφορική μαρτυρία ως ιστορική πηγή. Συγκρίνοντας ιστορικές πηγές**Στόχοι:** Οι μαθητές:

- να συγκρίνουν διαφορετικά είδη ιστορικών πηγών,
- να διερωτηθούν σχετικά με το τι είδους πληροφορίες διακρίνονται σε κάθε πηγή για το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός,
- να διερωτηθούν για τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της κάθε πηγής,
- να λειτουργήσουν ως ιστορικοί ερευνητές.

Πίνακας 6. Απόσπασμα της δεύτερης ενότητας από το σενάριο της Ευαγγελίας Καλογήρου

Στη συνέχεια και στη δεύτερη θεματική ενότητα (Μετά το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης) εξετάζεται η πρόσληψη της πυρπόλησης και εγκατάλειψης του χωριού μέσα από τις μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν το γεγονός και η έννοια των αιτίων και συνεπειών του ιστορικού γεγονότος με το ερευνητικό ερώτημα «Πώς σκεφτόμαστε για αυτό το γεγονός μετά από τόσα χρόνια;». Οι μαρτυρίες αυτές στο σενάριο έρχονται σε συνομιλία με προφορικές μαρτυρίες από άλλες περιοχές στις οποίες, επίσης, διεξήχθησαν εγκλήματα πολέμου κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως σε αυτή των Καλαβρύτων.

Πιο συγκεκριμένα, προτείνεται στο σενάριο οι μαθητές να εργαστούν σε ομάδες στο εργαστήρι Πληροφορικής με ηχητικά αποσπάσματα προφορικής μαρτυρίας από το Κωσταράζι Καστοριάς (προσωπικό αρχείο της Ε. Καλογήρου) και προφορική μαρτυρία από την εκπαιδευτική πλατφόρμα του MOG, Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου 34.00'- 41.40' (Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα). Στη συνέντευξή της η μάρτυρας μιλά για τη ζωή πριν από τον πόλεμο, την επιχείρηση στα Καλάβρυτα, τις αντιδράσεις των ανθρώπων μετά τη σφαγή, πώς θυμούνται οι άνθρωποι σήμερα το γεγονός αυτό και πώς διεκδικούν τις αποζημιώσεις. Στο σενάριο δίνεται έμφαση στο απόσπασμα για το πώς εκλαμβάνουν οι άνθρωποι τα εγκλήματα πολέμου μετά από τόσα χρόνια. Στον ίδιο νοηματικό άξονα κινείται και η συνέντευξη του Γεώργιου Βλάχου που αναφέρεται στα άμεσα προβλήματα που προέκυψαν μετά την πυρπόληση του χωριού, στην οικονομική και κοινωνική ζωή των κατοίκων, αλλά και στις μακροπρόθεσμες συνέπειες, με κύρια αναφορά στις ευκαιρίες που στερήθηκαν οι νέοι για εκπαίδευση και κοινωνική πρόοδο. Οι μαθητές ενθαρρύνονται να κρατήσουν σημειώσεις ατομικά και έπειτα να συζητήσουν και να συνεργαστούν με την ομάδα τους προκειμένου να ταξινομήσουν τις συνέπειες που βίωσαν οι μάρτυρες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και περαιτέρω ταξινόμησή τους σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες.

Θεματική 2η: Μετά το τραυματικό γεγονός της πυρπόλησης**Έννοια δευτέρου βαθμού που θα αξιοποιηθεί:** Αίτια και συνέπειες**1η Δραστηριότητα** (2 διδακτικές ώρες)**Τίτλος:** Αίτια και συνέπειες των αντίποινων των Γερμανών στη ζωή των ανθρώπων

Στόχοι: Οι μαθητές/-τριες:

- να διερευνήσουν τα αίτια και τις συνέπειες των αντίποινων των Γερμανών στη ζωή των ανθρώπων,
- να αναπτύξουν ιστορική και κριτική σκέψη,
- να προχωρήσουν σε νοηματικές συνδέσεις ανάμεσα σε γεγονότα της ίδιας χρονικής περιόδου αξιοποιώντας προφορικές μαρτυρίες,
- να συνεργαστούν και να λειτουργήσουν ως ομάδα ανταλλάσσοντας απόψεις.

Οργάνωση τάξης: Οι μαθητές/-τριες εργάζονται σε ομάδες στο εργαστήρι Πληροφορικής.

Υλικό: Cd με ηχητικό απόσπασμα προφορικής μαρτυρίας του Γεώργιου Βλάχου από το Κωσταράζι Καστοριάς (πρ. αρχείο Ε. Καλογήρου) και προφορική μαρτυρία από την εκπαιδευτική πλατφόρμα του MOG, Γιώτα Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου 34.00'- 41.40' (Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα).

Ενέργειες εκπαιδευτικού: Ο/Η εκπαιδευτικός προσκαλεί τους μαθητές να ακούσουν την προφορική μαρτυρία του Γιώργου Βλάχου, που αναφέρεται στο πώς επηρεάστηκε η ζωή των ανθρώπων από το γεγονός της πυρπόλησης του χωριού τους (Κωσταράζι Καστοριάς) και της Γιώτας Κολιοπούλου-Κωνσταντοπούλου, όπου αναφέρεται στη ζωή μετά το Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων. Οι μαθητές ενθαρρύνονται να κρατήσουν σημειώσεις ατομικά και έπειτα να συζητήσουν και να συνεργαστούν με την ομάδα τους προκειμένου να ταξινομήσουν τις συνέπειες που βίωσαν οι μάρτυρες σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο αλλά να κάνουν και περαιτέρω ταξινόμησή τους σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες και να συμπληρώσουν τις παρουσιάσεις τους σε ppt. Κάθε ομάδα παρουσιάζει τα αποτελέσματά της στην ολομέλεια και συζητείται το ενδεχόμενο να συμπεριληφθούν οι τελικές παρουσιάσεις στον σχολικό εορτασμό της εθνικής εορτής για το 1940.

2η Δραστηριότητα (2 διδακτικές ώρες)

Τίτλος δραστηριότητας: Δραστηριότητα δημιουργικής γραφής. Δίνω φωνή σε στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος

Στόχοι: Οι μαθητές/-τριες:

- να αξιοποιήσουν δημιουργικά ιστορικά στοιχεία που εντόπισαν στην προηγούμενη δραστηριότητα,
- να προβληματιστούν για την αλλαγή οπτικής γωνίας κάθε μάρτυρα.

Ενέργειες εκπαιδευτικού: Ο/Η εκπαιδευτικός προσκαλεί τους μαθητές να γράψουν τα δημιουργικά τους κείμενα στηριζόμενοι στις πηγές που αξιοποίησαν στο μάθημα και να διαβάσουν τα κείμενά τους στην ολομέλεια. Οι μαθητές/-τριες συνειδητοποιούν τις πολλαπλές αφηγήσεις για το παρελθόν.

Πίνακας 7. Απόσπασμα της δεύτερης ενότητας από το σενάριο της Ευαγγελίας Καλογήρου

Στις μεταγνωστικές δραστηριότητες προτάθηκαν δραστηριότητες δημιουργικής γραφής που στόχο είχαν την αξιοποίηση των ιστορικών γνώσεων σε ένα πολυπρισματικό πλαίσιο.

Επίλογος

Το ψηφιακό αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG) αποτέλεσε ένα αρχείο που αξιοποιήθηκε στις εργασίες των φοιτητών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα στο Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο πλαίσιο του μαθήματος της Προφορικής Ιστορίας. Η πρόταση

αξιοποίησης του ψηφιακού αρχείου που υποστηρίζεται έπειτα από αυτή την εμπειρία συγκεντρώνεται στα ακόλουθα σημεία:

Το πρώτο σημείο είναι να ακολουθείται μια θεωρητική βάση τέτοια που να κατευθύνει σε δραστηριότητες καλλιέργειας της ιστορικής σκέψης του μαθητή σε οποιαδήποτε ηλικία, κάτι που προτείνεται εξάλλου και από το ίδιο το αρχείο στην εκπαιδευτική του διάσταση. Και το πλαίσιο της «επιστημονικής προσέγγισης», θεωρητικό πλαίσιο που συζητούν πολλές ερευνητικές ομάδες σήμερα στον χώρο της ιστορικής εκπαίδευσης, δύναται να βοηθήσει προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Το δεύτερο σημείο αφορά τις δραστηριότητες που πρέπει να υποστηρίζουν το θεωρητικό πλαίσιο στα σενάρια. Ο σχεδιασμός των ερωτημάτων μας και, επομένως, των δραστηριοτήτων μας θα πρέπει να στοχεύει στη διερεύνηση των εννοιών που συνδέονται με την καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης. Με τη χρήση ερωτημάτων και υποερωτημάτων που διερευνούν τις έννοιες «δευτέρου βαθμού» προκύπτουν νέες, πιο κριτικές, διαδικασίες ιστορικής σκέψης εφόσον οι μαθητές αναλύουν, διερευνούν, μελετούν διάφορες πτυχές και οπτικές του παρελθόντος.¹⁰ Επιπρόσθετα, θα ήταν καλό να σχεδιαστούν δραστηριότητες τέτοιες που να εστιάζουν στα χαρακτηριστικά της Προφορικής Ιστορίας τόσο στην ανάδειξη των δυνατοτήτων της όσο και στην ανάδειξη των περιορισμών της ως ιστορικής πηγής. Σύμφωνα με τον Thompson,¹¹ ένα από τα πλεονεκτήματα της Προφορικής Ιστορίας είναι ότι βοηθάει στην έκφραση της «αρχικής πολυφωνίας των απόψεων» των καθημερινών ανθρώπων. Όποιος περιορισμός διαπιστώνεται, αυτός μπορεί να οδηγήσει σε κριτικές διεργασίες σκέψης εφόσον οι αφηγήσεις για το παρελθόν είναι εναλλακτικές και κοινωνικο-πολιτισμικά καθορισμένες.¹² Ειδικότερα, η κριτική ανάγνωση της Προφορικής Ιστορίας και η σύγκρισή της με άλλες γραπτές, συνήθως, πηγές έχει πολλά οφέλη, με σημαντικότερο το ότι βοηθά τους μαθητές στην κατανόηση της υποκειμενικότητας της ιστορικής αφήγησης.¹³ Άλλοτε διαφωτίζονται επίμαχα σημεία των γραπτών πηγών κι άλλοτε αναδεικνύονται οι διαφορετικές εκφάνσεις και η πολυπλοκότητα του ιστορικού πλαισίου μιας περιόδου.

Ένα τελευταίο σημείο που συνδέεται με τις προηγούμενες ιδέες έχει να κάνει με την ανάγκη συμπερίληψης αντίστοιχου προγράμματος επιμόρφωσης στην αξιοποίηση του αρχείου ώστε να δημιουργηθούν νέες σκαλωσιές γνώσης και προσέγγισης του αντικειμένου της μνήμης της Κατοχής. Προς αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα δύο σενάρια που αξιοποίησαν το ψηφιακό αρχείο και ήταν από τα καλύτερα σενάρια που παραδόθηκαν στην τελική αξιολόγηση ανήκαν σε φοιτήτριες που ήταν ήδη εκπαιδευτικοί. Οι φοιτήτριες είχαν την εργασιακή εμπειρία αλλά και εμπειρίες επιμόρφωσης και συνακόλουθα αξιοποίησαν το αρχείο κατανοώντας ίσως ευκολότερα το θεωρητικό πλαίσιο που επιλέχθηκε. Το ζήτημα αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο η επιμόρφωση αλλά η συνεχόμενη και εστιασμένη

10 Bruce VanSledright, *The challenge of rethinking history education: On practices, theory and policy*, Routledge Taylor/Francis Group, Νέα Υόρκη 2011, σ. 164.

11 Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν*, ό.π., σ. 34.

12 Arthur Chapman & Chris Edwards, *Φωνές της Ιστορίας*, ό.π., σ. 207-8.

13 Μαρία Ρεπούση, *Μαθήματα ιστορίας: από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004.

επιμόρφωση θα δώσει δυνατότητες στο ψηφιακό αρχείο να αξιοποιηθεί ουσιαστικά στον χώρο της ιστορικής εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες.

Κλείνοντας αυτό το άρθρο είμαστε τυχεροί σήμερα στην εκπαίδευση που έχουμε ένα τέτοιο ψηφιακό αρχείο, το οποίο είναι προσβάσιμο για αξιοποίηση. Μέσα από τις διδακτικές μας προσεγγίσεις μπορούμε να βοηθήσουμε τους συμμετέχοντες να μελετήσουν τον πλούτο της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, όχι μόνο από τα υλικά αλλά και από τα άυλα ιστορικά αρχεία της.

Ψηφιακή Ιστορία στο σχολείο.

Το παράδειγμα μιας ψηφιακής ιστορίας για τη μετανάστευση των Ελλήνων και των Ελληνίδων τον 20ό αιώνα

Μαρία Ρεπούση

&

**Κλεονίκη Βότσαρη, Στέφανος Διαμαντής, Δέσποινα Μπουγαΐδου,
Αθανασία Παράσχου, Μαρία Σαρμανιώτη και Ειρήνη Τρικκαλιώτη¹**

marrep@eled.auth.gr

1. Εισαγωγή

Το ψηφιακό αρχείο «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» καθώς και η εκπαιδευτική πλατφόρμα που το συνοδεύει είναι μέρος ενός διαρκώς αναπτυσσόμενου και εξελισσόμενου ψηφιακού οικοσυστήματος του οποίου τις διαδράσεις με τις ιστορικές σπουδές και την ιστορική εκπαίδευση δεν μπορούμε ακόμα να τις φανταστούμε στο σύνολό τους, αν και κάποιες συνιστούν ήδη μέρος της εμπειρίας μας, διδακτικής και ερευνητικής. Η συλλογή των προφορικών μαρτυριών της εφαρμογής όπως και κάθε προφορική συλλογή ανοίγει μέσω της ψηφιοποίησής της και της παρουσίας της στον παγκόσμιο ιστό λεωφόρους επικοινωνίας, διάδρασης, αξιοποίησης και τελικά αφηγηματοποίησης και επιτέλεσης της ιστορίας. Το ίδιο έργο δεν θα μπορούσε να υπάρξει στον μη ψηφιακό κόσμο. Υπάρχω εξάλλου σήμερα σημαίνει όλο και περισσότερο υπάρχω κάπου στο διαδίκτυο. Το ίδιο συμβαίνει και με τις ιστορικές σπουδές.

2. Η ψηφιακή πρόκληση

Από την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, όλες οι μελέτες δείχνουν την αυξανόμενη ψηφιοποίηση της παγκόσμιας κοινότητας. Η χρήση της ηλεκτρονικής τεχνολογίας, κυρίως στον δυτικό κόσμο και στις περιοχές που συνδέονται προνομιακά μαζί του, συνιστά πλέον δεδομένο της καθημερινότητας των ανθρώπων, κυρίως των νέων. Ειδικότερα ανάμεσα στους εφήβους και στις έφηβες, οι ηλεκτρονικές συσκευές, κυρίως το κινητό τηλέφωνο και το τάμπλετ, έγιναν κατά κάποιο τρόπο προέκταση του σώματός τους, μέρος της σωματικότητάς τους. Τα παιδιά και τα νήπια

---

¹ Η συγγραφή του πρώτου -θεωρητικού- μέρους αυτής της δημοσίευσης φέρει την υπογραφή της Μαρίας Ρεπούση, ενώ η παρουσίαση της ψηφιακής ιστορίας για τη μετανάστευση είναι στην ευθύνη όλης της συγγραφικής ομάδας.

τηρουμένων των ηλικιακών αναλογιών δεν υπολείπονται σημαντικά.² Το 2015, μια σχετική έρευνα³ έδειχνε ότι το 92% των εφήβων στις ΗΠΑ είναι online καθημερινά, ενώ το 24% σχεδόν συνέχεια. Το 2017, μια αντίστοιχη έρευνα στην Αυστραλία έδειξε ότι οι έφηβοι και οι έφηβες, ηλικίας 13 έως 18 χρόνων ξοδεύουν στο σπίτι 43,6 ώρες την εβδομάδα σε δραστηριότητες μπροστά σε οθόνη, 6,2 ώρες την ημέρα, ενώ δεν είναι λίγες επίσης οι ώρες που τα παιδιά μικρότερης ηλικίας περνούν μπροστά στην οθόνη: 14,2 ώρες τα παιδιά κάτω των δύο χρόνων, 25,9 ώρες τα παιδιά από δύο έως έξι ετών.⁴ Στην ίδια έρευνα, εντυπωσιακά ήταν και τα ποσοστά των παιδιών, 94% των εφήβων, 67% των παιδιών που φοιτούν στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και 36% των παιδιών της Προσχολικής Εκπαίδευσης που έχουν προσωπική ψηφιακή συσκευή και τρεις στους τέσσερις εφήβους διαθέτουν προσωπικό λογαριασμό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Στην Ελλάδα, σε έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη, το 9% των παιδιών δήλωνε το 2022 ότι χρησιμοποιεί ψηφιακές συσκευές 1 ώρα ημερησίως (έως 14 χρονών), το 29% 2-3 ώρες (15-19 χρονών), το 31% 4-6 ώρες και το 23% πάνω από 6 ώρες, ενώ το 9% δεν ήταν σίγουρο για τον αριθμό των ωρών που βρίσκεται μπροστά σε οθόνη.⁵ Τα ποσοστά αυτά έχουν την τάση να είναι διαρκώς αυξανόμενα προϊόντος του χρόνου. Πρόκειται για την ψηφιακή γενιά, για τη γενιά των ψηφιακών ιθαγενών, όπως εύστοχα αποκαλείται.⁶ Μια γενιά της οποίας η ψηφιακή γλώσσα είναι πλέον η μητρική της γλώσσα, σε αντίθεση με τους δασκάλους και τις δασκάλες της που είναι στην καλύτερη περίπτωση «ψηφιακοί μετανάστες».⁷

Η ψηφιακή συνθήκη βρίσκεται εν κινήσει και αλλάζει την κοινωνία, την πολιτική, την οικονομία, την καθημερινότητά μας αλλά και τις επιστήμες ανάμεσα στις οποίες και την πειθαρχία της ιστορίας και τις ιστορικές σπουδές. Ο Bennet αναφέρει ότι η εξάρτηση από την τεχνολογία την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα είναι ανάλογη της εξάρτησης από τον ηλεκτρισμό.⁸ Τι συμβαίνει όμως στην εκπαίδευση και ιδίως στην ιστορική εκπαίδευση η οποία εδώ μας ενδιαφέρει πρωτίστως; Οι έρευνες δείχνουν ότι, ενώ οι προσδοκίες από την ένταξη των ψηφιακών τεχνολογιών στην εκπαίδευση ήταν μεγάλες, τα αποτελέσματα είναι εξαιρετικά πενιχρά. Η εξέλιξη

2 T. Burns & F. Gottschalk (επιμ.), *Educating 21st Century Children: Emotional Well-being in the Digital Age*, Educational Research and Innovation, OECD Publishing, Paris 2019. <https://doi.org/10.1787/b7f33425-en>.

M. Dardanou, T. Unstad, R. Brito, P. Dias, O. Fotakopoulou & Y. Sakata, «Use of touchscreen technology by 0-3-year-old children: Parents' practices and perspectives in Norway, Portugal and Japan», *Journal of Early Childhood Literacy* 2020. <https://doi.org/10.1177/1468798420938445>. S. Papadakis, F. Alexandraki, N. Zaranis, *Mobile device use among preschool-aged children in Greece*. *Educ Inf Technol (Dordr)*. 2022; 27(2): 2717-2750. doi: 10.1007/s10639-021-10718-6. Epub 2021 Aug 31. PMID: 34483704; PMCID: PMC8406380

3 A. Lenhart, *Teens, Social Media & Technology Overview 2015* [Internet]. Pew Research Center: Internet, Science & Tech. <http://www.pewinternet.org/2015/04/09/teens-social-media-technology-2015>

4 *Screen time and kids: what's happening in our homes?*, https://www.rchpoll.org.au/wp-content/uploads/2017/06/ACHP-Poll7_Detailed-Report-June21.pdf (ανάκτηση 8/11/2022)

5 U Report Greece, 2022. <https://greece.ureport.in/opinion/3076/>

6 M. Prensky, «Digital Natives, Digital Immigrants», *On the Horizon* 9:5 (2001). <https://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (ανάκτηση 20/9/2022).

7 «Natives speakers of the digital language of computers, video games and the Internet», *ό.π.*, σ. 1.

8 L. Bennet, «Young Learners: Constructing Social Studies with Technology», στο R. Diem & M. Berson (επιμ.), *Technology in Retrospect. Social Studies in the Information Age 1984-2009*, Information Age Publishing, Inc, 2010, σ. 33-50.

των παιδαγωγικών ηλεκτρονικών εφαρμογών από το 1980 αναμενόταν ότι θα αλλάξει δραματικά όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογούνται οι δομές της διδασκαλίας και της μάθησης αλλά και τις παιδαγωγικές πρακτικές και τα μαθησιακά αποτελέσματα. Από τον επεξεργαστή κειμένου στο Ιντερνέτ, μαθητές/-τριες και δάσκαλοι/-ες, σπουδαστές/-στριες και καθηγητές/-τριες ωθήθηκαν να εντάξουν άμεσα τα νέα τεχνολογικά εργαλεία σε διαφορετικά μαθησιακά περιβάλλοντα έτσι ώστε να αναδιοργανωθούν οι τρόποι με τους οποίους οι εκπαιδευτικοί μπορούσαν να διδάξουν και οι μαθητές/-τριες να μάθουν.

Εντούτοις, παρά τις προσδοκίες αυτές, οι μελέτες έδειξαν ότι οι παραδοσιακές δασκαλοκεντρικές εκπαιδευτικές πρακτικές δεν άλλαξαν σημαντικά μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα. Χαρακτηριστική είναι εδώ η αναφορά του Martorella για την ιστορική εκπαίδευση και την εκπαίδευση στις κοινωνικές σπουδές. Η τεχνολογία ήταν στο τέλος του 20ού αιώνα «ο γίγαντας που κοιμάται»⁹ ή το μέσον για να υποστηριχθούν χαμηλού επιπέδου μαθησιακές διεργασίες¹⁰ κάτι σαν παράρτημα του σχολικού εγχειριδίου.¹¹ Η έρευνα του Cuban ανέδειξε πόσο «μοσχοπουλημένος» και ταυτόχρονα «υποχρησιμοποιημένος» ήταν ο υπολογιστής στην εκπαίδευση.¹² Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξαν και άλλες έρευνες. Η Harris θα κάνει λόγο για παιδαγωγικό δογματισμό υπέρ της τεχνολογίας. Οι Whitworth & Berson κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «η τεχνολογία ήταν απλά ένας πιο εκλεπτυσμένος και ακριβός τρόπος για να πετύχει κανείς τα ίδια μαθησιακά αποτελέσματα σαν αυτά που παράγονται μέσα από παραδοσιακές μεθόδους».¹³ Δεν έλειψαν ωστόσο και οι αισιόδοξες εκτιμήσεις, κυρίως όσες συνάρτησαν τα πενιχρά αποτελέσματα με τις παραδοσιακές χρήσεις της ψηφιακής πρόκλησης και αναζήτησαν νέους τρόπους για την αξιοποίηση της ψηφιακής συνθήκης στην ιστορική εκπαίδευση. Ο Kelly θα υποστηρίξει ότι το μέλλον της διδασκαλίας της Ιστορίας θα εξαρτηθεί «από την ικανότητα και την προθυμία μας να προσαρμοστούμε στον ταχέως επιταχυνόμενο, τεχνολογικά καθοδηγούμενο κύκλο αλλαγής που μεταμορφώνει τη διδασκαλία, τη μάθηση, την έρευνα και την παραγωγή ιστορικής γνώσης».¹⁴

3. Η ψηφιακότητα στην ιστορική εκπαίδευση

Ποιοι ήταν όμως αυτοί οι νέοι τρόποι; Δεν αρκούσε ότι το διαδίκτυο έλυνε ένα δομικό πρόβλημα της διδασκαλίας και της μάθησης στην Ιστορία που σχετιζόταν με την ανεπάρκεια των ιστορικών πόρων που είχε διαθέσιμους το μάθημα της Ιστορίας στο σχολείο, ανεπάρκεια η οποία έθετε όρια στις προσπάθειες αναβάθμισης της ιστορικής εκπαίδευσης στην κατεύθυνση της Νέας Ιστορίας; Η αναζήτηση των

9 P.H. Martorella, «Technology and the social studies – or: which way to the sleeping giant?», *Theory and Research in Social Education*, 25(4) (1997), 511-514.

10 A. Friedman & P.J. Van Fossen, «The internet in social studies classrooms. Lost Opportunity or Unexplored Frontier?», στο R. Diem & M. Berson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 51-74.

11 M.J. Berson, «Effectiveness of computer technology in the social studies: A review of the literature», *Journal of Research on Computing Education* 28 (1996), 486-499.

12 L. Cuban, *Oversold and underused: Computers in the classroom*, Harvard University Press, 2001.

13 S.A. Whitworth & M.L. Berson, «Computer technology in the social studies: An examination of the effectiveness literature (1996-2001)», *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 2(4) (2003).

14 M. Kelly, *Teaching History in the Digital Age*, Digital Humanities, 2016, σ. 6.

ιστορικών πηγών στο συμβατικό περιβάλλον της τάξης ήταν αδύνατη ή εξαιρετικά δύσκολη ή απόλυτα διαμεσολαβημένη από τον/την εκπαιδευτικό και τις επιλογές του/της ή το σχολικό εγχειρίδιο, στις καλές περιπτώσεις των χωρών που έχουν εντάξει στα εγχειρίδιά τους ιστορικές πηγές με λειτουργικό τρόπο. Η ψηφιακή συνθήκη δεν λειτουργεί εκ των πραγμάτων μετασχηματιστικά για την πολυπρισματική ιστορική εκπαίδευση μεταφέροντας στη σχολική τάξη ικανό ιστορικό υλικό προκειμένου να υποστηριχθούν μαθησιακές προσεγγίσεις που αντλούν από τις σύγχρονες σχολές της Διδακτικής της Ιστορίας; Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά άνοιξαν νέες προοπτικές για τη σχέση της ψηφιακής συνθήκης με την ιστορική εκπαίδευση. Στην καρδιά αυτών των προοπτικών είναι, αφενός, η σύνδεση της ψηφιακής στροφής στην ιστορική εκπαίδευση και τις κοινωνικές σπουδές με την κοινωνική αλλαγή και, αφετέρου, η μετατροπή των ψηφιακών πόρων σε παιδαγωγικά μέσα και εργαλεία.

Στο πλαίσιο της πρώτης προοπτικής, της σύνδεσης της ψηφιακής συνθήκης στην ιστορική εκπαίδευση με την κοινωνική αλλαγή, θεωρήθηκε απαραίτητη η προβληματοποίηση των κοινωνικών χρήσεων της τεχνολογίας και η έμφαση για τη χρήση της πληροφορίας στις δημοκρατικές κοινωνίες.¹⁵ Στο πλαίσιο της δεύτερης προοπτικής, προτείνεται η υπέρβαση του θετικιστικού παραδείγματος όπου η χρήση του υπολογιστή εξαντλείται στην αναζήτηση και μεταφορά στην τάξη ιστορικών πληροφοριών. Αντιπροτείνονται οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις του διαδικτύου οι οποίες εγγράφονται στο ρεύμα των ιδεών που θεωρεί ότι η μάθηση βασίζεται στην κοινωνική αλληλεπίδραση και στις πολλαπλές οπτικές της πραγματικότητας. Στη βάση αυτή, οι ψηφιακοί πόροι θεωρούνται ως μια αστείρευτη ηλεκτρονική δεξαμενή που εμπεριέχει ιστορικές πληροφορίες και πηγές με δυναμική διαφορετικών προοπτικών προσέγγισής τους από τα μαθησιακά υποκείμενα. Η δυναμική αυτή τους καθιστά ψηφιακά μαθησιακά εργαλεία που οφείλουν να υποστηρίζουν τους στόχους των διδακτικών αντικειμένων στα οποία εντάσσονται στη συγκεκριμένη περίπτωση της Διδακτικής της Ιστορίας.¹⁶

Η μετατροπή των ψηφιακών πόρων σε παιδαγωγικά μέσα και εργαλεία θέτει αρχικά το ζήτημα της αξιοπιστίας και της καταλληλότητας του ψηφιακού υλικού καθώς και της ικανότητας των μαθητών και μαθητριών να το αξιολογήσουν, να το οργανώσουν, να το διαχειριστούν.

Μα είναι οι μαθητές και οι μαθήτριες ικανοί και ικανές να έρθουν αντιμέτωποι και αντιμέτωπες με τον όγκο του ιστορικού υλικού του διαδικτύου, αυτό που ονομάζεται στη βιβλιογραφία: αιθαλομίχλη δεδομένων (data smog);¹⁷ Είναι σε θέση να το αξιολογήσουν; Να το οργανώσουν, να το χειριστούν με τρόπο που θα τους επιτρέψει να οδηγηθούν σε απαντήσεις στα ιστορικά τους ερωτήματα, να δημιουργήσουν νόημα για το παρελθόν; Οι προβληματισμοί αυτοί οδήγησαν στην ανάπτυξη εξαιρετικά πλούσιων μεθοδολογιών για την αξιολόγηση των ψηφιακών

15 P. Seidel, P. Anderson & B. Beverly Hunter (επιμ.), *Computer Literacy. Issues and Directions for 1985*, Elsevier, 1982.

16 D. Hicks, J. Lee, M. Berson, C. Bolick & R. Diem, «Guidelines for Using Technology to Prepare Social Studies Teachers», *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 1 (2014). https://www.researchgate.net/publication/241678278_Guidelines_for_Using_Technology_to_Prepare_Social_Studies_Teachers

17 D. Shenk, *Data smog*, Harper Edge, 1997.

ιστορικών πόρων.¹⁸ Οι μεθοδολογίες αυτές¹⁹ στηρίχθηκαν κατά βάση στις ήδη υπάρχουσες μεθόδους κριτικής ανάγνωσης των ιστορικών πληροφοριών και πηγών οι οποίες εντάχθηκαν στην ιστορική εκπαίδευση και εκτιμήθηκαν ως οργανικό μέρος της μάθησης της Ιστορίας. Σήμερα κοινός θεωρητικός τόπος είναι ότι δεν μπορούμε να κάνουμε Ιστορία στο σχολείο χωρίς να προβληματοποιήσουμε τους τρόπους μέσα από τους οποίους μαθαίνουμε για το παρελθόν.

Νέα ερωτήματα ήρθαν στη συνέχεια να ανανεώσουν τους προβληματισμούς της ψηφιακής στροφής στην εκπαίδευση της Ιστορίας. Το κεντρικό ζήτημα αναφέρεται στην έννοια της διαμοιρασμένης εξουσίας (shared authority) στην παραγωγή και διάχυση της γνώσης για το παρελθόν.²⁰ Η έννοια αυτή είναι στην καρδιά της ψηφιακής στροφής στις ιστορικές σπουδές και μια νέα πρόκληση για την ανανέωση της ιστορικής εκπαίδευσης καθώς μειώνει έως και καταργεί την απόσταση ανάμεσα στον/στην παραγωγό και στον/στην καταναλωτή/-τρια της ιστορικής γνώσης. Δημιουργεί αυτό που οι Αγγλοσάξονες αποκαλούν *produser* από την ένωση των όρων παραγωγός (*producer*) και χρήστης (*user*).²¹ Αυτός ο συνδυασμός θεωρώ ότι είναι η μεγάλη πρόκληση για την ιστορική εκπαίδευση σήμερα, καθώς

α. επανεξετάζει τους ρόλους των μαθητών και μαθητριών, των σπουδαστών και των σπουδαστριών Ιστορίας όχι μόνο στην κατανάλωση ή ακόμα και την κατανόηση της ιστορικής γνώσης που έχει παραχθεί από επαγγελματίες ιστορικούς αλλά και στην παραγωγή της,

β. αναγνωρίζει την ικανότητα των μαθησιακών υποκειμένων να δημιουργούν κοινότητες παραγωγών και χρηστών (*producers*) ιστορίας,

γ. ανοίγει την πόρτα της ιστορικής εκπαίδευσης στα Blogs, vlogs (βιντεολόγια), social media, wikis και στις οριζόντιες δικτυώσεις.

Η πρόκληση είναι επιπλέον η υποστήριξη της πρόσβασης των ίδιων των μαθητών και των μαθητριών, των φοιτητών και των φοιτητριών Ιστορίας σε μεγάλες αρχαικές συλλογές που εμπεριέχουν αντικρουόμενες μαρτυρίες και εναλλακτικές αφηγηματοποιήσεις. Αν αναζητήσει κανείς στο Google αποτελέσματα για *digital projects of history* έχει στον παρόντα χρόνο 1.640.000.0000 αποτελέσματα ανάμεσα στα οποία πάρα πολλά είναι δημιουργημένα από κοινότητες. Ανάμεσά τους, παραδείγματα ψηφιακής Δημόσιας Ιστορίας που επιτρέπουν τη συνάντηση των σπουδαστών Ιστορίας με εναλλακτικές αφηγήσεις. Το σύνολο του ψηφιακού υλικού μετατρέπεται σ' αυτήν την περίπτωση σε βάση για τη δημιουργία νέων αφηγηματικών φορμών που δεν είναι γραμμικές και συνεπώς ικανές να αντιμετωπίσουν το σύνθετο των ακολουθιών της ιστορικής αφήγησης. Αυτή είναι η πρόκληση του υπερκειμένου

18 J. Barlow, «Historical Research and Electronic Evidence», στο D. Trinkle, (επιμ.), *Writing, teaching and researching history in the electronic age*, M.E. Sharpe Inc, 1998.

19 G. Bull & K. Dawson K. «The Universal Solvent», *Learning and Leading with Technology* 27(2), (1999), 36-38.

20 B. Adair, F. Benjamin, & L. Koloski (επιμ.) *Letting Go? Sharing Historical Authority in a User-Generated World*. Routledge, 2011.

21 S.E. Bird, «Are we all producers now?», *Cultural Studies*, 25:4-5 (2011), 502-516.

DOI: 10.1080/09502386.2011.600532. Βλ. επίσης A. Bruns, «Teaching the Producers: Preparing Students for User-Led Content Production», *Transforming Audiences 2009*, <https://eprints.qut.edu.au/27370/>

που αφορά συνολικά τις ιστορικές σπουδές. Το υπερκείμενο του ψηφιακού κόσμου θέτει ερμηνευτικά εργαλεία στη διάθεση των σπουδαστών/-στριών και των ιστορικών και τους/τις καθιστά ικανούς/-ές για έναν τύπο συνδετικού νοήματος το οποίο απουσιάζει στην παραδοσιακή αφήγηση. Με άλλα λόγια, τα μαθησιακά υποκείμενα της ιστορίας έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν νέου τύπου ιστορικές αφηγήσεις που δεν ακολουθούν τους κλασικούς κανόνες της ιστορικής αφήγησης: είναι (α) υπερκειμενικές, (β) πολυτροπικές και (γ) ανοικτές. Το νόημα κάθε κειμένου είναι σε κάθε περίπτωση διακειμενικό. Εξαρτάται από άλλα κείμενα που κάνουν αναφορά σ' αυτό ή αναφέρονται από αυτό.²² Η ψηφιακή αφήγηση μέσω των links ριζοσπαστικοποιεί αυτή τη διακειμενικότητα καθιστώντας την εύκολη, οριζόντια, υπερκειμενική. Το νόημα είναι επίσης αντικείμενο διαπραγμάτευσης από διαλογικές κοινότητες και μια τέτοια κοινότητα μπορεί να γίνει η τάξη της Ιστορίας. Το παρελθόν είναι έτσι και αλλιώς κατακερματισμένο και υπάρχουν διαφορετικά παρελθόντα για κάθε διαλογική κοινότητα ακόμα και για κάθε εκπαιδευτικό, μαθητή ή μαθήτριά. Είναι διαφορετικά τα παρελθόντα, όπως διαφορετικά είναι και τα μαθησιακά υποκείμενα. Έχουν τάξη, φυλή, φύλο, θρησκεία, εθνοτική και πολιτιστική ταυτότητα, σεξουαλικό προσανατολισμό, ιδεολογία κ.λπ. Έχουν διαφορετική ιστορική συνείδηση που δεν είναι διαβαθμισμένη, όπως μας δίδαξαν οι θεωρητικοί της ιστορικής συνείδησης σε επίπεδα και τύπους, μόνον ή και καθόλου αλλά καθορίζεται κυρίως ταυτοτικά. Η ψηφιακή ιστορία τους επιτρέπει να αναζητήσουν το δικό τους παρελθόν, να το συζητήσουν μέσα από δίκτυα, να το επεξεργαστούν συλλογικά, να το εμπλουτίσουν με τις δικές τους μαρτυρίες και τελικά να το αφηγηθούν με τον δικό τους τρόπο.

Με αυτές τις σκέψεις υλοποιήσαμε το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2020-2021 και στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος του ΠΤΔΕ με αντικείμενο «Διδασκαλία, Μάθηση και ΤΠΕ» έναν ψηφιακό τόπο ιστορικής εκπαίδευσης με θέμα τη μετανάστευση των Ελλήνων και των Ελληνίδων στη διάρκεια του 20ού αιώνα το οποίο και θα παρουσιάσω συνοπτικά. Βρίσκεται στη διεύθυνση <https://ellhnasmetanasths20os.weebly.com/>

Το εγχείρημα δεν είναι ανάλογο του ψηφιακού αρχείου και της πλατφόρμας για τις «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα». Έγινε χωρίς χρηματοδότηση. Οργανώθηκε στη βάση ιστορικών ερωτημάτων που έθεσαν οι δημιουργοί του ακολουθώντας τη μεθοδολογία της ιστορικής αναζήτησης. Στηρίχθηκε στο υπάρχον ψηφιακό υλικό που ήταν διάσπαρτο στον παγκόσμιο ιστό. Το ψηφιακό όμως αυτό υλικό, οι ψηφιακοί ιστορικοί πόροι μετατράπηκαν σε παιδαγωγικά εργαλεία για να οδηγήσουν σε απαντήσεις αναφορικά με τα ιστορικά ερωτήματα που είχαν τεθεί και να δημιουργήσουν ψηφιακές πολυμεσικές αφηγήσεις. Αποτελεί έτσι παράδειγμα αυτού που ονομάζω Ψηφιακή Ιστορία στην Εκπαίδευση, ψηφιακή δηλαδή ιστορία που έχει παραχθεί από μη ειδικούς στο πλαίσιο μιας κοινότητας σπουδαστών/-στριών που απευθύνονται στο ανθρώπινο δυναμικό της εκπαίδευσης, εκπαιδευτικούς και μαθητικό κοινό.

Επιτρέψτε μας να σας τον παρουσιάσουμε. Αυτή είναι η αρχική σελίδα.

22 J. Barlow, «Historical Research and Electronic Evidence», στο D. Trinkle, (επιμ.). *Writing, teaching and researching history in the electronic age*, M.E. Sharpe Inc, 1998.

ΑΡΧΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΕΠΙΠΛΕΟΝ ΥΛΙΚΟ

Καλώς ήλθατε στην Ιστοσελίδα Ψηφιακής Ιστορίας
με θέμα τη μετανάστευση των Ελλήνων κατά τον 20ο αιώνα!

Περιηγηθείτε στο πλούσιο υλικό ιστορικών πηγών
με βάση τη θεματική ή το είδος του.

Όπως μπορείτε να δείτε, η αρχική σελίδα παρουσιάζει το κεντρικό ιστορικό ερώτημα το οποίο θα καθοδηγήσει την ψηφιακή ιστορική διερεύνηση και θα συγκροτήσει τη βάση της ψηφιακής αφήγησης. Πατώντας από το βασικό μενού στην αρχική σελίδα, οδηγούμαστε στη 10μελή ομάδα των δημιουργών αυτής της ψηφιακής ιστορίας, ομάδα η οποία οργάνωσε τη δουλειά της στη βάση πέντε υποερωτημάτων/θεματικών που μπορούμε να δούμε πατώντας στις θεματικές ενότητες.

ΑΡΧΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΕΠΙΠΛΕΟΝ ΥΛΙΚΟ

Θεματικές Ενότητες

Προορισμοί Ελλήνων
Μεταναστών

Ο Ελληνικός πληθυσμός, εξαιτίας των διαφόρων προβλημάτων που υπήρχαν στην χώρα (προβλήματα στο εμπόριο της σταφίδας, πόλεμος) υποχρεώθηκε να μεταναστεύσει στο εξωτερικό αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής. Σκοπός αυτής της θεματικής είναι να εντοπιστούν οι χώρες-προορισμοί που επέλεξαν οι Έλληνες για να μεταναστεύσουν, αλλά και τα ακριβή αίτια των μεταναστευτικών κυμάτων.

ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ

Υπεύθυνα Θεματικής: Κυργιοπούλου Ευτυχία & Σαρμανιώτη Μαρία

POWERED BY weebly

Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στους προορισμούς των Ελλήνων και Ελληνίδων μεταναστών και μεταναστριών και τα ερωτήματα που απασχόλησαν τις δημιουργούς της, Ευτυχία Κυργιοπούλου και Μαρία Σαρμανιώτη, ήταν τόσο οι προορισμοί τους οποίους επέλεξαν οι μετανάστες και οι μετανάστριες όσο και οι λόγοι για τους οποίους τους επέλεξαν. Η μετάβαση στην ενότητα μάς επιτρέπει να περάσουμε στην πολυμεσική υπερκειμενική ιστορική αφήγηση με θέμα τους προορισμούς. Η πρώτη πηγή που αξιοποιεί η ομάδα είναι ένα βίντεο για την ελληνική μετανάστευση, για να ακολουθήσουν πίνακες, διαγράμματα και προτεινόμενες δραστηριότητες για σχολικές κοινότητες που θα ήθελαν να κάνουν χρήση του εν λόγω υλικού αξιοποιώντας ψηφιακά εργαλεία.

ΑΡΧΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΕΠΙΠΛΕΟΝ ΥΛΙΚΟ

Υπεύθυνοι Θεματικής: Κυργιοπούλου Ευτυχία & Σαρμακιάτη Μαρία

Η αγωγή του 20ου αιώνα βρίσκει την Ελλάδα με αποδιοργανωμένη την παραδοσιακή αγροτική οικονομία εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης που προηγήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησαν στον 20ο αιώνα ανάγκασαν πολλούς Έλληνες να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να μεταβούν σε άλλες χώρες αναζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

20ος αιώνας

Τον 20ο αιώνα η Ελλάδα ήταν μια χώρα αποστολής μεταναστών.

Τα μεταναστευτικά ρεύματα τον 20ο αιώνα ήταν δύο : α) η προπολεμική περίοδος και β) η μεταπολεμική περίοδος. Αναζητούν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε χώρες πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικά, οι οποίες θα μπορούσαν να τους διασφαλίσουν ευκαιρίες και απασχόληση.

ΔΕΞ ΤΟ ΒΙΔΕΟ - ΠΗΓΗ : Α.1

<https://www.slideshare.net/zenlag55/so-62270462>

Πηγή Α.1 : Ορφιάς (2010). *Η ελληνική μετανάστευση*. Ανακτήθηκε

στις 30/06/2021 από [https://www.youtube.com/watch?](https://www.youtube.com/watch?v=vXlyzjH3ru4)

v=vXlyzjH3ru4

Περίοδοι Μετανάστευσης τον 20ο αιώνα

<p>ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1900-1918 (Ουσία-Αμερική και Αυστραλία)</p>	<p>ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1950-1990 (Γερμανία, ΕΣΣΕ, Αυστραλία, Καναδά, Αμερική)</p>
---	---

Η μετανάστευση σε αριθμούς

Εποχολογική περίοδος	Χρονιάς	Σύνολο (εκπέμ. προέγγραψ.)	Μέσος ετήσιος όρος
Α' (Το μεγάλο κλάσι)	1909-1917	450.000	25.000
Β' (Η μέση περίοδος)	1918-1924	70.000	10.000
Γ' (Η εποχή των περιορισμών)	1925-1946	30.000	1.300
Μεταπολεμική περίοδος	Χρονιάς	Σύνολο	Μέσος

ΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

ΕΠΙΠΛΕΟΝ ΥΛΙΚΟ

**Τοποθετώ τις
χώρες στο χάρτη**

START

**Drag and drop the
pins to their correct
place on the image.**

Powered by Wordwall

Τοποθετώ στην χρονογραμμή τις βασικές περιόδους μετανάστευσης των Ελλήνων συμπληρώνοντας τον αριθμό των ατόμων που μετανάστευσαν.

1900

1910

1920

1930

1940

genially

**ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

ΒΛΑΣΤΗ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΚΑΘΕ
ΑΓΡΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΠΑΙΟΥΣΗΝΟΥ ΕΒΟΥ ΚΑΤΕΦΥΓΑΝ
ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

200.000

10.000

150.000

60.000

10.000

ΑΥΤΟ...

Η δεύτερη θεματική ενότητα αναφέρεται στις συνθήκες της μετακίνησης των μεταναστών και μεταναστριών και τα ερωτήματα εδώ είναι αναφορικά με: (α) τα ταξιδιωτικά έγγραφα, (β) τα μεταφορικά μέσα και (γ) τις συνθήκες στη διάρκεια της μετακίνησης.

Υπεύθυνοι Θεματικής: Γαλανοπούλου Ελισάβετ & Παπαδοπούλου Δήμητρα

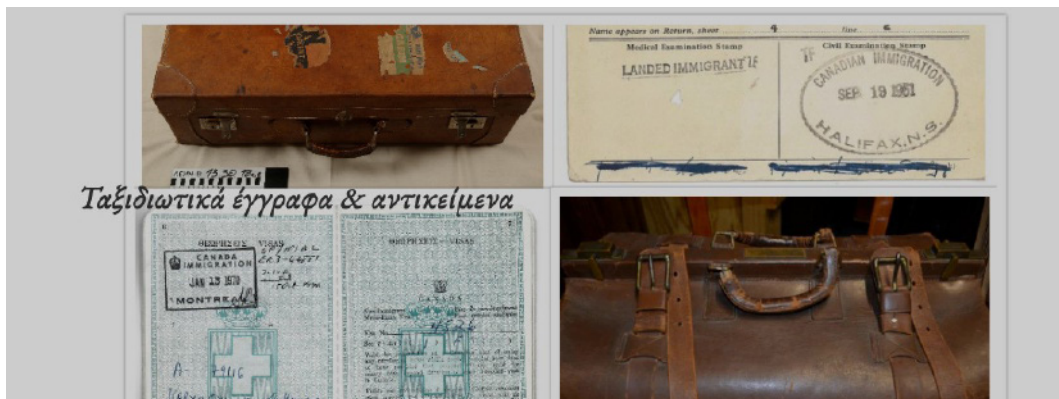
Ιστορικά ερωτήματα

Το ταξίδι των Ελλήνων μεταναστών του 20ου αιώνα προς τη νέα πατρίδα ήταν συχνά δύσκολο και εξαντλητικό. Έχοντας μαζί με τις αποσκευές τους την αγωνία και το φόβο για το άγνωστο, αλλά και την ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον, ξεκινούσαν για έναν νέο τόπο διαμονής.

Στην παρούσα θεματική ενότητα προσεγγίζονται 3 ιστορικά ερωτήματα σχετικά με τις συνθήκες μετακίνησης των μεταναστευτικών πληθυσμών:

- Τι είδους ταξιδιωτικά έγγραφα απαιτούνταν για το ταξίδι;
- Ποια μεταφορικά μέσα χρησιμοποιούνταν;
- Ποιες ήταν οι συνθήκες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού; Τι είδους κακουχίες βίωναν οι μετανάστες;

Ένα Διαδραστικό Εικονικό Μουσείο σχεδιάστηκε από τις παραγωγούς του υλικού, Ελισάβετ Γαλανοπούλου και Δήμητρα Παπαδοπούλου, για να φιλοξενήσει τα έγγραφα και τα αντικείμενα που όφειλαν να έχουν μαζί τους οι μετανάστες/-στριες. Τα αντικείμενα έγιναν έτσι εκθέματα του μουσείου και κατανεμήθηκαν σε τρεις αίθουσες με βάση τον προορισμό. Κλικάροντας πάνω στο έκθεμα, εμφανίζονται πληροφορίες για την ταυτότητα του αντικειμένου, τον/την ιδιοκτήτη/-τρια και την πηγή της προέλευσής του.

Για να αφηγηθούν τα μεταφορικά μέσα της μετανάστευσης, οι παραγωγοί αξιοποίησαν το StoryMapJS για να σχεδιάσουν μια ψηφιακή περιήγηση και το google drive για να δημιουργήσουν τη σχετική εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Επισκόπηση χάρτη | Επιστροφή στην αρχή ↶

Μεταφορικά μέσα της μετανάστευσης

Στη διάρκεια του 20ου αιώνα, με βάση τον επλεγμένο προορισμό, οι Έλληνες μετανάστες επέλεξαν διαφορετικά μέσα για τη μετακίνησή τους. Ας γνωρίσουμε μερικά από τα σημαντικότερα μέσα από οπτικοακουστικό υλικό!

➔

Έναρξη περιήγησης

ΠΗΓΗ Β.24: Ο.Σ.Ε. Τα εγκαίνια της αμοιβασιακής Λαγορέλις Εξπρεσ στον Σ.Σ. Αθηνών, Επιστροφή στο νησί Σάμιξος ΑΛΟΟ της ομοίας Α321-327. 26 Μαΐου 1968 (σκόλορη Α. Κοιμπελίη)

Τα τρένα "Ελλάς" & "Ακρόπολις Εξπρές"

Τα «Ελλάς» και «Ακρόπολις Εξπρές», τα επωνομαζόμενα «τρένα της ξενιτιάς»,

Για τις συνθήκες της μετακίνησης, οι παραγωγοί αξιοποίησαν πλούσιο έγκυρο πολυμεσικό ψηφιακό υλικό και ενδιαφέρουσες κινηματογραφικές αφηγήσεις. Σχεδίασαν επίσης εκπαιδευτικές δραστηριότητες εντάσσοντας και την έμφυλη διάσταση της μετανάστευσης.

Elisabeth Galanopoulou • ένα χρόνο ΚΟΙΝΟΠΟΙΗΣΗ

Γυναίκες μετανάστριες

YouTube

Οι συνθήκες στη Γ' Θέση στο πλοίο για την Αμερική (Ταινία Νύφες)

Ακούστε προσεκτικά το απόσπασμα της ταινίας.
Για ποιόν λόγο ταξιδεύουν οι γυναίκες; Ποιά είναι τα συναισθήματά τους;

Παρατηρήστε την δεύτερη εικόνα. Οι γυναίκες σε αυτήν ταξιδεύουν για τον ίδιο λόγο. Γράψτε έναν πιθανό διάλογο ανάμεσα τους.

www.elia.org.gr

1649-28. ΠΑΤΡΑΙ Τò «Σατοϋρνία» πρò τοϋ λιμένος   PATRAS Le «Saturnia» devant le port

Made with **radlet**

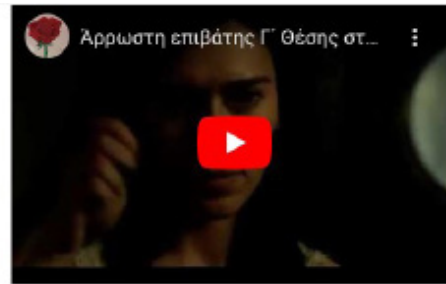

ΠΗΓΗ B.40: Canadian museum of Immigration at Pier 21, Μαρτυρία του μετανάστη Γεωργίου Σηρόντσι

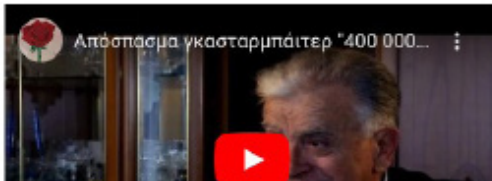
[Download File](#)

ΠΗΓΗ B.41: Canadian museum of Immigration at Pier 21, Μαρτυρία του μετανάστη Δημητρίου Μιμκόπουλου

[Download File](#)

Γερμανία

ΠΗΓΗ B.42: ΑΡΧΕΙΟ ΕΡΤ. Απόσπασμα από την εκπομπή *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα*, επεισόδιο: "Γκασταρμπάιτερ: 400.000 τεμάχια".

Η τρίτη θεματική ενότητα ασχολείται με τις ομάδες του πληθυσμού που μετανάστευσαν και με τις περιοχές από τις οποίες κατά κύριο λόγο έφευγαν οι μετανάστες/-στριες. Την ομάδα, Δέσποινα Μπουγαΐδου και Αθανασία Παράσχου, ενδιέφερε επίσης να διερευνήσει τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των ομάδων που μετανάστευαν. Προκειμένου να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα, δημιουργήθηκε ένα ηλεκτρονικό βιβλίο μέσω του προγράμματος Canva. Το βιβλίο οργανώθηκε στη βάση πολυμεσικών ιστορικών πηγών τις οποίες η μαθητική συλλογικότητα καλούνταν να αξιοποιήσει για να συναντήσει τις ομάδες του πληθυσμού που κατά κύριο λόγο αποφάσιζαν να μεταναστεύσουν.

Ποιες ομάδες πληθυσμού μετανάστευαν;

ΜΕΤΑΝΑΣΤΑΙ ΑΝΑΜΕΝΟΝΤΕΣ ΤΟ ΑΠΟΡΙΑΘΟΝ ΕΝ ΠΑΤΡΙΔΙ

- Πότε τραβήχτηκαν οι φωτογραφίες;
- Ποιοι απεικονίζονται; (άντρες, γυναίκες, παιδιά)
- Τι πιστεύετε ότι κάνουν;
- Ποια πιστεύετε ότι είναι η οικονομική τους κατάσταση;

Πηγή Γ.1

Ελληνίδες μετανάστριες στο κατάστρωμα του πλοίου κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς την Αμερική. Σκοπός του ταξιδιού τους είναι να συναντήσουν τους μελλοντικούς συζύγους τους. Φωτογραφία ανώνυμου φωτογράφου, Νέα Υόρκη, 21 Ιανουαρίου 1921. πηγή: Monos Dimitris, *Greek Americans*, Chelsea House Publishers, New York 1996, p.43

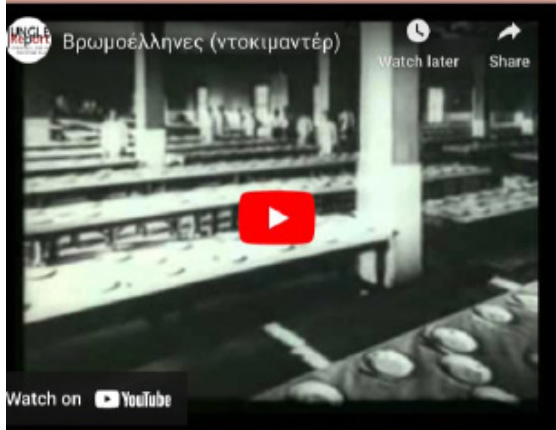
Παρακολουθήστε τα λεπτά 10:00 με 20:00 από την πηγή Γ6. Ποιο σημαντικό πρόβλημα που αφορούσε τις γυναίκες παρουσιάζεται; Υπάρχει κάτι παρόμοιο σήμερα;

 repoussi@gmail.com (not shared) [Switch account](#)

* Required

Πηγή Γ6

Πηγή Γ.7

Παρακολουθήστε το ντοκιμαντέρ της εκπομπής "Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα" με τίτλο "Βρωμοέλληνες" και εστιάστε στα συγκεκριμένα λεπτά: 05:10 - 20:00.

πηγή: NET. (1999). Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα - Βρωμοέλληνες.

Ανακτήθηκε από

<https://www.youtube.com/watch?v=OohHsI4frZw>

Η επόμενη, 4η στη σειρά, θεματική ενότητα αναπτύχθηκε γύρω από τον άξονα της υποδοχής και εγκατάστασης των μεταναστών/-στριών με επιμέρους ερωτήματα: (α) τους κρατικούς μηχανισμούς υποδοχής των μεταναστών/μεταναστριών, (β) τον βιοπορισμό και τους τομείς απασχόλησής τους, (γ) τα προγράμματα και τους φορείς εκπαίδευσής τους και (δ) τις αλληλεπιδράσεις με τις τοπικές κοινωνίες των χωρών υποδοχής. Η ομάδα, Ιφιγένεια Δέσποινα Κοΐδου και Ειρήνη Τρικκαλιώτη, επέλεξε να διαφοροποιήσει τις συνθήκες της εγκατάστασης των προσφύγων ανά τόπο, διαφοροποίηση που έκανε αισθητή από την εισαγωγική σελίδα της ψηφιακής της αφήγησης μέσα από ένα κολάζ φωτογραφιών και έναν διαδραστικό χάρτη.

Στην καρτέλα της Αμερικής, για παράδειγμα, υπάρχει μια πολύ σύντομη εισαγωγή και ακολουθεί η παρουσίαση των πηγών και των ερωτημάτων που προτείνονται προς διερεύνηση. Χρησιμοποιώντας την πλατφόρμα genial.ly δημιουργήθηκε μια διαδραστική εικόνα που περιλαμβάνει:

1. δύο γράμματα (ενός μετανάστη και μιας μετανάστριας) προς κάποιο αγαπημένο τους πρόσωπο,
2. ένα άρθρο κυπριακής ηλεκτρονικής εφημερίδας που συνδέει το φαινόμενο της μετανάστευσης των Ελλήνων/Ελληνίδων κατά τον 20ό αιώνα με την έλευση μεταναστών σε ευρωπαϊκές χώρες (εν προκειμένω στην Κύπρο) σήμερα,
3. ένα τραγούδι για τη μετανάστευση των Ελλήνων/ Ελληνίδων,
4. ένα ντοκιμαντέρ, αποσπάσματα του οποίου αξιοποιήθηκαν για να δημιουργηθούν δύο διαδραστικά βίντεο αξιοποιώντας την εφαρμογή edruzzle, με ενσωματωμένες ερωτήσεις ανοικτού τύπου,
5. μια περιήγηση στο Ellis Island μέσω της εφαρμογής Google Earth,
6. μια χαρακτηριστική αντιπροσωπευτική φωτογραφία, από τη σελίδα «Μηχανή του Χρόνου», σχετικά με τις συνθήκες υποδοχής και τα στάδια ελέγχου των μεταναστών/ μεταναστριών στο Ellis Island.

Οι περισσότερες πηγές συνοδεύονται από ερωτήσεις και προτεινόμενες δραστηριότητες με τη χρήση ψηφιακών εργαλείων.

Στην καρτέλα της Αμερικής ενσωματώθηκε επίσης το ντοκιμαντέρ της Μηχανής του Χρόνου με τίτλο «Το κυνήγι των Ελλήνων μεταναστών από την Κου Κλουξ Κλαν». Πληροφορίες από το ντοκιμαντέρ αξιοποιούνται για την απάντηση ερωτήσεων σε ένα παιχνίδι ερωτήσεων-παζλ. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα σχεδιάστηκε στο ψηφιακό περιβάλλον genial.ly και αποτελείται από ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής. Απαντώντας σωστά αποκαλύπτεται κάθε φορά μέρος μιας κρυμμένης εικόνας. Με τη σωστή απάντηση όλων των ερωτήσεων αποκαλύπτεται ολόκληρη η εικόνα. Για κάθε λανθασμένη απάντηση δίνεται ανατροφοδότηση. Στο τέλος υπάρχει μία ερώτηση, αναφορικά με το μήνυμα που αναγράφεται στην εικόνα, που παρακινεί τους μαθητές και τις μαθήτριες να συζητήσουν το θέμα στην ολομέλεια της τάξης. Ανάλογες ήταν και οι καρτέλες των λοιπών προορισμών και η πρόθεση της ομάδας που τη σχεδίασε ήταν η δυνατότητα προσαρμογής της σε ποικίλα διδακτικά περιβάλλοντα. Ταυτόχρονα, σχεδιάστηκαν δύο ολοκληρωμένα διδακτικά σενάρια που ενδεχομένως θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμα σε εκπαιδευτικούς και να λειτουργήσουν ως πρακτικός οδηγός για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των δικών τους μαθημάτων στην τάξη τους.

Η τελευταία (5η) θεματική ενότητα (Κλεονίκη Βότσαρη και Στέφανος Διαμαντής) ενδιαφέρθηκε να συναντήσει τους ανθρώπους που έμειναν πίσω και να προσεγγίσει το φαινόμενο της ξενιτιάς από την πλευρά τους. Επέλεξε (α) τα τραγούδια, (β) τη λογοτεχνία και (γ) την επιστολογραφία για να διατρέξει τη λαϊκή και λόγια έκφραση της μετανάστευσης όπως τη βίωσαν όσοι και όσες έμειναν πίσω.

Λιμάνι, μέρος του αποχωρισμού: άλλοι φεύγουν για την ξενιτιά, άλλοι μένουν πίσω στην πατρίδα...

Για τον σχεδιασμό των δραστηριοτήτων τέθηκαν συγκεκριμένοι μεθοδολογικοί, γνωστικοί και εννοιολογικοί στόχοι και αξιοποιήθηκαν τόσο πρωτογενείς όσο και δευτερογενείς πηγές. Στην προσπάθεια προσέγγισης του γενικότερου ερευνητικού ερωτήματος της θεματικής ενότητας αξιοποιήθηκαν αποσπάσματα εφημερίδων της εποχής, επιστολές, ντοκιμαντέρ αλλά και ηχητικά ντοκουμέντα σε συνδυασμό με τη χρήση ψηφιακών εκπαιδευτικών και μη εφαρμογών.

Στην εισαγωγική δραστηριότητα της κεντρικής σελίδας της συγκεκριμένης

θεματικής ενότητας, με τη χρήση του χρήσιμου εργαλείου για τη δημιουργία πολυμεσικού ψηφιακού υλικού Thinglink παρατίθενται μια σειρά ηχητικών, γραπτών και οπτικών πηγών με κύριο σκοπό την έμφαση της λέξης «λιμάνι» ως μέρους αποχωρισμού, ανάμεσα στο δίπολο όπου άλλοι ως υποκείμενα δράσης αναζητούσαν καλύτερη τύχη, ξενιτεμένοι, ενώ άλλοι παρέμεναν πίσω, στην πατρίδα.

Όσον αφορά το ερευνητικό ερώτημα «Πώς επηρεάστηκε το ελληνικό τραγούδι από το φαινόμενο της μετανάστευσης;», έγινε ψηφιακή παρουσίαση ορισμένων τραγουδιών διαφορετικών ειδών (π.χ. ρεμπέτικα, λαϊκά, έντεχνα) βασισμένη στη «χρονομηχανή» Timeline (JS KnightLab) αξιοποιώντας τις θεματικές αλλά και το περιεχόμενο των στίχων των τραγουδιών ως ιστορικών πηγών. Σκοπός της ψηφιακής παρουσίασης είναι η νοηματοδότηση των τραγουδιών εκείνων των δεκαετιών ως έκφρασης του πόνου, της νοσταλγίας και των γενικότερων συναισθημάτων των μεταναστών στην ξενιτιά αλλά και των οικογενειών τους που έμεναν πίσω. Οι ερωτήσεις που πλαισιώνουν και ακολουθούν την ψηφιακή παρουσίαση έχουν στόχο να απαντηθούν μέσω της επεξεργασίας των ηχητικών πηγών και της συλλογής δεδομένων και πληροφοριών σχετικά με τα συναισθήματα και τη ζωή των μεταναστών.

Στη δεύτερη υποενότητα που αφορά το ερώτημα της επιρροής της λογοτεχνίας από το φαινόμενο της μετανάστευσης, στην αρχική σελίδα της ενότητας υπάρχουν επιλεκτικά κάποιοι τίτλοι σχετικών λογοτεχνικών έργων, ενώ στη συνέχεια αξιοποιούνται κείμενα – επιστολές ως παράδειγμα χρήσης λογοτεχνικού κειμένου. Αξιοποιώντας το λογισμικό παρουσίασης Google Slides παρατίθενται αποσπάσματα των επιστολών καθώς και αντίστοιχα ερωτήματα διατυπωμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να εκμαιεύονται στοιχεία που αποκαλύπτουν τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες εκείνης της εποχής αλλά και να γίνεται δυνατή η σκιαγράφηση του προφίλ του Έλληνα μετανάστη.

Ακολουθεί η επιστολογραφία ως είδος πρωτογενούς ιστορικής πηγής που διεκπεραιώνει τη συνθήκη επικοινωνίας. Στην ψηφιακή αυτή ιστορία, οι επιστολές αξιοποιούνται ιστορικά ώστε να γίνουν αντιληπτά τα θέματα που κυρίως απασχολούσαν τους μετανάστες/-στριες, τη συμβολή τους στις οικογένειές τους αλλά και την καθημερινότητα στον νέο τόπο εγκατάστασης. Στην ενότητα, εντάχθηκε επίσης το ντοκιμαντέρ «Γράμματα από την Αμερική» του Λάκη Παπαστάθη (1972), με χρήση του ψηφιακού εκπαιδευτικού εργαλείου Edruzzle. Με το συγκεκριμένο ψηφιακό μέσο παρέχεται η δυνατότητα στον χρήστη να θέτει ερωτήσεις σε όποιο λεπτό της πηγής επιθυμεί ώστε να παρουσιάζονται και ταυτόχρονα να απαντώνται κατά τη διάρκεια της προβολής της οπτικοακουστικής πηγής. Επιπλέον, χρησιμοποιούνται επιστολές και αποσπάσματα εφημερίδων με σκοπό τη συμπλήρωση δύο εννοιολογικών χαρτών σχετικών με τα θέματα συζήτησης αλλά και των συναισθημάτων των μεταναστών και των ανθρώπων που έμεναν πίσω όπως αυτά προέκυπταν μέσα από τη μελέτη των συγκεκριμένων επιστολών. Τέλος, παρατίθενται αποσπάσματα ηχητικής επιστολογραφίας (Vocal Letters, Ένας μετανάστης ηχογραφεί τα γράμματά του για την Ελλάδα, Περιοδικό *Entanglements Experiments in multimodal ethnography*) παρέχοντας τη δυνατότητα στον αναγνώστη-χρήστη να έρθει σε επαφή με ένα διαφορετικό είδος επικοινωνίας, που αναπτύχθηκε μεταξύ των υποκειμένων.

4. Επίλογος

Η ψηφιακή στροφή της ιστορικής εκπαίδευσης βρίσκεται σε εξέλιξη και, παρότι στο συγκεκριμένο πεδίο παρουσιάζεται καθυστέρηση αναφορικά με τη συνειδητοποίηση της σημασίας που έχει η ψηφιακή επανάσταση για την Ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία και στα πανεπιστήμια, δεν είναι λίγες οι καλές πρακτικές όπως αυτές που αποτυπώνονται στις «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα». Οι καλές αυτές πρακτικές επιβεβαιώνουν εν μέρει την αισιοδοξία που έχει εκφραστεί για τις δυνατότητες που προσφέρει η ψηφιακή συνθήκη για την ανανέωση της ιστορικής εκπαίδευσης.

Προφορική Ιστορία και Σχολείο:

Οι προφορικές μαρτυρίες ως διανοητική και διδακτική πρόκληση για εκπαιδευτικούς και μαθητές Προβλήματα και επισημάνσεις στη διδακτική τους αξιοποίηση

Βασιλική Σακκά

vassilikisakka@gmail.com

What you end up remembering isn't always the same as what you have witnessed.
Julian Barnes, *The Sense of an Ending*¹

1. Εισαγωγή

Αποτελεί πλέον κοινή διαπίστωση το ότι η ιστορία δεν αφορά μόνο το περιεχόμενο (γεγονότα) αλλά αποτελεί και μια ιδιαίτερη και συστηματική μεθοδολογία, έναν ξεχωριστό τρόπο διαβάσματος, σκέψης, διατύπωσης ερωτημάτων και ανάλυσης. Στόχος της διδασκαλίας της είναι, μεταξύ άλλων, «να μάθει στα παιδιά να χρησιμοποιούν καλά το μυαλό τους», να τα «εκπαιδεύσει στην αμφιβολία και να οικοδομήσει την ανοχή τους στην πολυπλοκότητα».²

Η προσέγγιση του ιστορικού αντικειμένου στο σχολείο, ωστόσο, στη χώρα μας ακολουθεί την πεπατημένη και «ασφαλή» αναχρονιστική μέθοδο της αναπαραγωγής της ιστορικής αφήγησης του ενός και μόνου ιστορικού εγχειριδίου, παρά τις απόπειρες ανανέωσής της, είτε μέσα από εγχειρίδια είτε με τη δημιουργία καινοτόμων Προγραμμάτων Σπουδών (2003, 2006, 2011, 2018).³

Γνωστές αδράνειες και φόβος πολιτικού κόστους⁴ δημιουργούν κλίμα ηθικού

1 Στα ελληνικά: Τζούλιαν Μπαρνς, *Ένα κάποιο τέλος*, μετάφραση Θωμάς Σκάσης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

2 Sam Wineburg, *Why learn history (When it's already on your phone)?*, The University of Chicago Press, Chicago & Λονδίνο 2018, σ. 175. Η πρώτη φράση ανήκει στον Ted Sizer. Ο Wineburg παραπέμπει στο: Ted Sizer and Nancy Faust Sizer, *The Students are Watching: Schools and the Moral Contract*, Beacon Press, Boston 2000. Οι όροι καλά και ανοχή (tolerance) είναι, ωστόσο, λίγο προβληματικοί, αν και είναι κατανοητό το νόημα των φράσεων.

3 Με τα διδακτικά εγχειρίδια των ομάδων εκπαιδευτικών υπό την επίβλεψη των Γ. Κόκκινου (2003) και Μ. Ρεπούση (2006) και τα Προγράμματα Σπουδών του 2011 και 2018. Βασιλική Σακκά, Κατερίνα Μπρεντάνου, «Χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου: το χαμένο Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας για την υποχρεωτική εκπαίδευση του 2011. Μπορεί να αλλάξει η διδασκαλία της ιστορίας στο ελληνικό σχολείο;», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τ. 15-16 (2018), σ. 44-74 και στο <https://www.eleie.gr/images/stories/ekdoseis/t15-16/15-16.compressed.pdf> και Άγγελος Παληκίδης, «Πυρίκαυστος ζώνη: η ιστορία ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και το Σχολείο», Πρακτικά Διημερίδας, *Η Κλειώ πάει σχολείο II. Η διδασκαλία της ιστορίας και η δημόσια παιδαγωγική*, του Ομίλου για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα (ΟΙΕΕ)/ Association for History Education in Greece (AHEG), Τριαντάφυλλος Πετρίδης, Μαρία Φραγκουλάκη (επιμ.), Ο.Ι.Ε.Ε., Αθήνα 2020, σ. 23-36, <https://www.aheg.gr/category/πρακτικά-ημερίδων/>

4 Αντώνης Λιάκος, «Οι πόλεμοι της ιστορίας. Σημειώσεις επί του πεδίου», στο Δέσποινα Παπαδοπούλου, Σεραφείμ Σφερριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιαννουλόπουλο*, Ασίνη, Αθήνα 2011, σ. 137-160. Maria Repoussi, «Politics questions history education. Debates on Greek History Textbooks», *Historical*

πανικού και δεν αφήνουν χώρο για αλλαγή στον προσανατολισμό και το περιεχόμενο της ιστορικής εκπαίδευσης, για τον εμπλουτισμό, την πολυσυλλεκτικότητα και την πολυπρισματικότητα που επιβάλλει η σύγχρονη επιστημονική της προσέγγιση. Τα αποτελέσματα τα εισπράττουμε ως κοινωνία, είτε με τη μορφή αναβίωσης ακραίων μορφών εθνικισμού (βλ. περίπτωση Βόρειας Μακεδονίας και μαζικών συλλαλητηρίων για το «Μακεδονικό») είτε με τη μορφή επιρροής και δράσης νεοναζιστικών μορφωμάτων (Χρυσή Αυγή κ.ά.), αντισημιτικών ενεργειών (βανδαλισμοί νεκροταφείων και τόπων μνήμης) και ρατσισμού (προσφυγόπουλα και σχολεία) είτε με μια γενικευμένη αδιαφορία και παθητικότητα. Διότι, ακριβώς, η κριτική ιστορική σκέψη υποβάλλει έναν διαφορετικό τρόπο θέασης της σύγχρονης πραγματικότητας και συνδέεται με την καλλιέργεια της ιδιότητας του δημοκρατικού και ενεργού πολίτη, χωρίς φυσικά να αποτελεί τη μαγική λύση όλων των προβλημάτων που τραυματίζουν το σώμα της ελληνικής και ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Στην αναζήτηση μιας ιστορικής εκπαίδευσης που θα αγκαλιάζει τις ανάγκες και θα κινητοποιεί τα ενδιαφέροντα των μαθητών και μαθητριών, η εκπαιδευτική κοινότητα στρέφεται σε σύγχρονες επιστημονικές προτάσεις οι οποίες έχουν ως χαρακτηριστικά ολιστικές προσεγγίσεις, μεθοδολογική ανανέωση με έμφαση στην πολυτροπικότητα και πολυπρισματικότητα, συμπερίληψη αφανών και παραγκωνισμένων πτυχών και ομάδων στην ιστορία, την αξιοποίηση πληθώρας τεκμηρίων και, κυρίως, τη διατύπωση ιστορικών ερωτημάτων προς διερεύνηση.⁵ Η ιστορία ως πρόβλημα, ως ερώτημα, κινεί τη δημιουργική περιέργεια και το ενδιαφέρον των μαθητών καθώς αγκαλιάζει όλα τα μαθησιακά προφίλ και συμπεριλαμβάνει μειονότητες ή διαφορετικότητες, «δύσκολα» και επίμαχα θέματα, έμφυλες προσεγγίσεις, ψηλαφεί την ιστορία «από τα κάτω». Η Προφορική Ιστορία, ως μορφή δημόσιας ιστορίας,⁶ (η προσωπική, οικογενειακή και καθημερινή ζωή συνιστούν πηγές για τους ιστορικούς της δημόσιας ιστορίας και όχι μόνο)⁷ αποτελεί, συνεπώς, πεδίο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος κατά τη διδακτική της αξιοποίηση, αφού μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες μεγαλύτερης εμπλοκής των μαθητών στην ερευνητική διαδικασία, καθώς και μαθησιακών πλεονεκτημάτων, με δεδομένες τις συχνές νοητικές συνδέσεις/επισκέψεις⁸ σε τόπους ιστορικής μνήμης που υλοποιούνται μέσω των αφηγηματικών αναπαραστάσεων στις οποίες είναι ακροατές/ερευνητές. Τα Προγράμματα Σπουδών μέσα από τα οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να γίνουν κριτικοί

Consciousness - Historical Culture, International Society for the Didactics of History, Yearbook 2006/2007: Wochenschau Verlag, Schwalbach/Ts 2007, σ. 99-110.

5 Παναγιώτης Γατσωτής, *Δεξιότητες, Προγράμματα Σπουδών και Εναλλακτικές Προσεγγίσεις στην Σύγχρονη Ιστορική Εκπαίδευση*, Αυτοέκδοση, ISBN: 978-618-84699-0-7, Αθήνα 2020, σ. 7-11, www.academia.edu/41584524/Παναγιώτης_Γατσωτής_Δεξιότητες_προγράμματα_σπουδών_και_εναλλακτικές_προσεγγίσεις_στη_σύγχρονη_ιστορική_εκπαίδευση

6 David Dean & Joanna Wojdon, «Public History and History Didactics: A Conversation», *Public History Weekly* 5, 9, 2017, DOI: [dx.doi.org/10.1515/phw-2017-8656](https://doi.org/10.1515/phw-2017-8656) (ανάκτηση 30/8/2022). Όπως επισημαίνει ο Χ. Εξερτζόγλου, η δημόσια ιστορία δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα από τη μνήμη. Κινείται ανάμεσα στην ιστορία και τη μνήμη. Χάρης Εξερτζόγλου, *Η Δημόσια Ιστορία. Μια Εισαγωγή*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2020, σ. 15.

7 Thomas Chauvin, *Public History. A Textbook of Practice*, Routledge, Νέα Υόρκη and Λονδίνο, 2016, σ. 89. Η Δημόσια Ιστορία και η Προφορική Ιστορία είναι στενά συνδεδεμένες τόσο λόγω της μεθοδολογίας όσο και λόγω της σχέσης τους με το κοινό, τον δημόσιο χώρο.

8 Daisy Martin, «Teaching, Learning and Understanding of Public History in Schools as Challenge for Students and Teachers», στο Mario Demantowsky (επιμ.), *Public History and Schools*, De Gruyter, Berlin/Boston 2018, σ. 84-94, 92.

καταναλωτές ιστορικών αφηγήσεων ή να παράγουν οι ίδιοι/-ες νοηματοδοτούσες δημόσιες ιστορίες επιτρέπουν στα παιδιά να οικοδομήσουν δεξιότητες ιστορικής σκέψης ενώ εμβαθύνουν σε συγκεκριμένες ιστορικές θεματικές και διατυπώνουν ερωτήματα. Ερευνητές, ακαδημαϊκοί και εκπαιδευτικοί συζητούν τις εννοιολογικές προσεγγίσεις, τους μεθοδολογικούς περιορισμούς και τις παιδαγωγικές δυνατότητες της εκπαίδευσης στην Προφορική Ιστορία, έτσι ώστε να ενισχύονται αυτές οι δεξιότητες ιστορικής σκέψης.

Στο ερώτημα: «τι προσφέρει η Προφορική Ιστορία στην ιστορική πρακτική;»⁹ η βρετανική Oral History Association (O.H.A., 2009) εξηγεί ότι «η Προφορική Ιστορία αναφέρεται τόσο στη μέθοδο της καταγραφής και διαφύλαξης μιας προφορικής μαρτυρίας όσο και στο προϊόν αυτής της διαδικασίας». Μια συνέντευξη Προφορικής Ιστορίας μπορεί να είναι μια ακουστική ή/και οπτική καταγραφή, αλλά είναι σημαντικό οι ιστορικοί να εστιάζουν στις προσωπικές εμπειρίες τις οποίες έχουν εκείνοι/εκείνες που βίωσαν τα γεγονότα. Τόσο εκείνος/εκείνη που διενεργεί τη συνέντευξη όσο και ο/η μάρτυρας έχουν «τη συνειδητή στόχευση να δημιουργήσουν ένα μόνιμο αρχείο ώστε να συνεισφέρουν στην κατανόηση του παρελθόντος» (Oral History Association, 2009). Αυτός ο τελευταίος στόχος είναι σημαντικός ώστε να είναι εφικτή η διάκριση ανάμεσα στην Προφορική Ιστορία και μια απλή καταγραφή ιστοριών του παρελθόντος¹⁰ και να ενισχυθεί ουσιαστικά η εκπαιδευτική δυναμική της διδασκαλίας και της μάθησης για το παρελθόν. Επιπλέον, οι σύγχρονες προσεγγίσεις σχετικά με τον ρόλο της Προφορικής Ιστορίας στην εκπαίδευση υπογραμμίζουν τον δυναμικό δημοκρατικό, συμφιλιωτικό, συμπεριληπτικό και αντιρατσιστικό χαρακτήρα της¹¹ ως παιδαγωγικού εργαλείου.

2. Προφορική Ιστορία και ελληνικό σχολείο

Η εκπαιδευτική αξία της Προφορικής Ιστορίας αναγνωρίζεται ευρύτερα, τόσο στο περιβάλλον της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, όσο και για την Εκπαίδευση Ενηλίκων. Η Προφορική Ιστορία προσφέρεται ως στρατηγική/μέθοδος για την εφαρμογή της στην τάξη από τον δάσκαλο της Ιστορίας.¹² Στο πεδίο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων η επιλογή της προφορικής ιστορίας ως θεματικής ενότητας στο πλαίσιο της Κοινωνικής Εκπαίδευσης αποτέλεσε καινοτομία για τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας στην Ελλάδα.¹³ Ο Ιστορικός Γραμματισμός ως κομμάτι του Κοινωνικού Γραμματισμού έδινε την ευκαιρία σε ενήλικους εκπαιδευόμενους να

9 T. Chauvin, *ό.π.*, σ. 90.

10 Προφορική παράδοση, ψηφιακή αφήγηση ιστοριών (digital story telling), οικογενειακές, προσωπικές ιστορίες και μαρτυρίες, μέσα στο συγκείμενο της σχολικής εκπαίδευσης του 21ου αιώνα.

11 Timothy J. Stanley, «Witnessing exclusion. Oral Histories, Historical Provenance and Antiracism Education», στο Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook (επιμ.), *Oral History and Education, Possibilities and Limitations for Redress and Reconciliation*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2020, σ. 32-49, 46.

12 Βασιλική Σακκά, «Προφορική Ιστορία και Σχολείο. Η Ιστορία ως Βιωμένη Εμπειρία», *Τεκμήριον 4, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιονομίας / Βιβλιοθηκονομίας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 2004, σ. 63-88.

13 Σχετικά με το Πρόγραμμα του Κοινωνικού / Ιστορικού Γραμματισμού στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, βλ. Τασούλα Βερβενιώτη, «Ιστορικός Γραμματισμός», Λεωνίδας Βεκρής, Ελένη Χοντολίδου (επιμ.), *Προδιαγραφές για τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας*, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Αθήνα 2003, σ. 282-299 και της ίδιας «Κοινωνικός Γραμματισμός», *ό.π.*, σ. 215-240.

προσεγγίσουν μέσω των προσωπικών αφηγήσεων και της οικογενειακής ιστορίας, ως επαγωγικών κλειδιών, θεματικές της γενικής ιστορίας ώστε να κατανοήσουν τα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς του 20ού και 21ου αι. Μια σειρά προβλημάτων, ενδεχομένως και η ανεπαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών του προγράμματος μεταξύ άλλων, υπονόμισαν την καινοτόμο αυτή πρόταση η οποία ωστόσο έτυχε αποδοχής από τους ενήλικες εκπαιδευόμενους όπου και όταν αξιοποιήθηκε. Αυτή η Ιστορία χωρίς πρόγραμμα ταίριαζε, και ταιριάζει, στις ανάγκες των ενήλικων εκπαιδευόμενων.

Από την άλλη πλευρά, η Προφορική Ιστορία μπορεί να γίνει το όχημα για την προσέγγιση δύσκολων και αμφιλεγόμενων θεμάτων και γεγονότων της πρόσφατης ιστορίας σε σχολικό επίπεδο. Με έμφαση σε θεματικές οι οποίες αναδεικνύουν την κοινή δράση και το κοινό βίωμα των ανθρώπων σε περιόδους ειρήνης, την ανθρώπινη αλληλεγγύη σε καιρούς χαλεπούς και δύσκολους, τις αντιθετικές και συχνά αντιφατικές μαρτυρίες πάνω σε επίμαχα γεγονότα του παρελθόντος, η αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να προσεγγίσουν το δύσκολο παρελθόν και να προβληματιστούν, να αναστοχαστούν κριτικά πάνω στην πρόσφατη ιστορία, η οποία δεν είναι κάτι ξένο και μακρινό, αλλά τους αφορά άμεσα, το αγγίζουν, το αφουγκράζονται, εμπνέονται, συμμετέχουν στη δημιουργία αυτής της ιστορίας με την ενεργητική εμπλοκή τους στις διαδικασίες καταγραφής και ερμηνείας της.¹⁴

Η Προφορική Ιστορία έχει το πλεονέκτημα να ανανεώνει και να μετασχηματίζει τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές και οι μαθήτριες μαθαίνουν ιστορία.¹⁵ Κάνει την ιστορία προσιτή μέσα από τη λειτουργία εργαστηρίων, πρωτότυπης έρευνας, παρουσιάσεων, συνεργασιών με άλλα σχολεία και την τοπική κοινωνία ή άλλες θεσμικές οντότητες, δίνοντας πάντα έμφαση στην κατανόηση της ρίζας σύγχρονων θεμάτων.¹⁶ Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και κατά τη δεκαετία του 2000 η ενασχόληση με την Προφορική Ιστορία βρήκε τον δρόμο της –τουλάχιστον θεωρητικά- στα Αναλυτικά Προγράμματα του ελληνικού σχολείου, μέσα κυρίως από τις δράσεις Τοπικής Ιστορίας.¹⁷

14 Γιώργος Κόκκινος, Μαρία Βλαχού, Βασιλική Σακκά, Ευαγγελία Κουνέλη, Αγγελουρανία Κώστογλου, Σταύρος Παπαδόπουλος, *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο Ελληνικό Σχολείο. Ένα εκπαιδευτικό ερευνητικό πρόγραμμα για μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου, Λυκείου*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2007. Το βιβλίο αποτελείται από ένα θεωρητικό μέρος και τρία εκτεταμένα παραδείγματα σχεδίων εργασίας για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, το Γυμνάσιο και το Λύκειο. Αφορμή για την έκδοση υπήρξε η καταγραφή των μαρτυριών Ρόδιων Εβραίων, επιζώντων του Ολοκαυτώματος. Το προφορικό υλικό απομαγνητοφωνήθηκε, ταξινομήθηκε και προτείνεται α) για αξιοποίηση στην εκπαιδευτική πράξη, β) για περαιτέρω έρευνα και ερμηνεία. Βλ. επίσης τις πολύ ενδιαφέρουσες δουλειές που βασίζονται στην προφορική ιστορία στις δύο κοινότητες της Κύπρου. Ενδεικτικά: Guven Uludag, Koral Ozen, (2008), «Μπορεί η ιστορία να ξαναγραφεί; Η Τουρκοκυπριακή εμπειρία», *Νέα Παιδεία*, τ. 127, 2008, σ. 30-54. Nicoletta Christodoulidou, «Oral History as an effective pedagogical practice in high school: Two examples of inspiration and engagement», *Oral History Education*, Winter 2016, σ. 118-127. www.academia.edu/28355651/Oral_History_as_an_effective_pedagogical_practice_in_high_school_Two_examples_of_inspiration_and_engagement?email_work_card=title. Βλ. επίσης το πρόγραμμα *The Cyprus Oral History Project*, <https://www.frederick.ac.cy/research/oralhistory/>

15 Μαρία Ρεπούση, Χαρά Ανδρεάδου (επιμ.), *Προφορικές Ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Διεύθυνση Πολιτισμού και Παιδείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Χανιά 2010, σ. 44. Το «μαθαίνουν» με την έννοια κατανοούν και ερμηνεύουν.

16 Southern Oral History Project, *A Practical Guide to Oral History*, 2018: 3, https://sohp.org/wp-content/uploads/sites/69/2020/02/01_A-Practical-Guide-to-Oral-History_SOHP_2018.pdf

17 Με διάφορες εγκυκλίους μέχρι τη δεκαετία του 1990 και με την 17881/Γ2/19-2-2002 η οποία προτείνει διάθεση 5-10 ωρών για τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας και συνοδεύεται και από το πρώτο εγχειρίδιο Τοπικής Ιστορίας των Γ. Λεοντσίνη και Μ. Ρεπούση με σαφείς αναφορές στην Προφορική Ιστορία: Γιώργος.

Η ενίσχυση της Προφορικής Ιστορίας συνεχίστηκε μέσα από τα Προγράμματα Σπουδών Ιστορίας του 2011 και του 2018, αφού όμως πρακτικά υπονομεύτηκε μέσα από τα Ωρολόγια Προγράμματα των σχολείων, υποβαθμίστηκε με τα νέα Π.Σ. του 2019-20 (2015), αποκαλύπτοντας για άλλη μια φορά ότι η καθήλωση της διδασκαλίας της Ιστορίας στη χώρα μας αποτελεί πολιτική επιλογή. Η Τοπική Ιστορία ως επαγωγικό ιστορικό εργαστήριο μπορεί να συνιστά ένα μέσο αποδέσμευσης εκπαιδευτικών και μαθητών από τα δεσμά του Αναλυτικού Προγράμματος και του ενός εγχειριδίου, όπως υποδεικνύει πρόσφατη έρευνα.¹⁸ Επιπλέον, η Τοπική Ιστορία αποτελεί κατεξοχήν πεδίο όπου «η συλλογική μνήμη, οι οικογενειακοί μύθοι, οι καταναλωτικές παραγωγές αφηγήσεις, οι μνήμες υπό την αιγίδα της πολιτείας (π.χ. εθνικές μνήμες) αποδεικνύουν πώς μπορούν να συνδράμουν στην κατανόηση του παρελθόντος από τους ανθρώπους».¹⁹ Συνεπώς, υπάρχει πεδίο για παρέμβαση και αντιμετώπιση των οιονεί οντολογικών αφηγήσεων των Αναλυτικών Προγραμμάτων Ιστορίας και του δημόσιου χώρου, επιτυγχάνοντας μεταγνωστικούς στόχους.

Η ανάγκη και η γοητεία της ενασχόλησης με εναλλακτικές της παραδοσιακής μορφές ιστορίας και το αυξανόμενο ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών οι οποίοι επιχειρούν να ξεφύγουν από τον σφιχτό εναγκαλισμό των κλειστών Προγραμμάτων Σπουδών δημιούργησε γόνιμο έδαφος για την παραγωγή βοηθητικών εργαλείων, όπως Οδηγών για την ανάπτυξη της Προφορικής Ιστορίας στο σχολείο²⁰ και σχετικής αρθρογραφίας και στη χώρα μας. Η δεκαετία της κρίσης (2010-σήμερα) γέννησε, επίσης, τις πολύτιμες Ομάδες Προφορικής Ιστορίας (Ο.Π.Ι.) σε αρκετά μέρη της Ελλάδας, οι οποίες, είτε μεμονωμένα, είτε σε συνεργασία με την Ε.Π.Ι.²¹ και άλλους ανεξάρτητους φορείς, αναπτύσσουν αξιολογη και ενδιαφέρουσα δραστηριότητα που πολύ συχνά εκβάλλει και στην εκπαιδευτική πράξη.²²

Σύμφωνα με το πολύτιμο εγχειρίδιο των Ρεπούση και Ανδρεάδου,²³ οι οποίες παραπέμπουν στον Stephen Humphries, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι ενασχόλησης της σχολικής τάξης με προγράμματα προφορικής ιστορίας, μεταξύ των οποίων η καλλιέργεια επικοινωνιακών δεξιοτήτων στον γραπτό και προφορικό λόγο, η καλλιέργεια κοινωνικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων κατά τη διαδικασία οικοδόμησης σχέσεων, που χαρακτηρίζονται από υπευθυνότητα και εμπιστοσύνη,

N. Λεοντσίνας, Μαρία Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2001· Τέλος, με τα ΔΕΠΠΣ του 2003 προτείνονται 10 ώρες διδασκαλίας Τ.Ι. για τη Γ' Γυμνασίου και εκδίδεται και σχετικό εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς: Σπυρίδων Ασωνίτης, Θεόδωρος Παππάς, *Τοπική Ιστορία*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Ινστιτούτο Τεχνολογίας, Υπολογιστών και Εκδόσεων Διόφαντος, Αθήνα 2006. Τα τελευταία χρόνια η Τ.Ι. συνδέθηκε με τις περιβαλλοντικές σπουδές.

¹⁸ Εμμανουήλ Περάκης, *Μια Δημόσια Ιστορία για την ιστορική εκπαίδευση: η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2021. <https://bit.ly/3NTcWE7> (πρόσβαση 20/8/2022).

¹⁹ Peter Seixas, «A History, Memory Matrix for History Education», *Public History Weekly* 4 (2016), σ. 6, DOI: <https://doi.org/10.1515/phw-2016-5370> (ανάκτηση 20/8/2022).

²⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, Γιούλη Χρονοπούλου (επιμ.), *Προφορική Ιστορία και Σχολικό Πρόγραμμα*, 4ο ΠΕΚΕΣ, Δίκτυο Σχολείων για την Τοπική και Προφορική Ιστορία, Αθήνα 2020. Επίσης, στην ιστοσελίδα της Ε.Π.Ι. υλικό και άρθρα για την Π.Ι. και το σχολείο: <https://epi.uth.gr/proforiki-istoria-stin-ekpaideysi/>

²¹ Ένωση Προφορικής Ιστορίας, <https://epi.uth.gr/>

²² Προφορική ιστορία και σχολικό πρόγραμμα – Ομάδες Προφορικής Ιστορίας (oralhistorygroups.gr)

²³ Μαρία Ρεπούση, Χαρά Ανδρεάδου, *ό.π.*, σ. 44.

με πληροφορητές και πληροφορήτριες διαφορετικής γενιάς και έξω από το σχολικό περιβάλλον, στην κοινότητα, η καλλιέργεια καλλιτεχνικών και τεχνικών δεξιοτήτων στην ηχογράφηση, στον σχεδιασμό, στη βιντεοσκόπηση, στη φωτογραφία, στην εκτύπωση, στη δημοσίευση, στην εγγραφή (στις ψηφιακές δυνατότητες). Επίσης, σημαντικοί λόγοι είναι η συλλογική προσέγγιση της μάθησης, η κριτική και δημιουργική κατανόηση των ιστορικών γεγονότων, η συναισθηματική εμπλοκή των μαθητών και των μαθητριών με το παρελθόν, η διεισδυτικότερη προσέγγιση των θεμάτων, η ανάπτυξη της επικοινωνίας μεταξύ του σχολείου και της κοινότητας, καθώς οι πληροφορητές και οι πληροφορήτριες για τα σχολικά προγράμματα προφορικής ιστορίας προέρχονται από την τοπική κοινωνία, καθώς και η μεγαλύτερη εγρήγορση και ανεκτικότητα στην κοινότητα που ζουν οι μαθητές και οι μαθήτριες, ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν αποκλεισμένες ομάδες και μειονότητες.

Επιπλέον, σημειώνεται ότι η παιδαγωγική λειτουργία της προφορικής ιστορίας οργανώνεται γύρω από 4 άξονες:²⁴ 1. Ως λειτουργία παιχνιδιού, μέσα από την οποία η ιστορία ζωντανεύει. 2. Ως επιστημολογική λειτουργία, μέσα από την οποία οι μαθητές και οι μαθήτριες αποκτούν συνείδηση της ιστορίας ως κατασκευής (μέθοδος, σύγκριση, ερμηνεία, αξιολόγηση, ιστορικοποίηση, δηλαδή μέσα από τις διαδικασίες προσέγγισης και οικοδόμησης του ιστορικού υλικού-τεκμηρίου). 3. Ως ουμανιστική λειτουργία, μέσα από την οποία αναπτύσσεται η κατανόηση του άλλοτε και του αλλού. 4. Ως λειτουργία αυτοεκτίμησης, μέσα από την οποία επαναπροσδιορίζεται η σχέση των μαθητών και των μαθητριών με τη γνώση. Τα παιδαγωγικά οφέλη, συνεπώς, της αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας στη διδακτική πράξη είναι αδιαμφισβήτητα. Και ανάλογα με την ηλικία, την ανθρωπογεωγραφία και τη σύνθεση της τάξης (έμφυλη, εθνοτική), τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, τις ανάγκες και τα μαθησιακά προφίλ των μαθητών και μαθητριών οι άξονες αυτοί τονίζονται αναλόγως.

3. Ποιες έννοιες αποτελούν τη βάση της ιστορικής σκέψης; Πώς ετοιμάζουμε ένα πρότζεκτ Προφορικής Ιστορίας;

Τι σημαίνει «σκέπτομαι ιστορικά»; Οι μαθητές για να σκέπτονται ιστορικά θα πρέπει να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται και να προσδιορίζουν τι είναι ιστορικά σημαντικό, να χρησιμοποιούν τεκμηρίωση αξιοποιώντας πρωτογενείς πηγές, να προσδιορίζουν τη συνέχεια και την αλλαγή, να αναλύουν αιτίες και συνέπειες, να έχουν ιστορική προοπτική και να αντιλαμβάνονται την ηθική διάσταση των ιστορικών ερμηνειών. Με τον τρόπο αυτό ο Peter Seixas οριοθετεί την ιστορική σκέψη.²⁵ Ανάπτυξη του ιστορικού γραμματισμού στις μαθήτριες και τους μαθητές σημαίνει ανάπτυξη δυνατότητας κατανόησης (και ερμηνείας) των ιστορικών γεγονότων.

Οι έννοιες αυτές, οι αρχές, η βάση της ιστορικής σκέψης θα πρέπει να ισχύουν όταν οι μαθητές προσεγγίζουν προφορικές μαρτυρίες: επιπλέον, λαμβάνονται υπόψη το «κρυφτό» της μνήμης (επιλεκτική, αναδρομική μνήμη, αποσπασματικότητα)

24 Στο ίδιο.

25 Peter Seixas, Tom Morton, *The big six historical thinking concepts*, Nelson Education, Toronto 2013, σ. 4.

με την εκ των υστέρων γνώση και τον αυτοδικαιωτικό λόγο που συχνά αναδύεται ως ανάγκη ή άμυνα των πληροφορητών στις μαρτυρίες που συλλέγονται. Τρεις είναι οι παράγοντες, σύμφωνα με τη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν,²⁶ που επηρεάζουν την κατασκευή της μνήμης στη διάρκεια μιας συνέντευξης: 1. Πώς βλέπει ο αφηγητής/η αφηγήτρια τον εαυτό του/της, 2. Πώς βλέπουν οι άλλοι τον αφηγητή/την αφηγήτρια και 3. Τι ρόλο παίζει η σχέση που αναπτύσσει ο ερευνητής/η ερευνήτρια με τον αφηγητή/την αφηγήτρια. Εξυπακούεται ότι δεν είναι εύκολο για τα παιδιά στη θέση των ερευνητών να κατανοήσουν και ενδεχομένως να χειριστούν τέτοιες λεπτές καταστάσεις και ισορροπίες. Όμως οφείλει ο/η καθοδηγητής/-τρια εκπαιδευτικός να το έχει πάντα υπόψη του/της και να προσπαθήσει εξ αρχής να το εξηγήσει στις μαθήτριες και τους μαθητές με παιδαγωγικά έντιμο τρόπο.

Σύμφωνα με τον εκπαιδευτικό οδηγό της Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου,²⁷ προτείνονται οκτώ βασικά βήματα για την ανάπτυξη ενός πρότζεκτ Προφορικής Ιστορίας στο σχολείο: Ξεκίνημα, δηλαδή απόφαση για το εύρος, την κλίμακα και τις θεματικές της. Επίγνωση για το αν τα κίνητρα της εργασίας είναι προσωπικά ή/και θεσμικά. Οριοθέτηση βάσεων (πλαισίωση) της έρευνας. Προετοιμασία για τη συνέντευξη και έρευνα υπόβαθρου. Κατάλληλος εξοπλισμός. Διενέργεια της συνέντευξης. Σκέψεις για το «τελικό» πρότζεκτ. Μόνιμη πρόσβαση για μελλοντικές γενιές και κοινότητες.²⁸ Όταν αποφασίσει ο/η εκπαιδευτικός σε συνεργασία με τα παιδιά να αναπτύξει ένα σχέδιο εργασίας Προφορικής Ιστορίας θα πρέπει να θέσει το πλαίσιο και να ορίσει τις δράσεις και τις συνεργασίες που απαιτούνται: είναι ένα πρότζεκτ Ιστορίας (πολιτικής, κοινωνικής, πολιτισμικής, καθημερινότητας, μειονοτήτων και ειδικών κοινωνικών κατηγοριών κ.λπ.), κοινωνιολογίας, ένα πολιτιστικό ή ένα διαθεματικό πρόγραμμα; Αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας δημιουργικής εργασίας, μιας συμπληρωματικής άσκησης, μιας συνεργατικής δουλειάς σε τοπικό / εθνικό / περιφερειακό / διεθνικό επίπεδο;

Όταν έχουν διασαφηνιστεί τα σχετικά ερωτήματα, ετοιμάζεται το θέμα και αποφασίζεται πώς θα κινηθούν. Υπάρχουν δύο επιλογές: να αναζητηθούν προφορικές μαρτυρίες σε κάποια από τις πολλές βάσεις δεδομένων²⁹ ή να οργανωθούν πρωτότυπες συνεντεύξεις και να συλλεχθούν νέες μαρτυρίες πάνω σε ένα θέμα. Και τα δύο προϋποθέτουν ετοιμότητα, εμπειρία και καλή προετοιμασία εκπαιδευτικού και μαθητών. Θα μας απασχολήσει η δεύτερη περίπτωση, αφού στην πρώτη τα πρώτα στάδια της διαδικασίας (προετοιμασία, συνέντευξη και επεξεργασία του υλικού) έχουν υλοποιηθεί. Αποτελεί πρόκληση και πεδίο δράσης εξαιρετικό η πολυπολιτισμική πραγματικότητα, αληθινός και ανεπεξέργαστος πλούτος των ελληνικών σχολείων.³⁰

26 Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Δεκαετία του '40: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107 (2002), σ. 135-155, 139.

27 <https://www.loc.gov/programs/teachers/getting-started-with-primary-sources/guides/>

28 Και εδώ εντάσσεται το υλικό στο αποθετήριο του έργου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» (MOG). Καμία μαρτυρία δεν είναι περιττή. Στην περίπτωση αυτή, περιέχονται, μεταξύ άλλων, οι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες και πλούσιες μαρτυρίες των Άλκη Ζέη και Μανόλη Γλέζου που στο μεταξύ απεβίωσαν.

29 Πρακτική που προσφέρεται για γεγονότα στα οποία οι αυτόπτες μάρτυρες πλέον εκλείπουν, ενώ υπάρχουν καταγραφές μαρτυριών τους, όπως π.χ. επιζώντες του Ολοκαυτώματος και το πολύτιμο αρχείο Spielberg (<https://sfi.usc.edu/>) και πολλά άλλα.

30 Πολύ πρόσφατα, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κατατέθηκε η συγκλονιστική εμπειρία μιας

Εξαιρετικά αναλυτικό και χρήσιμο το σχεδιάγραμμα που παρατίθεται από το εγχειρίδιο των Ρεπούση, Ανδρεάδου.³¹

Τα στάδια έρευνας της Προφορικής Ιστορίας					
ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ	ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ	ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΥΛΙΚΟΥ	ΑΝΑΛΥΣΗ	ΕΡΜΗΝΕΙΑ	ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ
<ul style="list-style-type: none"> • επιλογή θέματος • προκαταρκτική έρευνα • σχεδιασμός της έρευνας • επιλογή πληροφορητών • συνέντευξη-πλότος • ερωτηματολόγιο-οδηγός • εξοπλισμός • ηθικά ζητήματα • δικαιώματα δημιουργού 	<p>πριν</p> <ul style="list-style-type: none"> • ειδική προετοιμασία • καθορισμός χρόνου • καθορισμός τόπου <p>στη διάρκεια</p> <ul style="list-style-type: none"> • αναζήτηση υλικού • αναζήτηση πληροφορητών <p>μετά</p> <ul style="list-style-type: none"> • ημερολόγιο • εντυπώσεις ερευνητή • αξιολόγηση • ευχαριστήρια επιστολή 	<ul style="list-style-type: none"> • περίληψη • απομαγνητοφώνηση • ευρετηρίαση • σήμανση κασέτας/cd/dvd • συμπλήρωση βάσης δεδομένων 	<ul style="list-style-type: none"> • κάθετη • οριζόντια 	<p>ερμηνεία δεδομένων των συνεντεύξεων με βάση τις θεματικές ενότητες και τα ερευνητικά ερωτήματα</p>	<ul style="list-style-type: none"> • επιλογή ακροατηρίου • επιλογή & τελική επεξεργασία κειμένων • αναζήτηση άλλου υλικού (φωτογραφίες, αντικείμενα κτλ) • ενημέρωση & έγκριση πληροφορητών

Πολύ σημαντικό στάδιο είναι η ανάλυση (και ερμηνεία) των προφορικών μαρτυριών που έχουν συλλεχθεί. Πώς αναλύουμε προφορικές μαρτυρίες/πηγές;³² Προτείνονται τα εξής στάδια.

1. Παρατήρηση

Οι μαθητές καλούνται να αναγνωρίσουν και να σημειώσουν λεπτομέρειες:

Περιγράψτε τι παρατηρήσατε. Τι προσέξατε πρώτα; Υπάρχουν όροι/λέξεις που σας είναι ανοίκειοι/-ες; Παρατηρήσατε κάποια ιδιαίτερη προφορά;

Ποια μέθοδο χρησιμοποιήσατε για την αποτύπωση της Προφορικής Ιστορίας την οποία διερευνάτε (ηχογράφηση, βίντεο ή φιλμ, γραπτό χειρόγραφο); Μοιάζει με συνέντευξη ή απλώς με μια συζήτηση; Υπάρχουν θόρυβοι στο περιβάλλον; Τι άλλες λεπτομέρειες παρατηρήσατε;

2. Αναστοχασμός

Ενθαρρύνουμε τους/τις μαθητές/-τριες να γενικεύσουν και να ελέγξουν υποθέσεις σχετικά με την πηγή.

Ποιος ήταν ο στόχος αυτής της εργασίας καταγραφής Προφορικής Ιστορίας; Τι νομίζετε ότι συνέβαινε κατά τον χρόνο της καταγραφής; Τι μπορείτε να σχολιάσετε για το πρόσωπο που αφηγείται και την άποψή του πάνω στα ιστορούμενα; Ποια είναι η σημασία/σπουδαιότητα αυτής της μαρτυρίας; Είναι περισσότερο προσωπική ή ιστορικής διάστασης μαρτυρία; Πώς αντιμετωπίσατε τη συναισθηματική επίδραση που ενδεχομένως άσκησε η επαφή με αυτή τη μαρτυρία; Τι μπορείτε να μάθετε από αυτή την προφορική μαρτυρία;

εκπαιδευτικού η οποία έδωσε βήμα στον σιωπηλό και αόρατο πρόσωπο Φαρίντ να μοιραστεί την ιστορία του στην τάξη. Το παιδαγωγικό και κοινωνικό όφελος πολύτιμο. https://www.marieclaire.gr/newsroom/i-sigkinitiki-istoria-tou-farint-ke-to-mikro-thavma-sti-scholiki-ethousa-tis-thessalonikis/?utm_term=Autofeed&utm_medium=Social&utm_source=Facebook&fbclid=IwAR116s9nIOH_0NwqRB69DNNLc4rmeLUGxLirsDORl4QsYfmcB19flKFczl#Echobox=1664375423

31 Ρεπούση, Ανδρεάδου, *ό.π.*, σ. 20.

32 Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, *ό.π.* Analyzing Oral History (loc.gov) Υπάρχουν πολλές ακαδημαϊκές και εκπαιδευτικές ιστοσελίδες με ανάλογες λεπτομερέστερες και κατατοπιστικότερες οδηγίες.

3. Ερωτήσεις

Οδηγούμε τους μαθητές στο να θέσουν περισσότερες ερωτήσεις και να αναστοχαστούν περαιτέρω.

Ποιες απορίες έχετε σχετικά με το x θέμα/τάδε πρόσωπο/περί τίνος/πότε/πού/γιατί... που θίγεται στη μαρτυρία;

4. Επιπλέον έρευνα

Ας βοηθήσουμε τους μαθητές να διατυπώσουν ερωτήσεις για περαιτέρω έρευνα και να αναπτύξουν μια ερευνητική στρατηγική για να βρουν απαντήσεις. Παράδειγμα ερώτησης: Τι περισσότερο θέλετε να μάθετε και πώς μπορείτε να βρείτε έγκυρες σχετικές πληροφορίες; Παρατίθενται κάποιες ιδέες για follow up δραστηριότητα και μεταγνωστικές διαδικασίες:

Αρχικό στάδιο:

Ζητάμε από τους/τις μαθητές/-τριες να αναδιηγηθούν σύντομα την ιστορία της προφορικής αφήγησης με δικά τους λόγια.³³

Μέσο στάδιο:

Ζητάμε από τους/τις μαθητές/-τριες να διατυπώσουν υποθέσεις για τον σκοπό της προφορικής μαρτυρίας: τι πιστεύετε ότι το πρόσωπο που αφηγείται και το πρόσωπο που καταγράφει την Προφορική Ιστορία περιμένουν (θέλουν) να πετύχουν; Νομίζετε ότι το κατάφεραν; Εξηγήστε γιατί πιστεύετε κάτι τέτοιο.

Προχωρημένο στάδιο:

Ζητάμε από τα παιδιά να σκεφτούν τι γνωρίζουν ήδη για την ιστορούμενη περίοδο από έγκυρες πηγές και να δουν τα γεγονότα που περιγράφονται σε αυτή τη συγκεκριμένη αφήγηση. Πώς αυτή η προφορική μαρτυρία υποστηρίζει, αντιπαρατίθεται ή προσθέτει κάτι στο να κατανοήσετε τα γεγονότα; Πώς μπορείτε να επαληθεύσετε αυτή τη μαρτυρία;³⁴

Είναι συνεπώς προφανή τα πολλαπλά οφέλη τα οποία αποκομίζουν μαθητές, μαθήτριες και εκπαιδευτικοί κατά την ενασχόλησή τους με την Προφορική Ιστορία. Η Δημόσια Ιστορία και οι πειθαρχίες του αντικειμένου συναντώνται σε μια ενδιαφέρουσα και συναρπαστική συχνά ώσμωση.³⁵

33 Το story telling, η ικανότητα αφήγησης μιας αληθινής ιστορίας, αποτελεί παιδαγωγικό στόχο στα σύγχρονα Α.Π. Αναγνωρίζεται ως σημαντική δεξιότητα η οποία πρέπει να εξασκηθεί και να αναγνωριστεί (εισηγήσεις στο πρόσφατο υβριδικό συνέδριο της Europeana, Χάγη, 28 Σεπτεμβρίου 2022). Αναφέρθηκαν οι επαγγελματίες αφηγητές, οι διεργημένοι πολιτιστικής κληρονομιάς (Heritage interpreters), η αφηγηματική τέχνη των καλλιτεχνών και των ποιητών (verbal art). Στο πεδίο της εκπαίδευσης εκφράζεται μέσα από το digital story telling (ψηφιακή αφήγηση), η οποία εμπεριέχει συνδυασμό κινηματογραφικής εικόνας και αφήγησης. Οι ανακοινώσεις στην ενότητα *Making Digital Culture Count: Stories, Culture and Society: «Community-led Storytelling through Open Access Collections»* by Amanda Figueroa and Noa Rui-Piin Weiss, «Digital family stories - students as historians» by Juha-Pekka Lehtonen and Sari Halavaara, «WE-Hope. Out of War Experiences, Hope for the Future: memories and storytelling for social inclusion» by Heather Hughes. Θα αναρτηθούν σύντομα στην ιστοσελίδα της Europeana.

34 Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου, *ό.π.* (ανάκτηση 2/5/2022).

35 Χάρης Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 275. Επισημαίνει ότι οι ιστορίες ζωής, οι μαρτυρίες, οι αυτοβιογραφίες, ως σώμα μαρτυριών που έρχεται από τα κάτω, παρά τα προβλήματα υποκειμενικότητας και επιλεκτικής μνήμης ή την αμφίβολη ακρίβεια πληροφοριών και λεπτομερειών, φέρουν το ηθικό φορτίο του δικαιώματος στη μνήμη, τη δικαίωση ή την επανόρθωση από την πλευρά των αυτοβιογραφούμενων/πληροφορητών. Και αυτό είναι κάτι

4. Προβλήματα και προκλήσεις στη διδακτική πράξη

Βασικές προϋποθέσεις για ένα επιτυχημένο σχέδιο εργασίας Προφορικής Ιστορίας αποτελούν τα εξής: Πολύ καλή γνώση των βασικών αρχών και πειθαρχιών της Προφορικής Ιστορίας. Εφαρμογή βασικών αρχών και πειθαρχιών ιστορικής επιστήμης και διδασκαλίας: διασταύρωση και τεκμηρίωση, προσέγγιση εννοιών δευτέρου επιπέδου, πολυπρισματικότητα. Ενημέρωση, διατύπωση αποριών, συνεργασία με έμπειρους εκπαιδευτικούς ή εμπειρογνώμονες (εδώ ανακύπτει το σταθερά επαναλαμβανόμενο θέμα της συστηματικής ενδοϋπηρεσιακής επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών). Ενδεδειγμένη προετοιμασία, ξεκάθαροι στόχοι, ένταξη του επιμέρους στη μεγάλη εικόνα (αφού η αποσπασματικότητα και τα τρίνια που συχνά αναφέρονται μπορεί να είναι αποπροσανατολιστικά και όχι χρήσιμα και να παρασύρουν την αφήγηση μακριά από τα σημεία ενδιαφέροντος). Επιλογή μαθητών που θα συμμετάσχουν στο πρότζεκτ: συμπερίληψη και ενεργός συμμετοχή εκείνων που συνήθως αδιαφορούν. Κατανομή αρμοδιοτήτων. Πιστή εφαρμογή πρωτοκόλλων και βασικών βημάτων (προετοιμασία συνέντευξης, ερωτήσεις, εξοπλισμός, παραχωρητήρια, ημερολόγια καταγραφής, ιστορική τεκμηρίωση, έλεγχος αξιοπιστίας, follow up συνέντευξη για διευκρινίσεις, φύλαξη υλικού, απομαγνητοφώνηση, περίληψη, παρουσίαση).

Βασικό θέμα που προκύπτει στην πράξη, μέσα από τις παρατηρήσεις των ίδιων των εκπαιδευτικών, είναι η τιθάσευση και ορθολογική διαχείριση του περιορισμένου διδακτικού χρόνου, οι πρακτικές και γραφειοκρατικού τύπου δυσκολίες και αγκυλώσεις και η συμβατότητα του θέματος της Προφορικής Ιστορίας με τις θεματικές του Προγράμματος Σπουδών. Η έλλειψη συνεργατικής κουλτούρας στο ελληνικό σχολείο –που ως έναν βαθμό οφείλεται στην πολυδιάσπαση τοποθετήσεων του διδακτικού προσωπικού,³⁶ την ανάθεση του διδακτικού αντικειμένου σε άλλες πλην των ιστορικών/φιολόγων ειδικότητες, τα πολλαπλά κενά στις σχολικές μονάδες, μήνες μετά την έναρξη του σχολικού έτους – αποτελεί επίσης σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη ανάλογων δράσεων. Πολύ περισσότερο αφού σε αρκετές περιπτώσεις οι διαθεματικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις είναι ιδιαίτερα πρόσφορες, οπότε απαιτείται συνεργασία με εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων. Η μύηση στην Προφορική Ιστορία είναι μια ιδιαίτερα ελκυστική διαδικασία για τα παιδιά: πρέπει να πιστέψουν σε αυτή και να ανάψει μέσα τους η σπίθα της περιέργειας και της δημιουργικότητας. Αυτό εναπόκειται στον/την εκπαιδευτικό: χρειάζεται επίγνωση των εμποδίων και της πραγματικότητας. Το τραύμα και οι ποικίλες μαινώσεις συχνά ελλοχεύουν στις προσωπικές αφηγήσεις ζωής, ιδιαίτερα όταν επιχειρείται να προσεγγιστεί τραυματικό γεγονός της σύγχρονης ιστορίας.³⁷ Οι έννοιες της ιστορικοποίησης και της αναπλαισίωσης των μαρτυριών είναι σημαντικές, όπως

που στο σχολείο πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα αφού επιβάλλεται η πολλαπλή διασταύρωση μιας πληροφορίας.

36 Εκπαιδευτικοί οι οποίοι τοποθετούνται και υπηρετούν σε 2 και 3 σχολεία με σοβαρές παιδαγωγικές και εργασιακές επιπτώσεις.

37 Γιώργος Κόκκινος, Δημήτρης Μαυροσκούφης (επιμ.). *Το Τραύμα, τα Συγκρουσιακά Θέματα και οι Ερμηνευτικές Διαμάχες στην Ιστορική Εκπαίδευση*, Ρόδου, Αθήνα 2015, σ. 29. Επισημαίνεται ότι μέχρι πρόσφατα η ενασχόληση με τραυματικά γεγονότα στην τάξη προκαλούσε ηθικό πανικό, βλ. Ζέτα Παπανδρέου, *Τραυματική μνήμη και Δημόσια Ιστορία. Δίστομο 1944-2018*, Ταξιδευτής, Αθήνα 2018, σ. 107-132.

και η ανάδειξη και η προσέγγιση των υποκειμενικότητων³⁸ που αναδύονται μέσα από αυτές. Σημαντικότερη διαδικασία αποτελεί ο αναστοχασμός εκπαιδευτικών και μαθητών, έτσι ώστε να επιτευχθούν μεταγνωστικοί στόχοι.

Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώνονται κάποιες παρατηρήσεις. Παρατηρείται έκρηξη δράσεων Προφορικής Ιστορίας, ιδιαίτερα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, τα χρόνια της πολιτικο-οικονομικο-κοινωνικής κρίσης: δημιουργία Ομίλων Προφορικής Ιστορίας σε όλη την Ελλάδα, η δράση των οποίων αντανάκλαται και στην τάξη, υιοθέτηση της μεθόδου της συλλογής προφορικών μαρτυριών σε ποικίλα διδακτικά αντικείμενα και προγράμματα. Μαθητικοί Διαγωνισμοί, όπως ο Πανελλήνιος Διαγωνισμός Ιστορικού Ντοκιμαντέρ που διοργανώνεται κάθε δεύτερο χρόνο από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο και το επιστημονικό περιοδικό *Νέα Παιδεία*, ενθαρρύνουν την αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών, και έδωσαν πολύ ενδιαφέρουσες δουλειές³⁹- αλλά συγχρόνως αποκάλυψαν και τις παθογένειες της ελληνικής ιστορικής εκπαίδευσης.

Η Kate Melvin⁴⁰ από τη Βρετανική Oral History Society επισημαίνει την αμφιθυμία των εκπαιδευτικών απέναντι στην Προφορική Ιστορία με αφορμή την ανατροφοδότηση από σχετική επιμορφωτική ημερίδα για την Προφορική Ιστορία στην εκπαίδευση στην British Library του Λονδίνου το 2017. Ανέκυψαν ζητήματα όπως ο βαθμός κατανόησης της φύσης της Προφορικής Ιστορίας από τους μαθητές και τις μαθήτριες και οι δυσκολίες στον προσδιορισμό των καλύτερων πρακτικών μέσα στο σχολικό περιβάλλον.⁴¹ Αρκετές από τις διαπιστώσεις αυτές θα μπορούσαν κάλλιστα να αναφέρονται σε Έλληνες εκπαιδευτικούς και όχι μόνο σε Βρετανούς. Η ερευνήτρια σημειώνει ότι οι εκπαιδευτικοί πρέπει να πειστούν ότι η Προφορική Ιστορία μπορεί να αξιοποιηθεί κάθετα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα και σε διαφορετικά επίπεδα στο σχολείο. Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση φαίνεται να ενδιαφέρει περισσότερο η ίδια η διαδικασία σε ένα πιο χαλαρό περιβάλλον και λιγότερο το

38 Χάρης Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 81.

39 Εξαιρετική παραδειγματική δουλειά το βραβευμένο ντοκιμαντέρ «Μεβλίτ, ένας αόρατος Φλωρινιώτης», από την εκπαιδευτικό Κική Αμαραντίδου στο Πειραματικό Δημοτικό Σχολείο Φλώρινας, https://www.youtube.com/watch?v=ud_Znq69Jvs. Συγκεκριμένα, η εκπαιδευτικός και οι μαθητές της κατέκτησαν το 1ο βραβείο του 4ου Πανελλήνιου Διαγωνισμού Ιστορικού Ντοκιμαντέρ, στην κατηγορία «Μαθητικά Ντοκιμαντέρ Α'βάθμιας Εκπαίδευσης», με το ντοκιμαντέρ «Μεβλίτ». Ο διαγωνισμός προκηρύχθηκε από το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες» του Ιονίου Πανεπιστημίου και την Επιστημονική Ένωση «Νέα Παιδεία» με θέμα «Προσεγγίζουμε βιωματικά το παρελθόν: Αφηγήσεις (μαρτυρίες) από την οικογενειακή, την τοπική και τη σύγχρονη εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία». Ο διαγωνισμός αφορούσε α) τους μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης των Δημοτικών Σχολείων, των τριών τάξεων του Γυμνασίου, της Α', Β' και Γ' Γενικού και Εσπερινού Λυκείου και ΕΠΑΛ, των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας της Ελλάδας και της Κύπρου, καθώς και σχολείων της Ομογένειας, β) τους εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όλων των ειδικοτήτων. Θεματικό πεδίο του διαγωνισμού ήταν η Σύγχρονη Ιστορία και ειδικότερα: για τα μαθητικά ντοκιμαντέρ του Δημοτικού: οι προφορικές και γραπτές αφηγήσεις κυρίως από την οικογενειακή, τοπική ιστορία. Για τα ντοκιμαντέρ του Γυμνασίου: οι προφορικές και γραπτές αφηγήσεις από την οικογενειακή, τοπική ιστορία αλλά και τη σύγχρονη εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία. Για εκείνα των εκπαιδευτικών: οι προφορικές και γραπτές αφηγήσεις από την οικογενειακή, την τοπική και τη σύγχρονη εθνική, ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία, συνοδευόμενες από πρόταση διδακτικής αξιοποίησης στο πλαίσιο της σχολικής διδασκαλίας. Η τελετή απονομής πραγματοποιήθηκε την Παρασκευή, 25 Μαΐου 2018 στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Σε πανευρωπαϊκό επίπεδο σημαντική σχετική δραστηριότητα συλλογής προφορικών μαρτυριών αναπτύσσεται μέσα από τους μαθητικούς διαγωνισμούς της EUSTORY του ιδρύματος Kőrber Stiftung: <https://eustory.org/competitions>.

40 Kate Melvin, «Oral History in Schools - an ongoing discussion», *Oral History* Vol. 47, No 2, Worlds Collide, Autumn 2019, σ. 117-120.

41 <https://www.ohs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/OHS-Annual-Report-2018-19.pdf> (πρόσβαση 20/5/2022)

αποτέλεσμα, ενώ στη Δευτεροβάθμια ενδιαφέρει η ανάπτυξη ιστορικών, αναλυτικών δεξιοτήτων, μέσα από διαδικασίες, όπως π.χ. η απομαγνητοφώνηση. Εντοπίζεται η έλλειψη ελευθερίας στην τάξη λόγω σφιχτού Αναλυτικού Προγράμματος, αυξημένων υποχρεώσεων γραφειοκρατικού τύπου των εκπαιδευτικών ή περικοπών πόρων, που μετατοπίζουν τις ευκαιρίες για ανάπτυξη δημιουργικότητας στην τάξη, αφού η Προφορική Ιστορία (θεωρείται ότι) ξεφεύγει από τα όρια του Α.Π. Οι μεγαλύτερης ηλικίας εκπαιδευτικοί έχουν συναίσθηση της κατάστασης και των δυσκολιών, είναι έμπειροι και με μεγαλύτερο βαθμό αυτονομίας. Οι νεότεροι εκπαιδευτικοί διαθέτουν ενθουσιασμό, δημιουργική περιέργεια και ενέργεια, αλλά έχουν μικρότερη αυτονομία και είναι περισσότερο άκαμπτοι σε σχέση με το Α.Π. Υπάρχει ανάγκη να γίνει κατανοητό ότι η Προφορική Ιστορία παρέχει πολλαπλές παιδαγωγικές ευκαιρίες. Αντιμετωπίζεται ως «περισσότερη δουλειά χωρίς δυνατότητα απόλαυσης», παρ' όλη τη συνειδητοποίηση της δυνατότητας μεταφοράς δεξιοτήτων και πλεονεκτημάτων. Φαίνεται, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της ημερίδας του Oral History Society, ότι «σημαίνει λίγα πράγματα για τους πολλούς και θεωρείται υπερτιμημένη». Συνεπώς πρέπει να γίνει κατανοητή η σημασία της αξιοποίησής της, αφού η αντίληψή της μοιάζει να είναι ακόμη άμορφη και συγκεχυμένη στα σχολεία.⁴² Ερωτήματα που προκύπτουν από τη σχετική συζήτηση, όπως: Θεωρείται η διαγενεακή εργασία με συνεντεύξεις μελών μιας οικογένειας Προφορική Ιστορία; Τι ακριβώς είναι ένα περιβαλλοντικό πρότζεκτ με μια διάσταση Προφορικής Ιστορίας; Συνιστά «Προφορική Ιστορία του Περιβάλλοντος»⁴³; Τι είναι πιο σημαντικό – το ότι μια προσπάθεια για μια σχετική εργασία κρίνεται ανεπιτυχής ή το ότι φύτεψε στα παιδιά τον σπόρο της έρευνας, της περιέργειας, της δημιουργικότητας, της ανάγκης για διατύπωση ερωτημάτων;

Η Προφορική Ιστορία, ως μέθοδος αλλά και ως περιεχόμενο, αξιοποιείται σε πλήθος διδακτικών αντικειμένων ανθρωπιστικού περιεχομένου και όχι μόνο στην ιστορία.⁴⁴ Ο στόχος της καλλιέργειας της ενεργού πολιτειότητας, της συμπερίληψης και της καταπολέμησης του ρατσισμού μπορεί να υπηρετηθεί από ανάλογα σχέδια εργασίας τα οποία θα αξιοποιούν τον πολυπολιτισμικό πλούτο των σχολείων μας, την παρουσία προσφύγων και μεταναστών που με τις αφηγήσεις ζωής (προσωπική, οικογενειακή ιστορία) θα εντάξουν στην καθημερινότητα των παιδιών την ιστορία της Βαλκανικής και των Ασιατικών ή Αφρικανικών χωρών προέλευσης, την παγκόσμια ιστορία, αλλά παράλληλα θα ενδυναμώσουν τους μαθητές και τις

42 Επισημαίνουμε εδώ την ανάγκη για μια πανελλαδική εκπαιδευτική έρευνα η οποία θα αφορά τη διδασκαλία της Ιστορίας στο σχολείο και τη διερεύνηση της θέσης της προφορικής ιστορίας σε αυτή, μεταξύ άλλων.

43 Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δόθηκε μέσα από την εισήγηση της Άννας Τρίγκακη, η οποία εργάζεται πάνω στην αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και την Αειφορία. Θέτει ένα αρχικό πλαίσιο συζήτησης «για τη δυνατότητα παιδαγωγικής αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας (Π.Ι.) ως μιας διεπιστημονικής θεώρησης και μεθοδολογικής πρότασης στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση (Π.Ε.) / Εκπαίδευση για την Αειφορία (Ε.Α.) [...], υποστηρίζοντας ότι η Προφορική Ιστορία, η Ιστορία που γράφεται από τις αφηγήσεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο για την εκπαίδευση γενικά και την Π.Ε. / Ε.Α. ειδικότερα, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας βιωματικής σχέσης με το παρελθόν και την τοπική κοινότητα, εμπλέκοντας παιδαγωγικά τους μαθητές σε προβλήματα του τόπου τους. Εξετάζεται ακόμα η έννοια του «τόπου», η οποία καταλαμβάνει κεντρική θέση στην προτεινόμενη προσέγγιση, ως ένα σημείο συνάντησης ανάμεσα στο περιβάλλον και την κοινωνία [...]» (από παρουσίαση σχετικής εισήγησης).

44 Βλ., μεταξύ πολλών παραδειγμάτων, το πρωτότυπο σχετικό πρότζεκτ «Οσφρητική Αγωγή και Λογοτεχνία στο Γυμνάσιο Κρεστένων», <https://proini.news/osfritiki-agogi-kai-logotexnia-sto-gymnasio-krestenon/>

μαθήτριες οι οποίοι μέσα από τον ρόλο του ερευνητή ή του αφηγητή θα ενισχύσουν την ενσυναίσθηση και θα στηρίξουν τις ταυτότητές τους αντίστοιχα.⁴⁵

Με αφορμή τις ανωτέρω διαπιστώσεις θεωρούμε ότι και στη χώρα μας πρέπει να ανοίξει η συζήτηση για το τι ακριβώς σημαίνει η Προφορική Ιστορία για το ελληνικό σχολείο. Πρέπει να οριοθετηθεί επακριβώς ο ρόλος της στο συγκεκριμένο σχολικό περιβάλλον. Είναι προφανές ότι δεν προσεγγίζεται από όλους/-ες με τον ίδιο τρόπο. Ερωτήματα όπως: Πώς συνδέονται τα σχολικά πρότζεκτ με την έννοια της Προφορικής Ιστορίας; Ποια είναι η καλύτερη πρακτική σε αυτό το περιβάλλον; Ποιοι οι κίνδυνοι;⁴⁶ (Π.χ. απο-ιστορικοποίηση, απο-πολιτικοποίηση, απο-πλαισίωση, αποσπασματικότητα και αδυναμία /δυσκολία διάκρισης του ουσιαστικού από το επουσιώδες). Υπάρχουν δύο τάσεις:⁴⁷

Α' τάση: αυστηρή προσέγγιση. Οφείλουμε να μείνουμε προσκολλημένοι σε μια αυστηρή μεθοδολογική διαδικασία (συμπεριλαμβανομένων των παραχωρητηρίων, της απομαγνητοφώνησης και αρχειοθέτησης). Αν δεν γίνει η καταγραφή βάσει πρωτοκόλλου, τότε η διαδικασία και το αποτέλεσμα συνιστούν Προφορική Ιστορία;

Β' τάση: πραγματιστική προσέγγιση. Η αλήθεια είναι ότι στο ασφυκτικό σχολικό περιβάλλον είναι πολύπλοκο και απαιτητικό το να δουλεύεις με νέα άτομα μέσα σε τέτοιους περιορισμούς. Δεν είναι ρεαλιστικές οι υψηλές προσδοκίες. Πολλοί εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι είναι προτιμότερο να μη γίνεται συμβατικά η διαδικασία παρά να μην αποτολμάται. Αν η προσέγγιση είναι άκαμπτη και δογματική, κάθε έκφραση δημιουργικότητας χάνεται. Η επικέντρωση στη διαδικασία αρχειοθέτησης και αποτύπωσης ίσως απομακρύνει από τα οφέλη και το ενδιαφέρον μιας δημιουργικής εργασίας και την, ούτως ή άλλως, εφήμερη φύση της.⁴⁸

Απαιτείται μια ευέλικτη προσέγγιση (*pick and mix approach*) που θα ενδυναμώνει τους μαθητές απλώς μέσω της διερεύνησης του σχεδίου εργασίας/πρότζεκτ. Προτείνονται διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλογα με την ηλικία. Ακόμη και αν η διαδικασία δεν είναι άψογη όσον αφορά την τήρηση των πρωτοκόλλων, φυτεύει τον σπόρο, διεγείρει το ενδιαφέρον, εμπνέει δημιουργικότητα. Η Oral History Society διαπιστώνει την ανάγκη ευελιξίας. Συνεπώς είναι ιδιαίτερα σημαντική η παρουσία εμπειρογνομώνων στο πλάι των εκπαιδευτικών: είναι απαραίτητες οι οδηγίες και οι μελέτες περίπτωσης μέσα από πληθώρα θεματικών Προφορικής Ιστορίας, η πρακτική άσκηση με νέους ανθρώπους, και είναι αδιαμφισβήτητη η ρευστότητα του θέματος.⁴⁹

45 Οι Αφροαμερικανοί εκπαιδευτικοί αναπτύσσουν ανάλογα σχολικά προγράμματα με στόχο την καταπολέμηση των ανισοτήτων στην εκπαίδευση και την ενίσχυση των μαύρων μαθητών και μαθητριών: Aaron J. Griffen, Nneka M. Greene, «An Urban Defined School Implements a Grassroots Oral History Course and Study Abroad Program for Social Justice Equity, Social Consciousness and Student Advocacy», *JELPS Special Issue#2 on Educational Leadership and Social Justice*, Summer 2019, https://www.academia.edu/84436261/An_Urban_Defined_School_Implements_a_Grassroots_Oral_History_Course_and_Study_Abroad_Program_for_Social_Justice_Equity_Social_Consciousness_and_Student_Advocacy

46 Σε αυτούς τους προφανείς σχετικούς κινδύνους επικεντρώθηκαν και κάποιοι από τους επικριτές του προγράμματος MOG απαξιώνοντας συλλήβδην την προφορική ιστορία ως επιστημονικό πεδίο, παραγνωρίζοντας και αρνούμενοι τα παιδαγωγικά οφέλη μιας σοβαρής προσέγγισης του αντικειμένου, μεταξύ ηθελημένων στρεβλώσεων και δημιουργίας ηθικού πανικού.

47 Kate Melvin, *Oral History Society*, ό.π.

48 Ενστάσεις και προτάσεις που διατυπώθηκαν από Βρετανούς εκπαιδευτικούς, σύμφωνα με την Kate Melvin, ό.π.

49 Kate Melvin, *Oral History Society*, ό.π.

5. Τι δυνατότητες παρέχει στους εκπαιδευτικούς η πλατφόρμα του έργου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα»

Η πλατφόρμα του έργου «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα» προσφέρει εκπαιδευτικό υλικό «ανοιχτού» τύπου σε ασφαλές διαδραστικό ψηφιακό περιβάλλον.⁵⁰ Περιέχει Ψηφιακό Αρχείο με ολόκληρες τις συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν την τριπλή κατοχή στην Ελλάδα, το οποίο συνοδεύεται από Οδηγό⁵¹ για τους/τις εκπαιδευτικούς προς αξιοποίηση του Αρχείου, κατά την κρίση τους και σύμφωνα με τους διδακτικούς τους στόχους. Πλαισιώνεται από θεωρητική και επιστημονική τεκμηρίωση με εκτεταμένες αναφορές στο ιστορικό συγκείμενο της εποχής, την Προφορική Ιστορία, τη μεθοδολογία και τη δεοντολογία της, παρουσίαση των τόπων μνήμης και μαρτυρίου, χρονολόγιο, «θησαυρό» ιστορικών όρων, φίλτρα αναζήτησης όρων στις συνεντεύξεις κ.ά. Πρόκειται για ένα επιστημονικά και παιδαγωγικά έντιμο έργο στο οποίο βεβαίως η ανατροφοδότηση και οι παρατηρήσεις είναι πάντα γόνιμες και μπορούν να το βελτιώσουν. Συμπεριλαμβάνονται: Οδηγός για Εκπαιδευτικούς, ταινία Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας 90 λεπτών, σε επιμέλεια Χ. Κωνσταντινίδη & Χ. Αθανασιάδη, η οποία προσφέρει τη «μεγάλη εικόνα» του έργου αλλά και της ιστορικής περιόδου, τρέιλερ Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας 3 λεπτών, βίντεο εισαγωγικό για τη ναζιστική κατοχή στο Αρχείο Μαρτυριών 1.20 λεπτού, βίντεο-μαρτυριών 20-25 λεπτών για διδακτική αξιοποίηση ή αφόρμηση μέσα στα διδακτικά σενάρια, επιπλέον ολιγόλεπτα βίντεο μαρτυριών που προσφέρουν δυνατότητες εμβάθυνσης και διεύρυνσης θεματικών, ενίσχυσης ποικιλίας οπτικών αλλά και «συνομιλίας» μεταξύ ανθρώπων που βίωσαν αντίστοιχες εμπειρίες ή βιογραφικές διαδρομές με στόχο μια πληρέστερη και σφαιρική εικόνα της εποχής. Τέλος, περιέχει προτάσεις διδακτικών σεναρίων που μπορούν να αξιοποιηθούν αυτόνομα ή σε διασύνδεση μεταξύ τους (δημιουργοί: Χ. Αθανασιάδης, Μ. Βασιλικού, Ι. Δεκατρή, Α. Μαντζαρίδου, Ζ. Παπανδρέου). Οι προτεινόμενες διδακτικές δραστηριότητες λειτουργούν συμπληρωματικά, διαδοχικά προς την κατεύθυνση εμβάθυνσης-διεύρυνσης, αναπλαισίωσης ιστορικής γνώσης και καλλιέργειας της κριτικής σκέψης και της δημοκρατικής στάσης ζωής. Είναι σημαντική η έμφαση που δίνεται στην ένταξη των επιμέρους στοιχείων στη «μεγάλη εικόνα» της εποχής, τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος μιας ενότητας, μια κλασική παιδαγωγική προσέγγιση με στόχο τη δημιουργία νέων προβληματισμών και τη διατύπωση νέων ερευνητικών ερωτημάτων από τους μαθητές και τις μαθήτριες. Τα διδακτικά σενάρια

50 Από παρουσίαση της Ιωάννας Δεκατρή, μέλους της επιστημονικής ομάδας του έργου, με τίτλο: «Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα: Μ.Ο.Γ. Παρουσίαση της Ψηφιακής Πύλης – Αρχείου - Εκπαιδευτικής Πλατφόρμας» (12/05/2021), <https://minedu.academia.edu/IOANNADEKATRI/Conference-Presentations> (2021) (ανάκτηση 20/08/2022). Η έμπειρη εκπαιδευτικός αξιοποιεί υποδειγματικά τις προφορικές μαρτυρίες του προγράμματος MOG σε διδακτικές προτάσεις, όπως παρακάτω: Ιωάννα Δεκατρή, «Όλα τα μάτια στραμμένα στο Χαϊδάρι. Το στρατόπεδο Χαϊδαρίου και το προσκλητήριο της εκτέλεσης των 200 κρατουμένων την 1η Μάη 1944. Μια διδακτική προσέγγιση μέσα από προφορικές μαρτυρίες και πολυτροπικές πηγές», *Educationnext*, 5, 2021, σ. 87-99, στο: <http://educationnext.gr/index.html&https://minedu.academia.edu/IOANNADEKATRI>. Ιωάννα Δεκατρή, «Η Ελλάδα στον Πόλεμο και στην Κατοχή: Αθέατες όψεις και καθημερινή ζωή - Μια διδακτική πρόταση», Γιώργος Κόκκινος, Παναγιώτης Γατσωτής (επιμ.), *Για μια σφαιρική και πολυδιάστατη ιστορική εκπαίδευση. Θεωρητικός σχεδιασμός, εννοιολογικός οπλισμός, περιβάλλοντα μάθησης, σχέδια εργασίας*, Πεδίο, Αθήνα 2020, σ. 349-385.

51 Συγγραφέας του Οδηγού είναι ο Άγγελος Παληκίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Διδακτικής της Ιστορίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνομολογίας.
<https://www.occupation-memories.org/downloads/MOG-odigos-gia-tous-ekpaidevtikous-gr.pdf>

αξιοποιούν σύγχρονες και έγκριτες θεωρίες Ιστορίας, Διδακτικής της Ιστορίας και της Παιδαγωγικής επιστήμης. Αναπόφευκτα, η διαδικασία επιλογής συγκεκριμένων αποσπασμάτων έναντι άλλων στις διδακτικές προτάσεις αντικατοπτρίζουν την υποκειμενικότητα των εκπαιδευτικών και τους παιδαγωγικούς και διδακτικούς τους στόχους.⁵² Στα υπέρ του αποθετηρίου κατατάσσονται οι πολυπρισματικές προσεγγίσεις της περιόδου τις οποίες οι εκπαιδευτικοί δεν πρέπει να φοβούνται.⁵³ Οι μονοφωνικές αφηγήσεις συνιστούν πρόβλημα στη διδασκαλία του αντικειμένου.

6. Σκέψεις – Συμπεράσματα

Είναι αδιαμφισβήτητη η παιδαγωγική και διδακτική αξία της αξιοποίησης της Προφορικής Ιστορίας στο σχολείο. Ωστόσο, διαπιστώνεται η ανάγκη για συστηματικότερη ενημέρωση και διάχυση του ρόλου και της ποιότητας της Προφορικής Ιστορίας στους εκπαιδευτικούς, με οριοθέτηση των πρακτικών που ασκούνται και των επιστημονικών και παιδαγωγικών πειθαρχιών που απαιτούνται. Η σχετική ενασχόληση αποτελεί μια απαιτητική διαδικασία, όπως συνολικότερα η προσέγγιση του ιστορικού αντικειμένου η οποία έχει, επίσης, συνολικά ανάγκη από σύγχρονη εκπαιδευτική έρευνα. Τα ερωτήματα τα οποία τίθενται είναι: Πώς θα εντάξουμε περισσότερα παιδιά στη μαθησιακή διαδικασία, πώς θα τους δώσουμε κίνητρα να προσεγγίσουν σιωπηλές και «αόρατες» κοινότητες μνήμης και εναλλακτικές αφηγήσεις στην ιστορία, πώς θα τα ενθαρρύνουμε να θέτουν συνεχώς ερωτήματα, να διασταυρώνουν την πληροφορία, να αξιολογούν την εγκυρότητά της; Και εντέλει, πώς θα βοηθήσουμε τα παιδιά να αποκτήσουν μια δυνατή μετα-ιστορική σκευή έτσι ώστε να είναι σε θέση να αναπτύσσουν σύνθετα μοντέλα ιστορικής συνείδησης στο πλαίσιο της σχέσης της ιστορίας με την καθημερινή ζωή; Υπάρχουν ευκαιρίες και δυνατότητες που παρέχει το ωρολόγιο πρόγραμμα, παρά τις αγκυλώσεις και τα εμπόδια του ανελαστικού και συντηρητικού ελληνικού σχολείου.⁵⁴ Απαιτείται πάντοτε παιδαγωγική και επιστημολογική εντιμότητα και ετοιμότητα.

Οι συνθήκες πανδημίας της τελευταίας διετίας απελευθέρωσαν δυναμικές και προκλήσεις: ψηφιακές δυνατότητες, ψηφιακές αφηγήσεις, ανεστραμμένη τάξη, αυτενέργεια. Ψηφιακές πλατφόρμες εκπαιδευτικού περιεχομένου υψηλών παιδαγωγικών και επιστημονικών προδιαγραφών κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση.⁵⁵ Η ιστορική και κριτική σκέψη, η ανάπτυξη ενεργού πολιτειότητας,

52 Δεν είναι εφικτή μια καθολική συμφωνία για το τι είναι εκείνο που θα επιλεγεί να διδαχθεί αναλυτικά – πέραν ενός κοινά αποδεκτού κανόνος που προσδιορίζεται από τα εκάστοτε Προγράμματα Σπουδών. Παιδαγωγική εντιμότητα επιβάλλει την προσεκτική επιλογή ιστορικών θεματικών, σύμφωνων με τους γενικότερους στόχους της διδασκαλίας του αντικειμένου και των ενδιαφερόντων και ιδιαίτερων συνθηκών των σχολείων και παιδιών, για διερεύνηση σε βάθος.

53 Αντίθετα, υπάρχει παιδαγωγικό ενδιαφέρον στη διαφωνία. Αρκεί να γνωρίζουμε πώς θα διαφωνήσουμε: βλ. σχετικά www.euroclio.eu/wp-content/uploads/Μαθαίνοντας-να-διαφωνούμε_Οδηγός-Εκπαιδευτικού_Web-Version.pdf

54 Vassiliki Sakka, «Cracking the Canon, Escaping Curriculum» («Να σπάσουμε τον κανόνα. Πόσα μπορεί να κάνει ένας εκπαιδευτικός;»), *Public History Weekly* 9, 4, (2021) DOI: [dx.doi.org/10.1515/phw-2021-18409](https://doi.org/10.1515/phw-2021-18409) (πρόσβαση Αύγουστος 2022).

55 Βλ. ενδεικτικά: Europeana <https://pro.europeana.eu/page/education#resources-and-activities>, Euroclio <https://euroclio.eu/resources/>, Historiana <https://historiana.eu/>, με εκτενέστερες αναφορές στην προφορική ιστορία και το σχολείο.

πολυγραμματισμοί, πολυπρισματικότητα και πολυτροπικότητα στις ιστορικές πηγές και τεκμήρια, συμπερίληψη και έμφυλες προσεγγίσεις όπως και ισορροπία ανάμεσα σε γνωστικές, συναισθηματικές και ηθικές διαστάσεις του γνωστικού αντικειμένου αποτελούν προτάγματα για τη σύγχρονη διδασκαλία της Ιστορίας, η οποία στην πράξη ανανεώνεται με αργούς ρυθμούς.⁵⁶

Εν τέλει θα συμφωνήσουμε με την ακόλουθη διαπίστωση:

«Εξ ορισμού, τα γνωστικά προαπαιτούμενα οφείλουν να καλύπτονται από το μάθημα της Ιστορίας στις διάφορες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Η εκπαιδευτική πλατφόρμα που αξιοποιεί τις προφορικές μαρτυρίες ως επικουρική πηγή δεν δύναται να αναπληρώσει από μόνη της τα τεράστια κενά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σχετικά με τη διδασκαλία αυτής της ιστορικής περιόδου, ούτε τη γενικότερη υποβάθμιση του μαθήματος της Ιστορίας».⁵⁷

Προφανώς, καμία εκπαιδευτική πλατφόρμα, όσο άρτια και να είναι, δεν μπορεί να αναπληρώσει τις ελλείψεις και τις ποικίλες στρεβλώσεις της διδασκαλίας της Ιστορίας στο ελληνικό σχολείο. Μπορεί όμως να προσφέρει πολύτιμο πρωτογενές υλικό, ενδιαφέρουσες διδακτικές προτάσεις και πολυπρισματικές οπτικές για διερεύνηση και συζήτηση, δηλαδή μπορεί να ανοίξει μια ρωγμή. Άλλωστε, σε αυτή την παρωχημένη και μονοφωνική προσέγγιση του ιστορικού αντικειμένου στην εκπαίδευση εντοπίζεται συνολικά το πρόβλημα. Η Προφορική Ιστορία μπορεί να είναι μια ελπιδοφόρα παιδαγωγική προσέγγισης «δύσκολης» γνώσης⁵⁸ και η εκπαίδευση στην Προφορική Ιστορία, μέσα από αυτή την οπτική, αποτελεί τμήμα ενός οικουμενικού κινήματος εκδημοκρατισμού της ιστορίας, ενός ευρύτερου δημοκρατικού παιδαγωγικού κινήματος.

56 Μελαγχολικά επίκαιρες οι παρατηρήσεις του P. Lee, πριν από σχεδόν δυο δεκαετίες. Peter Lee, «Walking backwards into tomorrow. Historical consciousness and understanding history», *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 4 (1), 2004, <https://www.history.org.uk/secondary/resource/4857/the-international-journal-volume-4-number-1>

57 Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Γιάννος Θανασέκος, *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 20-3-2021.

58 Σύγχρονες προσεγγίσεις βλέπουν την Προφορική Ιστορία ως παιδαγωγικό εργαλείο για την επαναπροσέγγιση και αποκατάσταση ιστορικών αδικιών, ως μέσο για την κατανόηση πολιτικών αδικιών και τη συμφιλίωση αντίπαλων ομάδων στο παρελθόν. Φιλόδοξο, ωστόσο ενδιαφέρον. Ανάλογα project έχουν αναπτυχθεί στη Βόρεια Αμερική (Καναδάς, ΗΠΑ) και την Αυστραλία σε κοινότητες αυτοχθόνων και μεταναστών. Βλ. Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook, «Introduction. Oral History Education for Twenty First Century Schooling», στο Kristina R. Llewellyn, Nicholas Ng-A-Fook (επιμ.), *Oral History and Education, Theories, Dilemmas and Practices, Palgrave Studies in Oral History*, Palgrave, Νέα Υόρκη 2017, σ. 1-14. Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι για τους νέους ανθρώπους η Προφορική Ιστορία αποτελεί μέρος της σύγχρονης «εξομολογητικής κουλτούρας» (confessional culture), ό.π., σ. 2.

Βιογραφικά στοιχεία συμμετεχόντων

Κώστας Αγγελάκος, Καθηγητής Παιδαγωγικών, Διευθυντής Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Ιστορική Έρευνα, Διδακτική και Νέες Τεχνολογίες», Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Ευγενία Αλεξάκη, Ιστορικός Τέχνης, Διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής και στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Επιστήμες της Αγωγής: Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής», Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Γιώργος Αντωνίου, Επίκουρος Καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ελένη Αποστολίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια Διδακτικής της Ιστορίας, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Νίκος Αποστολόπουλος, Επίτιμος Καθηγητής Παιδαγωγικής, Διευθυντής Προγράμματος MOG, Freie Universität Berlin

Παναγιώτης Γατσωτής, Δρ Ιστορίας, Εκπαιδευτικός, 1ο Π.Ε.Κ.Ε.Σ. Αθηνών

Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Βαλκανικής Ιστορίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ιωάννα Εξάρχου, Δρ Εφαρμοσμένης Γλωσσολογίας, Φιλολόγος, Διευθύντρια Τομέα DSD, Εράσμειος Ελληνογερμανική Σχολή

Σοφία Ηλιάδου - Τάχου, Καθηγήτρια Νέας Ελληνικής Ιστορίας και Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κώστας Κασβίκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Διδακτικής της Ιστορίας και Πολιτισμού, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Παναγιώτης Κιμουρτζής, Καθηγητής Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορικών της Εκπαίδευσης

Γιώργος Κόκκινος, Καθηγητής Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας, Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εργαστήριο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών

Έλενα Κουμεντάκου, Εκπαιδευτικός, Καθηγήτρια Φιλολογικών, Γερμανική Σχολή Αθηνών (Deutsche Schule Athen)

Γεωργία Κουσερή, Διδάσκουσα ως Ακαδημαϊκός Υπότροφος, Π.Τ.Δ.Ε., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Έλλη Λεμονίδου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών

Άγγελος Παληκίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Διδακτικής της Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ζέτα Παπανδρέου, Δρ Διδακτικής της Ιστορίας, Post Doc Ε.Μ.Π., Διδάσκουσα στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορική εκπαίδευση και διδακτική», Π.Τ.Δ.Ε., Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Μαρία Ρεπούση, Ιστορικός, Καθηγήτρια Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης, Π.Τ.Δ.Ε., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Βασιλική Σακκά, Δρ Ιστορίας και Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Εκπαιδευτικός, τ. Συντονίστρια Εκπαιδευτικού Έργου, Πρόεδρος του Ομίλου για την Ιστορική Εκπαίδευση στην Ελλάδα (Ο.Ι.Ε.Ε.)

Αιμιλία Σαλβάνου, Δρ Ιστορίας, Σύμβουλος Καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Αργύρης Σφουντούρης, Επιζών Ολοκαυτώματος στο Δίστομο

Χάγκεν Φλάισερ, Ομότιμος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Annedore Dierker, Διευθύντρια Γερμανικής Σχολής Αθηνών (Deutsche Schule Athen)

Titus Milech, Συγγραφέας, Ψυχίατρος-Ψυχαναλυτής

Ulrich Moennig, Καθηγητής Βυζαντινολογίας και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Universität Hamburg

Damian Thönges, Επιστημονικός Συνεργάτης, Πρόγραμμα MOG

Regina Wiesinger, Εκπαιδευτικός, Καθηγήτρια Ιστορίας και Κοινωνιολογίας, Γερμανική Σχολή Αθηνών (Deutsche Schule Athen), Διευθύντρια του Προγράμματος «Η ΓΣΑ θυμάται» («DSA erinnert»)

Τελευταία ενημέρωση: Ιούνιος 2023

Freie Universität Berlin
Kaiserswerther Str. 16-18
14195 Berlin
Germany
<https://www.fu-berlin.de>

